18.313
H-84

Q. HUSANBOYEVA, R. NIYOZMETOVA

ADABIYOT O‘QITISH METODIKASI

TOSHKENT

72.303
H-24

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

QUNDUZXON HUSANBOYEVA, ROZA NIYOZMETOVA

ADABIYOT O‘QITISH METODIKASI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

Toshkent – 2018

UO'K: 028.6(075.8)
KBK: 78.303r
H 84

Adabiyot o'qitish metodikasi [Mant] / o'quv qo'llanma: Q. Husanboyeva, R. Niyoz metova.: «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018-yil. – 352 bet.

Mazkur «Adabiyot o'qitish metodikasi» o'quv qo'llanmasi amaldagi o'quv rejasi asosidagi o'quv dasturiga tayanib yaratilgan. Unda adabiyot o'qitishning eng dolzarb muammolari bugungi kun talablari nuqtai nazaridan yoritib berilgan. Qo'llanma oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:
Q. Yo'ldoshev,
pedagogika fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:
S. Matchonov,
pedagogika fanlari doktori, professor;

T. Matyoqubova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

UO'K: 028.6(075.8)
KBK: 78.303r

ISBN 978-9943-5519-9-2

© Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova, 2018
© «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018

KIRISH

Pedagogika ilmi va amaliyotida ko‘p zamonlardan beri ta’lim tarbiyadan ustuvor sanalib kelinayotganini bo‘lajak hamkasblar talabalik yillarida o‘zlashtirayotgan bilimlari asnosida payqagan bo‘lishlari kerak. Yurt mustaqilligiga erishilgandan keyin nafaqat ijtimoiy-siyosiy hayotda, balki ta’lim-tarbiya jarayonida ham jiddiy o‘zgarishlar amalga oshirila boshladi. Endilikda shakllanib kelayotgan yosh avlodning ma’naviyatini sog‘lomlashtirish, ularga bilimlarni tayyor holda berishdan ko‘ra mustaqil fikrlashga yo‘naltirish va ta’lim jarayonida o‘quvchilarni mute ijrochilikdan erkin ishtirokchi darajasiga ko‘tarishning yangi-yangi yo‘llari qidirilmoqda. O‘qitishning asosiy ashyolari bo‘lmish darslik, metodik qo‘llanma, metodik tavsiyalarni yangilash va takomillashtirish bilan birga ruhan sog‘lom, aqlan barkamol, o‘z fikri hamda qarashlariga ega bo‘lgan yoshlarni tarbiyalash ham ustuvorlik kasb etmoqda. Yoshlar tarbiyasida bir xil fikrlaydigan, yagona xulosaga keladigan avlodni shakllantirish o‘rniga ma’naviy sifatlarning yetakchiligi, bola tuyg‘ularining injaligi, uning ko‘ngil istaklari, ma’naviyat shakllantirishda milliy an’analarga tayanish lozimligiga-da diqqat qaratilmoqda.

Mustaqillikning dastlabki bosqichida paydo bo‘lgan ayrim qiyinchiliklar egamanlikning chorak asri davomida ham to‘laligicha bartaraf etilgani yo‘q. O‘tmish tuzumning qator illatlaridan qutulish uchun ruhiyati mustaqillik davrida shakllangan avlod yetilishi kerak. To‘g‘ri, mamlakat o‘z mustaqilligiga erishgan yillarda tug‘ilgan farzandlarning oldi bugun yigirma beshdan oshdi. Lekin ularning barchasi shaxs sifatida erkinmi? Ular ruhan ozodmi? Ma’naviyati sog‘lommi? Mana shu savollar kishini o‘ylantiradi. Ruhan mustaqil bo‘lgan, o‘z haq-huquqini tanigan, ichida «Men»i bor kishilar tomonidan tarbiyalangan bolalargina tom ma’noda mustaqil shaxs bo‘lib shakllanishlari mumkin. Chunki o‘zi ma’naviy noto‘kis, umuminsoniy va milliy qadriyatlardan yiroq, fikran qashshoq odam o‘zgalarni aqlan ham, ruhan ham sog‘lom qilib tarbiyalay olmaydi. Ya’ni «har qanday tarbiya avval tarbiyachini tarbiyalashdan boshlanishi» kerak.

TerDU ARX
404 543

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, avlodlarni milliy qadriyatlar asosida ma'nan sog'lom qilib tarbiyalashda badiiy adabiyotning o'rni beqiyos. Lekin badiiy asardagi kitobxon shaxsiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan jihatlar, matnda aks etgan hayotiy va badiiy haqiqatlarni ilg'ash, ularning ko'ngilni tozalashga xizmat qiladiganlarini topib, o'z tabiatiga singdirish, shakllanayotgan shaxsda osonlik bilan kechadigan jarayon emas. Ta'lim-tarbiya tizimida bu kabi murakkab va mas'uliyatli ishlarni amalga oshirish «Adabiyot o'qitish metodikasi» deb nomlanuvchi fan va o'z kasbini yaxshi ko'radigan, yaxshi biladigan o'qituvchining zimmasida.

Ma'lumki, har qanday o'quv predmeti bo'yicha yaratilgan dasturning «Uqtirish xati»da ta'lim mazmuni va uni o'zlashtirishning muhim jihatlariga alohida urg'u beriladi. Unda o'qituvchiga mazkur predmetni o'tish jarayonida alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan o'rinlar ko'rsatib beriladi. O'qituvchilarning ba'zilari «Uqtirish xati»ni o'qimaganliklari uchun o'quv fanining maqsadi, vazifalari va mazmuniga xos bo'lgan ustuvor jihatlar haqida to'liq tasavvurga ega bo'lolmay qoladilar. Albatta, barkamol avlodni shakllantirmoqchi bo'lgan o'qituvchiga «Uqtirish xat»idagi yo'riqlar kamlik qiladi. O'qituvchiga bu yo'nalishda maxsus metodik ko'rsatmalar, dars ishlanmalari va maslahatlar ham kerak.

Mazkur «Adabiyot o'qitish metodikasi» nomli o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalari, ya'ni bo'lajak adabiyot o'qituvchilari uchun bir mayoq darajasidagi yo'lko'rsatkichdir. Unda majburiy ta'lim tizimida adabiyot darslarini uning maqsadiga muvofiq tarzda, imkon qadar samaraliroq tashkil etish uchun zarur bo'lgan bilimlarni qamrab olishga harakat qilingan. Qo'llanmaning yutuqlari o'zi bilan, albatta, lekin kamchiliklarini bartaraf etib, uni yana-da takomillashtirishda mutaxassis va amaliyotchilarning xolis fikr-mulohazalari katta yordam beradi. Qo'llanma takomillashtirilib, o'quv jarayonidagi barcha nozik jihatlarni imkon qadar hisobga oladigan holatga keltirilishi maqsadga muvofiq, albatta. Chunki u respublika ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan minglab bo'lajak o'qituvchilar faoliyatini tashkil etishga asos bo'ladigan manbadir. U qanchalar mukammal bo'lsa, millatning ma'naviy

kamolotini ta'minlash ishi shuncha badastir bo'ladi. Shu boisdan bu borada aytilgan har qanday fikr, taklif va mulohazalar o'ylab ko'riladi, lozim topilganlari inobatga olinadi.

Hurmatli talabalar! Mazkur o'quv qo'llanmadagi mavzular bo'yicha tuzilgan savol-topshiriqlar Sizlardan o'qiganlaringizni so'zma-so'z takrorlashni emas, balki barcha o'quv fanlari bo'yicha o'zlashtirgan bilimlaringizga tayangan holda o'ylab ko'rib, o'z mustaqil fikringizni aytishni nazarda tutgan holda tuzilgan. Yana shuni ham ta'kidlash joizki, mavzular bo'yicha taqdim etilgan savol va topshiriqlar zimmasiga matn mazmunida siz bilishingiz, nafaqat bilishingiz, balki bo'lajak adabiyot o'qituvchisi sifatida ongingiz hamda ruhiyatingizga joylab olishingiz shart bo'lgan jamiki muhimlarga sizning e'tiboringizni qaratish yuki ortilgan. Ertangi amaliy faoliyatingizda Sizga suv bilan havodek zarur bo'ladigan muhim jihatlar nazaringizdan chetda qolib ketishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qilingan. Ularning barchasiga, hamma birdek javob bera olmasligi ham mumkin, bu shart ham emas, albatta. Chunki Xudoning har bir yaratig'i o'z qobiliyati va qiziqishlari, o'z iqtidori va intellektual imkoniyatlariga ega. Hammadan bir xil bilim talab qilish aqlli ish emas. Har kim aqli yetgancha ish tutadi. Gap shundaki, bilimli, o'z yurti va millatining kelajagi uchun og'riydigan, O'zining ham shaxs, ham o'qituvchi sifatida ma'naviy kamolotini ta'minlashga yuz tutgan Shaxslar o'rtachalarning qurboni bo'lib qolmasligi uchun shu murakkab yo'l tanlandi. Mukammallik sari intilgan talabalar ularning barchasiga javob berishga intilishlari, o'zlarini sinab ko'rishlari tabiiy, albatta. O'zingizni kuzating-a, berilgan savol-topshiriqlarning mohiyatiga kirib ularga o'z bilimingiz, saviyangiz va dunyoqarashingizdan kelib chiqib javob berganingiz sari ma'nan ko'tarilayotganingizni his qilasiz. Bu jarayonda sizga Oq yo'l!!! To'g'ri tushunganingiz uchun tashakkur!

Savol va topshiriqlar:

1. Nima deb o'ylaysiz, Siz ruhan millat ertasini ta'minlaydigan yosh avlodni tarbiyalashga qodirmisiz? Shunday mas'uliyatni zimmangizga ola bilasizmi? Fikringizni asoslang.

2. Ruhiyatingizga bir nazar tashlab ko'ring-chi, tabiatingizda tanlagan kasbga, bo'lajak o'quvchilaringizga muhabbat mavjudmikin?

3. O'zingizning o'quvchilik davringizni xotirlang. Nimalardan qoniqmagansiz: shaxs sifatida o'qituvchingizdanmi, o'quv ashyosi sifatida darsliklardanmi? Fikringizni asoslang. Adabiy ta'limda qanday o'zgarishlar qilgan bo'lardingiz?

4. Mazkur o'quv qo'llanmani shakllanayotgan bir o'qituvchi sifatida kuzatib boring. Yutuq va kamchiliklarini kashf etgan joyingizda, kitobning hoshiyasiga yozib boring. Bir kun uchrashib fikrlashamiz.

ADABIYOT O'QITISH METODIKASINING UMUMNAZARIY MASALALARI

Reja:

1. Adabiyot metodikasining pedagogika tizimiga mansub mustaqil fan ekanligi.

2. Adabiyot o'qitish metodikasining umumnazariy masalalari.

3. Adabiyot o'qitish metodikasining obyekti va predmeti.

4. Adabiyot o'qitishning maqsadi va vazifalari.

5. Adabiyot o'qitishning dolzarb muammolari.

«Adabiyot o'qitish metodikasi» pedagogik fanlar tizimiga mansub o'laroq, ilmning alohida turi bo'lish uchun qo'yiladigan uch talabning barchasiga[1] javob bera oladi. Birinchidan, adabiyot o'qitish metodikasi o'rganadigan soha ilmdagi boshqa biror o'quv fani tomonidan o'rganilmaydi. Ikkinchidan, mazkur fan ishlaydigan soha, ya'ni adabiyot darslarida badiiy asarlar o'qitilishining optimal va samarali yo'llarini tadqiq etish, adabiy ta'limning nazariy asoslarini ishlab chiqish ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Uchinchidan, adabiyot o'qitish metodikasi fani o'ziga xos ilmiy-tadqiqot usullariga ega.

Adabiyot o'qitish metodikasi badiiy adabiyot o'qitilish jarayoniga bog'liq qonuniyatlarni o'rganadi. Unda adabiyotshunoslik bilan pedagogikaning ayrim xususiyatlari uyg'unlashadi. Ya'ni adabiyotshunoslik alohida fan sifatida adabiyot tarixi, nazariyasi va adabiy jarayon muammolari bilan shug'ullansa, pedagogika bola tarbiyasi qonuniyatlari bilan mashg'ulligi ma'lum. Ammo bu ikkala fan ham uzluksiz ta'lim jarayonida adabiyotdan nimani va qanday o'qitilishi kerakligi masalasini hal qilib bera olmaydi. Shu ma'noda adabiyot o'qitish metodikasi alohida fan sifatida filologik ta'lim uchun zarur hisoblanib, uning o'z obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari, mazmuni va metodlari mavjud. Bizgacha yaratilgan soha darsliklariga[2] tayangan holda «Adabiyot o'qitish

[1] Adabiyot o'qitish metodikasi. (Pedagogika institutlari va uniersitetlarning filologiya fakultetlari uchun dasturiy qo'llanma). Tuzuvchilar: Q. Yo'ldoshev, O. Madayev, A. Abdurazzoqov. – T.: 1994. 11 – 12-betlar.

[2] S. Dolimov, H. Ubaydullayev, Q. Ahmedov. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: «O'qituvchi», 1967; A. Zunnunov, N. Hotamov, J. Esonov, A. Ibrohimov. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: «O'qituvchi», 1992; B. To'xliyev. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi», 2010.

metodikasi» fanining **obyektini** ***uzluksiz ta'lim tizimidagi adabiyot darslari***, deya ko'rsatish mumkin.

Mazkur fanning **predmeti** esa ***uzluksiz ta'lim tizimida badiiy adabiyotning o'qitilishiga doir didaktik ashyolar va qonuniyatlar hamda badiiy asarni o'rganishda o'qituvchi-o'quvchi munosabatlaridagi hamkorlik jarayoni***dir.

«Adabiyot o'qitish metodikasi» fanining **maqsadi** ***bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentliligini shakllantirish, ularga yoshlar ma'naviyatini qaror toptirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanish yo'llarini o'rgatish***dan iborat.

Adabiyot o'qitish metodikasi fani adabiyot darslarining ta'lim muassasalarida o'rganiladigan boshqa o'quv fanlaridan farqini ko'rsatish; adabiy ta'limdagi an'anaviy va novatorlik yondashuvga xos jihatlarni o'rganish; pedagoglarda adabiy ta'lim uchun optimal variantlarni belgilashda zarur bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirish; adabiyot darslarida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati hamda ularning o'zaro munosabatidagi o'ziga xosliklar bilan tanishtirish singari vazifalarni o'z ichiga oladi. Shundan kelib chiqiladigan bo'lsa, «Adabiyot o'qitish metodikasi» fanining **vazifalari** ***o'qitish jarayonida ta'limning samarali metod va usullaridan foydalanish yo'llarini o'rgatish, badiiy asar tahlilida o'quvchi ma'naviyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan jihatlarni ochish hamda undan maqsadga muvofiq tarzda foydalana bilishga yo'naltirish***dan iborat.

«Adabiyot o'qitish metodikasi» fanining **mazmuni** ***ta'lim metodlari, usullari, shakllari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, badiiy asar bilan bog'liq nazariy va didaktik tushunchalar, adabiy matn bilan ishlash jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini tashkil etish yo'llari***ni o'z ichiga oladi.

«Adabiyot o'qitish metodikasi» fanining **ilmiy-tadqiqot metodlari** qatoriga ***fanga doir ma'lumot yig'ishning aniq maqsadga yo'naltirilganligi; ilg'or tajribalarni o'rganish, tahlil qilish va ommalashtirish, ta'lim hujjatlarini tahlil qilish, o'qituvchi hamda o'quvchilar bilan individual suhbatlar tashkil etish kabilarni o'z ichiga oladigan kuzatish; sinalmagan pedagogik hodisalarni har xil sharoitlarda o'rganish maqsadida qo'yilgan ilmiy tajriba ko'rinishidagi eksperiment; ma'lum maqsadga yo'naltirilgan,***

aniq sharoit va tartibda o'tkaziladigan, o'quvchilarning ta'limiy hamda rivojanish darajasini aniq o'lchaydigan tekshiruv tizimi bo'lmish test; ma'lumotlarni oldindan maxsus tayyorlangan savollar va anketalar ko'magida yalpi tarzda yig'ish shaklidagi anketa so'rovnomalari; ta'lim jarayonining son ko'rsatkichlari aniqlanishiga yo'naltirilgan statistik tahlil; metodik merosni tanqidiy o'rganish; o'quvchi ijodi namunalarini o'rganish va hk.larni kiritish mumkin.

Talabalar «Adabiyot o'qitish metodikasi» kursini to'la o'zlashtirsalar, adabiy ta'limning metod va usullari haqida to'liq bilimga ega bo'lishlari, har qanday badiiy matnni ham ilmiy, ham didaktik, ham o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda tahlil eta olishlari, adabiyot darslarini samarali tashkil eta bilishlari, o'quvchilar bilan professional muloqotga kirisha olishlari mumkin bo'ladi. Ya'ni talabalar:

- ona tili va birorta chet tilda shaxslararo hamda madaniyatlararo masalalar yuzasidan og'zaki va yozma ravishda kommunikativ aloqaga kirisha olishlari;
- jamoa bilan ishlashda ularga xos bo'lgan ijtimoiy, etnik, madaniy va diniy tafovutlarga bag'rikenglik bilan yondasha olish malakasini egallagan bo'lishlari;
- filologik yo'nalishdagi ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga oqilona rahbarlik qilish ko'nikmasini egallashlari;
- maktab yoki boshqa ta'lim muassasalarida adabiyotdan sinfda va sinfdan tashqari ishlarni tashkil eta bilishlari;
- mashg'ulotlarni mavjud ilg'or metodlar asosida tashkil qilish uchun zarur bo'lgan o'quv-metodik materiallarni tayyorlash ko'nikmasini egallagan bo'lishlari;
- o'quvchilarga filologik ta'lim berish va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish malakasiga ega bo'lishlari;
- professional faoliyatlarida har bir o'quvchi shaxsiga xos bo'lgan individual xususiyatlarni bilish va ta'lim amaliyotida qo'llay olish ko'nikmalarini egallagan bo'lishlari talab qilinadi.

Nazariy qaraashlarga xulosa yasab aytish mumkinki, mustaqillik davri adabiyot o'qitish metodkiasi fani davr talablari asosida takomillashib, mazmunan boyib boraveradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiyot o'qitish metodikasi fan sifatida ilmning alohida turi bo'lish uchun qo'yiladigan talablarga javob bera olishini bildingiz va bu talablar bilan tanishdingiz. Aytingchi, ularni qanday tushundingiz? Anglaganlaringizni o'z so'zlaringiz bilan, misollar keltirgan holda ifodalab bering.

2. Adabiyot o'qitish metodikasi fanining adabiyotshunoslik va pedagogika fanlaridan farqli jihatlarini bir asar misolida sharhlab bering.

3. Mazkur fanning predmetini qayta o'qing. Undagi:

*«Badiiy adabiyotning o'qitilishiga doir didaktik ashyolar va qonuniyatlar»*ni qanday tushundingiz? Fikringizni asoslang.

4. «Adabiyot o'qitish metodikasi» fanining maqsadiga e'tibor qiling:

«*...bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentliligi»* deganda nimalarni angladingiz? «Umumiy pedagogika» kursidan olgan bilimlaringizga tayanib javob bering. Bu gap sizga qanchalik daxldor deb o'ylaysiz?

5. Adabiyot o'qitish uchun:

*«Yoshlar ma'naviyatini qaror toptirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanish»*ning ahamiyatini qanday tushundingiz? Ushbu fanning zimmasiga ortilgan vazifalarga e'tibor qiling: *«...badiiy asar tahlilida o'quvchi ma'naviyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan jihatlar»,* Sizningcha, nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Fikringizni bir asar misolida asoslashga urinib ko'ring.

6. Adabiyot darslarida badiiy bitiklardan: *«...maqsadga muvofiq tarzda foydalana bilish»*, Sizningcha nimani anglatadi? Qanday maqsad nazarda tutilayotgani haqida o'ylab ko'ring.

7. «Adabiyot o'qitish metodikasi» fanining mazmunida aks etgan:

«*...matn bilan ishlash jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini tashkil etish»* masalasini qanday angladingiz? Bu faoliyatning bir qismi bevosita Sizga daxldor ekaniga diqqat qilgan holda «subyekt-obyekt» va «subyekt-subyekt» munosabatlarini pedagogik bilimlaringiz asosida sharhlang.

8. Talabaga, ya'ni Siz – bo'lajak o'qituvchiga qo'yilayotgan talablarga diqqat qiling. Ular orasida sizning qo'lingizdan kelmaydiganlari bormi? O'zingizda ularning barchasini egallashga moyillikni his qilyapsizmi? Aks holda nima qilish kerak deb o'ylaysiz?

ADABIYOT O‘QITISH METODIKASINING TARIXI VA SHAKLLANISH TARAQQIYOTI

Reja:

1. Adabiyot o‘qitish metodikasining tarixi va shakllanishi.

2. Adabiyot o‘qitish metodikasi fanining o‘tmishdagi buyuk allomalar, mudarris olimlarning qarashlariga tayanishi.

3. Metodik fikrlar tarixining o‘zbek xalqi va millat adabiyoti taraqqiyoti bilan bog‘liqligi.

4. Fanning mustaqillik davridagi rivojlanish tamoyillari.

Adabiyot o‘qitish metodikasi fanining tarixi haqida gapirib shuni aytish mumkinki, dunyo miqyosida og‘zaki va yozma adabiyot paydo bo‘lgandan buyon uni inson ruhiyatiga ta’sir qila oladigan darajaga yetkazish asosiy muammolardan biri bo‘lib kelmoqda.

Xususan, o‘zbek adabiyotini o‘qitish nazariyasi hamda metodikasi tarixi haqida gapirilarkan, uni yaqin-yaqinlargacha ham, asosan, Oktyabr inqilobi bilan bog‘liq holda talqin va targ‘ib etilganini ta’kidlab o‘tish joiz. Aslida, turkiy xalqlarda adabiyot o‘qitish bilan bog‘liq masalalar juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu muammoning boshi O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida o‘z aksini topgan, deyish mumkin. Adabiyot va badiiy so‘zning mohiyatiga kirish masalalari Sharq xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqi hayotida har doim juda katta ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatga ega bo‘lib kelgan.

Masalan, O‘rta Osiyoning ulug‘ mutafakkiri Abu Nasr Forobiy ovoz va nutqning tarbiyaviy ahamiyatiga alohida e’tibor berib «Ilmlarning kelib chiqishi» («Ixso ul-ulum») nomli risolasida badiiy asarni ifodali o‘qish, o‘qiganini hikoya qilib berish zo‘r san’at ekanini alohida ta’kidlagan. Uningcha, hikoyachilik san’atini yaxshi egallagan kishilar «hakim» deyiladi. O‘qish va notiqlik san’atini chuqur egallagan shaxslar esa faylasuflar, donishmandlar bilan tenglashtiriladi.

Qomusiy olimlardan yana biri Abu Ali ibn Sino badiiy asarning inson ruhiyatiga ta’siri haqida gapirib, g‘azal eshitilganda ko‘ngil kishilarining ahvoli shodlik va kulguga yoki g‘amginlik va yig‘iga moyil bo‘lishini, ayniqsa, judolik va hajr tilga olinganda bu holatlar ortishini alohida ta’kidlaydi.

Abu Rayhon Beruniy ham «Avesto», arab adabiyoti, «Kalila va Dimna», hind adabiyotiga oid ko'plab asarlarni tahlil qilib, ularni qiyoslarkan, kitobxonni ulardan o'rnak va namuna olishga chaqiradi.

M. Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham alohida, birgalashib va ko'plashib o'qish haqida qarashlar mavjudligini ko'rish mumkin.

Yusuf Xos Hojib ham o'z bitiklarida so'z va uning ma'nolariga alohida to'xtalib o'tgan. U badiiy so'zni «*muqaddas hodisa*» deb biladi. Insonning aqlu zakovati shu hodisalarni ajrata olishida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. So'z va u tashiydigan ma'nolarni bilish uchun tarbiyalanuvchi bunga yo'naltiradigan shaxsga ehtiyoj sezishini aytadi. Ko'rinadiki, hamma zamonlarda ham badiiy so'z va uning tahliliga zarurat bo'lgan.

Alisher Navoiy, Bobur, Munis, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqa adiblar ijodida ham badiiy so'zning inson tarbiyasiga, uning ma'naviy kamolotiga ta'siri bilan bog'liq qimmatli fikrlarni juda ko'plab uchratish mumkin.

XVII asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha o'tgan davrda, ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Turkistonda pedagogik, metodik fikr o'ziga xos tarzda rivojlandi. Masalan, Dilshod Barno (1800 – 1906) asarlaridan uning ellik bir yil maktabdorlik qilganini, to'qqiz yuzga yaqin qizni savodli qilib chiqarganini, ulardan yaqin to'rtdan bir qismi «tab'i nazmi bor» shoira, oqila qizlar bo'lib yetishganini ko'rish mumkin. Anbar Otindek taniqli shoira ham Dilshod Barno maktabining o'quvchisi bo'lganini ta'kidlash o'rinlidir.

Adabiyot o'qitish ishiga o'tgan asr boshlarida alohida e'tibor qaratildi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon kabi shoir va yozuvchilar o'zbek xalqining ma'rifatli bo'lishi ma'naviy kamolotning asosi ekanini nazarda tutib izlandilar, yangicha mazmundagi asarlar yaratishga kirishdilar.

Masalan, Behbudiy o'zining «Padarkush» nomli bitigida ma'rifatning inson hayoti, insoniyat taqdiri uchun qanchalik katta ahamiyat kasb etishini namoyish etgan. Milliy va insoniy qadriyatlarni anglashda ma'rifatli bo'lish zarurligini alohida ta'kidlagan.

Abdulla Avloniy ham o'z davrida chop etilgan «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy Guliston yoxud Axloq»,

«Maktab gulistoni» singari asarlarida, bosilmay qolgan «Uchinchi muallim», «Maktab jug'rofiyasi», «Hisob masalalari» singari darsliklarida yosh avlodni ma'rifatli bo'lishga undagan bo'lsa, «Maktab Gulistoni» darsligida bevosita adabiy ta'lim haqida so'z yuritib badiiy asarlarni ifodali o'qish, yakka va ko'pchilik bo'lib o'qish, ichdan o'qish, dialog singari turlari, dramatik asarlarni o'qish yo'llari haqida ma'lumot beradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy esa 1914 – 15 yillarda boshlang'ich maktablar uchun «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi», «Qiroat kitobi» singari darsliklar yozgan bo'lib, muallif ularda o'qish, matn ustida mustaqil ishlash, sinfdan tashqari o'qish ishlariga alohida e'tibor bergan. Hamza o'z darsliklarida badiiy so'z ko'magida o'quvchilarning ma'rifiy va ma'naviy yetukligini ta'minlashni nazarda tutgan.

Fitratning shu davrda yaratilgan «Adabiyot qoidalari» kitobini nafaqat adabiyot nazariyasiga, balki adabiyottanuv masalasiga, uni o'qitish ishlariga ham oid qo'llanma deb atash mumkin.

«Adabiy o'qish» atamasi ta'lim amaliyotiga o'tgan asrning 30-yillarida kirib keldi. Adabiy o'qish uchun tanlangan asarlarni g'oyaviy-badiiy tahlil qilish asosiy o'rinni egallardi, ya'ni badiiy asardan siyosiy, partiyaviy g'oya axtarilardi. Asarlar badiiy, estetik mazmuniga qarab emas, ijtimoiy davrga qanchalik xizmat qilishiga qarab tanlanardi.

O'sha davrlarda yaratilgan «Adabiyot dasturi» tarixiylik asosida bo'lib, unda klassik hamda so'nggi davr adabiyotining yirik namoyondalari asarlaridan namunalar taqdim etilgan. Ammo, bu dasturda ayrim badiiy asarlarni o'zlashtirish emas, balki yozuvchilarning hayoti va ijodini bayon etish, ijodning ijtimoiy-siyosiy mohiyatini, yozuvchining sinfiy mavqeini ochishga ko'proq e'tibor berilgan. Sovetlar davridagi kommunistik partiya talablarining adabiyot o'qitish jarayoniga hukmron tamoyil sifatida kiritilishi ta'lim tizimida adabiyotning o'qitilishini bir yoqlamalilikka olib keldi. «To'liqsiz o'rta va o'rta maktablar uchun programmalar» (1938)da adabiy asarni o'qishga asosiy urg'u berilgan. Sal keyinroq tuzilgan «O'rta maktab programmalari» (1940)da o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishga ma'lum darajada e'tibor berilgan, asarni ifodali o'qish, savol va topshiriq hamda mashqlar asosida asarning g'oyaviy mazmunini o'zlashtirish tavsiya etilgan. Tan-

lanadigan asarlarning o‘quvchilar yoshi va bilim saviyasiga mos bo‘lishiga e’tibor qaratilgan.

1934-yilda A. Sa’diy tomonidan «O‘rta maktablarda adabiyot o‘qitish nazariyasi va metodikasining asosiy masalalari» degan maxsus kitob yaratildi. Unda adabiyotni maxsus fan sifatida o‘qitish, bolaga adabiy ta’lim berishda tegishli izchillik va mantiqiy qoidalar bo‘lishi ko‘rsatib o‘tildi.

I. Sultonovning «Adabiyot nazariyasi» (1940) darsligining yaratilishi faqat adabiyotning umumiy qoidalari, uning nazariy masalalarini umumlashtirishi bilangina emas, balki bu nazariy tushunchalarning ta’lim jarayoniga olib kirilishi uchun ham qulay zamin yaratdi.

O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi fanining rivojida 50-yillarda faoliyat ko‘rsata boshlagan ko‘plab olimlarning xizmati katta. S. Dolimov, G. Karimov, N. Mallayev, H. Ubaydullayev, Q. Ahmedov, A. Zunnunov, S. Ismatov singari olimlar bu sohaning mustaqil fan sifatida kamol topishiga munosib hissa qo‘shganlar. Ularning adabiyotshunoslikning turli sohalaridagi, metodika ilmidagi xizmatlari tufayli o‘rta maktablar uchun tuzilgan dastur va darsliklar ma’lum darajada muntazamlik kasb eta boshladi. «Adabiyot o‘qitish metodikasi» deb nomlangan birinchi darslik S. Dolimov va H. Ubaydullayevlar tomonidan yaratilgan. Darslikda ifodali o‘qish, uning mazmun va mohiyati, turlari haqida yaxlit ma’lumotlar berilgan. Kitobda adabiyot o‘qitishdagi nazariy asoslardan tortib, uning bevosita amaliyotdagi holatlarigacha bo‘lgan hodisalar qamrab olingan. Bundan tashqari, adabiyot o‘qitish metodikasi va uning nazariy asoslari, adabiy o‘qish, adabiy o‘qish yuzasidan sinfdan hamda maktabdan tashqari ishlar, rejalashtirish va jihozlash singari masalalari ham qamrab olingan. Amaliy faoliyat bilan aloqador masalalarga katta e’tibor berilganligi kitobning asosiy yutug‘idir. Mualliflar har bir nazariy muammoni aniq misollar bilan dalillashga harakat qilishgan. Shunga qaramay, unda o‘sha davr mafkurasining kuchli ta’siri ochiq sezilib turadi.

S. Dolimovning «5-sinf «Vatan adabiyoti» xrestomatiyasi uchun metodik qo‘llanma» nomli kitobi varaqlanganda kishida o‘tgan asrning 70-yillarida o‘zbek adabiyotini o‘qitishdagi o‘ziga xosliklar haqida muayyan tasavvur paydo bo‘ladi. Bu asar o‘z davrida adabiyot darslari samaradorligini ta’minlash uchun amaliy tavsiyalarga boyligi bilan e’tiborlidir.

Qudrat Ahmedov ham o'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi ilmiga ma'lum hissa qo'shgan olimlardandir. «Hamza Hakimzodaning «Boy ila xizmatchi» dramasini o'rganish» nomli tadqiqot ishi olimning bu sohaga qo'shgan hissasi namunasidir.

Adabiyot o'qitish metodikasi fani rivojida Asqar Zunnunovning ham o'ziga yarasha xizmati bor. A. Zunnunov o'zbek adabiyoti o'qitish metodikasiga oid ko'plab kitoblarida o'z davrining talablaridan kelib chiqqan holda faoliyat olib borgan. Uning «Maktabda G'afur G'ulom hayoti va ijodini o'rganish», «O'zbek adabiyoti metodikasi tarixidan ocherklar», R. Usmonov bilan hamkorlikda yaratgan «7-sinf «Vatan adabiyoti» darslik-xrestomatiyasi uchun metodik qo'llanma», «Adabiyot o'qitish metodikasi» singari asarlari shular jumlasidandir.

Mamlakatimiz o'z mustaqilligiga erishganidan keyin adabiyot o'qitish metodikasi ilmida ham keskin o'zgarishlar yuz bera boshladi. Chunki egamanlik ta'lim tizimi, xususan adabiy ta'lim oldiga ma'naviy komillik sari yuz tutgan avlodni shakllantirish vazifasini qo'ydi. Ma'lumki, Komil shaxs tarbiyalash yuki hamma zamonlarda adabiyotning zimmasida bo'lgan. Bu davr metodistlarining har biri mazkur vazifani o'z imkoniyatlari darajasida uddalashga harakat qilmoqdalar.

Mazkur davrning keksa avlodi sanalmish prof. To'xtamurod Boboyev1930-yilda Samarqand viloyatining Xatirchi tumanida tug'ilgan. 1956-yilda Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universitetining o'zbek filologiyasi fakultetini tamomlagan.

T.Boboyev 1967-yilda «O'zbek prozasida ijobiy qahramon muammosi» mavzusida nomzodlik, 1998-yilda «Oliy o'quv yurtlarida o'zbek she'riyati poetikasini o'rganish» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.U yuzdan ortiq ilmiy va o'quv-metodik asarlar muallifi. Olimning «Adabiyotshunoslikka kirish», «She'r ilmi ta'limi», «Adabiyotshunoslik asoslari», «Aruz vaznlarini o'rganish», «O'zbek she'r tuzilishi asoslarini o'rganish», «Qofiya ilmi saboqlari», «Badiiy san'atlar» kabi o'quv qo'llanmalari, «Zamondoshimiz – adabiyotimiz qahramoni» nomli monografiyasi, oliy o'quv yurti talabalari uchun yozilgan «Adabiyotshunoslik asoslari» darsligi adabiyot o'qitish ilmi amaliyotida bugun ham qo'llanilib kelinmoqda.

T. Boboyev «She'r ilmi ta'limi» nomli metodik qo'llanmasida bo'g'insiz she'r misralarini tasavvur qilib bo'lmasligini, she'rning

qalbi bo'lmish musiqiylik va ritmni vujudga keltirishda eng faol ishtirok etuvchi unsur – bo'g'in ekanini ta'kidlab: «*Barmoq tizimida bo'g'inlar turoqlarni, turoqlar turkumni, turkum vaznni, vazn ritmni, ritm musiqiylik, musiqiylik poetik g'oyani vujudga keltiradi. She'r unsurlari bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda, bir-biri bilan mustahkam aloqaga kirishgandagina o'z vazifasini o'tay oladi*», – deb yozgan edi. Olimning metodik tavsiyalaridan adabiyot o'qituvchilari she'r tahlilida amaliy foydalanishlari mumkin.

Egamanlik davri o'zbek adabiyot o'qitish metodikasi fani rivojida prof. U. Dolimovning ham o'ziga xos o'rni bor. Ulug'bek Dolimov 1939-yilda Toshkent shahrida tug'ilgan, 1962-yili ToshDU (O'zMU) filologiya fakultetini tamomlagan. 1971-yilda «Ma'rifatparvar shoir Is'hoqxon Ibratning hayoti va ijodi» mavzusida nomzodlik, 2008-yili «Jadid maktablari: ularda ona tili va adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

U O'zbekiston va xorijda e'lon qilingan 200dan ortiq ilmiy maqolalar, «Ma'rifat darg'alari» (prof. B. Qosimov bilan hamkorlikda), «Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti» nomli darslik (hammualliflikda), «Is'hoqxon Ibrat», «Turkistonda jadid maktablari», «Milliy uyg'onish pedagogikasi» «O'zbek pedagogik ensiklopedik so'zligi» (hammualliflikda) kabi o'ndan ortiq kitoblar muallifi.

Ulug'bek Dolimovning «Milliy uyg'onish pedagogikasi» asari olimning adabiyotshunoslik va pedagogika sohasidagi bilimlari uyg'unligida yaratilgan. Kitobda an'anaviy mahalliy maktablar va ularda o'qitish usullari, madrasa ta'limi, o'lkada Rusiya hukmronligi o'rnatilgandan keyin tashkil etilgan rus-tuzem maktablari, ularda o'qitish mazmuni va metodlari, jadid maktablarining shakllanishi, ular rivojida hayriya jamiyatlarining ahamiyati, yangi o'qitish metodi – «usuli savtiya»ning nazariy hamda amaliy asoslari, jadid maktablarida ona tili va adabiyot o'qitish masalalari va butun Turkiston o'lkasi bo'yicha maorif tutumlari, ulardagi ilk yangi maktablar to'laligicha qamrab olingan. Kitobning ikkinchi qismi Milliy uyg'onish davri pedagogikasining eng yetuk namoyandalari hayoti, faoliyati va ijodiga bag'ishlangan tugal adabiy-pedagogik portretlardan tashkil topgan. Is'hoqxon Ibrat, Siddiqiy-Ajziy, Saidrasul Saidaziziy, Vasliy Samarqandiy, Behbudiy, Shakuriy, Mu-

navvarqori, Avloniy, Sadriddin Ayniy, So'fizoda, Hoji Muin, Fitrat, Hamza, Elbek, Shokirjon Rahimiy singari jadid maorifchilari haqida dalillar, tahlillar, ilmiy mushohadalar va umumlashmalar o'z ifodasini topgan. Bir so'z bilan aytganda, Ulug'bek Dolimov ilk bor pedagogika ilmida jadid pedagogikasining butun mohiyati va ko'lami bilan birlamchi manbalar asosida tadqiq etgan olimdir.

O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi sohasiga o'z munosib hissasini qo'shgan olim prof. Safo Matjonov 1947-yil 23-yanvarda Qoraqalpog'istonning Amudaryo tumanidagi Qipchoq qishlog'ida ziyoli oilasida tug'ilgan. 1965 – 69 yillarda Nizomiy nomidagi TDPIda tahsil olgan. S. Matjonov 1983-yilda «70-yillar bolalar qissalarida syujet» mavzusida nomzodlik, 1998-yilda «Umumiy o'rta ta'lim tizimida adabiyotdan mustaqil ishlarni tashkil etish usullari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Safo Matjon – bolalar adabiyoti bilimdoni. Olimning ilmiy-ijodiy izlanishlari o'tgan asrning 70-yillari ikkinchi yarmidan boshlanib, asosan bolalar adabiyoti va kitobxonligi, ta'lim-tarbiya masalalariga bag'ishlangan. Bu ikki yo'nalish bugungi kungacha olim izlanishlarining asosini tashkil etib kelmoqda.

Professor S. Matjonning o'tgan vaqt maboynida yaratgan «Bolalar she'riyatida lirik qahramon», «Hayot haqiqati va badiiy haqiqat», «Og'ir yillar qissasi», «Qahramonning ta'sir kuchi», «Shoir ko'p, ammo...», «Bolalar kitobxonligi», «Oila – maktab – kitobxon», «Hikoya qanday o'qiladi?», «Poklanish davri va bolalar adabiyoti», «Bolalar adabiyoti: san'atmi yo tarbiya», «Komillik mezonlari» kabi turli yillarda chop etilgan ko'plab maqolalari, shuningdek, «Bolalar adabiyotini sinfdan tashqari o'qish», «Tiriklik suvi», «Kitob o'qishni bilasizmi?», «O'qish kitobi» (4-sinf uchun hammualliflikda yaratilgan) darsligi, «Uzluksiz ta'lim tizimida adabiyotdan mustaqil ishlarni tashkil etish usullari», «Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar» kabi yigirmadan ortiq adabiy-tanqidiy maqolalar to'plami, darslik, o'quv qo'llanma hamda monografiyalarining yetakchi g'oyasini kitobxonlik, bolalar nasri syujeti, adabiyot o'qitishning dolzarb muammolari tashkil etadi. Olim sinfdan tashqari mustaqil ishlarga oid qo'llanmalarida komil inson tarbiyasini bosh masala qilib qo'yadi, badiiyat va ma'naviyat muammolari ilmiy, ilmiy-metodik ishlarining yetakchi mavzusi sifatida namoyon bo'ladi.

Olimning ilmiy yo'nalishlaridan birini tashkil etuvchi kitob va kitobxonlik muammolari ham o'zining ilmiy-amaliy ahamiyati

№ 404 542

bilan alohida e'tiborga loyiq. Ushbu mavzudagi bir qator o'quv qo'llanmalari bilan birga «Kitob o'qishni bilasizmi» nomli kitobida kitobxonlik madaniyati haqida so'z yuritiladi, badiiy asarni o'qish va uqish salohiyati haqida qimmatli mulohazalarni bayon etiladi: «*Siz darsliklardan hayot va uning qonuniyatlari haqidagi bilimlar bilan tanishasiz, ularni aql kuchi bilan qabul qilasiz, xotiringizda qayd etasiz. Ammo bu bilim va xulosalar hissiyotingizga zarracha ta'sir ko'rsatmaydi. Badiiy asarni o'qiganda sizdagi bu «loqaydlik» faol munosabatga almashinadi. Qalbingiz cheksiz shodliklarga chulg'anadi – ruhlanasiz, g'azablanasiz, iztirob chekasiz. Chunki u qalb dardi tufayli yaratilgan, dard esa suhbatdoshni befarq qoldirmaydi*»[3].

Pedagogika fanlari doktori Safo Matjonov bugungi kunda ham adabiyot o'qitish muammolari va shakllanib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy kamoloti yo'lida kitobning ahamiyati, o'rni va roli haqida izlanishlarini davom ettirmoqda[4].

O'zbek adabiyot o'qitish metodikasi ilmida o'z salmoqli hissasi bilan yetakchi o'rinlardan birini egallab turgan olim prof. Qozoqboy Yo'ldoshev 1949-yilning 9-mayida Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi Dehqonobod qishlog'ida tug'ilgan. 1970-yilda Sirdaryo pedagogika institutini bitirgan.

Q.Yo'ldoshev 1985-yilda «O'zbek satirik hikoyalarida xarakter tasviri evolyutsiyasi» mavzusida nomzodlik, 1997-yilda «Yangicha pedagogik tafakkur va umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitishning ilmiy-metodik asoslari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Q. Yo'ldoshevning jami yetti yuzga yaqin ilmiy ishlari orasida 130dan ortig'i mamlakat umumta'lim maktablari o'quvchilari uchun yaratilgan darslik va o'qituvchilariga mo'ljallangan metodik qo'llanmalardan iborat. Bulardan tashqari, Qozog'iston Respublikasidagi o'zbek maktablarining 5 – 11-sinflari uchun yaratilgan, bir necha o'n yillardan beri qayta-qayta nashr etilib kelinayotgan «O'zbek adabiyoti» darsliklari va ularning har biri uchun yozilgan metodik qo'llanmalar, Qirg'iziston

[3] Safo Matjon. Kitob o'qishni bilasizmi? – T.: «O'qituvchi», 1993.11-bet.

[4] S. Matjonov haqidagi ma'lumotlar uning 70 yilligiga bag'ishlab tayyorlangan «Til va adabiyot ta'limining dolzarb masalalari» nomli maqolalar to'plamidan olindi (Toshkent: TDO'TAU, 2017.).

Respublikasidagi o'zbek maktablari 6-,7-,8-sinflari uchun yozilgan «O'zbek adabiyoti» darsliklari olim metodik tadqiqotlar ko'lamidan dalolatdir.

Prof. Q. Yo'ldoshevni adabiyot o'qitish metodikasi ilmida burilish yasadi deyish mumkin. Olim tubdan o'zgargan jamiyatdagi adabiy ta'limni mohiyatan o'zgartirishning ijtimoiy, ilmiy va pedagogik asoslarini ko'rsatib berdi. U adabiy faktlarni bildirishning o'zi adabiyot saboqlari uchun maqsad emasligini, badiiy asar bilan tanishish o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlar shakllantirishga qaratilishi kerakligini ta'kidlab yozadi: «*Aslida adabiyot tariviga daxldor biror dalilni sharillatib aytib bera oladigan, ammo ma'naviyatida ezgu fazilatlar bo'lmagan o'quvchidan ko'ra, badiiy asarlarning qahramonlariga xos insoniy fazilatlarni o'z tabiatiga singdirgan, sirtdan qaraganda, nofaolday tuyuladigan o'quvchilar jamiyatimiz uchun ko'proq zarurdir*»[5].

Olim adabiy ta'limni tubdan yangilashda uning milliy-tarixiy ildizlariga tayanish kerakligini alohida ta'kidlaydi: «*Qadim Turkistondagi maktablarda badiiy adabiyot asrlar davomida tajalli nazariyasiga tayanilgan holda o'qitilib kelingan. Negaki, ...chinakam badiiy asarlarning asosiy qismi yaratilishida tajalli tamal toshi vazifasini o'tagandir. Bu nazariyaga tayanadigan adabiy ta'lim o'quvchilarda ma'naviy sifatlarning shakllanishiga, bolalarda yaratuvchining qudratidan hayratlanish, qahridan qo'rqish, go'zalligidan zavqlanish singari xislatlarni barpo etishga ahamiyat beradi. O'quvchilarning qalbini tarbiyalashga, tuyg'ularini, hissiyotlarini noziklashtirishga diqqat qiladi. Tajalli asosida ish ko'radigan adabiy ta'lim komil shaxs tarbiyalashni maqsad deb hisoblaydi*»[6]. Olim o'quvchilar ma'naviyatini shakllantirishda asarlarning o'quv tahlili ustuvor mavqeda bo'lishi lozimligini qayd etadi.

Mustaqil yurtimizda adabiyot o'qitish jarayonining yo'nalishini belgilab beruvchi «Adabiy ta'lim konsepsiyasi» nomli bosh hujjatni yaratishda ham Q. Yo'ldoshev ilg'or qarashlarga tayangan. Uning rahbarligida yaratilgan adabiy ta'lim standarti, dasturi, ular asosida yaratilgan darslik, o'quv va metodik qo'llanmalarda milliy qadriyatlar va estetik asoslar ustuvorlik qiladi.

---

[5] Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: O'qituvchi, 1996. 42-bet.

[6] O'sha asar, 81-bet.

Q. Yo'ldoshevning «Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari»[7] kitobida adabiy ta'lim tizimini tubdan yangilashning ilmiy-nazariy va tashkiliy tamoyillarini ishlab chiqqan. Asarda olim o'quvchilarga tayyor tushunchalar berish emas, balki badiiy matn asosida o'quvchilarda ma'naviy qarashlar, estetik did qaror toptirish birlamchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatib bergan. U «Adabiyot o'qitish metodikasi» qo'llanmasi mualliflaridan biri sifatida adabiy ta'limning o'zak masalalariga yangicha yondashuv namunasini ko'rsatgan.

Olimning adabiy ta'limni «*...yangi ijtimoiy ong talablari darajasida tashkil etishning tamoyillarini belgilash pedagogika nazariyasi uchun ham, adabiyot o'qitish metodikasi uchun ham, tarbiya amaliyoti uchun ham kechiktirib bo'lmaydigan zarurat*»[8] ekanini alohida ta'kidlashi adabiyot o'qitishni yangilashning muhim masalalarini ko'zda tutadi. Milliy va chet eldagi ilg'or pedagogik qarashlarni qiyoslab o'rganish, adabiyot o'qitishda tayaniladigan metodik, pedagogik va estetik asoslarga yangilanayotgan pedagogik tafakkur nuqtai nazaridan yondashuv olimning ilmiy tadqiqotlari qimmatining oshuviga sabab bo'ldi.

Q. Yo'ldoshev tomonidan «Adabiyot o'qitish konsepsiyasi» ishlab chiqildi. So'ngra shu yo'nalishning «Davlat ta'lim standarti» (Q. Husanboyeva bilan hamkorlikda) yaratildi. Bu davlat ahamiyatiga molik rasmiy hujjatlarga tayangan holda «Adabiyot» dasturi va darsliklarning yangi avlodi yozildi. Bularning yaratilishida olimning xizmatlari katta bo'ldi. Q. Yo'ldoshev «Adabiyot» darsliklari pedagogika, metodika, psixologiya va adabiyotshunoslik ilmidagi eng yangi qarashlarga tayangan holda yaratilib, yangi davr nafasini aks ettirishiga alohida e'tibor qaratdi.

Bundan tashqari, «Adabiyot» darsliklariga qo'yiladigan talablar», «Adabiyot» majmualariga qo'yiladigan talablar» kabi rasmiy-metodik hujjatlarga ham u mualliflik qilgan.

Olimning «Adabiy saboqlar 8»[9] kitobi umumta'lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligidan foydalanish yuzasidan meto-

---

[7] O'sha asar, 22-bet.

[8] Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: O'qituvchi, 1996. 178-bet.

[9] Yo'ldoshev Q. Adabiy saboqlar. 8. Umumta'lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo'llanma. – T.: Sharq, 2004.

dik qo'llanmadir. Qo'llanmada: «*O'qituvchi bu sinfda o'rganilishi mo'ljallangan asarlarni o'quvchilar bilan birgalikda tahlil qilishda badiiy matndan kelib chiqadigan ijtimoiy, siyosiy, milliy, ma'naviy mazmundan ham ko'ra, asarlar estetik xususiyatlarining o'zlashtirilishiga ko'proq e'tibor qaratishi shart*[10] – ekani alohida ta'kidlangan.

Q.Yo'ldoshev badiiy asar tahlilining nazariy-metodik masalalari ustida jiddiy izlanishlar olib borib, «Badiiy tahlil asoslari» kitobini yaratdi. Bu asarda tahlil turlari, yo'nalishlari, tamoyillari va tahlilga qo'yiladigan talablar tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, bu qarashlar respublika ta'lim muassasalarida adabiyot o'qitishning yangi bosqichga ko'tarilishiga turtki beradi. Olim badiiy asar tahlili shaxs va millat ma'naviyatini shakllantirish omili ekaniga alohida e'tibor qaratadi.

Butun pedagogik faoliyatini adabiyot o'qitish metodikasi ilmiga bag'ishlagan olim filologiya fanlari doktori, professor B. To'xliyev 1954-yil 11-martda Tojikiston Respublikasi Xo'jand (hozirgi So'g'd) viloyatining Asht tumanidagi O'zbekoqjar qishlog'ida tug'ilgan. U 1983-yilda «Qutadg'u bilig»ning poetikasi» mavzusida nomzodlik, 1992-yilda «Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari va turkiy xalqlar folklori» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Olim o'z mehnat faoliyatini o'qituvchilikdan boshlagan. Professor B.To'xliyev hozirgacha uch yuzdan ortiq ilmiy ishlar e'lon qilgan. Ular orasida 8ta monografiya, 5ta darslik, 20ta o'quv qo'llanma bo'lib, ular salmoqli ilmiy qimmat kasb etadi.

Uning umumiy o'rta ta'lim maktablari 9-, 10-sinflari va akademik litseylarning 1-bosqichi uchun «Adabiyot» (hamkorlikda) darslik va darslik-majmualari, kasb-hunar kollejlari va oliy maktab uchun «Pedagogika tarixi» darsligi bugungi ta'lim amaliyotida qo'llaniladi. Bundan tashqari, olimning oliy ta'limning bakalavriat hamda magistratura bosqichlari uchun «Adabiyot o'qitish metodikasi», «O'zbek tili o'qitish metodikasi», «Darsliklar ustida ishlash», «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» singari bir qator o'quv adabiyotlari ham nashr etilgan. B. To'xliyevning Qirg'iziston Respublikasi umumta'lim maktablari 9-sinfi uchun «O'zbek ada-

[10] Yo'ldoshev Q. Adabiy saboqlar. 8. Umumta'lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo'llanma. – T.: Sharq, 2004..

biyoti» (hamkorlikda) darslik-majmuasi, oliy o'quv yurtlarining qoraqalpoq guruhi talabalari uchun «O'zbek tili» (hammualliflikda) o'quv qo'llanmalari ham chop etilgan.

Professor B. To'xliyevning: «Qadimgi turkiy yozma yodgorligi «Qutadg'u bilig», «Irq bitig – Qadimiy hikmatlar», «O'lmas obidalar», «Donolar gulshani» (hammualliflikda), «Yusuf Xos Hojib. «Qutadg'u bilig», «Bilim – ezgulik yo'li», «Yusuf Xos Hojib. «Qutadg'u bilig» to'rtliklari» (hammuallif), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darslarida yuksak ma'naviyatli shaxs tarbiyasi» (hammuallif), «Moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligi Yusuf Xos Hojib talqinida» (1-kitob), «Adabiyot o'qitish metodikasi (amaliy mashg'ulotlar)», «Til va adabiyot ta'limining zamonaviy texnologiyalari» (hammuallif), «Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi (Albom-qo'llanma)», «Alisher Navoiy hayoti va ijodi (Albom-qo'llanma)», «Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori»,»Badiiy asarni sharhlab o'rganish, «Qutadg'u bilig» (nasriy bayoni) singari ishlari adabiyot o'qitish ilmi va amaliyoti uchun o'z munosib hissasini qo'shib kelmoqda.

Professor B. To'xliyev qalamiga mansub «Adabiyot o'qitish metodikasi»[11] o'quv qo'llanmasi filologik yo'nalishdagi universitetlar va pedagogika oliy o'quv yurtlari bakalavriat bosqichi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, u muallif tomonidan yaratilgan yangi o'quv dasturi, ishchi dastur hamda DTS mazmun-mohiyati, talablari asosida nashrga tayyorlangan. Kitobning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, unda XX asrning 60-yillaridan to bugunga qadar adabiyot o'qitish metodikasi sohasida izlanishlar olib borgan, respublika adabiy ta'limi tamal toshini qo'ygan S. Dolimov, H. Ubaydullayev, Q. Ahmedov, A. Zunnunov singari metodist olimlar faoliyatini o'zbek metodikasi fani tarixi bilan bog'lab yoritilgan. Ayni damda muallif mustaqillik yillarida shakllangan Qozoqboy Yo'ldoshev, Safo Matjon va Marg'uba Mirqosimova kabi metodist olimlar faoliyatini ham yoritgan. Avlodlar davomiyligi, fanning uzviy va uzluksiz rivojida muhim ahamiyat kasb etgan adabiy ta'lim muammolari, fan sohasidagi yangilanishlar ushbu qo'llanmaning birinchi, ikkinchi va uchinchi fasllarida aks etgan bo'lsa, keyingi boblarda badiiy asarlarni o'rganish va o'quvchilarda

[11] To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.

badiiy tahlil malakasini shakllantirishning samarali usullariga diqqat qaratilgan. Adabiyot darslarini zamon talablari darajasida tashkil qilish omillari, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish muammolari yaxshi yoritilgan.

Olimning «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» nomli qo'llanmasi esa magistratura bosqichi «O'zbek adabiyoti» mutaxassisligida tahsil oladigan magistrlarga mo'ljallangan. Kursning maqsad va vazifalarini yoritar ekan muallif quyidagilarni alohida ta'kidlagan: «*Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fani badiiy adabiyotning o'ziga xosligi, paydo bo'lishi va rivojlanishidagi tarixiy taraqqiyoti jarayonini, hozirgi holatini, muammolarini o'rganuvchi, ularni ta'lim oluvchilarga o'rgatuvchi fanlarning pedagogik imkoniyatlari haqida bahs yuritadi*»[12]. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi har bir yo'nalish va mutaxassislik mazmunini o'zida ifoda qiluvchi kasbiy fanlarni o'qitish muammolarini qamrab olishi kerak. Unda umumiy o'rta ta'lim, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari va oliy ta'lim bosqichlarida adabiyot o'qitishning o'ziga xosliklari haqida bilim va tushunchalar shakllantirish yo'llari ko'rsatilgan. Qo'llanmada bo'lajak adabiyot o'qituvchilariga o'quv, metodik, tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish; bir soatlik mashg'ulotni rejalashtirish; ma'ruza matnini tuzish; o'quvchilar mustaqil ishlarini tashkil etish haqida tushunchalar berilgan. Folklor asarlari, mumtoz va yangi o'zbek adabiyoti namunalarini o'rganishning samarali usullarini yoritgan. Magistrlarning mustaqil ishlari uchun topshiriqlar va ularning mazmuni, tavsiya qilinuvchi adabiyotlar ro'yxati berilganligi talabalarni ilmiy-ijodiy izlanishlarga, matn bilan ishlashga, badiiy asarlarni biografik, struktural, qiyosiy tahlil qilishga yo'llaydi[13].

Adabiyot o'qitish metodikasi sohasidagi mutaxassislardan yana biri prof. Marg'uba Mirqosimova 1960-yilda Toshkent shahrida, ziyoli oilasida tug'ilgan. 1985-yilda «70 – 80-yillar o'zbek romanlarining janr va uslub xususiyatlari (O. Yoqubov va P. Qodirov romanlari misolida)» mavzusida nomzodlik, 1995-yilda «O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomil-

[12] B. To'xliyev. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. – T.: TDPU, 2008. 5-bet.

[13] B. To'xliyev haqidagi ma'lumotlar uning 60 yilligiga bag'ishlab chop etilgan «Badiiy asarlarni sharhlab o'rganish: tarix, tajriba va texnologiya» nomli maqolalar to'plamidan olindi. – T.: «Bayoz» MCHJ, 2014. 435 b.

lashtirish usullari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Olimning hozirgi o'zbek adabiyoti, adabiyot nazariyasi va o'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi yo'nalishlari bo'yicha ikkita darslik, bitta monografiya, o'n beshdan ortiq o'quv va uslubiy qo'llanmalari hamda ikki yuz ellikka yaqin ilmiy maqolalari nashr qilingan. Shulardan «Badiiy asar tahlili metodikasi», «O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari», «Janr va mahorat» mavzusidagi monografiyalari, «Badiiy asar tahlili», «Hozirgi adabiy jarayon» kabi o'quv qo'llanmalari, «Ta'lim bosqichlarida A. Oripov hayoti va ijodini o'rganish», «O'quvchilarda ma'naviyatni yuksaltirishda badiiy asarlar tahlilidan foydalanish», «Hozirgi o'zbek adabiyoti namunalarini sharhlab o'rganish» singari metodik qo'llanmalari adabiy ta'lim amaliyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

«O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari» nomli monografiyasida[14] muallif o'quvchilarda adabiy tahlil ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirishda kutilgan natijalarga erishish uchun uzviylik hamda uzluksizlik tamoyiliga tayanish lozimligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Olim badiiy tahlilning elementar namunalarini boshlang'ich sinflardan boshlash kerakligini alohida ta'kidlagan. Bu asarda o'quvchilarning adabiy tahlil bo'yicha ko'nikma va malakalarini shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari sifatida yozuvchining ijodiy mahoratini o'rganish muammosi katta ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. Muallif qarashlarini maktab «Adabiyot» darsliklariga kiritilgan Atoyi, Alisher Navoiy va Abdulla Qahhor singari ijodkorlarning hayot yo'li hamda ijodiy mahorati tadqiqi asosida isbotlagan.

Kitobda o'quvchilarda badiiy asar ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda adabiy-nazariy tushunchalarning o'rni haqida ham alohida so'z yuritilgan.

Professor M. Mirqosimova o'zining «Adabiy tahlil metodikasi» qo'llanmasida pedagogik yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarning kasbiy tayorgarligini oshirishga alohida e'tibor qaratib: «*Mustaqil ijodiy izlanishlar chog'ida o'quvchilar o'zaro muloqot-*

[14] M. Mirqosimova. O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – T.: «Fan», 2006.

da bo'ladilar, tadqiqotlari yuzasidan o'qituvchiga savollar bilan murojaat etadilar. O'qituvchi ularning mustaqil izlanishlari qay yo'sinda ketayotganligidan xabardor bo'ladi, zarur maslahatlar beradi, o'quvchilar faoliyatini boshqaradi. Belgilangan muddat yaqinlashgan sayin o'quvchilarning mustaqil ijodiy izlanishlari ham yakunlanib boradi. O'qituvchi ularning mustaqil mulohazalari bilan tanishib, zarur o'rinlarni to'ldiradi, yakuniy mashg'ulotni tashkil etadi»[15] tarzidagi xulosaga keladi.

Marg'uba Mirqosimova o'quvchilarning yozuvchi hayoti va ijodiga oid ma'ruzalari, ayrim asarlar yuzasidan referat ishlarini tashkil etishga oid qator metodik tavsiyalar ham yaratgan. Olim adabiyot o'qituvchisi mustaqil ijodiy tadqiqot olib borayotgan o'quvchilar nimalarga ahamiyat berishlari yuzasidan maslahatlar berishi lozimligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, ular quyidagilardan iborat: «*Ijodkor hayotiga oid ma'lumotlar bilan tanishishda tarixiy sharoit va o'sha davrdagi adabiy muhitga e'tiborni qaratish; yozuvchi yaratgan asarda zamonasining qanday dolzarb ijtimoiy-ma'naviy masalalari aks etgan va ularga nisbatan ijodkor munosabatini belgilash; yozuvchi badiiy mahoratiga badiiylik va haqqoniylik talablari asosida baho berishda xilma-xil asarlarni qiyosiy o'rganish; ijodkor uslubining shakllanishiga ta'sir etgan adabiy an'analar, ijodiy ta'sir va shaxsiy izlanishlar ahamiyatiga e'tibor berish; yozuvchi hayoti va ijodini yorituvchi adabiyotlardan... foydalanish»*[16].

Olimning adabiyot o'qitish metodikasiga doir qarashlari fanning mazkur sohasi taraqqiyotida o'ziga xos o'rin tutadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O'zbekistonda adabiyot o'qitish metodikasi fanining rivojiga har bir metodist o'z bilimi, salohiyati, intellektual imkoniyati doirasida hissasini qo'shdi, uni yana-da boyitish maqsadida izlanishlar olib bormoqda.

---

[15] Mirqosimova M. Adabiy tahlil metodikasi (Adabiyot o'qituvchilari va talabalar uchun qo'llanma). – T.: RO'MM, 1993. 27-b.

[16] Mirqosimova M. Adabiy tahlil metodikasi (Adabiyot o'qituvchilari va talabalar uchun qo'llanma). – T.: RO'MM, 1993. 27-b.

Savol va topshiriqlar:

1. Abu Nasr Forobiyning: «*...badiiy asarni ifodali o'qish, o'qiganini hikoya qilib berish zo'r san'at ekani*» borasidagi fikrini o'ylab ko'ring. O'qiganini qayta hikoyalash ta'lim tizimining qaysi bosqichida ko'proq samara beradi deb o'ylaysiz? Nima uchun? Fikringizni asoslang.

2. Abu Ali ibn Sino ta'kidlagan:

«*...g'azal eshitilganda ko'ngil kishilarining ahvoli shodlik va kulguga yoki g'amginlik va yig'iga moyil bo'lishini, ayniqsa, judolik va hajr tilga olinganda bu holatlar ortishi*» haqidagi fikrni, Sizningcha, qanday tushinish mumkin? O'zingizni hech kuzatganmisiz? Sizda shunday holat yuz beradimi? Nazaringizda bu nimadan dalolat beradi? Fikringizni asoslashga harakat qiling.

3. Yusuf Xos Hojib badiiy so'zni «*muqaddas hodisa*» deb biladi. Sizningcha, so'zning muqaddasligi nimadan iborat? So'zning ta'sir qudratini hech tuyganmisiz? Hayotingizdan misollar keltirib fikringizni asoslang.

4. XVII – XIX asrlar adabiy ta'limidagi yetakchi g'oyalarni jadidlar adabiy ta'limiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar bilan taqqoslab ko'ring. O'xshash va farqli jihatlarini aniqlang. Sizning nazaringizda qaysi davr adabiy ta'limiining mazmun-mohiyati bugungi adabiyot o'qitish talablariga monand keladi?

5. Jadidlar davri adabiy ta'limi bilan sovetlar zamonidagi adabiyot o'qitishni o'zaro qiyoslang. Ularning maqsadi va mazmunida qanday tafovutlarni ko'rish mumkin, Sizningcha? Nima deb o'ylaysiz, ularning qaysi biri inson shaxsiga yaqinroq? Nimasi bilan? Fikringizni aniq misollar yordamida asoslashga urinib ko'ring.

6. S. Dolimov, Q. Ahmedov, S. Ismatov va A. Zunnunovlarning adabiy ta'lim metodikasi bilan bog'liq qarashlarini taqqoslang. Qay birining fikrlarida zamon va jamiyat emas inson shaxsiga moyillik nisbatan ustuvor ekanligini asarlari misolida ko'rsatishga urinib ko'ring. Buning uchun zaruriy adabiyotlarga murojaat qilishni unutmang.

7. T. Boboyevning asarlarida bevosita adabiyot o'qitish metodikasi ilmiga daxldor qanday qarashlarni ilg'adingiz? Olimning bu sohadagi yetakchi qarashlari, Sizningcha, nimalardan iborat?

8. U. Dolimovning «Milliy uyg'onish pedagogikasi» asarida qayd etilgan «usuli savtiya» metodi haqida nimalarni bilasiz? Bu

haqda manbaalarga murojaat qiling. Mazkur metodning bugungi «an'anaviy», «mantiqiy» va «interfaol» metodlardan farqli va o'xshash jihatlarini aniqlang.

9. Metodist olim S. Matjonovning mazkur sohaga daxldor yetakchi qarashlari nimalardan iborat deb o'ylaysiz? Ularga o'z munosabatingizni bildiring.

10. Zamonaviy adabiy ta'limda keskin burilish yasagan olim Q. Yo'ldoshevning asosiy g'oyalari nimalardan iborat ekanini ochib bering. Uning asarlaridan olingan iqtiboslarning mohiyatiga kiring va qarashlaringizni kursdoshlaringiz bilan bo'lishing.

11. Q. Yo'ldoshev qarashlaridagi afzalliklar nimalardan iborat ekanini sanab bering. Ularning ahamiyati haqida birgalikda fikrlashing.

12. B. To'xliyevning adabiyot o'qitish metodikasi ilmiga qo'shgan hissasi nimalardan iborat ekanini aniqlang. Ulardagi asosiy g'oyalarni topishga urinib ko'ring.

13. Sizningcha, M. Mirqosimovaning adabiy ta'lim metodikasi ilmiga qo'shgan hissasi nimalardan iborat? Uning qaysi fikrlari bugungi amaliyot uchun samarali, sizning nazaringizda? Fikringizni asoslang.

14. Bugun amalda bo'lgan «Adabiyot» darsliklarini yozma tahlilga torting. Ulardagi didaktik ashyolarning mazmun-mohiyatini mazkur bo'limda o'qiganlaringiz bilan taqqoslang. Oradagi tafovutni nomma-nom sanang. Kursdoshlar hamkorlikda muhokama qiling, o'z xulosalaringizni chiqaring.

ADABIYOT DARSLARIDA FANLARARO INTEGRATSIYADAN FOYDALANISH

Reja:

1. Integratsiya va uning mohiyati.

2. Integratsiyalashgan ta'lim va fanlararo aloqa.

3. Adabiyotni o'zga fanlar bilan bog'liqlikda o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari.

4. Asar voqeligi va obrazlar tizimi tahlilida fanlararo integratsiyaning o'rni va ahamiyati.

5. Adabiyot o'quv fanini AL va KHKlarida o'qitishda fanlararo integratsiyaning roli.

Ilmu fan taraqqiyoti ko'z ilg'amas darajada tezlashgan davrda fanlararo integratsiya uzluksiz ta'limni yo'lga qo'yishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Integratsiya atamasi lotincha *integratio* so'zidan olingan bo'lib *qo'shilish, birlashish* ma'nolarini anglatadi. Ma'lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo'lgan materiallarni ma'lum maqsad asosida birlashtirib taqdim etishni nazarda tutadi.

Integratsiyalashgan ta'lim va fanlararo aloqa bir-birini to'ldiradigan ikki xil tushuncha. Fanlararo aloqada o'quvchining ma'lum bilimlarni o'zlashtirish jarayonida u yoki bu muammoni imkon qadar chuqur anglash hamda olingan bilimlarni amaliyotga samarali joriy etishiga imkon berish maqsadida o'quv fanlari orasida o'rnatiladigan aloqa nazarda tutiladi[17].

Integratsiya esa fanlararo aloqaga, ya'ni umuman fanlar, o'quv fanlari, ularning bo'lim va mavzulari bo'yicha olingan bilimlarga tayanilgan holda o'rganilgan masalaga xos bo'lgan yetakchi g'oyalar hamda hodisalarning izchil, har jihatdan chuqur hamda serqirra ochilishi demakdir.

Biror muammoning yechimini fanlararo aloqaga asoslangan holda integratsion o'rganish uchun o'qituvchi, avval maqsadni aniq belgilab olishi, o'rganiladigan materialni qayta qarab chiqishi, uning samarali o'zlashtirilishi uchun mos metodlarni tanlashi, dars jarayonini tashkil etishning shakli va zaruriy ashyolarini aniqlashi va olinadigan natijalarni oldindan belgilab chiqishi taqozo etiladi.

[17] http://dic.academic.ru/

Fanlararo aloqa xarakteridagi integratsiyalashgan darslar tizimi ma'lum o'quv fani bo'yicha yil davomidagi mashg'ulotlarning maksimal qismini tashkil etishi lozim. O'zlashtirilgan bilimlarning har xil aspektda ochilishi, masalan, biror badiiy asar mazmunidagi voqea-hodisalarning ham geografik, ham biologik, ham botanik, ham psixologik bilimlarga tayanilgan holda va insoniy tuyg'ular asosida ochib berilishi shakllanib kelayotgan shaxsning fikrlash, his qilish, qayg'udosh bo'lish singari jihatlardan rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Oliy o'quv yurtlarida adabiy ta'lim, fan va maktab integratsiyasi ta'limiy, ilmiy va amaliy potensialdan umumiy manfaatlar yo'lida foydalanishni nazarda tutadi. Ma'lum faoliyatlarning integratsiyalashuvi jarayoni samaradorlik va tejamkorlikni ta'minlaydi, ilmiy jarayonni jadallashtiradi, ayni zamonda dunyo hamjamiyatidagi fan va oliy ta'limning intellektual potensialidan unumli foydalanish imkonini beradi. Adabiy ta'limda mavjud tajribalarni umumlashtirish, tahlillash va foydalanish bu jarayonning barcha ishtirokchilariga katta samara keltirishi mumkin. Adabiy ta'lim, fan va maktabning integratsiyalashuvi bo'lajak o'qituvchini tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari adabiy ta'limi jarayonini integratsiyalashni quyidagi tizimda ko'rish mumkin:

- o'quv, ilmiy va maktab amaliyoti kompleksi integratsiyasi;
- oliy o'quv yurti va maktab tizimi integratsiyasi;
- adabiyot o'qitish metodikasi kafedrasi va maktab o'quv-metodik birlashmalari integratsiyasi;
- ilmiy-o'quv va amaliy markazlar integratsiyasi;
- talabalarni ma'lum yo'nalishlarga individual tayyorlash integratsiyasi;
- mutaxassislar va talabalarning ijodiy jamoasi integratsiyasi va hk.[18].

Adabiy ta'limni integratsiyalash bo'yicha taqdim etilgan bu shakllarning har biri alohida ta'lim muassasalari va turli shart-sharoitlarda o'z xususiyatiga ega, albatta. Ayni zamonda, ta'lim amaliyotini integratsiyalashning bu shakllarida ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan jihatlar ham mavjud.

Masalan, «o'quv, ilmiy va maktab amaliyoti kompleksi integratsiyasi»da bo'lajak adabiyot o'qituvchisining adabiyot va

[18] https://ru.wikipedia.org/wiki. Vikipediya. Svobodnaya ensiklopediya.

ona tili o'qitish metodikasi, adabiyotshunoslik, pedagogika, tarix va hk. fanlar orqali o'zlashtirgan bilimlarini maktab amaliyotida, badiiy asarlar tahlili jarayonida umumlashtirgan holda qo'llay bilishi nazarda tutiladi. Shu maqsadda oliy pedagogik ta'limda pedagogik amaliyotlar tashkil etilgan.

Oliy o'quv yurtining faoliyati maktab bilan hamkorliksiz samarali bo'lmaydi. Shu ma'noda oliy o'quv yurti va maktab tizimi integratsiyasi katta ahamiyat kasb etadi. Garchi maktab ham, oliy o'quv yurti ham uzluksiz ta'limning turli bosqichlari bo'lsa-da, bo'lajak o'qituvchini tayyorlashda ularning integratsiyasi taqozo etiladi.

Oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlari adabiyot o'qitish metodikasi kafedralari maktablardagi ona tili va adabiyot bo'yicha o'quv-metodik birlashmalari bilan hamkorlik qilishi, bir-birini zaruriy ilmiy yangiliklar, nazariy bilimlar va amaliyotdagi o'zgarishlar bilan tanishtirib borishi zarurdir.

Bo'lajak adabiyot o'qituvchilari ham ta'lim markazlarining ish faoliyati, dastur, darslik va boshqa didaktik ashyolarning yaratilish jarayoni, ularga qo'yilayotgan talablar haqida tasavvurga ega bo'lishlari o'ta foydalidir. Oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlari talabalarini «ma'lum yo'nalishlarga individual tayyorlash integratsiyasi» shakli ham kompetentli o'qituvchilarni tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, har bir inson o'ziga yarasha qobiliyat, iqtidor va imkoniyatlarga ega. Oliy ta'lim tizimida talabalarga xos individual xususiyatlarni ilg'ab, ularni ma'lum sohalarga yo'naltirishlari uchun bunday integratsiya katta ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak adabiyot o'qituvchilarini maktablarda ish olib borayotgan tajribali o'qituvchilar, olimlar, shoir va yozuvchilar bilan hamkorlik qilishi, bu sohalarning xususiyatlaridan xabardor bo'lishi «mutaxassislar va talabalarning ijodiy jamoasi integratsiyasi»ni yuzaga keltiradi.

Davr bo'lajak adabiyot o'qituvchilarining oldiga yangicha talablar qo'ymoqda. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentliligi ularning ilmiy salohiyati bilan o'lchanadi. Zamonaviy adabiyot o'qituvchisi o'z maqsad va vazifalarini o'quvchilarning maqsad va vazifalariga moslashtira bilishi taqozo etiladi.

Kelajakda adabiyot o'qitish ishi bilan shug'ullanadigan talabalarning adabiy ta'lim bo'yicha olgan bilimlari o'qitish amaliyotida

ona tili, adabiyotshunoslik, tarix, pedagogika, san'atshunoslik fanlari bo'yicha bilimlari bilan bevosita, ruhshunoslik, tabiatshunoslik, biologiya va boshqa bir qator fanlar bilan esa bilvosita integratsiyalashadi.

Masalan, Shayxzodaning 5-sinf «Adabiyot» darsligidan o'rin olgan «Iskandar Zulqarnayn» dostonini o'tishda tarix fani; O'. Hoshimovning «Dunyoning ishlari» qissasini o'rganishda ruhshunoslik fani; Nodar Dumbadzening «Hellados» hikoyasini o'rganishda geografiya; Janni Rodarining 6-sinf «Adabiyot» darsligidan o'rin olgan «Hurishni eplolmagan kuchukcha» hikoyasini o'rganishda zoologiya; Abdulla Qahhorning «Bemor», Odil Yoqubovning «Muzqaymoq» hikoyalari, erkin Vohidovning «Nido» dostonlarini o'rganishda tarix; Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari, Chingiz Aytmatovning «Oq kema» qissasi singari adabiy materiallarning mohiyatiga kirishda zoologiya fanlariaro aloqadorlikka tayanish, ya'ni shu o'quv fanlarini o'rganish jarayonida o'zlashtirilgan bilimlarni integratsiyalagan holda amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, adabiy ta'limni tashkil etishda o'qituvchi va o'quvchilarning boshqa o'quv fanlarini o'zlashtirishda olgan bilimlari ham ma'lum darajada asqotadi.

Savol va topshiriqlar:

1. «Integratsiya» tushunchasi borasida internet orqali materiallar to'plang va mazkur bo'limdan o'zlashtirgan bilimlaringizni taqqoslang. Fikrlashing.

2. «Fanlararo aloqa» atamasi bilan bog'liq bilimlaringizni internet orqali topgan ma'lumotlar bilan to'ldiring. Bilganlaringizga nimalarni qo'shimcha qila olasiz?

3. Integratsiyaning yuqoridagi shakllarini kursdoshlar birgalikda tahlil qiling. Qarashlaringizni asoslashga urining.

4. Yuqorida sanalgan «Bemor», «Muzqaymoq» va «Nido» dostonlarida fanlararo aloqa nuqtai nazaridan umumiy jihatlar nimalardan iborat ekanini va ularning integratsiyasi qay jihatdan o'rganilishini o'qituvchingiz bilan birgalikda aniqlang. Asarlardan misollar keltirib qarashlaringizni isbotlang.

5. «*Zamonaviy adabiyot o'qituvchisi o'z maqsad va vazifalarini o'quvchilarning maqsad va vazifalariga moslashtira bi-*

lishi taqozo etiladi», degan fikrni qanday tushundingiz? Sizningcha, o'qituvchining maqsad va vazifalari nimalardan iborat? O'quvchilarning maqsadi va vazifalari, nazaringizda, qanday sharhlanadi?

6. Ko'rsatib o'tilgan «Zarbulmasal» bilan «Oq kema»ni zoologik bilimlardagi qaysi jihatlar bilan integrtsiyalash mumkinligi haqida o'ylab ko'ring. Xulosalaringizni misollar bilan asoslang.

7. Matndagi: «*Fanlararo aloqada o'quvchining ma'lum bilimlarni o'zlashtirish jarayonida u yoki bu muammoni imkon qadar chuqur anglash hamda olingan bilimlarni amaliyotga samarali joriy etishiga imkon berish maqsadida o'quv fanlari orasida o'rnatiladigan aloqa nazarda tutiladi*» tarzidagi qoidani biror badiiy asar misolida o'z so'zlaringiz bilan tushuntirib bering.

8. Yuqorida keltirilgan: «*Integratsiya esa fanlararo aloqaga, ya'ni umuman fanlar, o'quv fanlari, ularning bo'lim va mavzulari bo'yicha olingan bilimlarga tayanilgan holda o'rganilgan masalaga xos bo'lgan yetakchi g'oyalar hamda hodisalarning izchil, har jihatdan chuqur hamda serqirra ochilishi demakdir*» shaklidagi iqrorni o'zingiz xohlagan badiiy matn asosida izohlashga urinib ko'ring.

9. «Pedagogik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari adabiy ta'limi jarayonini integratsiyalash tizimi» bilan bog'liq fikrlarni izohlang. Qarashlaringizni asoslashga urinib ko'ring.

10. «Nido» dostonida inson tuyg'ulari tasviri» mavzusida insho yozing. Bir-biringizning ishingizni tekshirib, xato va kamchiliklarini bartaraf etish yo'llarini muhokama qiling.

BO'LAJAK O'QITUVCHILAR KOMPETENTLILIGINI SHAKLLANTIRISHDA ADABIYOT O'QITISH METODIKASI FANINING O'RNI

Reja:

1. Kompetensiya va kompetentlilik, uning mazmuni va mohiyati.

2. Kompetentlilik tushunchasi va uning tarmoqlari.

3. O'qituvchi kasbiy kompetentliligi.

Bugungi iqtisodiyot sharoitining har qanday yo'nalishdagi mehnat bozorida o'ziga munosib o'rinni egallash uchun har bir mutaxassisdan raqobatbardoshlik talab qilinadi. Bu, o'z navbatida, barcha sohalar xodimlaridan kasbiy kompetentlilikni taqozo etsa, adabiyot o'qituvchisidan ma'naviy mukammallik ham talab qilinadi. Adabiyot o'qituvchisining o'quvchilar oldida obro'-e'tibori baland bo'lishi uchun har ikki xususiyat uyg'unlashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki adabiyot o'qituvchisi inson ko'ngli bilan ishlaydi. Adabiyot darslari ko'ngil tarbiyalash darslaridir. Faqat bilim bilan qalbga kirib bo'lmaydi. Shuningdek, hurmat, e'tirof, obro' singari tushunchalar borki, ularni talab qilib, so'rab yoki sotib olib bo'lmaydi. Ularni shaxsiy fazilatlar, ma'naviy yetuklik va bilimlilik bilan qozonish kerak bo'ladi.

Adabiyot o'qituvchisining kompetentliligini ta'minlash mazkur qo'llanmaning mazmuni-mohiyatidan kelib chiqadigan natijadir. **Kompetensiya** (lotincha *com'etens* – munosib, mos, kerakli, layoqatli, biladigan ma'nolarini anglatadi) – shaxs tomonidan hayotning muayyan tarmoqlarida samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma, malaka va tajriba mavjudligini anglatadigan tushuncha.

Kompetentlilik – kompetensiyaga egalik. Odamning muayyan sohalarda samarali faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va tajribaga egaligi bilan uning shaxslik sifatlari o'rtasidagi uyg'unlikni anglatadi[19].

Kompetentlilik shaxsning muayyan soha bo'yicha ayni amaliy imkoniyatlari va malakaviy darajasida namoyon bo'ladi. Har qanday mutaxassisda ***uyg'otiladigan*** va ***mahsuldor*** imkoniyat mavjud bo'ladi. Kompetentlilik ana shu uyg'otiladigan

[19] https://ru.wikipedia.org/wiki. Vikipediya. Svobodnaya ensiklopediya.

imkoniyatning mahsuldor imkoniyatga aylantirilishini ko'zda tutadi.

«Kompetentlilik» atamasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Bu tushuncha ruhshunoslar nazdida har qanday mutaxassisning noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan holatlarda vaziyatga mos muloqot yo'llarini topa bilishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi usullarni qo'llay olishi, murakkab topshiriqlarni bajarishda zarur ma'lumotlardan bilgichlik bilan foydalanishi, uzluksiz ravishda o'z ustida ishlashi, o'z bilim, ko'nikma va malakalarini izchil ravishda takomillashtirib borishini anglatadi.

Kasbiy kompetentlilik esa – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi hamda ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishini anglatadi. Kasbiy kompetentlilik mutaxassis tomonidan faqat alohida bilim, ko'nikma, malaka hamda shaxsiy sifatlarning egallanishigina emas, balki o'ziga zarur yo'nalishlar bo'yicha integrativ bilimlar hamda harakatlarning o'zlashtirilishini ham qamrab oladi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni ham taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlilik darajasi quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

– murakkab vaziyatlar vujudga kelganda;
– favqulodda vazifalarni bajarishda;
– bir-biriga zid ma'lumotlardan o'rni bilan foydalanishda.

Kasbiy kompetensiyaga ega mutaxassis:

– o'z bilimlarini izchil boyitib boradi;
– yangi axborotlarni o'zlashtiradi;
– davr talablarini chuqur anglaydi;
– yangi bilimlarni izlab topadi;
– ularni qayta ishlaydi va o'z amaliy faoliyatida samarali qo'llaydi.

Keyingi paytlarda jahon ta'lim amaliyotida o'quvchilarni kompetentli qilib tayyorlash asosiy vazifalarga aylandi. Negaki, komponentlilik o'zida:

– ta'limning intellektual va amaliy jihatlarini uyg'unlashtiradi;

– o'qitish kechimida ta'lim mazmunini o'zlashtirishning standart bo'yicha qanday natijaga olib kelishini bildiruvchi ko'rsatkichlarni aks ettiradi;

– shaxs faoliyati va madaniyatining bir yoki bir-biriga yaqin qator sohalarni qanchalik umumlashtirganligini namoyish etadi.

Bulardan tashqari, dunyoning globallashuvi mutaxassislarning endi birgina mamlakat hududida emas, balki dunyoning istalgan mamlakatida yashab, faoliyat ko'rsatishi, raqobatbardosh bo'lishi uchun har jihatdan kompetentli bo'lishini taqozo etmoqda.

Shaxsning kompetentliligi odamning kundalik tirikchilik o'tkazish, kasbi bo'yicha faoliyat ko'rsatish yoxud ijtimoiy turmushda o'z o'rniga ega bo'lishga doir hayotiy muammolarni yechishga yaroqli bilim, ko'nikma, malaka va tajribalarni egallaganlik holatiga ko'ra muayyan tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Kompetentlilik tushunchasi shaxsning mustaqil bilish faoliyatidagi, ijtimoiy-fuqarolik sohasidagi, ijtimoiy-mehnat tarmog'idagi, maishiy turmushdagi va madaniy hamda dam olish sohasidagi kompetentliligi singari tarmoqlarni o'z ichiga oladi:

– ***mustaqil bilish faoliyati kompetentliligi*** (kognitiv tarmoq).Unda mutaxassisning turli yo'llar bilan, jumladan, ta'lim muassasalaridan tashqari manbalardan bilim olish malakasini egallashi;

– ***ijtimoiy-fuqarolik kompetentliligi*** (ijtimoiy tarmoq). Shaxsning fuqarolik, saylovchilik, iste'molchilik va boshqa bir qator vazifalarni bajarishga qaratilgan faoliyati;

– ***ijtimoiy-mehnat kompetentliligi*** (mehnat tarmog'i). Odamning o'z kasbiga doir mehnat bozori ma'lumotlaridan xabardor bo'lishi, undagi vaziyatni tahlil qila olishi, o'zining professional imkoniyatlarini to'g'ri baholay bilishi, o'zaro munosabatlardagi axloqiy qoidalarni hisobga olishi va amal qilishi;

– ***maishiy kompetentlilik*** (oila tarmog'i). Shaxsning o'zi va oila a'zolarining salomatligi, oiladagi turmush tarzi, burchlari va vazifalari hamda boshqa oilaviy masalalarni bilishi;

– ***madaniy va dam olish kompetentliligi*** (madaniy tarmoq). Odamning bo'sh vaqtdan to'g'ri foydalanish, o'z shaxsini madaniy-ma'naviy jihatdan rivojlantirishga doir faoliyati nazarda tutiladi.

Bugungi o'qitish tizimi o'z ishini har bir o'quvchining maktab davridayoq yuqorida sanab o'tilgan kompetentlilik xususiyatlariga

ega bo'lishini ko'zda tutgan holda faoliyat ko'rsatishini tashkil etishi maqsadga muvofiqdir.

Shaxs tomonidan kompetentlilikning muayyan darajasiga erishish davomida shakllanadigan bilim va amaliy tajribalar orasida mustaqil va tanqidiy tafakkurga egalik, mustaqil ishlay bilish, o'z faoliyatini uyushtira olish, o'z-o'zini nazorat qila bilish, odamlar bilan ishlay olish, erishiladigan natijalarni oldindan ko'ra bilish, qabul qilgan qarorining oqibatlarini chamalay olish, narsa-hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini ilg'ay bilish, muammoni topish, uning yechimini shakllantirish va hal etish singari jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Bevosita adabiyot o'qituvchisining kompetentliligi dasturda o'rganish uchun taqdim etilgan badiiy asarlardagi o'quvchilar ruhiyatining sog'lomlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsata oladigan, ularni ma'naviy kamolot sari yetaklaydigan, tuyg'ularini noziklashtiradigan jihatlarni ilg'ay bilishi, ulardan dars jarayonida har bir o'quvchiga mos ravishda foydalana olishini nazarda tutadi.

O'qituvchi kasbiy kompetentliligini Abdunabi Boyqo'ziyev qalamiga mansub «Neki yozdim» she'ri tahlili misolida quyidagicha ko'rish mumkin[20]:

Neki yozdim,
Ko'nglimni yozdim,
Ko'ngillarni ko'nglimga yozdim.
Kel, ko'nglingni o'qi ko'nglimdan,
Neki bo'lsa ko'ngildan yozdim.

Muhlisining ko'nglini o'qiy bilgan va undagi hislarni tuygan shoir ko'nglidan to'kilgan bu satrlar zamiridan har qanday she'rxon, jumladan, o'qituvchi va o'quvchi ham o'zining ruhiyatiga xush yoqadigan nimalarnidir ilg'aydi. She'rxonda shoir bilan o'zi orasidagi o'xshashlikdan yoqimli kayfiyat paydo bo'ladi. Chunki satrlarda ifodalangan rostlar ko'ngildan chiqqani uchun bevosita ko'ngilga yetib boradi.

Kompetentli adabiyot o'qituvchisi she'r mutolaasi asnosida ko'nglidan kechgan hislarni so'z yoki savol-topshiriqqa aylantira biladi, shu jihatlarga o'quvchilar e'tiborini qaratib, ularni ko'ngillaridan kechgan hislarga nom topishga yo'naltira oladi.

[20] Abdunabi Boyqo'ziyev. Cho'li irog'im. – Toshkent: «O'zbekiston», 2014. 48-bet.

Masalan: «1. Shoirning «*Neki yozdim, Ko'nglimni yozdim*» deganini siz qanday tushundingiz? 2. Sizningcha, «*Ko'ngilni yozish*» nima degani? *3. «Ko'ngillarni ko'ngilga yozish»*ni qanday tushundingiz? 4. O'quvchi shoirning ko'nglidan, o'z ko'nglini o'qiy oldimi? 5. Bu nimalarda ko'rinadi? 6. Bu olti misrali she'rda asosiy obraz qaysi? 7. Nega shoir olti qatorli she'rda «ko'ngil» so'zini olti marta qo'llagan?» va hk. Ko'rinadiki, shaklan kichkinagina bo'lgan bu she'rning mohiyatiga kirish o'qituvchi va o'quvchidan bir qadar ham aqlan, ham ruhan zo'riqishni taqozo etadi. Badiiy matnlar ustida shunday ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchilarining ma'naviy kamoloti yo'lida to'g'ri ish olib borayotgan bo'ladi.

Shu shoirning «Hech yo'q» deb atalgan yana bir she'rini olib ko'raylik:

Qandayin tushingga kirdim, bilmadim,
Nahot baxt gulining bo'lsa armoni.
Demak, tushlaringga bejiz kirmadim,
Demak, senga hanuz zorman, armonim.

Sog'inch so'qmoqlari... Tikonlar undi,
Bo'zsuv bo'ylarida bo'zlashlar – xayol.
Umrning bu yog'i bir ohli undir,
Endi unsiz-unsiz izlashlar – xayol.

Qani, u damlarga qaytolsak, qani,
Xato qildim, xato qildim, diloyim.
Bag'ringni bir umr band etdi g'anim,
Hech yo'q tushlaringga kirib turoyin...

Hech yo'q tushlaringda... ko'rib turoyin.

She'rni ifodali o'qib berganidan keyin o'qituvchi o'quvchilarning e'tiborini tortishni istagan o'rinlarini savol yoki topshiriqqa aylantirib, ularga murojaat qiladi: «1. Ma'shuqa ko'rgan tushning ta'biri, sizningcha qanday?» Birinchi bandning keyingi ikki misrasida ilgari surilgan holat, odatda, boshqacharoq talqin qilinadi. Ya'ni, ma'shuqa oshiqni tush ko'ryaptimi, demak u haqda o'ylagan yoki shuurining bir chekkasida u bilan bog'liq nimalargadir e'tibor qaratgan. Aslida, tushning ilmiy ta'rifi ham shu. «2. Unda nega she'r qahramonida buning aksi ko'rinadi: «*De-*

mak, senga hanuz zorman, armonim» – bu satrlar kimga tegishli: oshiqqami yoki ma'shuqagami?» Oshiq o'zining ma'shuqa tushiga kirishini o'zgacha talqin qilyapti. Uning bu tushga bergan ta'biri hamma boshqa oshiqlar ko'nglidan o'tishi mumkin bo'lgan holatning aksi. Ya'ni, armonga aylanib bo'lgan ma'shuqaning tushiga kirish, og'riqlari unutilmagan qadim muhabbatga intilish faqat oshiqning o'zigagina daxldor. Bu holatga ma'shuqaning hech qanday aloqasi yo'q. She'rda ma'shuqa tuyg'ulari haqida birorta ham so'z ishlatilmagan. «3. Mazkur she'r qahramoni bo'lgan oshiqning boshqa oshiqlardan farqli jihatlari haqida o'ylab ko'ring. Buni, sizningcha, nimalarda ko'rish mumkin?» Ma'lumki, oshiqlar ma'shuqasini tushida ko'rishni orzu qiladi va bu tabiiy hol. She'r qahramoni esa boshqa oshiqlarga o'xshamagani holda hech qanday armoni yo'q. Chunki u «*baxt guli*» – ma'shuqasi bilan uning tushlarida ko'rishib turadi. Ma'shuqasi o'z hayotiy tashvishlari bilan ovora. U oshiqning tuyg'ularidan bexabar. Shuning uchun ham oshiq uni «*baxt guli*», «*baxt timsoli*» deb biladi. «4. She'rning ikkinchi bandidagi: «*Sog'inch so'qmoqlari... Tikonlar undi*»ni qanday sharhlash mumkin, sizningcha?». «5. *Umrning bu yog'i bir ohli undir, endi unsiz-unsiz izlashlar – xayol*»dan nimalarni angladingiz? Sizningcha, bu iztiroblar kimga tegishli?». «6.Uchinchi bandning so'nggi satri: «*Hech yo'q tushlaringga ... kirib turoyin*» bilan alohida satrga yozilgan oxirgi misra: «*Hech yo'q tushlaringda ... ko'rib turoyin*»ga e'tiboringizni qarating. Har ikki satrning mohiyatiga kiring. O'xshash va farqli tomonlarini aniqlang».

Bu satrlar o'quvchining ko'ngliga mayin hislar solib, ruhiyatida inja tuyg'ular uyg'otadi. She'rxon ko'nglida oshiqqa nisbatan hamdardlik paydo bo'ladi. Agar muallif «tushlarimda ko'rib turayin» deganda bunday natijaga erisholmagan bo'lardi. She'r shu ikki satrda amalga oshirilgan fonetik o'zgarishlar sabab she'rxonni o'ziga bog'lab oladi.

Qarashlarni yakunlab shuni aytish mumkinki, o'quvchilarini shu tariqa ishlashga, badiiy so'zning mohiyatiga kirishga, so'zni his qilib, undan ta'sirlanishga va tuyganlarini so'z bilan ifodalab berishga o'rgata olgan o'qituvchining o'zi ham, u tarbiyalayotgan o'quvchilari ham kompetentli shaxslar sanaladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Siz «kompetensiya» va «kompetentlilik» tushunchalarini qanday angladingiz? Uni o'z so'zlaringiz bilan tushuntirib berishga harakat qiling.

2. Nima deb o'ylaysiz, «kompetentlilik» bilan «ma'naviy barkamollik» tushunchalari o'rtasida farq bormi? Bo'lsa, u, sizningcha, nimalarda ko'rinadi?

3. Shaxs kompetentliligiga xos bo'lgan «*bilim, ko'nikma, malaka va tajribaga egalik hamda shaxslik sifatlar*»ga alohida to'xtaling: ilm nima-yu bilim nima? «Ko'nikma» va «malaka» singari tushunchalarni izohlang. «Shaxslik sifatlar» deganda nimalarni tushunasiz?

4. Avvalo, «*uyg'otiladigan*» va «*mahsuldor*» imkoniyat nima ekani haqida o'ylab ko'ring. «*Har qanday mutaxassisga xos bo'lgan* ***uyg'otiladigan*** *imkoniyatning* ***mahsuldor*** *imkoniyatga aylanishi*»ni izohlashga harakat qiling. Har ikkala imkoniyat orasida, sizningcha, qanday farq bor?

5. Kompetentlilikning tarmoqlariga diqqat qiling. Ularning qaysi biri sizda qay darajada shakllanganligi haqida o'ylab ko'ring, o'zingizga o'zingiz baho bering.

6. Har qanday mutaxassisga xos bo'lgan kompetentlilikning tarmoqlarini alohida tahlilga torting. O'zlashtirganlaringizni tushunchangiz doirasida izohlang. Qarashlaringizni misollar bilan asoslang.

7. «Neki yozdim»ni o'zingizcha sharhlashga urinib ko'ring. Bobolar bitta badiiy matndan yetti xil talqin chiqarganlariga qanoat qilinsa, har bir talaba bittadan o'z talqinini yaratishi mumkin. Bu bo'lajak adabiyot o'qituvchisi kompetentliligining dastlabki belgisi bo'ladi.

8. «Hech yo'q...» she'ri yuzasidan o'quvchilarga taqdim etilgan 4, 5, 6-savollarga siz javob berishga urinib ko'ring. Misralarni tahlil qiling. O'z mulohazalaringizni kursdoshlaringiz bilan bo'lishing.

9. «Abdunabi Boyqo'ziyevning «Beshnavo»laridagi yetakchi g'oyalar va ularning talqini» mavzusida insho yozing. Insholaringizni bir-biringizga tekshirishga bering. Kamchilik va xatolarini muhokama qiling.

10. O'zingiz she'riy matn yaratishga urinib ko'ring.

ADABIYOT O'QITISH METODIKASI KURSINING MAZMUNI VA QURILISHI

Reja:

1. «Adabiy ta'lim konsepsiyasi»dagi yetakchi g'oyalar.
2. Davlat ta'lim standarti va undagi talablar.
3. Dastur va darsliklar haqida.
4. Adabiyot» darsliklarining mazmunini belgilash tamoyillari.
5. «Adabiyot» darsliklariga qo'yilgan talablar.

Mustaqillikning ilk davrida, milliy tarbiyashunoslikni yangilashga qaratilgan, pedagogika ilmi va amaliyotida shu vaqtga qadar mavjud bo'lmagan rasmiy pedagogik hujjat – fanlar bo'yicha ta'lim konsepsiyalari yaratildi. Shular qatorida «Adabiy ta'lim konsepsiyasi» ham ishlab chiqilib, unda yangilangan pedagogik tafakkur sharoitida adabiyot o'qitishning maqsad va vazifalari belgilab berildi[21]. Maqsad va vazifalarning yangilanishi adabiy ta'limning mazmuni hamda o'qitish usullarini ham o'zgartirishni taqozo qildi.

«Adabiy ta'lim konsepsiyasi»dagi yetakchi g'oyalar asosida adabiyot o'qitish bo'yicha «Davlat ta'lim standarti» yaratilib, unda turli sinflarning dastur va darsliklarida ko'zda tutilishi hamda o'quvchilar o'zlashtirishlari shart deb belgilangan bilim, ko'nikma, malakalar va ma'naviy sifatlarning minimal ko'rsatkichlari ham o'z ifodasini topti[22]. DTSning minimal talablar qismi ta'lim jarayonida qatnashayotgan sog'lom bola erishishi shart bo'lgan marra hisoblanib, u davlat tomonidan muayyan bosqichni bitirayotgan o'quvchiga qo'yiladigan talabni anglatadi. «Adabiy ta'lim standarti»da belgilangan mezonlarga tayanib yangidan tuzilgan «Adabiyot» dasturida maktabda adabiyot o'qitishning maqsadi yo'lida soha mutaxassislari tomonidan o'quvchi o'zlashtirishi lozim deb topilgan bilimlar tizimi aks etdi[23].

«Adabiy ta'lim konsepsiyasi»da aytilishicha, dasturda o'quvchilarga berilishi ko'zda tutilgan bilimlar hajmi, albatta, dav-

---

[21] Q. Yo'ldoshev. Uzluksiz adabiy ta'lim yo'rig'i (konsepsiyasi). – T.: O'zPFITI, 1995.

[22] Q. Yo'ldoshev, Q. Husanboyeva. Adabiy ta'lim davlat standarti. //Ta'lim taraqqiyoti. 1-maxsus son. 1999. 141 – 163-betlar.

[23] Uzluksiz o'rta ta'lim maktablarining 5 – 9-sinflari uchun adabiyotdan o'quv dasturi. – T.: «Ma'rifat» gazetasi 2007 yil 4, 7, 11-oktyabr sonlari.

lat ta'lim standartidagi minimal talablardan yuqori bo'ladi. Negaki, DTSning minimal talablarini hamma o'zlashtirishi shart bo'lgani holda dasturda taqdim etilgan bilimlarni barcha o'quvchilar to'la bilishga majbur emaslar. Ma'lum o'quv fani bo'yicha dastur talablarini o'zlashtirish har bir o'quvchining qiziqishi, qobiliyati, iqtidori, ehtiyoji va intellektual imkoniyatlariga bog'liqdir.

Ta'lim standartlari davlat ahamiyatiga molik pedagogik hujjat sanalib, uzoq muddatga mo'ljallanib tuziladi va hukumat tomonidan tasdiqlanadi. Dastur esa DTS talablari asosida yaratilib, ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlanadi. Ma'lum muddat o'tib, barcha o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari DTSning minimal talablaridan yuqorilab ketganda, ya'ni o'quvchilarning ko'pchilik qismi dastur talabiga javob bera oladigan darajaga yetganda, ta'lim standarti talablarini ko'tarish va millat a'zolari saviyasi, bilimdonligi darajasi o'lchovini yuksaltirish maqsadida DTSlar qayta ishlanib, takomillashtiriladi. DTSga muvofiq ravishda o'quv dasturlari talabi ham yuqorilab boradi. Adabiy ta'lim standartining minimal talablari dasturlarda aks etgan bilim, ko'nikma, malaka va ma'naviy sifatlarning ma'lum miqdorini qamrab oladi. DTSning minimal talablari ta'lim tizimida o'qituvchi ham, o'quvchi ham, ota-ona ham ko'nikib qolgan besh balli baholar tizimiga solinganda – «o'rta»ni tashkil etadi. Standart talabini bajargan o'quvchi o'rtacha o'quvchi hisoblanadi.

Ma'lumki, inson tafakkuri yordamida ko'zi bilan ko'rganlaridan ko'proq narsalarni bilib oladi. Faqat ko'rgazmaga tayangan ta'limda esa o'quvchidan qancha ko'rgan bo'lsa shuncha bilish talab qilinadi. Bu hol o'quvchining bilimini chegaralab, toraytirib qo'yadi. Ta'limni yengillatish tarbiyaviy tamoyillarga hamisha ham to'g'ri kelavermasligi, afsuski, ancha kech payqaldi. Ta'lim-tarbiya jarayonini haddan ortiq yengillatish katta bolaga ovqatni chaynab berishga o'xshaydi. Holbuki, bolaning to'g'ri o'sishi uchun uning o'zini ovqat yeyishga o'rgatish muhimroq.

Ta'lim tizimida ham u yoki bu bilimlarni o'quvchi miyasiga «quyib» qo'ygandan ko'ra uni mustaqil fikrlab, mulohaza yuritib, mehnat qilib o'zlashtirishiga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir. Ijtimoiy muhit tufayli bola umrining har bir kunida uning fe'lida tabiatan mavjud bo'lgan sifatlarga hamohang yangi axloqiy sifatlar paydo bo'ladi. Bugungi ta'lim-tarbiya jarayonida ham qiyin

va chigal masalani hal etishda o‘quvchini o‘z imkoniyatlaridan foydalanishga intilish foydalidir. Agar shakllanayotgan shaxsda biror fazilatni tarbiyalash lozim deb topilsa, unga shu fazilat bilan bog‘liq nasihatlarni o‘qimay, avval o‘sha ma’naviy sifatning mohiyati va zarurati haqida ma’lumotlar to‘plashni talab qilish, so‘ng uning bu yo‘ldagi harakatiga yo‘nalish berish o‘rinli bo‘ladi. Ana shunda shakllantirilishi istalgan fazilat bolaning o‘zi tomonidan mehnat-mashaqqat bilan o‘zlashtirilib, xotirasiga emas, tabiatiga o‘rnashib qoladi. O‘qituvchilarga ta’lim-tarbiya jarayonining har bosqichida hikoya, suhbat, ma’ruzalar qildirish, muammoli mashqlar bajartirish, mehnat topshiriqlari, ta’lim beruvchi o‘yinlar, o‘quv-munozaralari, ta’lim jarayonidagi rag‘batlantirish va tanbeh berish, o‘quv materialini muammoli tarzda o‘rgatish, muammoli suhbat, tadqiqotlar, induktiv va deduktiv muhokamalar, kitob bilan mustaqil ishlash, ta’limda zamonaviy mashinalardan foydalanish, dasturlashtirilgan ta’lim, og‘zaki so‘rov, yozma ishlar, ijod, mustaqil nazorat ishlari singari usullar juda foydali. Lekin bugungi pedagogika nafaqat yetuk, bilimli mutaxassis, balki sog‘lom ma’naviyatli shaxs, barkamol inson shakllantirishni talab qilmoqda. Buning uchun o‘qituvchilarga barkamol shaxsni tarbiyalash yo‘llarini o‘rgatish, ularni shunday maqsad uchun zarur bo‘lgan metodik qo‘llanmalar, pedagogik ashyolar bilan qurollantirish zarur.

«Adabiyot» darsliklarining mazmunini belgilash tamoyillari. Hozirgi sharoitda o‘quvchilarni ham ruhan, ham aqlan, ham jisman yetuk qilib shakllantirish uchun milliy pedagogika ilmi va uzluksiz ta’lim amaliyotida oldingidan tamomila yangicha yo‘sinda ish olib borish taqozo etilmoqda.

Ta’limning dastlabki boshlang‘ich bosqichi o‘quvchilar ma’naviyatini shakllantirishda o‘qish darslarining o‘rni beqiyos. O‘qituvchi tomonidan o‘qish kitobidagi asarlarni to‘g‘ri idrok etishga yo‘naltirilgan o‘quvchi mustaqil ishlashga, uqib o‘qishga, o‘zgalarning fikrlarini ilg‘ashga, o‘zi va boshqalarning tuyg‘ular olamini kuzatishga va tuyishga o‘rgana boradi. Olamni, Odamni va O‘zligini kashf qiladi. O‘z ichki «men»ning shakllanishida o‘zi bevosita ishtirok etadi.

Darsliklar bunday pedagogik vazifalarning bajarilishida eng katta ko‘makchi sanaladi. Darsliklarda taqdim etilgan o‘quv ma-

teriallarining dasturiy talqini ta'lim-tarbiya jarayonidan kutilgan maqsadlarga mutanosib bo'lishi kerak. Afsuski, bugun amalda bo'lgan «O'qish kitobi»ning ko'pchiligi bu talablarga to'la javob berolmaydi. Boshlang'ich sinflar «O'qish kitobi» darsliklarini tuzishda kichik o'quvchilarning ruhiyati, intellektual saviyasi yetarli o'rganilmagan. Aytish kerakki, bugungi boshlang'ich sinf o'quvchilari mualliflar tasavvur qilganlaridan ko'ra bilimliroq va aqlliroq. «O'qish kitob»larining umumiy tahliliga tayanib shuni aytish mukinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida insoniy sifatlarni shakllantirishda bolalarning kuchi, aqli va imkoniyatlaridan unumli foydalanilmayapti. Darsliklarda o'rganish uchun taqdim etilgan o'quv materiallarining ko'pchiligi jo'n, hayotiy haqiqatdan uzoq. Bir qismi esa quruq nasihatbozlikka qurilgan. Ular mavzudan kelib chiqib, mualliflar tomonidan shunchaki «to'qib» tashlanganday. Asarlar matni yuzasidan tuzilgan: «Nima uchun ona yer deymiz? Javobni matndan topib o'qing va o'qiganingizni yod oling», «Navoiyning istagi ifodalangan misralarni o'qing», «Yakshanba kuni qanday voqea yuz berdi?», «Ota-ona o'z farzandiga nisbatan qanday iborani ishlatadi?» kabi savol-topshiriqlar bolaning matn mazmunini takrorlashiga xizmat qiladi, xolos.

«Asar mazmunidan nimalarni tushundingiz?», «... deganda nimani tasavvur qilasiz?», «Nima deb o'ylaysiz, Shiroq nega qo'yini boqib yuravermay qabila boshliqlarining oldiga keldi? Uni bunga undagan narsa nima ekanini ayta olasizmi?», «...tarzidagi tasvirni o'z so'zlaringiz bilan ifodalashga urinib ko'ring. Uni siz qanday tushundingiz?» singari kichik o'quvchilarni fikrlash va matn mohiyatiga kirishga yo'naltiradigan, asardan badiiy zavq va ma'naviy ozuqa olishga undaydigan, o'z qarashlarini aytishga qaratilgan savol-topshiriqlar mutlaqo uchramaydi.

Matn yuzasidan tuzilgan mantiqli, o'ylantiradigan savollarga sinfdagi o'quvchilarning barchasi javob berishi shart emas. Muhimi, savol bilan ularni bezovta qilish. Agar o'qituvchi kichik o'quvchilarni matn ustida uzluksiz ravishda shunday ishlataversa, bolalar bunga o'rganib boradilar va ularda istalgan ko'nikma hosil bo'ladi. Natijada bola fikr kishisi bo'lib yetishadi.

O'quvchilarni badiiy asarlar ko'magida ma'naviy barkamollikka yo'naltirish nuqtai nazaridan umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflari «Adabiyot» darsliklari ham o'rganib chiqildi. Mustaqillikkacha foydalanilgan va 1991-yildan 1999-yilgacha

qo'llanilgan ikki avlod darsliklarining, bir-biridan farqli tomonlari, yutuq va kamchiliklari haqida juda ko'p gapirilgan. Bu darslikarning o'xshash jihatlariga ko'pda e'tibor qaratilmagan:

1. O'quvchilar uchun yozilgan har ikkala avlod darsliklarida ham bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchilarning ishtiroki deyarli ko'zda tutilmaydi. Ularda o'quvchilarning vazifasi darslik mualliflarining aytganlarini o'qituvchisi ko'magida xotirasiga joylab olishdan iborat deb qaralgan.

2. Yaratilgan darsliklarning har ikkala avlodi ham o'quvchilarning xotirasi hisobidan ish ko'rishga qaratilgan. Ya'ni, darsliklarda bitilganlarni eslab qoladigan xotirasi kuchli bola – yaxshi o'quvchi. Xotirasi zaifroq o'quvchi yangi dars bayonida o'qituvchisidan bilgan, uni mustahkamlashda o'rtoqlaridan eshitgan narsalarni uyda darsligidan takrorlab o'qiydi, keyingi darsda qaytarib aytib berib bahosini oladi.

3. Har ikkala avlod darsliklarida ham bilim berish birinchi o'rinda turadi. Butun umr adabiyot o'qitish bilan emas, adabiyot ilmi bilan shug'ullangan darslik mualliflari o'z bilganlarini tayyor holda o'quvchilarga taqdim etganlar. O'quvchilar darsliklardagi tayyor bilimlarni xotirasiga joylab olishlari, kifoya. Vaholanki, bugungi pedagogika ilmida o'quvchilar xotirasini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat maqsadga muvofiq emasligi aytiladi.

4. Darsliklarning har ikkala avlodida ham adabiyotni o'qitishga pedagogik yondashuv emas, filologik yondashuv ustuvorlik qiladi. Chunki bu darsliklarning ko'pi adabiyot o'qitish metodikasi ilmidan yaxshi xabardor bo'lmagan mualliflar tomonidan yaratilgan. Adabiyot o'qitish metodikasi alohida fan, uning o'z qonuniyat va kategoriyalari bor, uni maxsus o'rganish taqozo etilishi mutasaddilarni qiziqtirmagan. Tan olish kerakki, maktab darsliklarining ko'pchilik mualliflari – adabiyotshunoslik ilmining darg'alari. Faqat ular adabiyot o'qitish metodikasi ilmi bilan alohida shug'ullanishmagan. Agar shug'ullanganlarida edi, bolalarga bilim berish, ularni o'qitish emas, ularni bilim olishga o'rgatish, o'zlarini o'qiydigan qilish masalasi jahon pedagogikasida XX asrning 50-yillarida ko'tarilganini bilgan va darsliklarni tuzishda buni albatta inobatga olgan bo'lardilar.

5. Ikkinchi avlod darsliklarining ko'pchiligi – o'z uslubi bilan sovet davrida yaratilgan darsliklarga nisbatan ham o'quvchilardan

ancha yiroq. Badiiy asarlardan parcha berish, uni darslik muallifi istaganday tahlil qilish hamda shuni millatning barcha bolalari xotirasiga joylashga urinish, butun avlodni bir xil fikrlaydigan, asar yuzasidan darslik muallifi fikrini qaytaradigan holda tayyorlash bugungi adabiy ta'limning maqsadiga xizmat qilmaydi.

Bunday kamchiliklar sanog'ini yana davom ettirish mumkin. Lekin maqsad bu emas. Yangi avlod darsliklari pedagogik qonuniyatlarni, o'quvchilar psixologiyasini yaxshi biladigan, adabiyot o'qitish ilmi bilan shug'ullangan, adabiy ta'limning maqsad va vazifalaridan xabardor mutaxassis tomonidan yaratilishi kerak. Darslik yaratishda jahon pedagogikasi va milliy tarbiyashunoslikdagi ilg'or g'oyalarga tayanilishi maqsadga muvofiqdir.

O'quvchiga tayyor bilimlar berilmay, DTS talablari asosida dasturda o'rganishga taqdim etilgan bilimlarni bola o'z mehnati bilan o'zlashtirishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, mehnat bilan erishilgan har qanday narsa bir umr yodda qoladi va kerak bo'lganda, hayotga tatbiq etiladi.

Darsliklardagi matnlarni idrok etish mualliflarning qolipiga solinmasligi, tahlilda faqat ularning xulosalariga asoslanilmasligi lozim. Adabiyotdan tuziladigan o'quv ashyolarida adabiy matn yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar bilan ishlash natijasida har bir bolaning o'zi xulosa chiqarsin, asar tahlili yordamida o'z hayotiy haqiqatini kashf etsin. Asar bo'yicha har bir o'quvchining o'z qarashi bo'lsin.

Darsliklar bolani ta'lim jarayonining obyekti bo'lish maqomidan darsning o'qituvchi bilan teng huquqli subyekti, ijrochisi darajasiga ko'tarilishi kerakligi ko'zda tutilib yaratilishi joiz. Ularni oddiy ishtirokchilikdan ta'lim jarayonining subyekti – bevosita ijrochisi martabasiga ko'tarish kerak. O'qituvchi bolalarning mehnatini to'g'ri boshqarib tura bilsa, o'quvchilar bilishlari kerak bo'lgan badiiy va hayotiy haqiqatlarni o'zlari kashf etadilar.

Biror badiiy asar va uning mazmunini qayta eslashga qaratilgan savollar tuzib qo'yish darslik yaratish degani emas. Adabiyot darsliklarining o'ziga xos ilmiy-pedagogik talablari, zimmasiga ortiladigan ijtimoiy-didaktik yuk bor. Duch kelgan o'qituvchi darslik yaratolmagani singari, metodika ilmi bilan maxsus shug'ullanmagan filolog ham yaxshi darslik yarata olmaydi. «Adabiyot» darsliklari, millat kelajagi ma'naviyatining shakllanishi omili sanaladi. Darslik

yaratishga da'vo qilayotgan olimlar mana shu mas'uliyatni unutmasliklari kerak.

Ta'lim mazmunini tashkil etadigan o'quv rejasi, ta'lim konsepsiyasi va standarti, dastur, darslik, metodik qo'llanma singari vositalar o'qituvchi shaxsi bilan muvofiqlashgan holdagina o'qitish kechimi samarali bo'ladi. Chunki o'quv jarayonining qanday ma'no-mazmun kasb etishi bevosita o'qituvchining shaxsi, uning saviyasi, bilimi va mahoratiga bog'liq. Jamiyat va ta'lim jarayonidagi o'zgarishlarni ro'yobga chiqaradigan ham, o'quvchi bilan bevosita yuzma-yuz turadigan ham o'qituvchi.

Ma'lumki, umumta'lim maktablarida yigirmadan ortiq o'quv fani o'rganiladi. Ularning ko'pchiligi bevosita o'quvchi tafakkurini o'stirish, bilim berish maqsadiga yo'naltirilgan. Ayrim fanlar esa bolaga kasb-hunar o'rgatishga xizmat qiladi. O'quv fanlari orasida faqat adabiyot bevosita bolaning ko'ngli, uning ruhiyati va ma'naviyatini kamolga yetkazish vositasi hisoblanadi. Adabiyot darslari mutaxassis shakllantirish uchun emas, shaxs ma'naviyatini tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bois adabiy ta'lim jarayonida sof adabiyotshunoslikdan bilim berish emas, balki, inson ko'nglini tarbiyalash ustuvor bo'lmog'i maqsadga muvofiqdir.

Adabiyot darslarida badiiy asarlar tahlil qilinib, qahramonlarning xatti-harakatlari muhokama etilish jarayonida o'quvchilar odam va olam sirlarini o'rganadilar, asar muallifi va adabiy qahramonlar timsolida insonni kashf etadilar, oxir-oqibat navqiron fuqaro o'zligini anglay boshlaydi. O'zligini anglagan, mustaqil nuqtai nazariga ega bo'lgan odam o'z taqdirini boshqalar hal qilib yuboraverishiga yo'l qo'ymaydi.

Insonga xos xususiyatlar bevosita ruhiyat bilan bog'liq bo'lgani uchun ham bugun ma'naviyat tarbiyasi mamlakat miqyosidagi muhim vazifaga aylandi. Ma'naviyatni tarbiyalash esa maktabda asosan adabiy ta'lim tizimi zimmasiga yuklanadi. To'g'ri, barcha o'quv fanlari zimmasida ma'lum darajada ma'naviyatni shakllantirish vazifasi bor. Biroq, adabiy ta'lim bu borada karvonboshilik qiladi. Chunki uning tadqiqot obyektining o'zi – inson. Adabiyot darslarida odamning ichki olami, his-tuyg'ulari, kechinmalari, hayajonlari, iztiroblari o'rganiladi, tahlil qilinadi, munosabat bildiriladi. Inson umri davomida turli vaziyatlarning paydo

bo'lish sabablari va oqibatlari aniqlanadi, muammolarning yechimi ustida o'yga tolinadi.

«Adabiyot» darsliklari balog'atga yetgan, badiiy so'z bilan muayyan darajada qiziqadigan yoki ma'lum darajada shu sohaga bog'liq bo'lgan kishilar uchun emas, balki o'sib kelayotgan yosh avlod uchun tuzilishi sababli ham darsliklarning adabiyotshunos yoki pedagog olim tomonidan yaratilgani katta ahamiyat kasb etadi.

«Adabiyot» darsliklarini yaratishda nazarda tutilishi lozim bo'lgan jihatlardan yana biri shuki, har bir sinfda o'quvchining intellektual va ruhiy xususiyatlari o'ziga xos bo'ladi. Shu bois ta'limning biror bosqichida o'quvchi tomonidan boy berilgan imkoniyatlar o'rnini hech qachon qoplab bo'lmaydi. O'z vaqtida qo'llangan tarbiyaviy tadbirlar bolaning shaxsi, jismi, ruhiyati takomili uchun ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'limning har bosqichida bolaning fikrlash qobiliyati shu yoshdagi ruhiy va intellektual imkoniyatlari doirasida rivojlana boradi. Xususan, adabiyot darslarida amalga oshiriladigan badiiy asar tahlili uni o'z shaxsiy fikriga, munosabatiga ega bo'lib borishini ta'minlaydi.

Masalan, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchi badiiy asar qahramonlariga shunchaki taqlid qiladi, ularga ergashadi; ta'limning o'rta bosqichida esa uni asar qahramonlarining axloqiy sifatlari, ichki dunyosi, xarakterining shakllanishi va bunga turtki bo'lgan omillar ko'proq qiziqtira boshlaydi. Ammo yosh bola qahramon shaxsiga xos bo'lgan barcha xususiyatlarni inobatga olgan holda baholashga qodir bo'lmaydi. Ko'pincha u qahramonning ba'zi fazilatiga urg'u berib, uning shaxsini biryoqlama baholaydi.

Majburiy ta'lim tizimining yuqori bosqichiga qadam qo'ygan o'quvchi esa muallim yoki ota-onasining aytganlari, kitob va darsliklarda o'qiganlariga tanqidiy nazar bilan qaray boshlaydi. Ko'pincha muallimning fikr-mulohazalaridan, darslikdan xato topishga intiladi, o'z pozitsiyasida qattiq turib, bahslashishga moyil bo'ladi. Darsliklarni tuzishda bola taraqqiyotining har bir bosqichiga xos bo'lgan shu kabi jihatlar hisobga olinishi, o'quvchilarning ruhiy, jismoniy va jinsiy xususiyatlari, intellektual imkoniyatlaridagi o'zgarishlar mualliflarning nazaridan chetda qolmasligi kerak bo'ladi. Darsliklar o'quvchilarning har bir yoshdagi ichki «men»iga mos tushishi, sinfdagi eng bilimdon, bilimga chanqoq o'quvchini

ham ortidan ergashtira olishi lozim. Shunda o'quvchilarga darsliklar bilan muloqot malol kelmaydi, ularda o'zining ichki ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilayotgan darslikka, predmetga mehr uyg'onadi.

Dastur va darsliklar mazmuniga shu nuqtai nazar bilan yondashilganda ma'lum bo'ldiki, o'tgan asrning 40-yillarigacha bo'lgan davrda yaratilgan darsliklarda yozuvchilarning tarjimai hollari, asar yuzasidan savol-topshiriqlardan boshqa hech qanday qo'shimcha ma'lumot berilmagan. Asar matni ustida ishlash uchun taqdim etilgan savol-topshiriqlarning zimmasiga voqealarni yodga solishdan boshqa deyarli hech qanday didaktik vazifa yuklatilmagan. Ular, asosan matnning qayta bayoniga qaratilgan. O'sib kelayotgan avlodning dunyoqarashini shakllantirish nazardan chetda qolib, ularni siyosatga bo'ysundirilgan adabiyot bilan tanishtirishgina ko'zda tutilgan.

Sovet davrida, undan keyingi yillarda nashr etilgan darsliklarda ham tub o'zgarish sodir bo'lmagan. Darsliklarda o'zbek mumtoz adabiyotidan tavsiya etilgan asarlarning faqat lug'ati taqdim etilgani, matnni o'zlashtirishga xizmat qiladigan didaktik ashyolarning yo'qligi ularni shunchaki, yuzaki o'rganish ko'zda tutilganini ko'rsatadi. Bu davr darsliklarida ham ko'zga tashlanadigan bir illat ularda rus adabiyotidan qilingan tarjimalar ustuvorlik qilganidir. Mumtoz adabiyot namunalari, masalan, «Farhod va Shirin»ning mazmuni qisqacha bayon etilgan, u haqda umumiy gaplar aytilgan. Topshiriqlarning deyarli hammasi «asarning falon-falon bobini qisqartirib so'zlab bering» shaklida bo'lsa, savollar uning matnini qayta hikoyalashni talab qiladi. Darsliklardan o'rin olgan har bir davr adabiyoti bo'yicha yozilgan umumlashma maqolalar ham mafkuraga bo'ysundirilgani, mazmunan sayozligi bilan ajralib turadi.

Bunday holat XX asrning 80-yillari «Vatan adabiyoti» darsliklarida ham davom etadi. Bularda ham o'qish uchun taqdim etilgan asarlarning siyosiy-mafkuraviy talqini, obrazlar tahlili, asar haqida darslik mualliflarining qat'iy xulosalari beriladi. «Asar haqida»gi maqolalarda asar matni tahlil qilinadi. Bunday yondashuv natijasida o'quvchi asarni o'qimaydi va uning mazmuni haqida o'ylanmaydi. Barcha Adabiyot-darsliklarida siyosiy chaqiriq va nasihatomuz gaplar keragidan ziyoda. Obrazlar ijobiy va

salbiy guruhlarga ajratilib, mehnatkash xalq vakillari istisnosiz yaxshi, boy tabaqa vakillari yoppasiga yomon, deb talqin etiladi. Obrazlar yuzasidan darslik mualliflarining qat'iy to'xtamlari bildirilgan. O'quvchidan shularni o'qib, takrorlab berishgina talab etiladi. Biror joyda ham «O'z fikringizni ayting», «Munosabatingizni bildiring» yoki «Falon asarni topib o'qing» qabilidagi topshiriq uchramaydi. O'quvchining asarni o'qishi, u haqda o'ylashi yoki munosabat bildirishi mualliflarni qiziqtirmagan.

1991-yildan adabiy ta'limning maqsadi, darsliklarning mazmuni bir qadar o'zgargan. Lekin eski davrga xos kamchiliklar birdaniga barham topmagan, albatta. Hali mamlakat mustaqilligi qo'lga kiritilmasdan oldin yaratilgan darsliklardagi rus adabiyoti namunalari kamaytirilib, mantiqqa muvofiq miqdorga keltirilgan. Masalan, 5 – 8-sinflar uchun tuzilgan «Vatan adabiyoti» darslik-xrestomatiyalari mundarijasi yangi-yangi asarlar bilan boyigan. Biroq, ular hali yangilangan adabiy ta'limning maqsadiga – «... *sog'lom e'tiqodli, umuminsoniy qadriyatlarni anglaydigan, axloqan barkamol, o'z xatti-harakatlariga ma'naviy mas'ul bo'la oladigan yetuk shaxsning ma'naviy dunyosini shakllantirish*»ga xizmat qiladigan darajada emasdi. Boz ustiga, «Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati»dan ko'chirib olingan yaxlit ilmiy parchalar darsliklar hajmining 40 foizga yaqinini tashkil etardi. Vaholanki, bu bosqichda o'quvchini asarning mohiyatiga olib kirish, badiiy so'z bilan unga ta'sir ko'rsatish, uni so'z sehriga oshno qilish orqali ma'naviy qiyofasini shakllantirish muhim edi. Bu – adabiy ta'limning asosiy vazifasi hisoblanardi. Ravshanki, nazariy ma'lumotni bilish bilan bolaning ma'naviy dunyosi shakllanib qolmaydi. «Achavotda qanday voqea yuz berdi?», «Ko'kterak bozorida Omon bilan Shum bola nimalar qilishdi?», «Asarning kirish qismi mazmunini so'zlab bering» (5-sinf), «Ona yerga muhabbat tuyg'ulari ifodalangan misralarni qayta o'qing. Mazmunini o'z so'zingiz bilan izohlang», «She'rning har bir bo'limiga sarlavha toping», «Reja asosida hikoyaning mazmunini so'zlab bering», «Bola durbin orqali nimalarni ko'rdi?», «Dialogni rollarga bo'lgan holda ifodali o'qing» (6-sinf), «8-qism mazmunini so'zlab bering», «3-qismda kimlar haqida so'z yuritiladi?» (7-sinf) kabi savol-topshiriqlar o'quvchilarda ma'naviy fazilatlar shakllantirishga xizmat qilolmaydi.

1991-yilda «O'zbek adabiyoti» fani bo'yicha yangi ruhdagi dastur yaratildi, 1993-yildan shu dastur asosida darsliklar chop etildi. Bu borada 7 – 8-sinflar darsliklari adabiy ta'lim maqsadiga yaqinlashtirilgani, o'quvchilar yosh va ruhiy xususiyatlarini ko'p darajada hisobga olganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, 9-, 10-, 11-sinflarning «Adabiyot» darslik va majmualari ham pedagogik maqsadga muvofiq darajada tuzilgan. Aytilgan darsliklar bilan tanishilganda, mualliflarning adabiyotga doir bilimlarni o'smirlarga yetkazish yo'lida astoydil harakat qilganliklari ko'zga tashlanadi. Faqat, bu darsliklarda ham maktabdagi adabiy ta'limning bosh maqsadi ba'zan-ba'zan nazardan qochirilgandek tuyuladi. Darsliklarda takrorlarga yo'l qo'yilgan: asarlari bir necha sifda o'rganiladigan adiblarning tarjimai hollari deyarli bir xil qaytarilgan. Shu bilan birga, tazkirachilik va tazkira yozgan kishilar, sayohatnomalar haqidagi ma'lumotlar, adabiyotshunoslikning uzundan-uzoq tarixi, «Shohnoma», «Boburnoma», Bayoniy, Almaiy, Ibrat kabi adiblarning hayoti va ijodi, mumtoz adabiyotga xos bo'lgan she'riy san'at namunalari ko'paytirib yuborilgan. Hamzaning 7-sinf darsligida berilgan she'rlari negadir 11-sinfda yana takrorlanadi. Bu darsliklarda ham o'quvchilarga imkon qadar ko'proq ma'lumot berishga urinish ustuvorlik qilgan.

6-sinfda O'tkir Hoshimovning «Urushning so'nggi qurboni» hikoyasini o'rganish uchun uch soat ajratilgan. Vaholanki, asarning matnini o'qish uchun darsning 23 – 25 daqiqasi kifoya qiladi. Birinchi darsning qolgan qismi va ikkinchi soat asar ustida ishlashga bemalol yetadi. Mazkur asar uchun ajratilgan uchinchi soat ortiqcha. Bunday holatni boshqa darsliklarda ham uchratish mumkin. Aslida, shu yozuvchining «Dehqonning bir kuni» va «Dehqonning bir tuni» hikoyalari ham darslikka kiritilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Ayon bo'ladiki, ushbu darsliklarga material tanlash va vaqt taqsimoti unchalik to'g'ri bo'lmagan. Bunday kamchiliklarga yo'l qo'yilishining sababi shundaki, bu darsliklar pedagog-mutaxassis tomonidan yozilmagan, hech bo'lmaganda, tahrir qilinmagan.

1991 – 1992 va 1993 – 1999-yillarda yaratilgan ikki avlod darsliklarida mavjud bilimlarni o'zlashtirish jarayonida bolalarning o'zlari mustaqil ishtirok etishi, fikrlashiga yetarlicha e'tibor berilmagan. O'quvchilarning vazifasi darslik mualliflari nima degan bo'lsa, o'shani o'qituvchisining ko'magida o'zlashtirib olishdan ibo-

rat, deb qaralgan. «Adabiyot» darsliklarining har ikkala avlodi ham fikrlatishni emas, faqat xabardor qilishni, o'zlashtirishni nazarda tutgan. Ko'pchilik darsliklarda ma'lumot berish bosh maqsad bo'lib turadi va o'quvchilarga mualliflarning tayyor qarashlari taqdim etiladi. Ularda barcha o'quvchilarni adabiyotshunos qilib tarbiyalash maqsad etib qo'yilganday tasavvur paydo bo'ladi kishida.

Istiqlol davrida yaratilgan ikkinchi avlod darsliklarining ko'pchiligi uslubi, bolalar dunyoqarashiga mosligi jihatidan, birinchisiga nisbatan ham bo'shroq. Birinchi avlod darsliklarining ayrimlarida pedagogik tamoyillarga amal qilingani ko'zga tashlanib turadi.

Bugun adabiy-estetik tarbiya borasida adabiy ta'lim oldida turgan vazifalarni bajarish uchun «Adabiyot» darsliklarini yaratish va ulardan foydalanish bo'yicha quyidagi talablar qo'yiladi:

– bolaning yoshi, shaxsi, dunyoqarashi doimo adabiy ta'lim jarayonining diqqat markazida bo'lishi kerak. Darsda o'quvchi shaxsini shakllantirish asosiy vazifaga aylantirilishi zarur. Adabiyot saboqlarida shakllanib kelayotgan avlodni filolog mutaxassis qilish emas, balki sog'lom ma'naviyatli odam sifatida tarbiyalash maqsad sanalishi kerak. O'quvchilar o'rganilayotgan asar qahramonlarini jonli odamlar sifatida tushunishlari, tuyishlari va ulardan ibrat olishlari darkor. Adabiy ta'limda darslik ham, dars ham bolaning ruhiy-ma'naviy tarbiyasi, uning o'zligini shakllantirishga xizmat qilishi kerak;

– adabiyot darslari o'quvchilarda so'z yordamida go'zal sifatlar, ijobiy fazilatlar tarbiyalashi kerak. Go'zal xulqli kishilarning so'zi ham, ishi ham o'ziga munosib ekani badiiy so'z orqali anglashiladi. Shuni anglab yetgan bola o'zini o'zi nazorat qilib, ma'naviy kamolot sari intiladi. Bunday olijanob vazifalar bevosita asarlar tahlili, ular yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ustida ishlash yo'li bilan amalga oshiriladi. «Adabiyot» darsliklarida taqdim etilgan asarlar ham, ularning matni yuzasidan kiritilgan didaktik ashyolar ham o'z zimmasiga ma'naviyat shakllantirish yukini olishi zarur;

– o'quvchilarda o'rganilayotgan asar yuzasidan munosabat paydo qilish, ularni mustaqil xulosalar chiqarishga o'rgatish diqqat markazida turishi lozim. «Adabiyot» darsliklaridagi savol-topshiriqlar o'quvchini mustaqil fikrlashga, asar qahramonining xat-

ti-harakat va kechinmalariga munosabat bildirishga yo'naltirsin. Darslikda muallifning asar va uning qahramonlari haqidagi qarashlari ochiq ko'rinib turmasligi maqsadga muvofiq. Asar o'qilib, tahlil etilgach, uning ma'no-mazmuni, har bir qahramoni haqida o'quvchi o'z fikri, qarashi, munosabati va xulosasini bildira olsin. Darsliklardagi didaktik ashyolar shu maqsad ijrosiga xizmat qilishi zarur;

– «Adabiyot» darsliklari o'quvchilarni o'z ma'naviyatini shakllantirish uchun o'zlari harakat qilishga yo'naltiradigan tarzda tuzilishi zarur. Badiiy asarning o'quv tahlili jarayonida, adabiy qahramon shaxsiga doir munozaralar vaqtida har bir o'quvchining fikr aytish va munosabat bildirishiga erishilishi muhim. Munosabat bildirish jarayonida bola, o'zi sezmagan holda, o'z ma'naviyatini shakllantirayotgan bo'ladi. Bu jarayonni to'g'ri yo'naltirish o'qituvchining eng muhim vazifasidir;

– o'quvchilarning har qanday kashfiyotlari rag'batlantirilishi lozim. Badiiy asar zamiridagi badiiy-estetik topilmalarni o'quvchilarning o'zlari kashf etishlariga erishish kerak. Darsliklar shunga qaratilmog'i zarur. Inson uchun o'zi qilgan kashfiyot o'ta qadrli. Adabiyot darslarida shu holat hisobga olinsa, bolalarda adabiyotga nisbatan chinakam muhabbat uyg'onadi;

– tarbiya jarayonida o'quvchining bevosita ishtirok etishiga erishilishi zarur. Buning uchun darsliklarda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari maksimal darajada hisobga olinishi kerak. O'qish davrining ma'lum bosqichlarida o'quvchi tabiatan nasihatlarni xushlamaydigan, kattalarning ortiqcha e'tiboridan g'ashlanadigan, ehtiyotkorligidan og'rinadigan bo'ladi. Odob-axloq va hikmat xazinasi bo'lmish adabiyot olamiga bolaning o'z ixtiyori bilan kirishi, matnlar ustida mustaqil ishlashiga erishish orqali o'quvchida o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmasi shakllantiriladi. U muayyan bir asar yoki uning qahramoniga munosabat bildirar ekan, o'z qarash, munosabat va nuqtai nazariga ega bo'lib boradi. Insonning ichki «men»i, dunyoqarash va e'tiqodi shu tariqa shakllanadi. Yaratilajak darsliklarda shu holat inobatga olinmog'i darkor;

– adabiy ta'lim jarayonida pedagogik hamkorlik bo'lishiga erishish kerak. Ta'lim tizimida o'qituvchining yakka hokimligiga barham berish vaqti keldi. Bugungi adabiy ta'limda bunday muno-

sabat mutlaqo samara bermaydi. Adabiyot saboqlari teng huquqli hamkorlarning birgalikdagi faoliyati bo'lishi, ya'ni o'quvchilar ham, o'qituvchi ham birday ishlashi va izlanishi lozim;

– o'quvchilarni darslarda o'rganilayotgan asar qahramonlariga ijobiy yoki salbiy obraz deb emas, balki o'ziga xos o'zgaruvchan fe'l-atvor egasi bo'lgan insonlar deb qarashga o'rgatish zarur. Yaratilajak yangi avlod darsliklarida har bir adabiy personajni jonli odam sifatida talqin etish, uning ichki olami, kechinmalari, xatti-harakatlari zamirida uning shaxsligiga xos belgilar yotganligini anglatish ustuvorlik qilishi kerak. Darslikdagi savol-topshiriqlar ko'magida o'quvchilar qahramonlarni o'zlari kashf etishlari maqsadga muvofiq. Darsliklarning didaktik ashyolari o'quvchilarning personajlar orqali o'zligini topib borishlariga qaratilishi zarur;

– adabiyot darslari o'quvchilarni asar qahramonlarining kechinma va xatti-harakatlari orqali insonni baholashga o'rgatishi lozim. O'quvchilarda personajlarning shodlik va qayg'ulariga sherik bo'lish, ular haqda o'ylash va mulohaza yuritish, ularni anglash va qadrlash orqali odamiylik sifatlarini qaror toptirishga erishish darsliklarning vazifasi hisoblanadi;

– adabiyot bo'yicha yaratiladigan darsliklar o'quvchilarda ezgu ma'naviy qiyofa shakllantirishga qaratilmog'i lozim. Darsliklarda hech narsa qolipga solinmasligi kerak. O'quvchidan darslik muallifi yoki o'qituvchining fikrlarini quruq takrorlash talab qilinmasligi lozim. Savol-topshiriqlar bilan ishlash jarayonida asar mohiyatiga kirib borayotgan, o'z fikr va munosabatlarini asardan misollar keltirib asoslayotgan, munosabat bildirayotgan o'quvchini shakllantirish «Adabiyot» darsliklarining asosiy vazifasidir.

Xullas, yangi yo'nalishda yaratiladigan darsliklar mazmuniga ham, didaktik ashyolariga ham yuqoridagi talablar nuqtai nazardan yondashilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. «Adabiyot» darsliklariga milliy va chet ellar adabiyotidagi eng sara badiiy asarlar kiritilishi lozim. Lekin adabiyot olamidagi eng zo'r asarlarning barchasini darslikka joylab bo'lmaydi. Darsliklarning, undagi didaktik ashyolarning vazifasi o'quvchini o'sha eng zo'r asarni qidirib topib o'qiydigan darajaga keltirishdan iborat. Afsuski, bugun maktabda adabiyotdan dars berayotgan o'qituvchilar tomonidan bu haqiqat anglab yetilganicha yo'q. Ularga ko'mak berish maqsadida «O'qituvchi kitobi» metodik qo'llanmalari chop etilmoqda. Biroq,

bular hali yetarli emas. Bizningcha, «Adabiyot» darsliklariga kiritilgan har bir badiiy asarni o'rganish yo'llari bo'yicha maxsus ishlanmalar yaratish zarur.

Ko'rinadiki, maktab adabiy ta'limida samaradorlikka erishishda puxta darslikka ega bo'lish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin har qanday yuksak qurilma mustahkam poydevorga tayansagina uzoq turgani kabi, «Adabiyot» darsliklarining samaradorlik darajalari ham boshlang'ich sinflar «O'qish kitobi» darsliklarining saviyasiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Psixologiya ilmidan ma'lumki, darsda o'zlashtiriladigan bilimga o'quvchining qiziqishi uyg'otilsa, o'qish-o'rganish unga hech qachon qiyin bo'lmaydi. Me'yordagi o'quv qiyinligi bolaga malol kelmaydi. Bolaning maktabdan tashqarida kechadigan hayoti yaxshilab o'rganilsa, u o'zini qiziqtirgan hamma ishni qilgisi, bajargisi kelganini ko'rish mumkin. Bola o'z harakatlarining natijasini ko'rishni istaydi. Bu yo'lda qiynalishi, yiqilib-surinishi, kuyib-yonishi mumkin, lekin ortga qaytmaydi.

Tuzukkina savodxon, o'qituvchisi fikrlarini juda chiroyli takrorlay oladigan ayrim o'quvchilar o'z fikrini ifodalashi kerak bo'lganda qiynaladi, o'z fikrini aytishdan qo'rqadi. Afsuski, ko'pchilik o'quvchilar mustaqil fikr-mulohazalarini, shaxsiy qarashlarini yuzaga chiqarmay maktabni bitirib ketayotirlar. Bilim berish jarayonida bolalarning mustaqilligiga diqqat qilmaslik – tarbiyachining katta xatosi. Zarur bilimlarni mehnat qilib o'zlashtirishdan ma'naviy ozuqa olish mumkinligi, bu yo'ldagi mehnat o'quvchining ehtiyojiga aylanishi uni ma'naviy qaramlikdan qutqarishi bola ongiga singdirilishi kerak. O'quvchi mehnatini tashkil eta bilmaslik, bolaning o'zini bilim olish yo'lida ishlata olmaslik darslik muallifining ham, o'qituvchining ham kechirib bo'lmaydigan xatosi hisoblanadi.

Xullas, tuyg'ulari to'g'ri tarbiyalangan, ko'ngil mulki obod bo'lgan boladan yomonlik chiqmaydi. U ezgulik yo'lida yonib yashaydigan chinakam barkamol inson bo'lib yetishadi.

Savol va topshiriqlar:

1. «Adabiy ta'lim konsepsiyasi» bilan adabiyotdan «Davlat ta'lim standarti» o'rtasida qanday farq bor deb o'ylaysiz? Har ikkala hujjatning yetakchi xususiyatlari haqida mulohaza yuriting.

2. Nima deb o'ylaysiz, adabiyot o'qitish bo'yicha davlat ta'lim standarti bilan adabiyotdan o'quv dasturi o'rtasida qanday tafovut mavjud? Har qaysisining asosiy jihatlari nimalardan iborat?

3. Adabiy ta'lim bo'yicha tuziladigan «Dastur» va «Darslik» singari pedagogik hujjatlarning ayricha tomonlarini qaysi belgilaridan ko'rish mumkin? Qaysi biri kimga tegishli?

4. «Adabiyot» darsliklarining 1991 – 1999-yillardagi ikki avlodiga xos bo'lgan o'xshash va farqli jihatlarni ikki ustunga yozing. Ularni taqqoslang. To'plagan ma'lumotlaringizga tayanib amaldagi «Adabiyot» darsliklarini tahlilga torting. Munosabat bildiring. Fikrlaringizni qo'lingizdagi ma'lumotlarga tayanib asoslang.

5. «Adabiyot» darsliklariga qo'yilgan talablarni qayta o'qing. Ularning har birini alohida tahlilga torting. Munosabat bildiring.

6. Yuqorida aytilgan: «*bilimlarni bola o'z mehnati bilan o'zlashtirishi*» haqidagi fikrni qanday tushundingiz? Sizningcha bu adabiyot darslarida qanday amalga oshiriladi?

7. Yuqorida ta'kidlangan: «*Darsliklar bolani ta'lim jarayonining obyekti bo'lish maqomidan darsning o'qituvchi bilan teng huquqli subyekti, ijrochisi darajasiga ko'tarilishi kerakligi ko'zda tutilib yaratilishi joiz*» degan fikrni izohlang. Bu darsliklarda qanday aks etadi deb o'ylaysiz?

8. Matnda: «*Tuzukkina savodxon, o'qituvchisi fikrlarini juda chiroyli takrorlay oladigan ayrim o'quvchilar o'z fikrini ifodalashi kerak bo'lganda qiynaladi, o'z fikrini aytishdan qo'rqadi*», degan fikr bor. Uni sharhlashga urinib ko'ring. O'quvchilarga xos bo'lgan bu illatlarning sababi haqida mulohaza yuriting. Fikringizni asoslang.

9. «Adabiyot» darsliklariga qo'yilgan talablar orasida: «*Adabiyot» darsliklari o'quvchilarni o'z ma'naviyatini shakllantirish uchun o'zlari harakat qilishga yo'naltiradigan tarzda tuzilishi zarur*», degan fikr bor. Siz buni qanday tasavvur qilasiz?

10. «Erkin Vohidov mohir g'azalnavis» mavzusida insho yozing. Unda shoirning g'azalchilikdagi muvaffaqiyatlarini misollar asnosida ochib bering. Bir-biringizning insholaringizni tekshiring, muhokama qiling.

ADABIYOT O'QITISH METODIKASINING ASOSIY TAMOYILLARI

Reja:

1. Ta'lim tamoyillari.

2. Ta'lim tamoyillarining o'qitish jarayonidagi o'rni.

3. Umumiy tamoyillar va ularning tasnifi.

4. Adabiyot o'qitishda yetakchi tomoyillar va ularning o'ziga xos xususiyatlari.

Ta'lim tamoyillari (prinsiplari – lotincha *principum* – negiz, boshlang'ich) – ta'lim kechimini tashkil etishda tayaniladigan eng muhim qoida va qarashlar tizimi. Tamoyillar pedagogik amaliyotni to'g'ri tashkil etish ehtiyoji natijasida vujudga kelgan. Tamoyillar o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar majmuasidir. Ta'lim tamoyillarini quyidagilarga ajratish mumkin:

– rivojlantiruvchi ta'lim va tarbiya tamoyili;

– ta'limning hayot bilan bog'liqligi tamoyili;

– ta'limning ilmiyligi tamoyili;

– ta'limning tizimliligi va izchilligi tamoyili;

– o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning ongliligi va ijodiy faolligi tamoyili;

– ta'limning ko'rsatmaliligi va o'quvchilarning nazariy fikrlash qobiliyatini o'stirish tamoyili;

– ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustahkam bilimga ega bo'lish tamoyili;

– ta'limning o'quvchilar shaxsini e'tiborga olgan holdagi jamoaviyligi tamoyili va h.k.

Ta'limning ushbu tamoyillari ayrim-ayrim holda emas, balki bir-biri bilan uzviy bog'langan holda amalga oshiriladi. O'qitishning juda ko'p tamoyillari mavjud bo'lsa ham, hamma pedagoglar uchun amal qilinishi shart bo'lgan quyidagi bir qator umumiy tamoyillar mavjud:

1. O'qitishning tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi tamoyili.
2. Ilmiylik, tizimlilik va izchilliktamoyili.
3. Ta'limning amaliy hayot bilan bog'lanishi tamoyili.
4. Onglilik va faollik tamoyili.
5. Ko'rsatmalilik tamoyili.

6. Tushunarlilik tamoyili.

7. Puxtalik va boshqa tamoyillar.

Ta'lim kechimida mana shu tamoyillarga rioya qilinishi shart. Ammo predmetlarning mazmuniga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, ko'rsatmali qo'llanmalar mavjudligiga bog'liq holda tamoyillarning nisbati hamda mazmuni ma'lum darajada o'zgaradi. Masalan, ko'rsatmalilik tamoyili tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida tajribalarni namoyish etish bo'lsa, tilni o'qitishda grammatik jadvallarni ko'rsatish, darstaxtaga yozish, chizmalar chizish va hokazolardan iborat bo'ladi. Lekin har qanday predmetni o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va hodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash tamoyillariga amal qilish, nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni tajribada, hayotda qo'llay olish zarur[24].

Adabiyot darslarini tashkil etishda esa o'quvchini ezgu ma'naviyatli shaxs sifatida shakllantirish uchun ta'limning quyidagi tamoyillari yetakchilik qiladi:

– *dars tartibini o'zgartirish.* Bunga ko'ra darslar an'anaviy yo'sinda, ya'ni tashkiliy qism, uy vazifasini so'rash va uni mustahkamlash, yangi dars bayoni va uni mustahkamlash, uyga vazifa berish tarzida amalga oshirilmaydi. Dars jarayoni dasturda taqdim etilgan yangi asar ustida ishlanayotganda, o'quvchilarning avvalgi bilimlari, hayotiy tajribalariga tayangan holda bahsli-munozarali savollar berish va o'quvchilarning mustaqil ishlashlarini ta'minlash asosida tashkil etiladi. Bu jarayonda bir xillikdan, takrorlardan qochgan holda har xil ta'lim metodlaridan foydalaniladi. O'quvchilar asarni tahlil qilishdagi ishtiroklariga qarab baholanadi. Uy vazifalari o'quvchilardan mustaqil fikrlashni va ijodiy ishlashni talab qiladigan tarzda beriladi;

– *o'qitishning hayot bilan aloqadorligi.* An'anaviy ta'limda darslarning hayot bilan aloqadorligini ta'minlash o'qituvchining vazifasi hisoblanadi. O'quvchining ma'naviy kamolotiga qaratilgan darslarda hayotiy hodisalar asosida fanning tushuncha va qonuniyatlarini ularning o'zlari o'zlashtiradilar, nazariyadan yana hayotga qaytadilar. O'qituvchi yo'naltiruvchi savol-topshiriqlari va

[24] O'zbek pedagogik ensiklopedik so'zligi. (Q. Yo'ldosh, U. Dolimov, Q. Husanboyeva, A. Sulaymonov, M. Yo'ldosheva, O. Safarov.) – T.: Chashma print, 2014. 446-bet.

vazifalari bilan bu jarayonga rahbarlik qiladi. O‘quvchilar o‘zlari topgan ilmiy va hayotiy haqiqatlarga hurmat bilan qaraydilar. Nazariy tushunchalar mavjud borliqni anglash yo‘li bilan tiniqlashadi va chuqurlashadi. O‘quvchilar adabiy qahramonlar shaxsi va asarda ifodalangan narsa-hodisalarni tahlil qilish bilan o‘zlari hayotda duch kelishlari mumkin bo‘lgan har xil hodisalarning asosini topishga o‘rganadilar.

Ta’limning hayot bilan to‘laqonli aloqasi o‘qitishning tashkiliy jihatlari va metodlari o‘rtasida uzviylikni talab qiladi. Ta’lim tizimi amaliyotiga har xil sun’iy metod va usullarni olib kiravermay, ularning hayot, mavjud tabiiy qonuniyatlar bilan bog‘liq bo‘lishiga erishish kerak. O‘quvchi darsda o‘rgangan bilimlarini hayotda qo‘llasin yoki hayotda ko‘rganlari asosida darsda o‘z kuchi bilan ilmiy xulosa chiqarsin. Shundagina berilgan bilimlar o‘quvchining xotirasigagina emas, tafakkur va ruhiyatiga o‘rnashib, uning ko‘ngil mulkiga aylanadi. Maktabda bir narsani eshitib, hayotda boshqa narsani ko‘rgan o‘quvchida darslarda singdirilgan haqiqatlarga ishonch yo‘qoladi. Eng to‘g‘ri yo‘l – hayotiy haqiqatlar asosida tarbiyalash. Haqiqat qanchalik achchiq, murakkab va yoqimsiz bo‘lmasin, foydalidir. U oxir-oqibat shakllanayotgan shaxsga hayotning asl mohiyatini ochib beradi. Unga hayot qiyinchiliklarini yengishning to‘g‘ri yo‘lini tanlash imkonini beradi;

– *o‘quvchiga mustaqil faoliyat uchun topshiriqlar berish.* Adabiy ta’limni uyushtirishning bu tamoyilida uy vazifasini so‘rash har xil mustaqil ishlarni yalpi yoki guruh tarzida bajartirish orqali amalga oshiriladi. Yangi mavzuni o‘zlashtirishga ham o‘quvchilar topshiriqlarni mustaqil bajarish asnosida, ya’ni o‘zi mehnat qilgan holda erishadi. Mustaqil ishlar ijodiy yoki yarim ijodiy tarzda taqdim etiladi. 3 – 4 daqiqada bajariladigan qisqa muddatli mustaqil ishlar ham o‘quvchilarni faollashtiradi;

– *ta’limni individuallashtirish.* Maktab adabiyot darslari jarayonini individuallashtirish bilimlarni o‘zlashtirishda bo‘shliq bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun o‘quvchilarning har biri bilan maksimal darajada alohida ishlashdan iboratdir. Har bir o‘quvchi bilan alohida ishlashda uning individual xususiyatlari, bilim o‘zlashtirishdagi o‘ziga xosligi, xotirasi, o‘zlashtirish darajasi, xarakteri va qiziqishlari albatta, inobatga olinishi shart;

– *oldinni ko'ra bilish.* Bu tamoyil mohiyati o'qituvchining o'quvchi faoliyati natijalarini oldindan ko'ra bilishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining bunday fazilati o'quv materialini tanlashi va darsga tayyorlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Adabiy ta'limda o'quvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashda ularning yangi bilimlarni kashf etib o'zlashtirishi ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarning bu jarayondagi faoliyati obyektiv-subyektiv o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Bu jarayonning obyektiv o'ziga xosligi shuki, o'quvchi bilimlarni kashf qilib o'zlashtirar ekan, fanga ham, o'quv predmetiga ham, ta'lim metodlariga ham hech qanday yangilik kiritmaydi. U bilimlarni o'zi uchun qayta yaratadi, mavjud ilmiy va hayotiy haqiqatlarni o'zi uchun o'zi kashf qiladi. Subyektiv o'ziga xosligi shundaki, o'quvchi ta'lim jarayonida o'zi avval duch kelmagan, bilmagan narsalarni shu vaqtgacha foydalanmagan yangi metodlar yordamida o'zlashtiradi. Bilim olishning bunday yo'llari o'rganilgan bilimlarning yangi jihatlarini ko'rish, ularni mustaqil tarzda chuqurlashtirish nuqtai nazaridan diqqatga loyiqdir.

Bilim olish jarayonida hayratlanarli, kutilmagan hodisalar bilan to'qnashish o'quvchi shaxsida o'ziga ishonch hissini paydo qiladi. Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchilarning ma'naviy kamolotini ta'minlashda ikki narsa hisobga olinishi zarur. Birinchidan, o'quvchilar ongida fanga doir qonuniyatlar va ularning o'zaro aloqasi nechog'lik mukammal aks etganligini aniqlash. Ikkinchidan, shu asnoda bilimlarni o'zlashtirishga intilish uyg'otib, uni qo'llab-quvvatlash, mustahkamlash.

Tarbiyalanuvchilarning mustaqil fikrlash va mustaqil ravishda bilim olishga qiziqishining shakllanishiga o'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi, shuningdek, sinfdagi bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham katta ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'quvchilarining ichki dunyosiga chuqurroq kirishi, ularning har biriga xos bo'lgan qiziqish motivlarini o'rganishi lozim. Muallimning o'quvchi intellektual kuchiga ishonchi tarbiyalanuvchining mustaqil fikrlash va bilim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi motivdir. O'quvchining imkoniyatini ocha bilish – o'z vaqtida, ishonarli ravishda, tarbiyalanuvchining yoshiga xos xususiyatlari, ehtiyoj va qiziqishlarini bilgan holda, uni hayotiy tajribasi, aqliy hamda jismoniy kuchi, qobiliyatini namoyish qilishga undashdir.

O‘qituvchi o‘z ishiga ijodiy yondashsa, albatta, o‘quvchilar faoliyatida o‘z aksini topadi va ularning yetuk shaxslar sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. O‘qituvchining loqaydlik bilan majburiyat ostida qilayotgan mehnati o‘quvchida salbiy hislarni qo‘zg‘otishi, uning bilim olishga bo‘lgan intilishini so‘ndirishi tayin. O‘quvchining mustaqil bilim olishga bo‘lgan intilishini to‘xtatadigan yoki susaytiradigan holatlardan biri dars jarayonidagi bir xillikdir. Bir xil harakatlar, tuyg‘ular, fikrlar inson ongini bo‘m-bo‘sh qilib qo‘yadi. Inson asablari tizimi va tafakkuri sheriklikda faoliyat ko‘rsatadi. Faoliyatsiz insonning asab tizimi ham zarur darajada rivojlanmaydi. Asab tizimining taraqqiyoti faqat uning tinimsiz harakati bilan amalga oshadi. Intellekt esa uning tarkibiy qismlari ishlab turgandagina rivojlanadi. Afsuski, bugun ham ta’lim jarayonida o‘quvchilar tafakkurining faol ishlashi, bilimlarni mustaqil ravishda o‘zlashtirishini ta’minlash borasida yetarlicha harakat qilinmayapti. Ko‘p hollarda bunday ishlar bolalar va o‘smirlarning mustaqil fikrlashlari, ijodiy ishlashlari uchun emas, balki ularning xotirasiga, tayyor holda olingan bilimlarni eslab qolishlariga qaratilmoqda. O‘qituvchilardan bundan qutilish va bugungi pedagogiktalablarga moslashish jarayoni juda sekin kechmoqda.

Zamonaviy adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchilar bilimlarni ixtiyoriy ravishda o‘zlashtirishlariga yo‘naltirishda quyidagi tamoyillar ham mavjudki, bulardan ta’lim amaliyotiga daxldor har qanday mutaxassis xabardor bo‘lmog‘i talab qilinadi:

– *o‘quvchi shaxsini ustuvor mavqega ko‘tarish.* Bugungi milliy pedagogika uchun tarbiyalanuvchilarning toza ko‘ngilli, ruhan yaxshiliklarga moyil shaxs bo‘lib yetishishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, o‘z navbatida ularning yaxshi mutaxassis bo‘lib shakllanishlari garovi hamdir. O‘sib kelayotgan avlodning bilimli va malakali mutaxassis bo‘lishi bilan birga sog‘lom ma’naviyat egasi bo‘lishi ham davr talabidir. Ma’lumki, sinfdagi har bir o‘quvchi o‘z tabiati, iqtidori, qobiliyati, qiziqishlari va imkoniyatlari bilan betakror yaratiqdir. Ularning hech biri ikkinchisini takrorlamaydi. Shuning uchun har bir o‘quvchining o‘ziga xos qobiliyat va imkoniyatlarini inobatga olgan holda vazifalar berish hamda bilimlarni ham individual tarzda so‘rashni yo‘lga qo‘yish maqsadga

muvofiqdir. Toki, qaysidir bir o'quvchiga berilgan ulkan qobiliyat behuda qurbon bo'lmasin, o'rtacha iqtidorli ikkinchi o'quvchi esa o'z imkoniyatidan tashqari vazifani bajarolmay, o'ziga ishonchini yo'qotmasin;

– *ma'naviyat ustuvorligini ta'minlash.* Ma'lumki, maktabda yigirmadan ortiq o'quv fani o'qitiladi. Ularning ko'pchiligi bolaga bilim beradi (til, matematika, fizika va hk.). Bir qismi kasb-hunarga yo'naltiradi (mehnat, chizmachilik darslari), ayrimlari o'quvchining jismi rivojiga (jismoniy tarbiya darslari) xizmat etsa, ba'zilari o'quvchilarda toza ko'ngil shakllantirilishi uchun (adabiyot, tasviriy san'at, musiqa darslari) o'rgatiladi. Bu o'quv fanlari oldida milliy pedagogikaning bosh maqsadi bo'lmish o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirish turmog'i lozim. Adabiyot darslarida badiiy so'z yordamida o'quvchini so'zdan ta'sirlanish, uni tuyish va undan bahra olishga o'rgatish orqali inson shaxsiyatida go'zal sifatlar, ijobiy fazilatlarni tarbiyalash mumkin. Go'zal xulqli, sog'lom ma'naviyatli kishilarning so'zlari ham, ishlari ham o'zlariga munosib ekani, toza ko'ngil sohibi hamisha rag'bat va marhamatlarga munosibligi adabiyot orqali anglashiladi. Bu ishlar bevosita badiiy asarlarni o'rganish, matnlarni tahlil qilish yo'li bilan amalga oshiriladi;

– *tarbiyalanish va bilim olishda o'quvchining o'z ishtirokini ta'minlash.* O'quvchi ma'naviy kamolotini ta'minlash maqsadida badiiy asar tahlili jarayonida ular matnda aks etgan voqea-hodisalar, qahramon shaxsi, xatti-harakati, iztiroblari, xursandchiligi borasidagi muhokamalarda fikr aytishga, biror qarash yoki faoliyatni yoqlash yoxud qoralashga undaladi. Bu ish asar matni yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ko'magida, muammoli vaziyatlar yordamida amalga oshiriladi. Savollarga javob berish asnosida o'quvchi asar matniga murojaat qiladi, izlanadi, o'rtoqlarini eshitadi, o'z qarashlarini aytadi, uni boshqalarniki bilan solishtiradi, nazorat qiladi, xulosalar chiqaradi. Mana shunday faoliyat jarayonida o'quvchi o'z ma'naviyatini shakllantirish, o'z-o'zini tarbiyalash yo'lida mehnat qiladi.

Adabiyot odoblar xazinasidir va bu xazinaga o'quvchining o'z ixtiyori bilan kirishini ta'minlash orqali adabiyot darslarida asarlar ustida ishlash, munosabat bildirish mobaynida o'z-o'zini tarbiyalashini amalga oshirish mumkin bo'ladi;

– *o'quvchiga kashf etish lazzatini tuydirish.* Badiiy asarga uning muallifi tomonidan singdirilgan, darslik yaratuvchilar tomonidan ilg'angan badiiy va hayotiy haqiqatlarni o'quvchi o'zi uchun o'zi kashf etishi kerak. O'quvchiga asar qahramonlariga xos ma'naviy sifatlarni matn yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ko'magida kashf etish imkoni yaratilishi lozim. Kashf etish hamisha lazzatli, o'quvchilarga ham ana shu lazzatni tuyish imkonini berish kerak. Kashf etish lazzati o'quvchini asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o'ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirib, o'sha huzurni qayta tuygisi keladi. Adabiyot darslarining insonga xos bo'lgan mana shunday tabiiy sifatlar bilan hamohang kechishi o'quvchi shaxsiyatida sog'lom ma'naviyat kishisini tarbiyalaydi;

– *pedagogik hamkorlikni ta'minlash.* Adabiyot darslarida o'qituvchi hokim emas, balki hamkor bo'lishi kerak. Bilimlarni o'zlashtirish va tarbiyalanish o'qituvchi-o'quvchi hamkorligida o'quvchining o'zi tomonidan amala oshiriladi. O'qituvchining darsdagi asosiy vazifalari asarni ifodali, ta'sirli o'qib berish va asar matni yuzasidan darslikda berilgan yoki o'zi tuzgan savol-topshiriqlarga e'tibor tortib, javoblarni, bildirilayotgan fikrlarning mantig'i, mustaqilligi, asoslanganligi, tanqidiyligi, chuqurligi darajasini nazorat qilishdan iborat. O'qituvchi zarur bo'lib qolganda, o'z munosabatini katta yoshli va tajribali hamkor sifatida bildirishi, o'quvchilarning fikr aytishiga imkon berishi, ularda munosabat uyg'otishi kerak. Dars jarayoni subyektlarning birgalikdagi faoliyatiga aylanishi lozim;

– *asar qahramonlariga obraz emas, inson deb qarash.* Ma'naviyatning sog'lomlashuviga yo'naltirilgan adabiyot darslarida har bir adabiy qahramonni ijobiy yoki salbiy obraz deb emas, jonli inson sifatida o'rganish, uning ichki olami, kechinmalari, shodlik va iztiroblari, xatti-harakati zamirida shaxs mavjudligini anglash hamda uni tuyishga o'rganish ustuvorlik qiladi. Badiiy timsolga o'z shodligu iztiroblari bilan o'quvchiga bevosita daxldor shaxs deb qarash talab qilinadi. Badiiy asarda tasvirlangan o'ta yomon odamning ham yaxshi sifatlari va juda yaxshi insonning ham o'ziga xos kamchiliklari borligi ko'zda tutiladi. Tom ma'noda yomon odam bo'lmagani singari, ideal darajada yaxshi odam ham yo'q. Asar qahramonini anglash yo'lida berilgan savol-topshiriq-

lar, ijodiy insholar, mustaqil ishlar ko'magida o'quvchi insonni o'rgana boradi. U orqali o'zini taniydi;

– *adabiy asarlarda adib shaxsining aks etishini anglatish.* Ma'lumki, har bir asar – bir insonning ijodi mahsuli. Hatto, xalq og'zaki ijodi namunasini ham kimdir, qachondir yaratgan. O'sha asar botiniga inson o'z dardini to'kadi, unga orzu-istaklari, hayotining iztirobli yoki quvonchli lahzalarini joylaydi. Asar yaratuvchisi ruhiyatini his etish, uning shodlik va iztiroblarini tuyish ma'naviyatni poklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Matn ustida ishlashda asar qahramonlari kechinmalari va shaxsini baholash o'quvchiga insonni o'rganish, tanish orqali o'zligini shakllantirish imkonini beradi. O'quvchini o'z shodligi, qayg'u va iztiroblariga sherik qila olgan, uni loqaydlikdan chiqarib hamdardligiga sabab bo'lgan adibni tushunish, yozganlarini o'rganish orqali uning shaxsini bilish bugungi adabiy ta'limning muhim jihatlaridandir. Asar qahramonlarini baholash o'quvchilarda qilgan amallariga qarab atrofidagi odamlarga baho berish qobiliyatini shakllantiradi;

– *adabiyot darslarida o'quvchini baholash.* Hamonki adabiyot darslari ko'ngil tarbiyalar, ma'naviyat shakllantirar ekan, ko'ngilga «yomon» baho qo'yish, ma'naviyatni salbiy baholash unchalar to'g'ri bo'lmasligi adabiyot o'qitish metodikasi ilmida alohida ta'kidlanadi. Asarlar ustida ishlash mobaynida uning mohiyatiga kirib borayotgan, o'z fikri va munosabatlarini asardan misollar keltirib asoslayotgan, mustaqil fikr bildirayotgan yoki bunga intilayotgan o'quvchiga yomon baho qo'yilmaydi. Umuman, adabiy ta'lim jarayonida salbiy baholardan imkon qadar tiyilish, o'quvchilarni bilimlari uchungina emas, ma'naviy qiyofalari uchun ham baholash lozimligi yodda tutilishi joiz. Zero, adabiyot maktab ta'lim tizimidagi o'zga predmetlarga o'xshamaydi, shu bois uni o'zlashtirganlik yuzasidan qo'yiladigan baho bir qadar shartli bo'lib, aslida o'quvchi ma'naviyati baholanishi lozim.

O'qituvchi adabiyot darslarida o'quvchini mustaqil mulohaza yuritishga yo'naltiruvchi topshiriqlar berib, bilimini tekshirar ekan, u yo'l qo'ygan xatolarni ko'rsatish bilan birgalikda uning sabablarini aniqlashga e'tibor qaratishi va ulardan qutulishga yo'naltirishi lozim. Masalan, «Menga yoqqan tasvir» mavzusida insho yozish topshirig'ini olgan o'quvchi ijodiy ishni boshlashdan oldin asar

matnidan o‘ziga yoqib qolgan, mazmunan boy va qiziqarli tasvirni ajratib oladi. Inshoda tasvirga mos sarlavha qo‘yiladi, tasvirning asar umumiy mazmuniga ta’siri; uning badiiy qiymati; bu tasvirni tanlash sabablari, u o‘quvchida qanday fikr va tuyg‘ular uyg‘otgani kabi masalalar yoritiladi.

O‘quvchi asardagi biror tasvirni ajratib olish uchun uni qayta-qayta o‘qiydi, o‘ylanadi, izlanadi. Tanlangan tasvir tahlil qilinadi. Tasvirni o‘rganishdan olingan taassurotlar, fikr va tuyg‘ular ifodalanadi. Bunday ishlarning darajasi qanday bo‘lishidan qat’i nazar, ularga yomon baho qo‘yilmaydi. Odatda, o‘quvchilar yozgan ishlarida darslik mualliflari yoki o‘qituvchining timsollar haqidagi fikrlariga yopishib olishadi. Ularning yozma ishni qanday bajarishni bilmagani, o‘z fikrini ifodalashga o‘rganmagani, asar timsollari haqida o‘z qarashlarining yo‘qligi, matn mazmuni yoki timsollarning qaysi o‘rni va jihati unga ta’sir etganini ajrata olmaganliklari bu holning asosiy sabablaridir. Bunday ishlarni tekshirishdan oldin o‘qituvchi tarbiyalanuvchilar badiiy asarni qanday o‘qigani va qanchalik tushunganini aniqlaydi. O‘quvchi bilan suhbat asnosida tushunilmagan o‘rinlar va uning sabablari aniqlanadi. Shu tariqa, o‘quvchi shaxsiyatida tafakkur mustaqilligi va ma’naviyatning sog‘lomlashuvi amalga oshiriladi. O‘quvchi ma’naviyatining sog‘lomlashuvi esa: «*...o‘z manfaatini o‘zgalar manfaatiga qarshi qo‘ymaslik, o‘zinikini afzal bilmaslikdir. Boshqalarning ham o‘zi singari inson ekanini his qilish va ularga daxl qilmagan, halal bermagan holda birgalikda yashay bilish san’atidir. Sog‘lom ma’naviyat – o‘zni yengmoq, o‘zning istagu mayillarini jilovlay bilmoq, ayni vaqtda o‘zlikni tanimoqdir. Sog‘lom ma’naviyat xudbinlikni yenga bilmoqdir, makonda turib makoniy manfaatlardan, zamonda yashab zamoniy tuslanaverishlardan balandroq tura olmoq demakdir*»[25].

Xulosa qilib aytganda, adabiyot darslarida o‘quvchi shaxsi bosh qadriyatga aylansa, unga bilim berish bilan birga ma’naviy dunyosini shakllantirishga ham ustuvor qaralsa, o‘quvchi shaxsiyatidagi asosiy ko‘rsatkich bo‘lgan ma’naviyatning sog‘lomlashuvi jarayoni ham tabiiy ravishda tezlashadi.

---

[25] Yo‘ldoshev Q. O‘zlikni tanish – Allohni tanishdir. // «Tafakkur» jurnali, 1996 yil 4-son. 22 – 27-betlar.

Savol va topshiriqlar:

1. Ta'limning umumiy tamoyillari bilan bevosita adabiy ta'lim tamoyillarini taqqoslang. Ulardagi umumiy va farqli jihatlarni sanab ko'rsating.

2. Hamma pedagoglar amal qilishi shart bo'lgan tamoyillarni adabiy ta'lim bilan bog'lagan hola biror badiiy asarni o'rganish misolida tahlilga torting. Xulosalaringizni asardan misollar keltirgan holda asoslang.

3. Yuqorida ta'kidlangan quyidagi fikrga e'tibor qiling: «*Muallimning o'quvchi intellektual kuchiga ishonchi tarbiyalanuvchining mustaqil fikrlash va bilim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi motivdir*». Bu qanoatning mohiyatiga kiring, bo'lajak o'qituvchi sifatida uni izohlang.

4. Bu fikrga qanday qaraysiz: «*O'qituvchining loqaydlik bilan, majburiyat ostida qilayotgan mehnati o'quvchida salbiy hislarni qo'zg'otishi, uning bilim olishga bo'lgan intilishini so'ndirishi tayin*»? Zimmangizga olayotgan mas'uliyatning salmog'ini chamalab ko'ring. Bu xulosaning mag'zini chaqing, qarashlaringizni asoslang.

5. «*Go'zal xulqli, sog'lom ma'naviyatli kishilarning so'zlari ham, ishlari ham o'zlariga munosib ekani, toza ko'ngil sohibi hamisha rag'bat va marhamatlarga munosibligi adabiyot orqali anglashiladi*». Bu xulosada ilgari surilgan fikrlarni izohlashga urinib ko'ring. Fikringizni asoslang.

6. O'quvchilarning «*o'z-o'zini tarbiyalash*»ini qanday izohlash mumkin? Siz, bo'lajak o'qituvchi sifatida buni qanday tasavvur qilasiz? Fikrlaringizni biror badiiy asar misolida dalillang.

7. Mana bu qanoatning mohiyatiga kirishga harakat qiling: «*Hamonki adabiyot darslari ko'ngil tarbiyalar, ma'naviyat shakllantirar ekan, ko'ngilga «yomon» baho qo'yish, ma'naviyatni salbiy baholash unchalar to'g'ri bo'lmasligi adabiyot o'qitish metodikasi ilmida alohida ta'kidlanadi*». Bu, Sizningcha, nima degani? Adabiyot darslari uchun yetakchi o'rinda turadigan «*inson ko'ngli*», «*tarbiyalanuvchining ma'naviyati*» singari tushunchalarni izohlang. Ularning mag'zini chaqing.

8. Adabiyot darslarida o'quvchilarni «*ma'naviy qiyofalari uchun*» baholash masalasiga qanday qaraysiz? Siz bu fikrga qo'shilasizmi yo'qmi? Nima uchun? O'quvchini baholashning

yana qanday shakllari mavjud? Bu qaysi darslarda amalga oshiriladi? Nazaringizda, mazkur baholashlar orasida qanday farq bor? Qarashlaringizni asoslang.

9. Adabiyot darslariga xos bo'lgan «*o'quvchiga kashf etish lazzatini tuydirish*» tamoyiliga e'tibor qiling. Sizningcha, uni qanday tushunish mumkin?

10. O'quvchi ma'naviyatining sog'lomlashuvi bilan bog'liq quyidagi fikrga e'tibor qiling: «*Sog'lom ma'naviyat o'z manfaatini o'zgalar manfaatiga qarshi qo'ymaslik, o'zinikini afzal bilmaslikdir. Boshqalarning ham o'zi singari inson ekanini his qilish va ularga daxl qilmagan, halal bermagan holda birgalikda yashay bilish san'atidir. Sog'lom ma'naviyat – o'zni yengmoq, o'zning istag-u mayillarini jilovlay bilmoq, ayni vaqtda o'zlikni tanimoqdir. Sog'lom ma'naviyat xudbinlikni yenga bilmoqdir, makonda turib makoniy manfaatlardan, zamonda yashab zamoniy tuslanaverishlardan balandroq tura olmoq demakdir*». Inson ma'naviyatining sog'lomligi darajasini aks ettiradigan har bir belgini alohida yozib chiqing. Ularning har biriga izoh bering. Qarashlaringizni xulosalang. So'ngra o'zingizning «Men»ingizga nazar soling. Yashirin holda o'zingizga baho bering.

11. «Talabalik – oltin davrim» mavzusida insho yozing. Birbiringizning ishlaringizni pedagog sifatida tekshiring. Yutuq va kamchiliklaringizni muhokama qiling.

ADABIY TA'LIMDA MUSTAQIL FIKRLASHNING AHAMIYATI

Reja:

1. O'quvchi ma'naviyatining shakllanishida adabiyotning o'rni va roli.

2. Adabiyot o'qitishda o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning ahamiyati.

3. Adabiyot darslarida mustaqil fikrlashga o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari.

4. Adabiyot, ma'naviyat va mustaqil fikrlash.

Har qanday jamiyatning taqdiri unda yashaydigan insonlar tomonidan belgilanadi. Jamiyatni nurli kelajak sari yetaklash ham, tubanlik qa'riga tortish ham odamning qo'lida. Shuning uchun ham jamiyat a'zolari, ayniqsa, o'sib kelayotgan avlodning ma'naviy kamoloti bugungi kunda o'ta dolzarb masalaga aylangan. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyolash milliy dasturi»ning qabul qilinishi ham odam omilining hal qiluvchi ahamiyat kasb etganidan dalolatdir.

Bu hujjatlarda o'quvchi shaxsining aqliy va ma'naviy kamoloti birinchi o'ringa chiqarildi. Ta'lim konsepsiyasi, standarti, dastur, darslik hamda metodik qo'llanmalar insonparvarlik yo'nalishiga solindi. Ular mutaxassis tayyorlashga emas, balki sog'lom ma'naviyatli odam shakllantirishga xizmat qila boshladi. Milliy pedagogika ilmi ham ma'naviy barkamol avlod tarbiyalash yo'llarini tadqiq etmoqda. Yosh avlod aqliy-ma'naviy kamolotini ta'minlashda ularning mustaqil fikrlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, avvalo, «mustaqil fikrlash» tushunchasi nima ekanligi hamda uning barkamol insonni shakllantirishdagi ahamiyati qandayligini aniqlab olish muhimdir. Tafakkur jarayoni, xususan, uning mustaqil fikrlash turi haqida psixologlar, pedagoglar turli daraja va miqyosda o'z qarashlarini bayon etganlar.

Psixologlarning ta'biricha, fikrlash, ya'ni tafakkur – odam miyasida sodir bo'ladigan jarayon. Sezgi organlari yetarli bo'lmay qoladigan o'rinlarda odam va olamning xususiyatlari tafakkur orqali o'rganiladi. Tafakkur – aqliy faoliyatning, ongli xatti-ha-

rakatlarning majmui. U tevarak-atrof, voqelik hamda ijtimoiy muhitni bilish quroli, inson faoliyatini to'g'ri va samarali amalga oshirishning asosiy sharti hisoblanadi. Kishi fikrlash jarayonida o'zi ko'rgan, idrok qilgan, sezgan, tasavvur etgan narsa va hodisalarning to'g'riligi, aniqligi, haqiqiyligi hamda ularning borliqqa munosabatini aniqlaydi[26].

Tafakkur orqali kishi odam va olam sirlarini o'rganishda o'zidan oldingi qarashlar, tushunchalar, farazlar, chiqarilgan xulosalar hamda qabul qilingan qarorlarning qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligini belgilab oladi. Mulohaza yuritib, narsa-hodisalar o'rtasidagi munosabatlar, xossalar, xususiyatlar, ularni bir-biri bilan bog'lab yoki ajratib turuvchi jihatlar hamda ularning faoliyati mexanizmlarini anglab yetadi. Bu haqiqatni hazrati Navoiy bundan necha yuz yillar ilgari: «*Har ishniki qilmish odamizod, Tafakkur birla bilmish odamizod*»[27], – deya ifodalagan.

Tafakkur jarayoni insonning ruhiyati bilan uzviy bog'liqlikda kechadi. Fikrlayotgan odamning ichki dunyosi qanchalik boy, dunyoqarashi nechog'lik keng, bilimi qay darajada chuqur bo'lsa, fikrlari, xulosalarining saviyasi ham shuncha baland bo'ladi. Teranlik, tiniqlik, mantiq, erkinlik, mustaqillik, badiiylik, ijodiylik inson tafakkuri darajasini ko'rsatuvchi ijobiy xususiyatlardir. Odam dunyoni tafakkur orqali anglaydi, fikr va ruhiyat yordamida undan o'ziga xos tarzda ta'sirlanadi, xulosalar chiqaradi.

Ruhiyat bilan shug'ullanadigan mutaxassislarning dalolat berishlaricha, inson fikrlash jarayonini yuzaga keltirishning asosiy sharti undagi borliq sirlarini bilishga bo'lgan intilish, ichki ehtiyoj, ya'ni motivdir. Usiz insonda fikrlash paydo bo'lmaydi. Fikrlovchi shaxs atrofdagilarning birgalikdagi mehnati, o'zaro muloqoti va hamkorligida shakllanadi, rivojlanadi. Fikrlashning shakli va maz-

---

[26] G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1990; Богоявлинский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе. – Москва: АПН РСФСР 1959; Богоявлинский Д. Н. Развитие самостоятельности мышления школьников как основа активных методов обучения. Сб. «Пути повышения качества усвоения знаний в начальных классах». – Москва, АПН РСФСР, 1962; Психология мышления. /Под ред. Матюшкина А. М. – Москва: «Прогресс», 1965; Тихомиров О. К. Психология мышления. – Москва: МГУ, 1984.

[27] Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. 20 jildlik. 8-jild. Xamsa: Farhod va Shirin. – T.: «Fan», 1991. 122-bet.

munini ajratar ekan, L. Vigotskiy odamdagi fikrlash mexanizmi, uning shakl va darajalari, kishining intellektual rivojlanishiga qarab o'sib borishini ta'kidlaydi. Fikrlashning mantiqqa tayanishi esa bola 12 – 14 yoshga yetganda, u o'z tafakkuriga egalik qilib, uni boshqara bilganda yuzaga keladi. Vigotskiyning ta'biricha, mantiqiy fikrlash – ongli ravishda, o'z-o'zini nazorat qilgan holda ilmiy-nazariy asoslarga tayanib fikrlash demak. Uningcha, fikrlashda mantiqning yo'qligi fikrlash jarayonida mustaqillikning, erkinlikning, onglilikning yo'qligi demakdir[28].

Fransuz faylasufi Dekart: «*Men fikrlayapman, demak men mavjudman*»[29], – degan g'oyani ilgari surgan. Bu fikr inson hayotida tafakkurni odamning odamligi belgisi sifatida yetakchi o'ringa chiqaradi. Uning fikricha, hech narsa insonning odam ekanligini fikrlashchalik asoslab berolmaydi. Demak, mustaqil ravishda muhokama qilish, tahlil etish, ijodiy-mantiqiy fikrlash asosiy insoniy xususiyatdir. Fikrlash insonning aqlan va ruhan sog'lomligining asosiy belgilaridir. Uning mustaqilligi tushunchalar, mantiqiy birikmalar, mavjud til vositalaridan oqilona foydalanish bilan tavsiflanadi.

«*Fikrlash jarayoni*, – deb yozadi L. Vigotskiy, – *bolaning ota-onasi bilan muloqotidan boshlanadi. Mustaqil fikrlash esa bu suhbatlarni bola «yutib», o'zicha «hazm qila» boshlaganidan so'ng shakllanadi*»[30]. Bu qarashga tayanib, shunday xulosa chiqarish mumkinki, fikrlash bevosita o'z yo'naltiruvchi kuchi, maqsadi, usullariga ega bo'lgandagina mustaqil faoliyatga aylanadi. Fikrlashning mustaqilligi uning yuqorida sanalgan shakllaridan biri sifatida kishi shaxsiyati va siyrati, ichki «men»i bilan bog'liq.

Demak, umuman, fikrlaganda narsa-hodisalarning boshqalar tomonidan kashf etilgan jihatlari bilib olinadi. Mustaqil fikrlaganda esa, odam olam hodisalari va hayotiy vaziyatlar mohiyatini

---

[28] Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: «Просвещение», 1991; Выготский Л. С. Педагогическая психология. – Москва: «Педагогика», 1991; Выготский Л. С. Психология искусства. – Москва: «Педагогика», 1987.

[29] O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 3-jild. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002; 242-bet.

[30] Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: «Просвещение»,1991; 90-bet.

o'zgalarnikiga o'xshamagan yo'sinda, o'ziga xos yo'l bilan bilib oladi. Olib borilgan kuzatishlarga tayanib, mustaqil fikrlashga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **mustaqil fikrlash** – ***insonning o'z oldida turgan muammoni aniq belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq holda bilimi hamda hayotiy tajribalariga tayanib, o'z intellektual imkoniyati darajasida turli yo'l, usul, vositalar yordamida, mustaqil ravishda hal qilishga qaratilgan aqliy faoliyatidir***.

Ma'lum bo'lishicha, fikr mustaqilligi darajasi inson aqliy faoliyatining tashabbuskorligi, pishiqligi va tanqidiyligida aks etadi. Kishi fikri mustaqilligining belgilaridan biri – ***tashabbuskorlik*** insonning o'z oldiga aniq maqsad va vazifalar qo'yishi, ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan usul hamda vositalarni qo'llashida namoyon bo'ladi. Bu faoliyatning ***pishiqligi*** vazifalarni tez bajarish, bu jarayonda qo'l keladigan usul va vositalarni tezkorlik bilan izlab topish, ularni farqlashda ko'rinadi. Aqliy faoliyat ***tanqidiyligi*** esa mustaqil fikrlovchining voqea-hodisaga munosabati, uning xususiyatlarini ajrata bilishida aks etadi.

Ma'lumki, tafakkur faqat ta'lim jarayonida shakllantirilmaydi. Inson faqat ta'lim-tarbiya muassasalarida fikrlashga o'rgatilmaydi. U har bir ruhan sog'lom insonda tabiatan mavjud bo'lgan aqliy-jismoniy hosiladir. U har kimda o'ziga xos tarzda, o'z intellektual darajasida mavjud. Ta'lim-tarbiya jarayonida tafakkurning shakli, sifati, darajasini tarbiyalash, ma'lum yo'nalishini belgilash, uni sayqallash va rivojlantirish mumkin. O'quvchi fikrining ta'sirchanligi, ehtiyotkorligi, harakatchanligi yoki faoliyatsizligi, o'sish-rivojlanishi uning ta'lim jarayonida shakllantiriladigan sur'ati va sifatiga ham bog'liq. Inson fikrlashining hissiy, obrazli, mantiqiy salmog'i tafakkur jarayonining rivojlanish sur'ati bilan qanchalik aloqador bo'lsa, uning sifat yo'nalishlari bilan ham shunchalik bog'liq.

«Maqsad, vazifalari o'zga shaxslar tomonidan belgilab qo'yilgan, tayyor usul va vositalarga tayangan holda boshqalarning bevosita yordami bilan amalga oshiriladigan jarayonda ishtirok etgan tafakkur fikr qaramligini anglatadi. Mustaqil tafakkurga ega bo'lmagan kishilar tayyor qarashlar quliga aylanadilar. Ularning tafakkuri ...o'sish-rivojlanishdan orqada qoladi. Mustaqil fikrlash rivojlanmagan hollarda kaltabin, aqlan erinchoq, behafsala, loqayd odam shakllanadi. Tafakkurning qaramligi, muteligi

jamiyat rivojiga, millat taraqqiyotiga to'siq bo'lib, alohida odam uchun fojiadir»[31], – deydi taniqli psixolog E. G'oziyev.

Fikrning mustaqilligi uning sermahsulligi, samaradorligi bilan uzviy bog'liq. Agar inson tomonidan muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli va yangi fikrlar, g'oyalar, tavsiyalar yaratilgan, nazariy hamda amaliy vazifalar hal qilingan bo'lsa, bunday fikr sermahsul, samarali hisoblanadi. *Ma'lum vaqt oralig'ida mustaqil ravishda bajarilgan aqliy ish ko'lami va sifati (ishning pishiqligi, asoslarning kuchliligi)* – tafakkur mustaqilligi darajasini o'lchash **mezoni** bo'lib xizmat qiladi.

Ish jarayonida inson aqlining faoliyati uning o'zi tomonidan kuzatilmaydi. O'quvchilarda fikrlashning mustaqilligi darajasini nazorat qilish, uni farqlash hamda rivojlantirish o'qituvchining vazifasi. Buning uchun o'qituvchidan ziyraklik, ta'lim jarayoning har bosqichida har bir o'quvchi shaxsi, intellektual imkoniyatlari, intilish va qiziqishlarini bilish talab qilinadi.

Bola yosh bosqichlariga ko'ra turfa qiziqishga ega bo'ladi, o'ziga xos fikrlaydi va his qiladi. Har yoshida turlicha faoliyat ko'rsatadi, borliqqa munosabati ham har xil bo'ladi. Beshinchi, oltinchi sinf o'quvchilari – kichik o'smir yoshidagi bolalarning o'qituvchilar va bir-birlari bilan o'zaro munosabatida ma'lum o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu davrda faollikning xususiy shakllari kuzatiladi, ularning intellekti o'zini namoyish eta boshlaydi. 11 – 13 yoshli bolalarning ko'pchiligi o'qishga beparvolik bilan qaraydilar: o'zlarini oshiqcha qiynamaydilar, uy vazifasini berilgan topshiriq darajasidagina bajaradilar, ba'zan shuni ham qilmaydilar. Ko'pincha, o'zlarini ovutadigan boshqa narsalarni o'ylab topishga moyil bo'ladilar.

O'smir yoshidagi o'quvchida boshlang'ich maktab bolasiga xos bo'lgan insonni baholashdagi biryoqlamalik kamayadi. 5 – 7-sinf o'quvchisini shaxsning axloqiy sifatlari, uning ichki dunyosi, xarakterining shakllanishi va bunga turtki bo'lgan omillar qiziqtiradi. Ammo o'smir hali adabiy qahramonni uning shaxsiga xos bo'lgan barcha jihatlar bilan yaxlit qabul etish va baholashga qodir emas. U ko'pincha qahramonning biror fazilatiga tayanib shaxsini baholaydi. O'rta maktabning dastlabki bosqichidagi bolalar fikrlashida anchagina sabrsizlik seziladi. Bu davrda ular

[31] G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1990. 60-bet.

darsda bajariladigan ishlarning tezligiga ehtiyoj sezadilar, oradagi bo'shliqlarni qiynalib o'tkazadilar. Qiyin, murakkab vaziyatlarning uzoq saqlanishini yoqtirmaydilar. Shunisi xarakterliki, bu yoshdagi bolalarning ko'pchiligi berilgan topshiriqni yoki bir o'tirishda qo-yillatib hal qiladilar yoki umuman bajarmaydilar.

Bu bosqichdagi o'quvchilar bilimlarni o'ta maydalangan, tayyor holda qabul qilishni xushlamaydilar. Ayrimlar vazifani ko'chirmasdan o'zlari yechishga moyil bo'ladilar, agar topshiriqni o'zlari hal qila olishlariga ko'zlari yetsa, ustozining qo'shimcha tushuntirishlaridan qochadilar. Ba'zan ularning fikr ifodalashlarida mustaqillikni ham ilg'ash mumkin.

Mustaqil fikr aytish istagi, o'rganganlari orasidan o'zinikini ajratib ifodalashga harakat 5-sinf bolasida ham kam uchray-di. O'quvchilarning bunday xulqi shaxs taraqqiyotining yangi pog'onasiga ko'tarilishi bilan izohlanadi. O'smirlar ko'proq oltin-chi sinfdan boshlab o'zlarida mustaqil fikrlash sifatini namoyon eta boshlaydilar. Bolalarning bu davrdagi jismoniy va aqliy rivojlani-shi tafakkur faolligi xarakterini ham o'zgartiradi: ularni mustaqil aqliy zo'riqishga undaydigan topshiriqlarga boy darslar ko'proq o'ziga torta boshlaydi. Bu hol, avvalo, har bir predmet bo'yicha alohida o'qituvchi bo'lishi, o'qituvchiga munosabatning tubdan o'zgarishi va o'quvchi mustaqilligining ortishi bilan izohlanadi.

O'smir yoshidagi bolalarga xos bo'lgan faoliyatga moyillik, ishtiyoqning zo'rligi, mustaqillikka intilish shaxslik shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktab ta'limi o'rta bosqichining birinchi bo'g'ini – 6-, 7-sinf-lar o'quvchilarida mustaqillikning shakllanish davri hisoblanadi. Bu yoshdagi bolalar boshlang'ichdagi kabi intizomli o'quvchi bo'lib, talab etilgan topshiriqlarni bajarishdan ko'ra o'z kuchini o'zi uchun qiziqarli bo'lgan narsalarga sarflashni xush ko'radilar. O'quvchilarda ayrim ishlar va amaliy topshiriqlarni mustaqil baja-rishga moyillik kuchli bo'ladi. Bu davrda o'quvchini avvalgi bos-qichlarda uchramagan topshiriqlar ruhlantiradi.

Katta maktab yoshidagi (8 – 9-sinf) o'quvchilarda (15 – 16 yosh) inson tuyg'ularini, uning dunyoqarashini tushunishga bo'lgan qiziqish ortib boradi. To'qqizinchi sinf o'quvchilarini o'smirlar bilan taqqoslab ularda nazariy fikrlarning rivojlangan-ligini payqash qiyin emas. Bu yoshdagi o'quvchilarda har xil

muammolarni o'zlaricha mustaqil hal qilishga intilish kuchayadi. O'zaro tortishuvlar, munozaralar, har xil muhokamalarda qatnashish o'quvchining tabiiy ehtiyojiga aylanadi. Sinflar yuqorilab borgan sari bolada tanqidiy mulohaza kuchayadi.

Ma'lumki, darsga tegishli bo'lmagan biror qiziqarli hayotiy mavzu va hodisalar, kino yoki futbol o'yinlari kabilar muhokama qilinganda o'quvchilarning tillari «echilib ketadi». Bunday vaziyatlarda ularning juda ko'p narsa bilishlari ma'lum bo'ladi. Shuning uchun darsliklarda bolalarning tabiati va yosh xususiyatlariga mos keladigan qiziqarli materiallar berilishi, matnlar yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar biri ikkinchisiga o'xshamaydigan tarzda turfa bo'lishi o'quvchilarni faollashtiradi.

Maktab davrining bir bosqichidan ikkinchisiga o'tish jarayonida bolalarda shunchaki evolyutsion o'zgarish emas, balki sifat jihatidan bir yangilanish yuz beradi. Bu jarayonda o'quvchi taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jihatlarni umumlashtirgan holda quyidagicha ko'rsatish mumkin. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari aqliy rivojlanishi bilan beriladigan bilim, ko'nikma va malakalar nomutanosibligi, bilimlarning hamisha ham mantiqqa asoslanmagani, oila bilan maktab tarbiyasi o'rtasidagi tafovut; 5 – 7-sinf o'quvchilariga xos bo'lgan harakatchanlik bilan intizom tizimining nomutanosibligi, ishtiyoqning zo'rligi, ayrim murakkab muammolarni mustaqil hal qilishga bo'lgan moyillik, erkinlik, mustaqillik sari intilishning balandligi bilan ta'lim-tarbiya jarayonidagi bir xillik, sustlik; 8 – 9-sinf o'quvchilaridagi odamlarga, atrof-muhitga tanqidiy nazar bilan qarashning kuchayishi hamda ta'lim jarayonida bunday intilishlarni qondirish imkoniyatining yetishmasligi, tabiiy taraqqiyot bilan ta'limiy-tarbiyaviy jarayon orasidagi nomutanosiblik singari jihatlar ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, bolalar maktabgacha bo'lgan davrida favqulodda ijodkorlik xususiyatiga ega bo'ladilar. 5 – 6 yoshida ona tilini to'liq o'zlashtirib oladilar, o'zlarining amaliy faoliyatlari va borliqni anglashlari uchun zarur bo'lgan har xil ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Ularning bu davrdagi taraqqiyoti, odatda, muntazam o'qitish ishlarisiz, kattalar va tengdoshlari bilan tabiiy muloqoti jarayonida amalga oshadi. Bolalar maktab hayotiga kirib kelganlarida, ularning faoliyati dasturlar asosida tizimli bilim olishga o'tganda bir qadar o'zgaradi. Bu o'qish-o'rganish jarayonida tabiiylikning bu-

zilgani, unga sun'iylik aralashuvi tufayli sodir bo'ladi. Bola maktabga kirgach, uning mustaqilligi, o'z intellektual darajasidagi fikrlashi va ixtiyoriy faoliyati ma'lum darajada cheklanadi. U maktab talablariga muvofiq ravishda ish yuritishga majbur etiladi.

Bolalarga bu tarzda singdirilgan bilim, ko'nikma, malaka va ma'naviy sifatlar ularni doimiy ma'rifiy xizmat ko'rsatilishga muhtoj iste'molchiga aylantirib qo'yadi. Bunday ta'lim boladan bilimlarni mustaqil ravishda ijodiy o'rganishni talab qilmaydi. Bir necha yillik shunday o'qitish natijasida bola mustaqil fikrlamaydigan kimsaga aylanadi. U har qanday aqliy zo'riqishdan o'zini tortib, bunday yumushlarni yaqinlari bo'lmish o'qituvchi, ota-ona, o'rtoqlarining zimmasiga orta boshlaydi. Bunday bolalar, tabiiyki, biror ishni bajarishdan zavq, lazzat yoki qoniqish tuymaydilar.

Adabiyot darslarida mustaqil fikrlashga o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari. Ma'naviy-ma'rifiy buloqlarimiz hisoblangan Qur'oni Karim va muborak Hadislarda ham, Imom al-Buxoriy, Imom Termiziy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Qoshg'ariy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy va boshqa allomalarning qarashlarida ham odam ma'naviy kamolotini ta'minlashga doir fikrlar ustuvorlik qiladi.

Mustaqillik davrida adabiyot o'qitish metodikasi sohasida tadqiqot olib borgan Q. Yo'ldoshev, S. Matjonov va M. Mirqosimova singari olimlarning ilmiy ishlarida o'quvchi tafakkuri mustaqilligi masalasiga ma'lum darajada e'tibor qaratilgan.

Maktab davrida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda adabiy ta'lim o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ma'lumki, boshqa o'quv fanlari bo'yicha o'tiladigan darslardagi izlanishlar natijasida o'quvchilar avvaldan ayon bo'lgan yagona xulosaga kelishadi. Masalan: to'qqiz karra to'qqiz dunyoning hamma burchagida, qaysi tilda, qanday yo'llar bilan yechilishidan qat'i nazar, natija, to'g'ri javob bitta – sakson bir. Bu mutaxassislar tomonidan qat'iy belgilab qo'yilgan haqiqat-xulosa. Yoki ona tili darslarida «kim?», «nima?» so'roqlariga javob bo'ladigan so'z turkumi hamisha ot deyilishi qabul qilingan. O'quvchilar gapning morfologik tahlili jarayonida qanday misol berilishidan qat'i nazar, bu so'roqlarga javob bergan so'zlarni ot ekanligini aniqlaydilar. Bu ham avvaldan aniqlab qo'yilgan yagona haqiqat. Ammo adabiy

ta'limning o'ziga xosligi shundaki, unda har bir o'quvchi o'z oldiga qo'yilgan muammoni tegishli maqsad va vazifalarini belgilagan holda bilimi, hayotiy tajribasiga tayanib turli yo'l, usul, vositalar yordamida mustaqil ravishda hal qilib, faqat o'zining badiiy haqiqatini chiqarishi mumkin.

O'rganilayotgan badiiy matn, undagi qahramonlar, tasvirlangan biror hodisa yoki vaziyat borasida har bir o'quvchining asar va darslik muallifinikidan farq qiluvchi o'z xulosasi bo'lishi mumkin va bu mantiqqa zid bo'lmaydi. Masalan: «Kumushbibining halokatida kimni aybdor deb hisoblaysiz?» degan savol o'rtaga tashlanganda unga har bir o'quvchining o'z javobi bo'ladi. O'quvchilardan biri Otabekni, ikkinchisi Zaynabni, uchinchisi otaonalarni, yana biri davrni, kimdir Kumushbibining o'zini ayblaydi. Har kim nima uchun shunday xulosaga kelganini matndan dalillar keltirgan holda yoki hayotiy xulosalari bilan asoslaydi va bu har bir o'quvchining o'z fikri, xulosasi, aytish joiz bo'lsa, o'z haqiqati hisoblanadi. Bugungi adabiy ta'limda bir paytlar chiqarilgan yalpi xulosa – Kumushbibining halokatida faqat va faqat Zaynabni aybdor hisoblash mumkin emas. Bunga bugungi o'quvchilarning barchasini birday ishontirib ham bo'lmaydi va agar shunga harakat qilinsa, tarbiyalanuvchilarning ma'naviyatiga zug'um o'tkazilgan bo'lardi.

Adabiyot o'qitish metodikasi ilmida adabiy qahramonning shaxs sifatidagi o'ziga xos ruhiy olami va axloqiy sifatlarini anglash o'quvchi oldiga qo'yilgan muhim didaktik talablardan hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday bilimni o'zlashtirish ma'lum darajada fikriy zo'riqish asosida kechadi. Darsda asar ustida ishlash mobaynida adabiy qahramon shaxsi va hayoti tahlili asnosida o'quvchining o'zi ham hayotga faol kirib boradi. O'zgalarni o'rganish orqali o'z shaxsiyatiga xos sifatlarni shakllantiradi. Asar qahramonlariga munosabatiga qarab, o'quvchi shaxsini belgilash mumkinligi ham haqiqatdan yiroq emas.

Bolaning qiziquvchanligi, bilishga intilishi so'nmagan davrida undagi mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanib uning shaxsiyatida ijobiy fazilatlar shakllantirishga, mustaqil fikr egasini tarbiyalashga erishish maktab ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy vazifasidir. «*Agar bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatmoqchi bo'lsak, eng avvalo, ularni ertaklar to'qishga, sarguzashtlar tuzishga un-*

dash kerak. Fikrni faqat yangi, avval uchramagan, tortishuvlarga sabab bo'ladigan masalalarga sarflash lozim. Zerikish – fikrning dushmani»[32], – degan edi italiyalik ertakchi adib J. Rodari.

Ko'pincha, ta'lim amaliyotida o'quvchiga tayyor bilimlarni «yig'ib oluvchi»lik roli topshiriladi. Ta'limning bunday bir yoqlama tashkil etilishi xotiraning mexanik faoliyatiga tayangan bo'lib unda tuyg'ular, fikrlar ishtirok etmaydi, binobarin, bunday ta'lim o'quvchini faol ijodiy ishlashga o'rgatmaydi.

Inson psixologiyasi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlardan ma'lumki, o'quvchi bir narsani ikki marta eshitishni xushlamaydi. Vaholanki, ta'lim tizimida, hatto, bugun ham o'quvchi bitta ma'lumotga kamida to'rt marta – o'quv materiali yangi mavzu sifatida tushuntirilganda, u mustahkamlanganda, uy vazifasini bajarish mobaynida va keyingi darsda javob berish jarayonida to'qnashadi. Hamma darslarning uy vazifasini so'rash, yangi mavzu bayoni, uni mustahkamlash va uyga topshiriq berish tarzida bir xil tizimda olib borilishi boladagi qiziquvchanlikni susaytirib, ta'lim-tarbiya jarayonini zerikarli qilib qo'yadi. Darslar o'quvchining qiziqish va istaklariga muvofiq tashkil qilingandagina samarali bo'ladi.

O'qituvchi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish maqsadida tashkil qilingan adabiyot darslarida ularga ma'lum vaqt ichida bajarilishi lozim bo'lgan topshiriq beradi. Masalan, 8-sinfda Alisher Navoiy va Nodiraning umrbayoni hamda g'azallari o'rganilib, o'quvchilar shoirlar uslubini bir qadar farqlaydigan bo'lganlaridan so'ng, ularga o'rganilgan g'azallar ichidan ikkitasi maqta'si olib qo'yilgan holda taqdim etiladi. O'quvchilardan ularning qay biri Navoiy qalamiga, qaysinisi Nodira ijodiga mansub ekanini aniqlash talab qilinadi. Topshiriqni to'g'ri bajarish uchun o'quvchi asarning mazmuni, uslubi va unga singdirilgan muallif shaxsiyatiga xos jihatlarga asoslanishi kerak bo'ladi. Bu topshiriqni o'z muddatida bajarish uchun o'quvchi vaqtini to'g'ri taqsimlashi va qiladigan ishlarini puxta rejalashtirishi talab etiladi. Shuning o'ziyoq o'quvchini mustaqil o'ylashga majbur qiladi. Har ikkala g'azalni o'qib, adabiy qahramon hissiyotini tuyib shu asosda muallifini aniqlash o'quvchini ilmiy haqiqatni topishga intiladigan tadqiqotchi holatiga soladi.

[32] Родари Ж. Грамматика фантазий. Перевод с итальян. Ю. А. Добровольский. – Москва: «Прогресс», 1978. S. 190.

O‘smir o‘quvchilar oldiga har xil adabiy timsollarni mustaqil taqqoslash talabini qo‘yish ularda qat’iy qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quvchida bunday ko‘nikmani hosil qilish uchun, avvalo, uni konkret shaxs yoki hodisani kuzatish, taqqoslab o‘xshash va farqli tomonlarini ko‘ra bilish, umumiy va xususiy jihatlarni, ikkinchi darajali narsalarni ajrata bilishga yo‘naltirish talab qilinadi.

Adabiy ta’lim jarayonida taqqoslash – tafakkurning oddiy, shu bilan birga favqulodda ahamiyatli turi hisoblanadi. U muayyan umumiylikka ega bo‘lgan har xil hodisalarni qiyoslashdan yuzaga keladi. Umumiy belgilarga ega bo‘lgan predmetlar solishtirilganda ularning farqli tomonlari ham ko‘rinadi. Ikki yoki bir nechta timsol tabiatidagi o‘xshash va farqli tomonlarni aniqlash uchun inson fikran ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ajratadi, belgilarini aniqlaydi (analiz qiladi) va ularni taqqoslagan holda umumiy tomonlarini tayin etadi (sintez qiladi).

9-sinfda Abdulla Qodiriyning «O‘tgan kunlar» asari qahramonlari Kumushbibi va Zaynab timsollarini o‘zaro taqqoslash mumkin. Bunday vaziyatlarda o‘qituvchidan quyidagicha yo‘naltiruvchi savol-topshiriqlar tuzish talab qilinadi: «Kumushbibi bilan Zaynabning qanday o‘xshash jihatlari bor? Kumush tabiatidagi fazilatlarning ildizini matndan topib, izohlang. Zaynabda o‘z baxti uchun kurashish fikri qanday tug‘ilgani haqida o‘ylab ko‘ring. U kurashning boshqacharoq yo‘lini topishi mumkinmidi? Nega topolmadi? Zaynabga nisbatan ko‘nglingizda qanday tuyg‘u paydo bo‘ldi? Achinishmi, nafratmi, rahm-shafqatmi? Buning sababini toping» va hk.

Adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchi tafakkuri mustaqilligiga erishish uchun o‘qituvchidan o‘quvchilarni darslikda berilgan tushuncha-yu xulosalarning to‘g‘riligini tekshirish va dalillashga, bu yo‘lda eng qulay usul va metodlardan foydalanishga, har bir narsa-hodisa yuzasidan mustaqil fikr yuritishga, vaziyatga ijodiy yondashishga, birovlarga, hattoki o‘qituvchisiga ham, yoqish-yoqmasligidan qat’i nazar, o‘z fikrini aytishga o‘rgatish talab qilinadi. Muallim tarbiyalanuvchilarni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtirib borishi; qolipda fikrlashga yo‘l qo‘ymasligi, nafaqat darslik mualliflari, balki o‘rtoqlarining fikr-mulohazalarini takrorlamaslikka, ijodiy izlanishga yetaklashi; o‘quvchilarning individu-

al xususiyatlarini hisobga olib, ularning aqliy imkoniyatlarini ishga sola bilishi; har bir o'quvchi oldiga o'ziga xos muammo qo'ya olishi va uni yechishga yo'naltirishi; uchraydigan qiyinchiliklarni yengishga odatlantirishi zarur.

O'quv topshiriqlarining noto'g'ri qo'yilishi, o'quvchilardan erkin mulohaza yuritishni izchil ravishda talab etmaslik va mustaqil fikrlash qobiliyati qanchalik rivojlanganiga e'tibor bermaslik adabiyot darslarida fikr yuritish faoliyati mustaqilligini rivojlantirishga to'siq bo'ladigan asosiy sabablardir. O'quvchilardagi tanqidiy tafakkur va mulohazaning yetarli darajada taraqqiy etmaganligi, estetik did hamda madaniy saviyaning pastligi badiiy asar qimmatini yuzaki baholashga olib keladi. Asar to'g'risida chuqur fikr yuritmasdan turib unga baho berishga shoshilish hollari asl turmush bilan badiiy asar o'rtasidagi farqni anglay olmaslikdan kelib chiqadi.

Bugungi adabiy ta'lim metodikasi o'quvchining u yoki bu badiiy asarni o'qib, tushunishining o'zini yetarli emas deb hisoblaydi. O'quvchi asarga yangicha yondasha bilishi ham kerak. Shunda uning mustaqil nuqtai nazari shakllanadi. O'z-o'zidan ma'lumki, bu fazilat o'zgalarning tashqaridan bergan ko'rsatmalari mahsuli emas, o'spirinning shaxsiy fikri, mustaqil o'ylashi va bir qarorga kelishining natijasi bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarining tortinchoq bo'lishiga, fikrini ochiq aytmay, dilida saqlab qolishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Adabiyot darslarida o'quvchini faqat o'zi yaxshi bilgan, ko'p va chuqur o'ylagan narsalar haqida fikrlashga, yozishga undash maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchi uchun o'zi yaxshi bilmagan, o'ylamagan mavzu haqida yozishdan azobliroq yumush yo'q. Bunday topshiriq uning shaxsida yuzakilikni keltirib chiqaradi, ko'chirmachilikka majbur qiladi. O'quvchida bezovta, uyg'oq qalbni tarbiyalash uchun, avvalo, unda atrof-muhitga, tabiatga, hayvonot va nabotot olamiga, insonga kuchli qiziqish uyg'otish, har bir narsaning mohiyatiga kirishga yo'naltirish lozim bo'ladi.

O'quvchining mehnati oson bo'lishi kerak emasligi, ularni mustaqil bilim olish, ko'nikma shakllantirish, malaka hosil qilish, mehnatga qiziqtirish, o'zida muayyan axloqiy sifatlarni qaror toptirishga odatlantirish zarurligi, bu esa qiyinchiliksiz amalga oshmasligi taniqli pedagoglar tomonidan ko'p bor ta'kidlangan.

Faqat qiyinchiliklarning me'yorini bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Toki, bu mehnat o'quvchining yosh xususiyatlariga mos, o'zlashtiriladigan bo'lishi, uni bajarish huzur va zavq bag'ishlashi lozim. Insonga nisbatan bo'lgan talabchanlik uni kamolot sari yetaklashi va o'zini rivojlantirishga undashi kerak.

O'quvchilarda o'z fikrini ifodalash ko'nikmasini shakllantirishga boshlang'ich sinflardan e'tibor berish lozim. Ma'lumki, boshlang'ich sinf va kichik o'smirlik davrida diktant yoki bayon yozishda yaxshigina natijalarga erishgan o'quvchilar yuqori sinflarga borganda adabiy yoki erkin mavzularda ijodiy ishlar yozishga qiynalib qoladilar. O'zgalarning fikrini juda chiroyli qilib takrorlab beradigan «savodli» o'quvchilar ko'pincha o'z fikrlarini ifodalab berolmaydilar. Ular yo asar mazmunini qayta hikoya qiladilar yoki darslik mualliflari yoxud o'qituvchining asar haqidagi fikrlarini takrorlaydilar. Ko'pchilik o'quvchilar maktabni o'z fikr va qarashlaridagi originallik keraksiz ekaniga ishongan holda bitirib ketyaptilar. Shuning uchun ham fikrni ifodalash ishini fikr aytishga uyalmaydigan davrdan, ya'ni boshlang'ich sinflardan boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Adabiyot darslarida badiiy asarlar bilan ishlash ijodkorlarning asarlari zamiriga singdirgan yuksak insoniy g'oyalarni o'quvchining ko'ngil mulkiga aylantirishdir. Bu o'quvchilar ularni faqat o'qishi bilan emas, balki tom ma'noda uqishi, o'rganishi va bilganlarini yozma yoki og'zaki ravishda ifodalashi orqali amalga oshiriladi. Adabiyot darslarida asosiy ish asarni o'qish, matn haqida o'quvchilar bilan suhbatlashish, uni tahlil qilishdan iborat. Badiiy asarlar orqali o'quvchining hayotga yaqin, qiziqarli masalalar bilan doim band bo'lgan aqli o'quv materialini o'zlashtiradi. Kuzatishga, mantiqiy asoslar va xulosalarga o'rgangan o'quvchi asta-sekinlik bilan qachonlardir o'zi uchun mavhum bo'lgan fikrlarni ham ilg'aydi, ularda ham qiziqarli narsalarni ko'ra biladi.

O'qilgan badiiy asarni o'rtoqlari bilan birgalikda tahlil qilish, asar matnidagi hayotiy muammolarga munosabat bildirish o'quvchida tanqidiy nazarni shakllantiradi. Bu hol tarbiyalanuvchilarni biror ishga yuzaki yondashmaslikka, puxta o'rganmay, asoslar topmay turib fikr aytmaslikka o'rgatadi. Aslida tanqid to'plangan qator ma'lumotlar asosida tahliliy muhokama qilishdir. O'quvchini shunday belgilarni qidirishga va ularni tahlil qilishga

o‘rgatish uni jiddiy fikrlashga, ehtiyotkorlik bilan mulohaza yuritishga moyil qiladi.

Adabiyot darslarida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishda ular bilan asar haqida suhbatlashish, ularni asar matnidan javob izlashga majbur etadigan savollar berish, bu savollar yordamida o‘quvchini asar mohiyatiga olib kirish, undagi tasvir haqida ongli ravishda, to‘la ishonch bilan ma’lum xulosalarga kelishga ko‘maklashish juda muhim. Badiiy asar tahlili jarayonida asarning mazmun va shakli orasidagi aloqani nazardan qochirmaslik, unda aks etgan shaxs bilan jamiyat orasidagi munosabatga e’tibor qaratish darsning samaradorligini ta’minlaydi.

Badiiy asarni to‘laqonli o‘zlashtirish tuyish va fikrlashning birligi orqali amalga oshadi. O‘zlashtirish uchun esa fikrlash lozim. Har qanday asar zamirida uning tahliliga asos bo‘ladigan jihatlar ifodalangan bo‘ladi. Hamma gap tahlil jarayonida hayotiy va badiiy mantiq asosida mana shu jihatni ilg‘ay olishdadir. Masalan, 7-sinf «Adabiyot» darsligida «Ravshan» dostonidan parcha berilgan. Darslikda «O‘zbek xalqining go‘zal qiz to‘g‘risidagi tasavvurlariga o‘z munosabatingizni bildiring» degan topshiriq bor. O‘quvchi bu topshiriqni bajarish uchun doston matniga qayta-qayta murojaat qilishga majbur bo‘ladi. Darslikda berilgan parchada (22-bet) Zulxumorning go‘zalligi ta’rifi: «*Ravshanbek qarasa, Zulxumorning kamoli, oyday jamoli, oq yuzida xoli, yangi to‘lgan oyday ikki qoshi hiloli. Ravshanbek zehnini qo‘yib qarasa, yasangan hurday, tishlari durday, ko‘zlari yulduzday, qoshlari qunduzday, lablari qirmizday, og‘izlari o‘ymoqday, lablari qaymoqday, ikki yuzi oyday, tarlon-qarchig‘ay uchadigan qushday, muhrlangan qog‘ozday yalt-yult etib o‘tiribdi. Zulxumoroyning bu yog‘ida to‘qson besh, bu yog‘ida to‘qson besh – o‘n kam ikki yuz kokili bor, bir yog‘ini tilla suvga botirgan, bir yog‘ini kumush suvga botirgan, tong shamolida qotirgan. Jamoli chillaning qoriday tingjirab, yaltirab o‘tiri...*» tarzida keltirilgan. O‘quvchi Zulxumorning ta’rifini o‘z so‘zlari bilan ifodalash uchun matndan mana shu bo‘lakni qayta o‘qishi va o‘zlashtirishi, uning mohiyatiga kirishi kerak. Asar ustida ishlashning keyingi bosqichlarida mana shu qism va unsurlarning o‘zaro aloqasi chuqurroq anglab yetiladi.

Adabiyot darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash asosida bilim olishlarini ta’minlashda ta’lim maqsadini to‘g‘ri belgilash

muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot metodikasi ilmi har bir adabiyot darsi oldiga tarbiyaviy, ta'limiy, yo'naltiruvchi va rivojlantiruvchi singari maqsadlar qo'yilishi lozimligini ko'zda tutadi. Bu xil maqsadlar to'g'ri belgilab olinsa, dars jarayoni shu asosda tashkil etilsa, o'quvchilarning mustaqil fikrlashlari uchun ulkan imkoniyatlar paydo bo'ladi. Afsuski, dars jarayonida o'qituvchining diqqat markazida o'quvchilarning mustaqil faoliyatini ta'minlash emas, balki o'z faoliyatini tashkillashtirish turadi.

Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda dars shaklini aniqlab olish muhim ahamiyatga ega. Bunda o'quv materialining mazmuni, hajmi, darsning o'z oldiga qo'ygan maqsadlari va qiyinlik darajasini belgilash; materialning o'quvchi hayotiy tajribasi, ilgari o'zlashtirgan bilimi va aqliy-amaliy faoliyati bilan aloqasini o'rnatish; o'quvchining mustaqil ishlari va o'quv topshiriqlari tizimini aniqlash; darsning jihozlarini, axborotlarning asosiy va qo'shimcha manbalarini o'rnatish ko'zda tutiladi.

Adabiyot darslari sinfdagi o'quvchilar bilan yalpi ishlash, ayni vaqtda har bir bolaning mustaqil faoliyatini birgalikda qo'shib olib borish ko'zda tutilgan holda, o'qitishning jamoa, guruh yoki individual shakllarida tashkil etilishi mumkin. Bundan tashqari, adabiyot darslarining maqsad va vazifalariga, mazmun va metodlariga mos keladigan tizim ham zarur.

Adabiyot, ma'naviyat va mustaqil fikrlash. Olam sarvari bo'lgan Odamning Yaratganga xush yoqadigan fazilatlar bilan ziynatlanishi ming-ming yillardan beri ta'lim-tarbiyaning asosi bo'lib kelgan. Ko'rinadiki, insonning ma'naviy to'kislik sari intilishi – tabiiy jarayon. Shu tabiiy taraqqiyotga tayangan holda fuqarolari erkinligini ta'minlash, xalqining ham moddiy, ham ma'naviy to'kisligiga erishish har qanday mamlakatning kuchli bo'lishi garovidir. Shu ma'noda, yurtimiz ta'lim-tarbiya tizimida ham inson ma'naviyatining sog'lomlashuviga, uning yaxshi sifatlar bilan to'yinishiga birlamchi yumush sifatida yondashish ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi.

O'quv-tarbiya amaliyotida ham muayyan o'zgarishlar sodir bo'layotir. Ta'lim kechimi insoniylashdi, mazmuni insonparvarlashdi. O'qitish jarayoni oliy maktabga kiruvchi abiturient tayyorlashdan barkamol shaxs shakllantirishdek, sog'lom ma'naviyatli

odamni tarbiyalashday keng qamrovli maqsadga yo'naltirildi. Tarbiyalanuvchilar o'zgalar tomonidan o'qitilishi kerak bo'lgan ta'lim obyektidan o'qitish va tarbiyalash kechimida o'zi bevosita faol ishtirok etadigan subyekt darajasiga ko'tarilmoqda. Ya'ni tarbiyalanuvchi xuddi o'qituvchi singari dars jarayonining ijrochisiga aylanib bormoqda. Bugungi pedagogika ilmi va amaliyotida ta'lim-tarbiya tizimining vazifasi o'quvchidagi ichki imkoniyatlarni uyg'otib, uni o'zi o'qiydigan va o'zini o'zi tarbiyalaydigan qilish, bu jarayonda o'zi tashabbuskor, ehtiyojmand bo'lishiga erishish lozimligi hamda butun kuchni shunga yo'naltirish zarurligi tushunib olindi.

Bolani badiiy adabiyotga oshno qilish uchun, avvalo, oilada ota-onaning, ayniqsa onaning o'zida bunga moyillik kuchli bo'lishi zarur. Har bir inson ruhiy dunyosining shakllanishida ona muhim o'rin tutadi, ayni vaqtda, onaga munosabat uning ma'naviy qiyofasini belgilovchi asosiy omil ham sanaladi. Ma'lumki, bolalar hamisha kattalar bilan birga bo'lishni, ularning atrofida «o'ralashib» yurishni, ota-ona, bog'cha opa yoki o'qituvchining maqtovlarini eshitish yoxud e'tiroflarini his qilib turishni xush ko'rishadi. Afsuski, o'zbek oilalarining ko'pchiligida kattalar, ayniqsa, onalarning bolalari bilan o'ynashga vaqti yo'q. Ularning bundan «muhim»roq ishlari ko'p. Aslida har bir onaning oiladagi asosiy vazifasi – bolasining qiziqishlari, intilishlari, xohishlarini anglash, o'sib kelayotgan zurriyodining jismonan sog'lomligini ta'minlash, uni ma'naviy barkamollik yo'liga solib qo'yishdan iborat.

Bolalarni ko'rkam asar o'qishga qiziqtirish, badiiy so'zni tuyish, undan ta'sirlanish va zavq ola bilishga yo'naltirish ularning ko'ngillarini injalashtiradi, tabiatini tozalaydi. Ko'pchilik ota-onalar, ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, ziyolilar yosh avlodda badiiy kitob o'qishga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish yo'lida qayg'urmoqda.

Ota-onalarni bolalariga kitob o'qib berishga majbur qilish lozim. Buning uchun maktabda bolalar va ota-onalarning kitob o'qishiga bag'ishlangan birgalikdagi majlislarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday majlislarda ota-onalarga farzandlariga o'qib berishi lozim bo'lgan badiiy asarlar ro'yxatini yozdirish, avvalo, maktab kutubxonasini zaruriy adabiyotlar bilan boyitish yoki sotib olish mumkin bo'lgan joylar yoxud inter-

net sahifalari haqida ma'lumot berish kerak bo'ladi. Kitoblarning o'qilish muddatini belgilash va ota-onalarni bundan xabardor qilish zarur. Bolasining ertasi uchun qayg'urayotgan ota-onalar bu ishlarni bajarishadi. Bog'cha opa yoki o'qituvchi belgilangan muddatda o'qilgan badiiy asarlar ustida ishlash darslarini tashkil qilishi, suhbat asnosida o'quvchilariga matn mazmunini qayta hikoyalashni emas munosabat bildirishni talab qiluvchi savol-topshiriqlar bilan murojaat qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bolalarning kompyuterga qiziqishlari baland ekani ayon. O'qituvchi o'quvchilardagi shu tabiiy xususiyatdan foydalanishlari kerak. Ya'ni ular o'qishlari lozim bo'lgan badiiy asarlarni elektron kutubxonalardan topib o'qishni tavsiya qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Yoki kompyuter orqali ko'rilgan multfilm, kinolar bilan ularning kitob variantini solishtirish borasida ham suhbatlar tashkil etish mumkin. Bunday taqqoslash darslarida o'quvchilar kitobda ifodalangan, kino yoki multfilmda aks ettirish aslo mumkin bo'lmagan muhim jihatlarni topishga yo'naltirilishi, buning sabablari haqida o'ylab ko'rishga undalishi, qahramonlar shaxsini ochishda kitobda aks ettirilgan baland tuyg'ular tasviri, iztiroblar ifodasining qanchalar muhim ekanini anglashga yo'naltirilishi zarur.

O'quvchilarni kitob o'qishga yo'naltirishning yana bir yo'li ularni rag'batlantirishdir. O'quvchilar ma'lum bir sinfni tamomlasalar ularga maqtov yorliqlari beriladi. Ana shu yorliqlar o'rniga taniqli shoir yoki yozuvchilarning kitoblari sovg'a qilinsa, foydaliroq bo'ladi. Qolaversa, taniqli shoir yoki yozuvchilar bilan o'quvchilar uchrashuvlarini tashkil etish, ular bilan yosh kitobxonlar o'qigan asarlar yuzasidan suhbatlar uyushtirish ham o'quvchilarning badiiy so'zga muhabbatini oshirishi tabiiy.

Xullas, yosh avlod ma'naviy takomilini ta'minlashda kitobdan oqilona foydalanish, buni to'g'ri tashkil eta bilish oilada ota-onaning, ta'lim muassasalarida tarbiyachi va o'qituvchilarning burchidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Mustaqil fikrlash tushunchasiga berilgan quyidagi ta'rifga diqqat qiling: «*insonning o'z oldida turgan muammoni aniq belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq holda bilimi hamda hayotiy tajribalariga tayanib, o'z intellektual imkoniyati darajasida turli yo'l, usul, vositalar yordamida, mustaqil ravishda hal qilishga qaratilgan aqliy faoliyatidir*». Uni qanday tushunganingizni birorta badiiy matnga tayangan holda asoslab bering. Adabiyot darslarida o'quvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga yo'naltirish borasida mulohaza yuriting.

2. Inson tafakkuri mustaqilligi darajasining belgilari – ***tashabbuskorlik, pishiqlik*** va ***tanqidiylik*** haqida o'ylab ko'ring. Ularni o'z qarashlaringiz asosida, hayotiy yoki badiiy haqiqatlar misolida tahlil qiling.

3. Quyidagi fikrni o'qing: «*Maqsad, vazifalari o'zga shaxslar tomonidan belgilab qo'yilgan, tayyor usul va vositalarga tayangan holda boshqalarning bevosita yordami bilan amalga oshiriladigan jarayonda ishtirok etgan tafakkur fikr qaramligini anglatadi. Mustaqil tafakkurga ega bo'lmagan kishilar tayyor qarashlar quliga aylanadilar. Ularning tafakkuri ...o'sish-rivojlanishdan orqada qoladi. Mustaqil fikrlash rivojlanmagan hollarda kaltabin, aqlan erinchoq, behafsala, loqayd odam shakllanadi. Tafakkurning qaramligi, muteligi jamiyat rivojiga, millat taraqqiyotiga to'siq bo'lib, alohida odam uchun fojiadir*». Undagi kalit so'zlarni alohida ajratib yozing. Har bir so'zning mazmun-mohiyatini ochib bering. Olingan ko'chirmadagi har bir jumlani alohida-alohida tahlilga torting. Mustaqil fikrga ega bo'lmagan fuqarolar jamiyatining, alohida shaxsning fojiasi darajasi haqida birgalashib mulohaza yuriting.

4. Inson tafakkurining mustaqilligi darajasini o'lchash **mezoniga** e'tibor qiling: «*Ma'lum vaqt oralig'ida mustaqil ravishda bajarilgan aqliy ish ko'lami va sifati*». Siz buni qanday tushundingiz? Bo'lajak adabiyot o'qituvchisi sifatida o'quvchilar bilimining mustaqilligi darajasini nimalarga asoslanib baholash to'g'risida o'ylab ko'ring. Kursdoshlar o'zaro muhokama qilib, bir asar misolida qarashlaringizni asoslang.

5. Quyidagi fikrga diqqatingizni qarating: «*Ammo adabiy ta'limning o'ziga xosligi shundaki, unda har bir o'quvchi o'z oldi-*

ga qo'yilgan muammoni tegishli maqsad va vazifalarini belgilagan holda bilimi, hayotiy tajribasiga tayanib turli yo'l, usul, vositalar yordamida mustaqil ravishda hal qilib, faqat o'zining badiiy haqiqatini chiqarishi mumkin». Bunga nima deysiz? Ona tili yoki matematika darslarida kelinadigan yagona haqiqat-xulosa bilan adabiyot darslarida qabul qilinadigan turfa haqiqatlar bir-biridan mazmunan qanday farq qiladi? Ularning mohiyatida, Sizningcha, nima yotadi? Ko'chirmaning mazmunini sharhlang.

6. Italiyalik mutaxassis J. Rodarining: «*Agar bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatmoqchi bo'lsak, eng avvalo, ularni ertaklar to'qishga, sarguzashtlar tuzishga undash kerak. Fikrni faqat yangi, avval uchramagan, tortishuvlarga sabab bo'ladigan masalalarga sarflash lozim. Zerikish – fikrning dushmani*», degan qarashlariga asoslanib buni amaliyotga tatbiq etish yo'llari haqida o'ylab ko'ring. Siz, bo'lajak adabiyot o'qituvchisi, mazkur holatni qanday tashkil etgan bo'lardingiz?

7. Yuqorida o'quvchilarga namuna sifatida keltirilgan topshiriq: «*Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» asari qahramonlari Kumushbibi va Zaynab timsollarini o'zaro taqqoslash*» zamiridagi savol va topshiriqlar ustida Siz ham o'ylab ko'ring. O'z munosabatingizni bildiring, xulosa chiqaring. Nega shunday xulosaga kelganingizni asoslang.

8. Yuqorida: «*Muallim tarbiyalanuvchilarni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtirib borishi; qolipda fikrlashga yo'l qo'ymasligi, nafaqat darslik mualliflari, balki o'rtoqlarining fikr-mulohazalarini takrorlamaslikka, ijodiy izlanishga yetaklashi; o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularning aqliy imkoniyatlarini ishga sola bilishi; har bir o'quvchi oldiga o'ziga xos muammo qo'ya olishi va uni yechishga yo'naltirishi; uchraydigan qiyinchiliklarni yengishga odatlantirishi zarur*», degan fikr bor. Siz buni, bo'lajak adabiyot o'qituvchisi sifatida, qanday tasavvur qilasiz? Muallim zimmasiga qo'yilayotgan har bir talabni alohida ajratib yozing. So'ngra ularni tahlilga torting. Amalda qanday bajarish kerakligi haqida birgalashib mulohaza yuriting.

9. Bo'limda alohida ta'kidlangan: «*O'quvchining mehnati oson bo'lishi kerak emas*» degan fikrga o'z munosabatingizni bildiring. Bu haqiqatga qo'shilasizmi, yo'qmi? Har ikkala holatda ham fikringizni asoslang.

10. Bo'limda taqdim etilgan adabiyot darslarida o'quvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga undovchi har bir tavsiya (detal)ni alohida ajratib yozing. Ularni qanday tashkil etish borasida o'qituvchingiz bilan birgalikda fikrlashing.

11. Bo'limdagi «Ravshan» dostonidan olingan parchaga diqqat qiling. Undan Zulxumorda mavjud bo'lgan sifatlarni ajrating. O'zbek xalqining go'zallikka qo'ygan mezonini birma-bir yozing. Sizningcha, ularning qay biri haqiqatga yaqinu qay biri mubolag'a? Siz, bo'lajak adabiyot o'qituvchisi, mazkur matn yuzasidan o'quvchilaringizni mustaqil mulohaza yuritishga undaydigan qanday savol va topshiriqlarni tavsiya etgan bo'lardingiz?

12. Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimiga xos bo'lgan: «*O'quvchidagi ichki imkoniyatlarni uyg'otib, uni o'zi o'qiydigan va o'zini o'zi tarbiyalaydigan qilish, bu jarayonda o'zi tashabbuskor, ehtiyojmand bo'lishiga erishish lozimligi hamda butun kuchni shunga yo'naltirish*» tarzidagi vazifalarning mohiyatiga kirishga urinib ko'ring. Bularni adabiy ta'lim amaliyotida qanday tashkil etish mumkin deb o'ylaysiz? Fikrlaringizni o'rtoqlashing.

13. O'quvchilarni kitob o'qishga jalb qilish borasidagi taklif va mulohazalarga diqqat qiling. Ularni yana qanday tavsiyalar bilan boyitgan bo'lardingiz?

14. «Mashrab g'azallarida ilohiy ishq tavsifi» mavzusida tahlil-insho yozing. Har biringizning ishingizni birgalikda muhokama qiling. Xato va kamchiliklari ustida suhbatlashing.

ADABIY TA'LIM METODLARI, USULLARI, SHAKLLARI HAMDA ULARNING O'ZARO ALOQADORLIGI

Reja:

1. Adabiy ta'lim metodlarining mazmun-mohiyati.

2. Adabiyot o'qitish shakllari va usullari.

3. Adabiyot o'qitish metodlarining o'zaro o'xshash va farqli jihatlari.

Bugungi adabiyot o'qituvchisidan o'quvchi ma'naviyatining sog'lomlashuvi asosi bo'lgan bir qator an'anaviy va mantiqiy metodlar (suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv) bilan birga «fikriy hujum», «6x6» va hk. interfaol metodlardan ham samarali foydalana bilish talab etiladi. Ma'lumki, pedagogik yo'nalishdagi oliy ta'lim muassasalari «Umumiy pedagogika» kursida ta'lim metodlari va ularning mazmun-mohiyati haqida batafsil bilim beriladi. Mazkur qo'llanmada talabalarni takrorlardan qo'rg'ash maqsadida ta'lim metodlarining ayrimlaridan foydalanish yo'llari badiiy asarlar misolida, namuna sifatida taqdim etilmoqda. Talaba bir-ikki metoddan amalda foydalanish haqida tasavvurga ega bo'lsa, qolgan metodlardan ham o'rni bilan shunday foydalanaverish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ta'lim amaliyotida hamisha yetakchi o'rinlardan birini egallab kelgan **suhbat metodi** o'quvchi tafakkuri mustaqilligini ta'minlashda ham qo'l keladigan metodlardandir. Metodika ilmida bu metodga bag'ishlangan anchagina ishlar mavjud. Jumladan, A. Tojiyevning «Adabiyot darslarida suhbat» qo'llanmasida adabiy ta'lim samaradorligini ta'minlashda suhbat metodining o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritilgan[33].

Bugun ta'limda yangi bilimlar, ma'naviy sifatlarning «kashf etilishi» o'quvchilar ishtirokida o'qituvchi tomonidan emas, balki o'quvchilarning o'zlari tomonidan o'qituvchi ishtirokida amalga oshirilishi talab qilinmoqda. Bunday qayta kashfiyotlar asar ustida ishlash davomida o'qituvchi va o'quvchining jonli muloqotida, tom ma'nodagi izlanuvchi suhbatlarda amalga oshadi. Darsda yaxshi tashkil etilgan suhbatning ahamiyati shundaki, u yosh kitob-

[33] Tojiyev A. Adabiyot darslarida suhbat. – T.: «O'qituvchi», 1997.

xonning o‘qiganlariga o‘z munosabatini bildirish, qarashlari bilan o‘rtoqlashish kabi ehtiyojlarini qondiradi.

Suhbatda ishtirok etgan o‘quvchi o‘z fikrlarini muhokama qiladi, qarashlarini so‘z bilan ifodalashga tayyorlanadi. Bu fikrning aniq va muayyan maqsadga yo‘naltirilishini ta’minlaydi. Suhbat jarayonida o‘quvchida o‘z fikrini aytish, uning to‘g‘riligiga hamsuhbatlarini ishontirish ehtiyoji tug‘iladi. O‘quvchida o‘z fikrini isbotlash uchun asar matnidan dalillar topa bilish, misollar keltirish ko‘nikmasi shakllanadi, e’tiroz bildirishga odatlanadi. U hamsuhbatni eshitish, munozarada ishtirok etishga o‘rgatadi, o‘z bilimini chuqurlashtirishga ehtiyoj tug‘diradi, qiziqishlari doirasini kengaytiradi.

Adabiy asarlarni o‘rganishda suhbat metodi o‘quvchiga nafaqat bilimlar beradi va tarbiyalaydi, balki aqliy faoliyatga ham yo‘naltiradi. Suhbat xotirani, kuzatuvchanlikni, bilish jarayonini, tasavvur va hissiyotni faollashtirishga imkon beradi. Suhbat davomida har bir o‘quvchining individual jihati namoyon bo‘ladi. Adabiyot darslarida to‘g‘ri tashkil etilgan suhbatlarda bitta masala bo‘yicha bir nechta o‘quvchi, ba’zan butun sinf fikr aytadi. O‘qituvchi tomonidan bitta murakkabroq, bolalarni o‘ylashga, munosabat bildirishga undaydigan mavzu o‘rtaga tashlanadi va suhbat asnosida shu masala ustida birgalikda ishlanadi. O‘qituvchi sinfning faoliyatini kuzata borib, uni yo‘naltiradi, shu bilan birga o‘quvchilarning o‘zlari ishlashlari uchun sharoit yaratadi.

Suhbat metodi adabiy ta’limning barcha bosqichlarida: kirish darslarida ham, badiiy asarni o‘zlashtirishda ham, uning tahlili mobaynida ham, yakunlovchi bosqichida ham qo‘l keladi. Adabiyot darslarida suhbatning asosiy talablaridan biri – savollarning shakl tomonidan ham, mazmun jihatidan ham har xil bo‘lishi. O‘quvchiga bir xil narsa bilan uzoq shug‘ullanish o‘ta salbiy ta’sir qiladi. O‘quvchini o‘ylantiradigan, mustaqil ravishda mulohaza yuritishga undaydigan savollarni tayyorlayotganda o‘qituvchi sinfdagi barcha o‘quvchilarning rivojlanganlik darajasini nazarda tutishi lozim bo‘ladi. Bundan tashqari, suhbat uchun tuzilgan savollar o‘quvchi ruhiy faoliyatining xilma-xilligini ham ta’minlashi kerak. O‘quvchining savolga javob berish uchun o‘ylanishi, eslashi, tasavvur qilishi, izlanishi unda shaxslik sifatlari shakllanishida juda foydalidir. Suhbat uchun tuzilgan savollar orasida o‘zaro

kuchli mantiqiy aloqa bo'lishi kerak. Savol ko'magida asardan o'quvchi tomonidan kashf qilingan mantiq bilan asar muallifi fikrlari murakkab yaxlitlikni tashkil etishiga e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Suhbat davomida o'quvchi asar haqidagi dalillarni aniq bilgandagina o'z qarashlarini aytishi mumkin. Lekin ko'pincha, bunday vaziyatlarda bilimning, dalilning o'zi kamlik qiladi. O'quvchi asarni mustaqil tahlil qila bilishi, xulosalar chiqara olishi kerak bo'ladi. Asar matni yuzasidan izlanishga undaydigan tarzda tuzilgan savol-topshiriqlar ham shunga qaratilishi lozim. Yaxshi savol ahamiyatli, keng qamrovli, o'ylashga, his qilishga, izlanishga majbur etadigan, kashfiyotlar qiladigan, tasavvur uyg'otadigan bo'ladi. Jaloliddin Rumiy hazratlari: «Yaxshi savol yarim bilimdir», – deb bejiz aytmagan.

Yuqori sinflarda asar muallifi timsolini tushunish uchun suhbatlarning soni ham, doirasi ham kengayadi. O'quvchilar ko'p asarlar orasidan ayni adibning ovozi, uslubi, shaxsini ajrata olishi, unga yaqinlashishi, uni his qilishi lozim. Lirik asar yuzasidan tashkil qilingan suhbatlar qaysidir o'rinlarda muallif timsolidagi, uning fikr va tuyg'ulari olami haqidagi suhbatlarga buriladi. Suhbatlar o'quvchini qiziqtirgandagina uning shaxsiyati, ma'naviyati uchun samarali bo'ladi. Odatda, bolalarga tushunarli bo'lgani holda javob berish bir qadar qiyinchilik tug'diradigan savollar qiziqarli tuyuladi. Ular – o'quvchi uchun o'ziga xos topishmoq. O'quvchilarda emotsional holat hosil qilishda, eng asosiy yumush muhokamani bog'lab turadigan boshlang'ich savolni topish.

Yuqori sinflardagi suhbatlarda beriladigan savollar nafaqat tez tasavvur qilish yoki matnni bilishni, balki zarur materialni tanlash, ularni tizimga solish, anglash, tahlil qilish va munosabat bildirishni ham talab qiladi. Suhbatlarda foydalaniladigan savollar har xil bo'ladi: ayrimlari o'quvchini asar matnini qayta o'qishni, misollar ajratishni, dalillar topishni talab qilsa, ba'zilari asar matnini tahlil qilishni taqazo etadi. Ammo bu savollarning har biriga beriladigan javob mehnatni, aqliy va ruhiy zo'riqishni talab qiladigan bo'lishi o'rinlidir.

O'quvchilar suhbat davomida savollarga hamisha ham asoslangan, jiddiy javoblarni beraverishmaydi. Savollarga o'quvchilarning to'laqonli javob berishida o'qituvchining yordamchi

savollari ham qo'l keladi. Amaldagi 6-sinf «Adabiyot» darsligida X. To'xtaboyevning «Sariq devni minib» asaridan parcha berilgan[34]. Shu asarni suhbat metodidan foydalangan holda o'tish uchun «Muallif o'quvchini Hoshimjonning tabiati bilan qanday tanishtiradi?» degan asosiy savol o'rtaga tashlanadi. O'quvchilar uning mohiyatiga chuqurroq kirishlari uchun esa: «Hoshimjonning tashqi jihati, xatti-harakatlarida qanday belgilar ko'zga tashlanadi?», «Uning o'rtoqlari bilan munosabatida qanday xususiyatlarni ko'rish mumkin?», «Singlisiga munosabatida Hoshimjonning fe'lidagi qanday jihatlarni ilg'adingiz?», «Uning onasi bilan munosabatlarida-chi?», «Hoshimjonning jurnalga baholarni o'zi qo'yganini tan olishini qanday baholash mumkin?» singari yordamchi savollar taqdim etiladi. Ular o'quvchilarni asar matnini mustaqil ravishda tahlil qilib, mustaqil xulosalar chiqarishga, qarashlarini asoslashga ko'maklashadi.

Suhbatni yelvizak metod ham deyishadi. Undan badiiy asar ustida ish olib borish uchun har bir sinfda foydalanish mumkin. Yuqori sinflarda suhbat metodi o'quvchilarning mustaqil ishlari va ma'ruzalari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Suhbatga tayyorlanishda o'qituvchi o'quvchilar bilan jonli muloqot jarayonida yuz berishi mumkin bo'lgan favqulodda holatlarga, tayyorlagan savolini vaziyatga qarab o'zgartirishga tayyor turishi joizdir.

Suhbat metodida bilim berish ustuvorlik qilmaydi. Balki o'quvchilarda olingan bilimlar, o'zlashtirilgan fazilatlarni mustahkamlash, munosabat bildirish, tuyg'ularni so'z bilan ifodalash, uni asoslash, o'z fikrida tura bilish xususiyatlari tarbiyalanadi. O'qituvchidan birinchi savoldan keyin o'quvchilar kayfiyatini ilg'ab olish, savol tushunarli bo'lganini his qilgan holda suhbatni yangi-yangi yo'nalishlarga burish talab qilinadi. Suhbat metodi asosida tashkil qilingan darsning ichki tartibi shu tariqa yaratiladi. Suhbatni muvaffaqiyatli tashkil etishning shartlaridan biri – o'quvchilarning javoblariga e'tibor va hurmat bilan yondashish. Javob berayotgan o'quvchining fikrlari ba'zan chalkashib ketishi yoki noaniq bo'lishi tabiiy. O'qituvchining vazifasi uni butun sinfga tushunarli qilib aytib berish emas. Bu adabiy ta'lim metodikasida mutlaqo noto'g'ri yo'l hisoblanadi. O'quvchi aytmoqchi bo'lgan fikrini qiynalib, izlanib,

[34] Ahmedov S., Qo'chqorov R., Rizayev S. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «Ma'naviyat», 2005; 10-b.

munosib so'zlarni topib, o'zi ifodalashi kerak. Uni boshidan shunga o'rgatish lozim. O'quvchining fikrini aytishga o'rinsiz ko'maklashish uni o'ylamaslikka o'rgatib qo'yadi. Agar yordam berish kerak bo'lsa, qo'shimcha savollar bilan o'quvchining o'z fikrini aniqroq ifodalashiga ko'maklashish mumkin.

Suhbat jarayonida o'qituvchi va o'quvchi munosabatlari nafaqat savolning to'g'ri qo'yilishi, balki o'qituvchining har xil xarakterdagi javoblar orasida o'zini yo'qotmay suhbatni boshqara bilishiga ham bog'liq. Yaxshi tashkil qilingan suhbatlarda o'qituvchi-o'quvchilar fikr va qarashlari bilan hisoblashadigan teng huquqli suhbatdoshlarga aylanadi. O'qituvchi o'quvchi javoblaridagi silliqlikni birinchi o'ringa ko'tarmasligi kerak. O'qituvchi o'quvchi javoblarini muntazam ravishda tuzatib, to'ldirib borishi ham noto'g'ri. Albatta, o'quvchining xulosasi o'qituvchining fikridek to'kis bo'lmaydi. U to'mtoq, jo'n, jaydari, tarqoq bo'lsa ham adabiy ta'lim uchun olimnikidan qadrliroq, o'qituvchinikidan qimmatliroq. Chunki u hech kimni – muallifni ham, muallimni ham takrorlayotgani yo'q. Bu o'quvchining o'z mustaqil fikri, o'z xulosasi. O'quvchining fikr ifodalashida mantiq, madaniyat va bilimni ta'minlash, boshqalarning fikriga munosabatda aytganlari uchun javob bera olish hissini tarbiyalash o'qituvchining vazifasi hisoblanadi. Suhbat bu ovoz chiqarib mulohaza yuritish, bir savol atorfida birgalikda o'ylashdir. Asar ustida ishlash jarayonida bo'ladigan suhbatlar nafaqat ovoz chiqarib fikrlash, balki ovoz chiqarib his etish ham. O'quvchilar hamisha tuyg'ularini so'z vositasida ochiq ifodalayvermaydilar. Asl tuyg'ularning tabiati shunaqa, ularni hamisha ham so'zga ko'chirib bo'lmaydi. Tortishuvlar uchun vaziyat yaratish suhbat jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlashini faollashtirishning muhim yo'llaridan biridir.

Suhbat jarayonida o'qituvchining diqqati faqat bir nechta o'quvchiga qaratilib qolsa, jamoa suhbati buziladi. Qolgan o'quvchilar tezgina tinglovchilik mavqeiga o'tib oladilar. Sinfda «suhbatda faqat a'lochi o'quvchilar qatnashadi» degan qarash shakllanib qoladi. Chinakam suhbat o'qituvchi savol berib, birinchi bo'lib javob bergan o'quvchining fikri bilan chegaralanib qolmay, boshqa o'quvchilarning mulohazalari bilan ham qiziqish, barcha o'quvchilarning fikrlarini eshitib bo'lgachgina javoblar sifatini baholash bo'lgan joyda amalga oshadi. Suhbatlarda o'quvchilar

o‘zlarini teng huquqli suhbatdoshlar darajasida his qilgandagina maqsadga erishiladi. Suhbatdagi tenglik, shu bilan birga undagi tabiiylik, samimiylik, erkinlikni o‘qituvchi tashkil etadi. Sinfga tashlangan umumiy savol ba’zan ayrim yo‘naltiruvchi qo‘shimcha savollarni ham taqozo etadi.

O‘qituvchi savol berayotganda ovoz ohangining tovlanishi ham suhbat samaradorligini ta’minlashga ko‘maklashadi. Savolning berilish ohangi ba’zan o‘quvchiga javobning yo‘nalishini belgilashga ko‘maklashishi mumkin. Suhbatlar o‘qituvchining qiziqarli luqmalari, munosabatlari bilan jonli chiqadi. O‘qituvchi o‘zining noo‘rin savollari va luqmalari bilan o‘quvchilarda tuyg‘ular shakllanishiga halaqit berib qo‘yishi mumkinligini ham unutmagani ma’qul. U baland, hukmron ovozda gapirmasligi, hatto, eng jo‘n, qashshoq fikrlar aytilganda ham kulmasligi, o‘quvchilardan faqat to‘g‘ri fikrlashni talab qilmasligi kerak. Suhbat davomida shunday lahzalar bo‘ladiki, o‘qituvchining sukuti barcha xususiyatlari bilan savolga, luqmaga, bazan esa xulosaga teng bo‘ladi. Shu o‘rinda marhum metodist olim Ro‘zmon Keldiyorovning o‘qituvchi shaxsiga qo‘ygan «Ehtiyot bo‘ling, qalb bor!» degan da’vatini qo‘llash juda o‘rinli bo‘ladi.

Suhbatning yakunlangani savolning kun tartibidan tushib qolishi degani emas. Aksincha, o‘qituvchi tomonidan yaxshi tashkil qilingan suhbatning yakunlanishi sinfda muhokama qilinadigan yangi-yangi savollarning tug‘ilishiga sabab bo‘ladi. Suhbat o‘zining tabiiy kuchi, samimiy insoniy muloqotga asoslanganligi bilan qadimiy metodlardan sanaladi.

Suhbat metodini qo‘llash o‘quvchi tafakkuri va bilim olishdagi mustaqilligining nisbatan baland darajasini ta’minlashi tayin. Mazkur metodda o‘qituvchining faoliyati o‘zlashtirilgan axborotlarni yodga soladigan savollar qo‘yish, tegishli topshiriqlar berish, qiziqarli savollar tuzish, bilimlarni yangi vaziyatga muvofiqlashtirish va qayta ishlashga yo‘llaydigan savollar berish, xulosa chiqarishga undash, chiqarilgan xulosalarni asoslashni talab qilishdan iborat. O‘quvchining faoliyati esa vaziyatni tahlil etish, o‘zlashtirilgan axborotlarni yodga soladigan savollarni qayd etish, ularga javob izlash, javob berish, yarim mustaqil va mustaqil xulosalar chiqarish, fikrlarini asoslashdan iborat bo‘ladi.

Suhbat metodi o'qituvchining o'quvchilar jamoasi bilan dialogik hamkorligini nazarda tutadi. Bu metodning mohiyati o'qituvchi tomonidan o'quv materialini qiziqarli tarzda bayon etish, o'quvchilarni javob topish yo'llarini izlashga, bilim va ma'naviy sifatlar, xulosa, qonuniyat va qoidalarning bolalar tomonidan qayta kashf etilishiga jalb qilishdan iboratdir.

5-sinf «Adabiyot» darsligidan o'rin olgan «Uch og'a-ini botirlar» ertagini[35] o'rganishni suhbat metodidan faydalanib, quyidagicha tashkil etish mumkin.

Kechagina boshlang'ich sinfni tugatib, hali ertaklar dunyosidan uzulib ulgurmagan xayolparast bolakaylarning shaxs sifatida shakllanishida ertaklar muhim o'rin egallaydi. «Uch og'a-ini botirlar» ertagini o'qishga kirishishdan oldin o'qituvchi darslikdagi ikki ertak o'qib o'rganilgach, keyingi dars «Ertak darsi» bo'lishini, unda o'quvchilar o'zlari ertak to'qishlarini, ertaklarni o'qiganda, ular ustida ishlaganda o'sha ertak darsiga material yig'ib borishlari lozimligini aytib o'tadi.

O'qituvchi asar matnini ertakning aytilish ohangiga solib o'qib beradi. «Uch og'a-ini botirlar» ertagini o'qish uchun birinchi darsning 25 – 26 daqiqasi sarflanadi. Qolgan vaqtni o'qituvchi o'quvchilarni matn mazmuni yuzasidan taqdim etilgan quyidagi savol-topshiriqlar ko'magida suhbatga jalb etadi: «Ertakning «Uch og'a-ini botirlar» deb atalishi sababini izohlang» topshirig'i yuzasidan o'quvchilar hech qiynalmay fikrlarini bildiradilar. Bu topshiriqqa javob berishni ko'pchilik o'quvchilar istashi oddiy hol. Ikkinchi topshiriq – «Otaning o'g'illariga aytgan: «*Birinchidan, sog'lom vujudli qilib o'stirdim – quvvatli bo'ldingiz. Ikkinchidan, yarog' bilan tanishtirdim – yarog' ishlatishga usta bo'ldingiz. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stirdim – botir bo'ldingiz*», – tarzidagi so'zlariga e'tibor qiling. Bu so'zlarning yigitlar tabiatiga xos xususiyatlarni belgilashdagi o'rnini izohlang» o'rtaga tashlanganda o'quvchilar o'ylanishi, o'zini bir oz zo'riqtirishi kerak bo'ladi. Bu topshiriq bolalarni yigitlarning tabiatiga xos bo'lgan baquvvatlik, yarog' ishlatishga ustalik, botirlik, topqirlik, zukkolik, sinchkovlik kabi sifatlar ularning qaysi ishlarida ko'ringanini matndan qidirishga yo'naltiradi. O'qituvchi ulardan muntazam ravishda fikrlarini matnga tayangan holda bayon etishni, aytganlarini asos-

[35] Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev S. Adabiyot. 5-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «Sharq», 2007. 64-b.

lashni talab qilishi lozim bo'ladi. So'ng o'quvchilardan otaning: «*To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang – xijolatga qolmaysiz. Dangasalik qilmang – baxtsiz bo'lmaysiz*» tarzidagi nasihatiga o'z munosabatlarini bildirishlari so'raladi. To'g'ri, o'quvchilarning bu nasihat mazmuni borasida fikrlari sodda, o'z bilganlari doirasida bo'ladi. Lekin muhimi o'quvchida fikrning, o'z qarashining shakllanib borishidir. Uning o'qituvchi tomonidan to'ldirilishi, tuzatilishi metodik jihatdan to'g'ri bo'lmaydi.

Og'a-inilarning o'z sarguzashtlarini bir-birlariga ham darrov aytib bermaganliklari ularga xos yana qanday fazilatning belgisi ekanini o'quvchilar o'zlari kashf etsinlar, maqtanchoqlik yot bo'lgan botirlarning og'ir-bosiqligi, kamtarligiga havas bilan qaray bilsinlar. Buning uchun o'quvchilarning e'tiborini shularga qaratadigan savollar o'rtaga tashlanadi. Qahramonlarga xos bo'lgan sifatlarga o'quvchilarning havasini qo'zg'otish, bu sifatlarning yaxshi ekanini ularning ko'ngliga joylash o'qituvchining vazifasi.

Keyin: «Kenja botir sarguzashtlariga e'tibor bering. Uning o'g'rilarni o'z holiga qo'yib ketib qolmaganligi sababini izohlashga urining», «Kenja botirning tadbirkorligi, topqirligi, jasurligi bilan ertak boshida ota tomonidan aytilgan gaplar o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qiling» singari topshiriqlar berilganda, ularga aniqlik kiritish lozim bo'lsa, qo'shimcha savollardan ham foydalanish mumkin. Kenja botirning fazilatlari uning qaysi amallarida ko'rinishiga o'quvchilar e'tiborini tortish, qilgan ishlari va fazilatlariga munosabat bildirishga undash lozim bo'ladi.

Asar mazmuni yuzasidan taqdim etilgan: «Kenja botir hikoyasidagi to'ti bilan bog'liq kuzatishlaringizni bildiring. Va'daga vafo qilish uchun ota-onasi, aka-ukalari, yaqinlari, eng muhimi, ozodligidan kechib kelgan to'tining olijanobligiga ko'rsatilgan oqibatni izohlang», «Ertakdagi va hikoyadagi shohlarni bir-biriga solishtiring», «Botirlarning saroydan ketish to'g'risidagi qaroriga munosabatingizni bildiring» kabi savol-topshiriqlar o'quvchilarni ancha o'ylantirishi mumkin. Ularning ko'pchiligidan kutilgan javob chiqmasligi ham oddiy hol. Lekin bu savollarga o'quvchilarning munosabati keyingi soatda bo'ladigan ertak darsining samarasini ta'minlaydi. Hikoyadagi to'ti va podshoh timsollariga xos sifatlar: va'daga vafo va o'ylamay, shoshqaloqlik bilan tadbir ko'rish haqida o'quvchilar bolalarcha sodda xulosa chiqaradilar.

Suhbat jarayonida: «Og'a-inilarning ziyofat paytida dasturxonga qo'yilgan go'sht, shinni, non taxlami to'g'risidagi fikrlariga e'tibor qiling. Yigitlardagi bilgichlikning sababi haqida o'ylab ko'ring», «Podshoning gaplariga asosan to'ng'ich botir javob berganligini qanday izohlaysiz?», «Qizlar yo'qotgan tillalariga gavhar qo'shib oldilar» – degan ibora zamiridagi yashirin mazmunga e'tibor qiling va uni izohlang» singari savol-topshiriqlar o'quvchilarni asar matnida ilgari surilgan g'oyalar haqida mulohaza yuritishga undaydi. «Ilon bilan bog'liq voqeada podshoh ko'rgan choraga munosabat bildiring. Birovning gapiga kirib, shoshqaloqlik bilan yaqin kishisini jazolagan hukmdor shaxsiyati haqida mulohaza yuriting», «Vazirning xulosasi va maslahatiga munosabatingizni bildiring» singari topshiriqlar 5-sinf o'quvchilarini fikrlashga yo'naltiradi.

Uy vazifasi qilib ertakning ikkinchi, uchinchi tugashini yozishni topshirish ham o'quvchilarni keyingi «ertak darsi»ga tayyorlanishiga asos bo'ladi. Ertakdagi: «Kenja botir podshohga qarab bir hikoya aytdi...» jumlasidan keyingi hikoyani o'quvchilar ertakdagi voqealar rivojiga moslashtirib yangidan yaratishlari ham mumkin. Uni bajara bilganlarni rag'batlantirish, eplay olmaganlarni keyingi safar urinib ko'rish mumkinligini aytib, umidlantirish foydali bo'ladi.

Adabiyot darslarida o'quvchi ma'naviyatining tozarishida qo'l keladigan metodlardan yana biri **evristik metod**dir. Bu metod yunoncha *izlayman, topaman* degan ma'nolarni anglatadigan «*heurisko*» so'zidan olingan bo'lib, u mahsuldor ijodiy fikrlash jarayonini tashkil qilishni nazarda tutadi. O'quvchi ma'naviy kamolotini ta'minlashda qo'l keladigan evristik metod uning oldiga yo'naltiruvchi masalalar qo'yish, tekshirish, hal etish, aks savollar vositasida o'qitish usuli hisoblanadi. Evristik metoddan foydalanganda o'qituvchi o'quv materialining suhbat metodida foydalangan tizimini to'liq qo'llashi mumkin. Faqat uning tarkibi qo'shimcha bilim olishga yo'naltiradigan savollar bilan to'ldiriladi.

Mazkur metod tahlili shuni ko'rsatadiki, u suhbat metodida bo'lgan barcha usullarning birgalikda qo'llanilishini taqozo etadi. Evristik metodda yetakchilik qiladigan savollar qo'zg'otuvchi ahamiyat kasb etadi. Bunday asosdagi suhbat tizimi topshiriqni bajarish, jarayonni kuzatish, savollarga javob berish, ma'lumot olish, xulosa chiqarish va xulosalarni taqqoslash yo'lga qo'yilganda,

o‘quvchilarning fikrlash hamda bilim olish mustaqilligi ancha ko‘tariladi. O‘quvchilar taqqoslash, tahlil qilish, dalillar keltirish bilan birga ma’lum umumlashmalar qiladilar, farazlarni ilgari suradilar, zarur ashyolar, materiallar to‘playdilar, xulosalar chiqaradilar, o‘z faoliyatini rejalashtiradilar. Bu o‘qitishning yangi usullari bo‘lmish bilimlarni faollashtirish zaruratini tug‘diradi.

Evristik metoddan foydalanib ta’lim jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun o‘qituvchi xabardorlikni talab qiluvchi savollar qo‘yish, taqqoslash uchun materiallar taqdim etish, farazlarni ilgari surish, ularni tasdiqlovchi tajribalar qilish, kuzatish uchun topshiriqlar berish, tahlilga yo‘naltirish, qiyoslash uchun murakkab amaliy topshiriqlar berish, muammoli savollar qo‘yish, muammoli vaziyatlar hosil qilishi kerak bo‘ladi. Shu metodda tashkil qilingan darslarda o‘quvchilarning faoliyati bilimlarni vaziyatga muvofiq qo‘llash, taqqoslash, farazlarni ilgari surish va asoslash, kuzatish, farazning to‘g‘riligini tekshirish, tajriba tahlili, bilimlarni o‘zgargan vaziyatlarda qo‘llash, dalillar keltirish, umumlashtirish, mustaqil amaliy ishlar tahlilini amalga oshirish, muammoli masalani hal etish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Evristik metodda taqdim etilgan savol, topshiriq va ko‘rsatmalar ogohlantiruvchi xususiyat kasb etadi. Ya’ni ular topshiriqning bajarilishi oldidan, mazkur bosqichga moslab qo‘yiladi yoki uning yechimi davomida o‘rtaga tashlanadi. Adabiy ta’lim jarayonida qo‘llanilgan evristik metod o‘quvchilarning fikr mustaqilligini ta’minlaydi, ularda mustaqil mulohaza yuritish, muhokama qilish, xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Masalan, O‘. Hoshimovning 6-sinf «Adabiyot» darsligiga kiritilgan «Urushning so‘nggi qurboni» hikoyasini[36] evristik metoddan foydalangan holda o‘rganishni quyidagicha tashkil etish mumkin. Muallif hikoyada hayotdagi qiyinchilik, qashshoqlik inson ma’naviyatini sinovdan o‘tkazuvchi bir vosita ekanini oddiy o‘zbek oilasi misolida namoyish eta bilgan. Asarni o‘qishdan oldin uning «Adabiyot» dasturidagi talqini bilan tanishish, asarga qanday yondashish lozimligini qat’iylashtirib olish zarur. Hikoya matnini to‘liq o‘qib chiqish uchun birinchi darsning 23 – 25 daqiqasi sarflanadi. Mazkur hikoyani o‘rganishga dasturda belgilangan ikki

[36] Ahmedov S., Qo‘chqorov R., Rizayev S. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «Ma’naviyat», 2005. 158-b.

soatning bir qismi hikoya matni bilan o'quvchilarni tanishtirishga bag'ishlanadi.

O'qituvchi bu asarni o'rganishga ajratilgan ikki soatni yaxlitlab, ikki akademik soatdan bir kunda qatorasiga foydalansa, o'quvchilarning matn mutolaasi davomida olgan taassurotlari, ko'ngillaridagi hissiyotlar asar ustida ishlash jarayonida «issig'ida» tilga chiqa boshlaydi. O'quvchilar tahlil mobaynida tug'ilgan fikrlariga ruhiyatida paydo bo'lgan tuyg'ularni ham qo'shib ifodalaydilar. O'quvchilarning o'z kechinmalarini yashirmay ifodalashi ularda shaxslik sifatlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir etadi.

O'qituvchi matnni o'qiyotganda Shoikromning holati ifodalangan o'rinlarni toliqqan, onaning so'zlarini yana-da yumshoq, Xadichaning ovozini qalbakiroq ohangda, muallifning so'zlarini qat'iyroq, Shone'matning ovozini dardli, siniq tarzda ifodalashi kerak bo'ladi. Shoikromning pushtalar orasida mukka tushib yotgan onasini ko'rgandagi holati va qichqirig'ini mutolaa jarayonida tabiiy ifodalay olish uchun o'qituvchi shu holatni to'liq his qilishi, o'zini bunga avvaldan tayyorlashi lozim bo'ladi.

Hikoya o'qib bo'lingach, o'qituvchi bir oz tin olib, o'quvchilarini kuzatishi, tinglovchilar qanday holatdaligini, hikoya qahramonlari ruhiyati, kechmishi, dard-iztiroblari ularga qanday ta'sir etganligini aniqlab olgani tuzuk. So'ng o'quvchilar ko'nglida paydo bo'lgan iztirob, achinish hissini ularning tiliga olib chiqish uchun bir qator savollarni o'rtaga tashlash mumkin. Bu xil savollar darslikda ham bor. O'qituvchi sinfdagi o'quvchilarining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ularni soddalashtirishi yoki murakkablashtirishi, zarurat bo'lsa, o'zi yangi savol-topshiriqlar qo'shishi ham mumkin.

E'tibor qilinsa, hikoya boshdan-oyoq bir xil mahzun ohangda bitilganligini payqash mumkin. Chunki asarda tasvirlangan taqdirlar, shu taqdirlar namoyon bo'lishi, mazkur voqealar ro'y bergan davr qayg'uga monand edi. Urush davrining ohangi o'q va yig'i ovoziga esh edi. Ana shu hayotiy ohang hikoyaga ko'chganligi uning ta'sir darajasini yana-da oshirgan.

O'qituvchi, eng avval Shoikromlar ro'zg'orining fayzsizligini ifodalovchi lavhaga o'quvchilar diqqatini qaratadi. Ko'pdan beri dam olmagan, boshi tashvishlardan chiqmayogan, yetishmovchiliklar iskanjasida qolgan kishi ko'ziga aslida g'arib va

fayzsiz bo'lgan tirikchiligi nihoyatda xunuk ko'rinishi tabiiy ekanligini anglashga, ziyrak torttirishga, ogohlantirishga undaydigan: «Shoikrom oilasida ro'zg'orning bu qadar fayzsizligi sababi nimadan deb o'ylaysiz?» tarzidagi savol o'rtaga tashlanadi. Aslida, ro'zg'or jihozlarining Shoikrom ko'ziga bu qadar sovuq ko'rinishi sabablari alohida tasvirlanmagan bo'lsada, detallar ana shu fayzsizlik sabablariga ishora qiladi. O'quvchilar ro'zg'orning bunday tarovatsizligiga Shoikromning xotini yoki o'zini aybdor deb qarashlari yohud buning sabablarini boshqa bir qator jihatlar bilan izohlashlari mumkin. Muhimi, ular hikoya personajlariga befarq bo'lmasalar, o'zgalar tashvishini chekib, oqibatning sabablarini payqashga urinsalar bas.

Hikoya qahramonining o'yga botganligi, uning ruhiy holatidagi notinchlik bilan tabiatdagi holat – ikki bezovtalikning sabablarini topishga urinish zarur: «Nima deb o'ylaysiz, Shoikromning holati bilan tabiatdagi bezovtalik o'rtasida qanday mutanosiblik bo'lishi mumkin?» Qahramonlar haqida o'ylash, mulohaza yuritish, ularning kundalik hayoti, kechinmalar, xatti-harakatlarini taftish qila borish, baholash o'quvchilarni ham aqlan, ham ruhan faollashtiradi. Adabiyot o'qituvchisi o'quv tahlili bilan asardagi voqealarni qayta hikoyalashni almashtirib qo'ymasligi, ya'ni o'quvchilarning hikoya mazmunini shunchaki aytib berishlariga yo'l qo'ymasligi kerak.

Hikoyaning jiddiy tahlili o'quvchilarni hayotning nechog'lik murakkab ekanligiga, odam va uning amallari to'g'risida har qanday holatda ham to'g'ri bo'laveradigan fikr aytish mumkin emasligiga imon keltirishga majbur qiladi. Asardagi Xadicha obrazining tabiatini baholash uchun o'quvchilar uning beshikda yotgan bolasiga, eriga, qaynonasiga munosabatini, ro'zg'or tutumi tarzini atroflicha o'rganishlari lozim bo'ladi. O'shanda ham jizzaki, ayni vaqtda, eri va farzandlariga mehribon, tinib-tinchimas, ammo baxti qaro, yoqimsizroq bu ayolning yaxshi yoki yomonligi to'g'risida hukm tarzidagi qat'iy xulosani aytish mushkul: «Sizningcha, Hadicha qanday ayol? Uning eriga, bolalariga bo'lgan munosabatiga e'tibor qiling. Uning jizzakiligi sabablari haqida o'ylab ko'ring». Og'ir turmush, yo'qchilik har bir odam uchun sinov, ba'zilar uchun esa, to'qchilik va farovonlik ham o'ziga xos sinov. Hamma ham bu sinovlardan birday o'tavermaydi. Odamga xos asl fazilatlar ana shunday vaziyatlarda o'zini ko'rsatadi.

Shoikrom timsoli – Xadichadan-da murakkab. U – tabiatan fikr kishisi, mulohazali odam. Tasvirning umumiy maromi u haqda shu taxlit xulosa chiqarishga olib keladi. O'n kundan beri ukasining holidan xabar olmagani, uning og'ziga bir kosa sut tutolmaganidan eziladi, o'zidan nafratlanadi, ayni vaqtda, onasidan ovqatni qizg'angan xotinini ham tushunishga harakat qiladi. Bu haqdagi fikrlarini yorilib birovga bildira olmaydi. U qahri qattiq ham, mehrsiz ham emas. Lekin ruhiyati ustunlari imonning talablaridan emas, sharoit imkoniyatlaridan tiklanganligi uchun ham omonat: «Nima deb o'ylaysiz, nega Shoikrom xayoliga o'g'ridan q asos olish fikri kelganida vujudi titrab ketsa-da, ahdidan qaytmadi? Razolatga qarshi qabohat bilan kurashib bo'lmasligini tan olgisi kelmaganining sabablari haqida o'ylab ko'ring». Odamzot, umuman yovuzlikka, yomonlikka qarshi qat'iy qanoat shakllantirmay turib ezgulikning xizmatida bo'lolmaydi. Shuning uchun ham mehribon o'g'il, risoladagiday ota bo'lgan yigit o'zi bilmagani, istamagani, xayoliga ham keltirmagani holda qotilga aylandi. Yana o'z onasining qotiliga... O'quvchilar bu qadar murakkablik qarshisida qanchalar ko'p o'yga tolsalar, shuncha yaxshi. Chunki ularda shu tariqa hayotiy qarash, nuqtai nazar shakllanadi.

Asardagi ona timsoli tahlil qilinayotganda o'quvchilar Umri xola katta o'g'lininig oldiga chiqqani sababini, uning: «*Payshanba kuni Komil tayibning uyiga boruvdim. Har kuni nahorga bir kosadan qo'y suti ichsa dard ko'rmaganday bo'lib ketadi, dedi*», – deya o'ziga gapirganday sekin qo'shib qo'yishi, qulupnayni o'g'lidan so'ray qolmagani boisini aniqlashga urinib ko'rishlari kerak: «Atay o'g'lining oldiga chiqqan Umri xolaning qulupnayni bolasidan so'rab qo'ya qolmaganining sabablari haqida o'ylab ko'ring». Umri xola aslida bor ovqatni onasiga berdira olmagan o'g'ildan ukasi uchun bo'lsa-da qulupnay so'rashi mumkinmi yoki yo'qligi haqida o'quvchilar o'ylab ko'rishlari, onaning xatti-harakatlarini shu jihatdan baholashga urinishlari zarur. Ayni vaqtda, xalqimizda, dunyodagi deyarli barcha millatlarda har qanday sharoitda ham o'g'irlik yomon degan axloqiy qarash mavjud. Umri xola esa o'g'irlik qildi. Mayli, bemor o'g'li uchun bo'lsa ham.

O'quvchilar onaning xatti-harakatlariga ma'naviy qozilik qilishga urinib ko'rishsa, odam degan yaratiqni anglash va baholash o'zi bo'laveradigan yumush emasligini teranroq tushunishadi. Eh-

timol, o'quvchilar asardagi baxtsizliklar sababchisi sifatida urush va uning yo'qchilik, qashshoqlik, mehrsizlik singari oqibatlarini ko'rsatar. Balki ayrim talabalar Shoikromni xasisligu, qasoskorlikda ayblar, ba'zilar betgachopar Xadichani ham fojia sababchisi deb anglar. Gap qotilni topishda emas, balki hikoyada tasvirlangan chinakam insoniy taqdirlarga beparvo bo'lmay, astoydil munosabat bildirishda. Shuni aytish joizki, muallif asarida ona urushning so'nggi qurboni, degan fikrni o'tkazishga moyil. Asarning nomlanishi ham shunga ishora. Ammo bugungi kun axloqi, badiiy matnga yangicha yondashish asnosida unga adib yuklamagan ma'nolarni ham kashf etish mumkin.

Asar tahlilidan so'ng uy vazifa sifatida 30 – 40 so'zlik taassurot insho yozish talab qilinsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. O'quvchilar badiiy asar qahramonlarini tashqaridan kuzatishga emas, ichkaridan tuyishga odatlantirilsalar, saodatli ish bo'ladi.

Tadqiqot metodi. Ushbu metod o'quv jarayonida bir muncha qiyin bo'lgan nazariy yo'nalishdagi masalalar ko'tarilishini nazarda tutadi. Bu metodda bilim olishning nisbatan yuqori bosqichida ta'limning samarali izlanish usullarini mustaqil ravishda qo'llash talab qilinadi. Bunda o'quvchilar dalil to'plash va ularni nazariy tahlil qilish, tizimga solish, umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish kabi amaliy ishlarini bajaradilar. Tadqiqot metodining evristik metoddan farqi shundaki, «kashfiyot» avvaldan ajratilgan materiallar tahlil qilinib, faktik materiallar umumlashtirilganidan so'ng, amaliy ish jarayonida sodir bo'ladi. Bunda o'quv-biluv faoliyatining to'liq turkumini o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida o'zlari bajaradilar. Ya'ni ma'lumot to'plashdan tortib, uni tahlil qilish va yangi bilimlarni amaliyotda qo'llashgacha bo'lgan ishlarning barchasini o'quvchilar o'zlari mustaqil ravishda amalga oshiradilar.

O'quvchilar tomonidan faktik material to'plash tadqiqot metodining zaruriy qismidir. Mustaqil ravishda tajribalar o'tkazish o'quvchining bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. O'qituvchi o'quvchilar ixtiyoriga dalillarni topish, ularni taqqoslash, tizimga solish, umumlashtirishni topshirgani bilan uning muammolik darajasi kamaymaydi. Tadqiqot metodini qo'llashda topshiriqlarning o'quvchilar tomonidan bajarilishi muhim hisoblanadi. Topshiriqlarni bajarishda ularning biror bosqichi tushib qolsa, topshiriq o'z tadqiqiyligini yo'qotadi.

O‘quvchilarning rivojlanganlik darajasi mustaqil ravishda tadqiqot ishlarini olib boradigan darajaga yetganda, ya’ni yuqoriroq bosqichiga o‘tilganda tadqiqot metodidan foydalaniladi. Bunda o‘quv materiali evristik metoddagiday tuzilishi kerak bo‘ladi. Savollar, ko‘rsatmalar, topshiriqlar tartibi ham shunday bo‘ladi. Tadqiqot metodini qo‘llaganda savol-topshiriqlar bosqichning so‘ngida, o‘quvchilarning ko‘pchiligi muammoni hal qilib bo‘lgandan keyin qo‘yiladi. Bu kuchli o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan metod bo‘lib, muammolarni hal etishda o‘z-o‘zini nazorat qilish va tekshirish usuli sanaladi. Rivojlanishi nisbatan sustroq bo‘lgan o‘quvchilarga ularning o‘zlari darajasidagi topshiriqlar beriladi. Topshiriqlar har bir o‘quvchining individual imkoniyatlariga qarab taqsimlanadi. Tadqiqot metodidan nafaqat yangi asarni o‘rganish, balki uni mustahkamlash va badiiy tahlil bosqichida ham foydalanish mumkin.

O‘quvchining ijodiy imkoniyatlarini aniqlash uchun o‘quv ishlarining asosiy usullarini tahlilga tortilgan matnni o‘zlashtirish imkoniyatlari darajasiga qarab aniq belgilash zarur. Tadqiqot metodini qo‘llaganda ham o‘quvchi bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida foydalaniladigan tahlil, sabab-oqibat orasidagi aloqadorlikni belgilash, taqqoslash, birlashtirish, o‘z farazlarini keltirish, isbotlash, rejalashtirish singari usullarni istifoda etish mumkin. Tahlil va sabab-oqibat orasidagi aloqadorlikni belgilash usuli adabiy ta’limda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ijodiy jarayonda, bilmaslikdan bilishga o‘tish yo‘lidagi qiyinchiliklarga yo‘liqqan o‘quvchilarning analiz-sintez faoliyatida ruhiy holatning ahamiyati ko‘zda tutilmog‘i zarur.

Taqqoslash metodi. Bu yangi bilim va tushunchalarni o‘zlashtirishda keng qo‘llaniladigan ta’lim metodi hisoblanadi. Yangi o‘zlashtiriladigan bilimlarni avvalgilari bilan taqqoslash usuli, o‘z navbatida, yangi tushunchalarni mustaqil ravishda tadqiq qilishning bir ko‘rinishidir. Taqqoslash metodi asosida o‘quvchilarda sinfdoshlarining isbot va dalillariga o‘zlarining mantiqiy qarashlarini qarshi qo‘yishga intilishlari yotadi.

Mavzularni taqqoslash asosida isbotlashning o‘qituvchi tomonidan o‘quv materialini tanlash ham, uning o‘quvchilar tomonidan egallanishi ham juda qiyin kechadi. Sababi, bu usuldan hamisha har xil vaziyatlarda, holatlarda foydalanishga to‘g‘ri keladi. Qiyin mavzularni taqqoslab o‘zlashtirish bilim egallashda uncha-

lar qiynalmaydigan o'quvchidan ham anchagina fikriy zo'riqishni talab qiladi. Adabiyot darslarida bu metoddan foydalanilganda o'qituvchi o'quvchilardan matnda mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklarni taqqoslash bilan isbotlab ko'rsatishni talab qilishi ham mumkin. O'qituvchi tomonidan shunday savol yoki masalaning qo'yilishi, farazlarning ilgari surilishi, ulardan birining to'g'riligini isbotlash fikrlar to'qnashuvi asnosida amalga oshiriladi.

Bu metoddan «O'tgan kunlar» romanidagi Kumushbibi va Zaynab timsollarini, «Muzqaymoq» hikoyasi bosh qahramoni bilan «Nido» dostonining bosh qahramoni timsollarini, «Bemor» hikoyasidagi betob ayol bilan «Ming bir jon» hikoyasidagi kasal ayol obrazlarini, «Uch og'a-ini botirlar» ertagidagi shoh bilan Kenja botir hikoyasidagi shoh timsolini, «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasidagi Qora buvi bilan «Urushning so'nggi qurboni» hikoyasidagi ona timsoli va hokazo qator obrazlarni taqqoslab o'quvchilarni inson shaxsini o'rganishga, fazilatlarini ochishga o'rgatish mumkin bo'ladi.

Induktiv va deduktiv metodlar. Adabiyot o'qitishda ta'limning induktiv, deduktiv metodlarining ham o'ziga xos o'rni bor. So'nggi yillarda deduktiv ta'limga e'tibor kuchaydi. Lekin tafakkurning induktiv usullarini shakllantirmay turib ta'limda muvaffaqiyatga erishish mumkin emas. Induktiv yoki deduktiv metodlarni qo'llash o'rganilayotgan o'quv materialining mantig'ini ajratishda, ya'ni xususiydan umumiyga yoki umumiydan xususiyga o'tishda ahamiyat kasb etadi.

Y. Babanskiy induktiv metodni qo'llaganda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining quyidagi ikki varianti mavjudligini ko'rsatadi: birinchi variantda o'qituvchi avval faktlarni keltiradi, tajribani, ko'rgazma materialini namoyish etadi, topshiriqlarni bajarishni tashkil etadi, o'quvchilarni asta-sekinlik bilan tushunchalarni aniqlashga, qonuniyatlarni o'zlashtirish va fikrlarni umumlashtirishga olib boradi. O'quvchilar xususiy faktlarni o'zlashtiradilar, so'ngra o'quv xarakteridagi umumlashma xulosalarni chiqaradilar. Ikkinchi variantda o'qituvchi o'quvchilarning oldiga xususiy jihatlardan umumiy holatlarga yetaklovchi, umumiy xulosalarga olib keluvchi muammoli masala qo'yadi[37].

[37] Бабанский Ю. К. Методы обучения современной общеобразовательной школе. – М: «Просвещение», 1985; С. 150 – 153.

Bugungi adabiy ta'limda o'quvchi ma'naviy kamolotini ta'minlash maqsadida mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga undash yetakchilik qilayotgan ekan, induktiv metodning birinchi varianti yetarli samara bermaydi. Ikkinchi variant, ya'ni o'qituvchining xususiy jihatlardan umumiy holatlarga yetaklovchi, umumiy xulosalarga olib keluvchi muammoli masalalarni qo'yishi va o'quvchilarning haqiqatlar ustida mustaqil ravishda mulohaza yuritib, xulosalar chiqarib, umumlashmalar qilishi – ko'proq samara beradi.

Induktiv metodning zaif tomonlari shundan iboratki, unda yangi mavzuni o'zlashtirishda ko'proq vaqt talab qilinadi. Bu metod o'quvchining mavhum tafakkurini o'stirishga xizmat qiladi. Maktab adabiy ta'limida o'quvchi ma'naviyatini sog'lomlashtirish yo'lida quyi sinflarda induktiv metodidan foydalanib, sinflar yuqorilab borgani sari asta-sekinlik bilan deduktivga o'tish o'rinliroq bo'ladi. Chunki quyi sinflarda narsa, hodisa va bilimlarning ko'proq xususiy tomonlari o'rganiladi.

Masalan, boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi» darsliklari ham adabiy ta'lim asosini tashkil etgani holda ularda tavsiya etilgan «Uy hayvonlari», «Qushlar», «Baliqlar» singari mavzularni induktiv metoddan foydalangan holda o'tish mumkin. Masalan, uy hayvonlari bilan o'quvchilarni tanishtirish uchun ularga tayyor ma'lumotlar berilmay, mavzu va manbalar uy vazifasi sifatida topshiriladi. Darsda darstaxtaga ko'plab uy hayvonlarining rasmi qo'yiladi. So'ng o'quvchilardan ular to'plagan bilimlar asosida hayvonlarning har biriga xos individual xususiyatlar so'raladi. «Otning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?» savoli bolalardan ot haqida bilganlarini aytishni talab qiladi. Ma'lumki, biya sutidan qimiz olinadi, tuyog'iga taqa qoqiladi, uning go'shtidan qazi qilinadi, ot kishnaydi, otdan sportda, uloqda, urushlarda foydalaniladi va hk. «Eshakning faqat o'ziga xos xususiyatlaridan nimalarni bilasiz?» savoli o'quvchini eshakni tasavvur qilishga, u haqida o'qiganlarini aytishga yo'naltiradi. Boshqa barcha uy hayvonlarining shunday individual xususiyatlari o'quvchilar tomonidan to'liq ochib bo'lingach, ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan jihatlar haqida so'raladi.

O'quvchilar uy hayvonlarining hammasi odam uchun xizmat qilishini, hammasi tirik tug'ishi, hammasi odamlar tomonidan bo-

qilishi, hammasi o‘t-yem bilan oziqlanishi, hammasining oyog‘i to‘rttaligi, hammasining tuyog‘i borligi va hk.larni bilganlaricha sanaydilar. Bu jarayonda bilim bilan xotira birgalikda faoliyat ko‘rsatadi. O‘quvchilar bilimlarni o‘qituvchidan tayyor holda olmay, o‘zlari bilganlarini namoyish etadilar.

Ta’limning deduktiv metodini qo‘llaganda, umuman, o‘qituvchi va o‘quvchilarning faoliyati quyidagi tarzda bo‘ladi: o‘qituvchi avval qoida yoki qonunning umumiy jihatini so‘raydi, asta-sekinlik bilan uning xususiy tomonlariga o‘tadi, so‘ng birgalikda ma’lum masalani yechishga kirishiladi. O‘quvchilar o‘qituvchi rahbarligida avval umumiy holatni o‘zlashtiradilar, so‘ng ulardan kelib chiqadigan xususiy jihatlarni o‘rganadilar.

O‘qituvchi adabiy ta’lim maqsadidan kelib chiqib deduktiv metodni qo‘llaganda umumiy holatlardan xususiy jihatlarga o‘tadi. O‘qituvchi o‘quvchilarga yo‘nalish berishi, yo‘l-yo‘riqlarni taqdim etishi adabiy ta’lim maqsadiga ko‘proq muvofiq keladi. Ko‘rsatilgan yo‘ldan o‘quvchilarning o‘zlari umumiylikdan xususiy jihatlarni ajratishi, ularni farqlashi, asoslashi va xulosalar chiqarishi lozim bo‘ladi.

Deduktiv metod o‘quv materialini nisbatan tez o‘tish imkonini beradi. O‘quvchini tez fikrlashga o‘rgatadi. Adabiy ta’lim jarayonida sharoitdan kelib chiqib, induktiv va deduktiv metodlarni birgalikda qo‘llash ham katta samara beradi. Bir darsning o‘zida bir masala yuzasidan avval xususiyni aniqlab, undan umumiyga o‘tish va ikkinchi bir muammo bo‘yicha avval umumiyni ajratib, so‘ng xususiyga, mayda tafsillarga o‘tish jarayoni ham o‘quvchilar tasavvuri tiniqlashuvi, xulosalari qat’iylashuviga ko‘mak beradi.

Bugun milliy pedagogikada keng qo‘llanilayotgan metodlar o‘quvchi-o‘qituvchidan ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish maqsadini nazarda tutmoqda. Qisqa vaqt mobaynida zarur nazariy bilimlarni o‘quvchiga yetkazish, unda ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma, malaka hosil qilish, shu bilan birga bilim, ko‘nikma va malakalarni nazorat qilish hamda baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahoratni talab qiladi. Bugun qator rivojlangan mamlakatlarda qo‘llanilayotgan «Fikriy hujum», «6x6x6», «Klaster», «Qarorlar shajarasi» singari metodlarning ayrimlaridan adabiy ta’lim jarayonidagi badiiy asar tahlilida ham foydalanish mumkin. Aslini olganda, bu metodlarning

ta'limdagi mantiqiy metodlardan farqi uncha katta emas. Ularning barchasi zamirida muammoli metodning unsurlari mavjud.

Masalan, **«Fikriy hujum»** metodining maqsadi o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish, ularni erkin, mustaqil mulohaza yuritishga undash, hammani bir xil qolipda fikrlashdan qutqarish, ma'lum mavzu yuzasidan har xil fikrlarni to'plash va masalaga ijodiy yondashuvni ta'minlashdan iborat. Bu metoddan foydalanilganda favqulodda, kutilmagan savol yoki topshiriqlar bilan o'quvchilar loqaydlikdan, muvozanatdan chiqariladi va ular bezovta ruhiyat bilan badiiy muammoga, o'quv topshirig'iga «hujum» qiladilar. Ya'ni har bir o'quvchi o'z bilimi, qobiliyati, iqtidori, dunyoqarashi va imkoniyatlari darajasida uni hal etishga kirishadi. O'quvchilar o'z oldilariga qo'yilgan muayyan masala bo'yicha mulohaza yuritadilar. Bu metoddan foydalanilganda o'qituvchidan masala atrofida ishlayotgan, mulohaza yuritayotgan har bir o'quvchi tomonidan aytilgan fikrni qayd etib borish, har bir ishtirokchining erkinligini ta'minlash, aytilgan fikrlarning asoslanishini talab qilish, toki fikrlar tugamaguncha bahsni davom ettirish talab qilinadi. O'quvchilar tomonidan aytilayotgan fikrlarni alohida baholash, ularni tanqid qilish yoki fikrlardan kulish ta'qiqlanadi.

«Fikriy hujum» – o'quv muammolarini hal qilishda keng qo'llaniladigan metod. U qatnashchilarning tasavvurlari, bor bilimi va imkoniyatlaridan unumli foydalanishga yo'naltirilgan. Mazkur metod o'quvchi oldiga qo'yilgan har qanday muammoli masalaga ko'p sonli yechimlar topishga imkon yaratadi. Fikriy hujumdan foydalanilganda quyidagi qoidalarga amal qilinadi:

1. Bu usulni qo'llash jarayonida baholashlarga yo'l qo'yilmaydi. Agar jarayonning o'zida g'oyalar baholanadigan bo'lsa, qatnashchilar o'z fikrlarini himoya qilishga berilib ketib, yangi fikr aytishdan chalg'iydilar.

2. Har bir o'quvchi bitta masala yuzasidan o'ta xilma-xil mulohazalar aytishiga yo'l qo'yiladi. O'quvchilarda kutilmagan fikr, favqulodda g'oyalar tug'ilmasa, qatnashchilar bir-birlarini takrorlashga majbur bo'ladilar.

3. G'oya va fikrlarning miqdori rag'batlantiriladi. Ma'lumki, miqdor odatda o'sib sifatni keltirib chiqaradi. Qatnashchilarga tasavvurga erk berish imkoniyati yaratilishi kerak. Bu erkinlik natijasida betakror va kuchli g'oyalar tug'iladi.

4. Har bir o'quvchi o'zgalar g'oyasiga asoslanishi va ularni o'zgartirishi mumkin. Chunki fikrdan fikr tug'iladi. Oldin taklif etilgan g'oyalarni o'zgartirish, ko'pincha, birlamchi fikrdan kuchliroq, yaxshiroq qarashlarni keltirib chiqaradi[38].

«Fikriy hujum» metodidan foydalanish jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

- o'quvchilar erkin tartibda joylashtiriladi;
- g'oya va fikrlarni yozish uchun darstaxta yoki varaqlar tayyorlab qo'yiladi;
- hal etilishi lozim bo'lgan muammo aniqlanadi;
- ish jarayoni belgilab olinadi: a) g'oyalar baholanmaydi; b) fikrlashga to'liq erk beriladi; v) fikrlar ko'p bo'lishiga (miqdorga) intilinadi; g) o'quvchilar faoliyati «ilg'ab oling», «bilib oling», «g'oyalarga asoslaning», «qo'shing», «kengaytiring», «o'zgartiring» singari chaqiriqlarga asosan uyushtiriladi;
- qo'yilgan muammo yuzasidan fikrlar so'raladi va yozib boriladi;
- o'zgalarning fikrlaridan kulish, kinoyali sharhlar va mayna qilishlarga aslo yo'l qo'yilmaydi;
- varaqlar g'oya va fikrlar bilan to'lganda ular ko'rinarli yerga osib qo'yiladi;
- g'oyalar tugamaguncha ish davom ettirilaveriladi;
- shundan so'ng yangi, kuchli, asosli va original g'oyalar o'qituvchi tomonidan rag'batlantiriladi, baholanadi[39].

Abdurauf Fitratning 5-sinflar uchun yozilgan «Adabiyot» darslik-majmuasidan o'rin olgan «Yurt qayg'usi I», «Yurt qayg'usi II» nomdagi sochma she'rini[40] «Fikriy hujum» metodidan foydalanilgan holda o'tish uchun o'quvchini aqliy muvozanatdan, loqaydlikdan chiqaradigan quyidagi savol-topshiriqlarni berish mumkin:

«*Nomusini bot kishilarning oyog'lari ostinda ko'rub, turklik qoni qaynag'ay, musulmonlik hamiyati toshgay, tamug' olovlari kabi sachragay. Lekin o'z kuchsizligini anglab, qaytib o'tirgan va qon yig'agan turk...*» sizningcha kim? «*Sening omonatingga xiyonat qilganlarni ez, ur, o'ldur*!» shaklidagi chaqiriq kimga qaratilgan va «xiyonatchi» kim deb o'ylaysiz?

---

[38] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[39] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[40] Karimov N., Normatov U. Adabiyot. 5-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «O'qituvchi», 2006. 152-b.

Shoirning: «*...yuqorida aytdigim ishlarning hammasiga o'zim sabab bo'ldim, barchasini o'zim qildim, sening Turoningni o'zim talatdim, sening turkingni o'zim ezdirdim, sening omonatlaringga xiyonat o'zim qildim*», – degan iqrori to'g'risida nima deysiz? Siz ham Fitratni xiyonatchi deb hisoblaysizmi yoki bu yerda boshqacharoq fikr bormi?

«*Men qo'limga topshirdig'ing qilichni tashlab cholg'uni olmasa edim, Turonim talanmas edi!..*» satrlaridagi yurt uchun kurashish o'rniga cholg'u bilan ko'ngil ochishni qanday tushunasiz? «*Sening dunyoda sig'magan g'ayratingga ont ichamanki, Turoning eski sharaf va ulug'ligini qaytarmasdan burun oyoqdan turmasman*». Shoir ont ichishga asos qilib olgan g'ayratni siz qanday tushunasiz?

«Turon», «Turkiston», «turk», «turklik» tushunchalari haqida mulohaza yuriting. Ularni qanday tushunasiz?

Asarda yigitning xayolini o'g'irlagan sohibjamol Xotun, Sizningcha, kimning timsoli?

«*Bir Xotunki, egnida ipakli, lekin yirtiq va eski bir ko'ylakdan boshqa bir kiyim yo'q*» tarzida tasvirga e'tibor qiling. Nega Xotunning kiyimi ipakli-yu, yirtiq?

«*Yonimda, ko'zimda, miyamda, yuragimda nima axtarasan, nechuk ketmaysan? Qayg'u tutunlari ichra yog'dusiz qolg'an ko'zlaring nechuk yosh yomg'urlari to'kadur*?» shaklidagi murojaatga asoslanib ayolning ko'zlari nega yog'dusizligi, nima uchun yig'layotgani haqida o'ylab ko'ring.

«*Bildim... Bildim... Angladim! Sen mening Vatanimsan, Vatanimning mungli xayolisan*» tarzidagi kashfiyot nimaga asoslangan? Asar qahramonini bezovta qilgan ayol – Vatan ekanligiga siz ham ishondingizmi?

«*Ey, muqaddas Turonimning xayoli, ketmay tur, ayrilma. Yonimda, ko'zlarimda, yuragimda, vijdonimda qol, ketma. Yurtim, Turonim, sendan ayrilmoq, mening o'limim*» xitobining mazmunini chaqishga urinib ko'ring.

Muallif tilidan aytilgan: «*Sening uchun o'lmoq – mening tirikligimdur*» shaklidagi xitobning ma'nosini anglating. O'lim qanday qilib tiriklik bo'lishi mumkin?

Mana shu kabi savol-topshiriqlar o'quvchilarni ruhiy loqaydlikdan chiqaradi, ularning har birini o'zicha o'ylashga, o'z muno-

sabatini bildirishga majbur qiladi. Yana shu narsa haqiqatki, bu savol-topshiriqlarning hammasiga sinfdagi barcha o'quvchi javob berishi shart emas. Aqli yetgan, fikri bor bolalar javob beraveradilar, qolganlar ular haqida mulohaza yuritadilar, javob berolmagan taqdirda ham, fikriy loqaydlikdan chiqadilarki, adabiy ta'lim uchun bu katta hodisadir.

«6x6x6» metodi. Adabiy ta'lim jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan metodlarning yana biri «6x6x6» metodidir. Adabiy asarlar tahlili jarayonida mazkur metoddan foydalanishda adabiyot o'qituvchisidan pedagogik mahorat va ziyraklik, guruhlarni oqilona shakllantira bilish talab qilinadi. Bu metodda sinfdagi o'quvchilar oltita-oltitadan olti guruhga bo'linadi. Jami 36 o'quvchi ishtirok etadi. O'qituvchi istasa guruhlarga muayyan nomlar berishi ham mumkin. Dars mavzusi e'lon qilinib, ma'lum vaqt belgilanadi. O'quvchilar mavzu atrofida bahslashadilar, o'z munosabatlarini bildiradilar. Mavzu bo'yicha belgilangan vaqt yakunlangach, o'qituvchi guruhlarning a'zolarini almashtiradi. Yangi guruhda avvalgi guruhdan bitta vakil qoladi va u o'z guruhining mavzu yuzasidan chiqargan xulosalarini yangi guruhga bayon etadi. Yangi guruh a'zolari avvalgi guruhning fikr va xulosalarini o'rganadilar, unga o'z munosabatlarini bildiradilar. Shu tariqa qisqa vaqt oralig'ida o'quvchilar tomonidan ham mavzu yuzasidan fikr bildiriladi, ham bu fikrlar ularning o'zlari tomonidan tahlil qilinadi.

Sinfdagi o'quvchilardan kichik guruhlar tashkil etishda quyidagilarga amal qilinadi: 1. Guruhlar o'qituvchi tomonidan belgilanadi. 2. Guruhga rahbarlik qila oladigan o'quvchi va guruh a'zolari oldindan aniq belgilab olinadi. 3. Har bir guruhga zehnli va qobiliyatli hamda bo'shroq o'zlashtiradigan o'quvchilar, imkon qadar, teng taqsimlashga harkat qilinadi. Guruhlar bir-biriga munosib a'zolar bilan to'ldiriladi va vazifalari belgilanadi. 4. Guruh rahbari va a'zolariga vazifalari tushuntiriladi. 5. Har bir guruh doira shaklida o'tirishi, guruhning har bir a'zosi bir-birini ko'rib turishi shart. 6. Ish jarayonida har bir guruhning faoliyatiga, g'oyalariga e'tibor berib boriladi. Yaxshi g'oya egalari rag'batlantiriladi[41].

Bunday guruhlarni tashkil etishdan avval o'quvchilarning shu ishni bajarishga bilim va malakalari yetarliligiga ishonch hosil qilish; guruhlarga aniq yo'l-yo'riqlar ko'rsatish; vazifaning bajarili-

[41] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

shi uchun yetarli vaqt ajratish; o'z vazifasini vaqtdan ilgari bajargan guruhning bandligini ta'minlashga tayyor bo'lish; qo'yiladigan masala murakkab bo'lganda guruh a'zolari sonini kengaytirish; baholash va mukofotlash jarayonining guruh a'zolariga ta'siriga tayyorlanish; kuchli guruhlarni mukofotlash; bajarilgan ish natijasini qanday topshirish yo'llarini ma'lum qilish; jamoaning erkinligiga imkoniyat yaratish kerak bo'ladi.

Bu metoddan foydalanilganda o'quvchilar guruhini bunday aralash tarzda tashkil etishning salbiy tomonlari ham mavjud. Ma'lumki, aralash guruhlarda ko'proq kuchli o'quvchilar ishlaydi. O'rtacha va bo'sh o'zlashtiradigan o'quvchilar ularning oldida «yumilib» qoladilar. Chunki vaqt tig'iz bo'ladi. Demak, hamma o'quvchilar darsda faol qatnashmaydilar.

Shuning uchun sinfdagi tez fikrlab, tez ishlaydigan, mazkur o'quv fanini yaxshi ko'radigan o'quvchilarni alohida, yaxshilarni alohida, o'rtachalarni alohida va sekin fikrlaydiganlarni alohida guruhlashtirib, har bir guruhga o'zining imkoniyati doirasidagi vazifani berish ham mumkin. Ma'lumki, o'quvchilar o'zlariga o'xshagan, bilim darajasi bir xil bo'lgan sinfdoshlari bilan yaqin bo'ladilar. O'z davralarida «ochiladi»lar. Bu ochilish ularda shaxslik sifatlarining shakllanishiga ko'maklashadi. Guruhlarning bilimi baholanayotganda urg'u berilgan topshiriqning qiyinlik darajasiga qaratiladi. Hamma uchun ajratilgan vaqt bir xil, lekin topshiriqlarning darajasi har xil. Gap shundaki, hamma o'quvchilar belgilangan vaqt oralig'ida o'z imkoniyatlari doirasidagi vazifani muvaffaqiyatli uddalaydilar va g'alaba nashidasini suradilar. Bu nashida insonning ruhiy kamolotini ta'minlaydi.

Keyingi paytlarda adabiy ta'lim amaliyotida «noan'anaviy dars» nomini olgan bahs-munozara, musobaqa, ssenariyli dars, konferensiya dars, sayohat darsi, nazm darsi, tahlil darsi kabi dars shakllari keng tarqaldi. Ta'limning bunday shakli 7 – 9-sinflar adabiyot darslarida samarador bo'lishi mumkin. Bu davrda o'quvchilarning hayotiy, ba'zan, falsafiy xarakterdagi muammolarni hal etishga moyilligi kuchli bo'ladi. Bu «dars»larning ko'pchiligini suhbat metodining har xil usullari, shakllari deyish ham mumkin.

Ularning orasida «**Ssenariyli dars**» nomi bilan ta'lim amaliyotiga kirib kelgan shakli bevosita o'quvchilarni ijodga undashi bilan ahamiyatlidir. Bu masala S. Yaminova tomonidan alohida

tadqiqot tarzida ishlangan[42]. O'rganilgan asarlar yuzasidan ssenariy tuzish ham o'ziga xos ijod mahsuli. Bu jarayonda o'quvchilar mustaqil fikrlab, ijod qiladilar. Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchi ma'naviyatini sog'lomlashtirishning asosi bo'lgan mustaqil fikrlashga o'rgatishda ssenariyli o'qitishdan ham foydalanish mumkin.

Masalan, «Mazkur vaziyatdagi Anvar bilan Ra'no faoliyati bo'yicha ssenariy yozing» topshirig'i o'quvchilar Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidan olingan parchalar bilan tanishib bo'lganlaridan so'ng asar matni tahliliga bag'ishlangan darslarda berilishi mumkin. Avval ssenariy va uning yaratilishi haqida o'quvchilarga maxsus bilim beriladi. Bir qator badiiy asarlar va ularni sahnalashtirish uchun yozilgan ssenariylar matni, ularnig tuzilishi, asardagi ssenariy uchun muhim jihatlarning ajratilishi bilan bog'liq ma'lumotlar bilan tanishtiriladi. Bundan tashqari, sahna asari ssenariysini tayyorlash uchun o'quvchilarga yo'nalish beruvchi: «Ularning xatti-harakatlari ma'nosini oching. Qahramonlarning so'zlari ortidagi fikr va tuyg'ularini harakatlarga ko'chiring», «Qahramonlarning o'zini tutishi bilan tabiat hodisalarini mutanosiblashtiring», «Keyingi sahifalarni o'qimasdan burun Ra'noning hayotida shunday burilishlar bo'lishini tasavvur qilganmidingiz?» yoki «Anvarda bugungi kitobxon uchun yot bo'lgan qanday sifatlar bor? Bugungi kunda qahramonga xos qaysi sifatlar o'z qimmatini yo'qotmagan?», «Spektakl-lavha qahramonlarini munosib kiyintiring», «Bu qahramonlarning har biri sizda qanday tuyg'u va fikrlar uyg'otadi?» singari savol va topshiriqlar qo'yilishi maqsadga muvofiqdir.

Yoki «Alpomish» dostonidagi (aniq bir) epizod asnosida ssenariy yozing» topshirig'i uchun «Siz nima deysiz, mana shu sahna qanchalik tabiiy? Mazkur hodisalar tasviri Alpomishning holatini ifodalashda qanday o'rin tutadi? Bular asarda bo'lmasligi mumkinmidi?», «Alpomishning so'zlari ortida qanday tuyg'ular bor? Uning ruhiy holati qanday?» va hk. savol, topshiriqlar o'quvchini, shubhasiz, mulohaza yuritishga, qahramonning o'ylari, tuyg'ulari, haraktlarini kuzatishga, ularni ajratishga yo'naltiradi. Sahnada namoyish etilishi lozim bo'lgan muhimlarni nomuhimdan

[42] Yaminova S. O'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishda ssenariyli o'qitish usulidan foydalanish. Ped. fan. nomzodi ...diss. – T.: 1997; – 168 b.

farqlashga, bu boradagi qarashlarini asoslashga, fikrlarini isbotlashga va himoya qilishga odatlantiradi.

Badiiy asarlarni har xil metodlar ko'magida o'quv tahliliga tortishda, ular bilan ishlashda o'quvchilarning tasavvurlarini uyg'otadigan, mantiqiy mulohaza yuritishga undaydigan, faqat o'z fikri va xulosasini aytishda qo'l keladigan savol-topshiriqlar yetakchilik qiladi. Ular shaklan ssenariy tuzishga yo'naltirilgan tarzda bo'ladimi, muammo ko'rinishida bo'ladimi, birgalikda ishlashga undovchi vazifalar bo'ladimi, yakka ishlash tartibiga qaratilganmi ekanidan qat'i nazar, barchasi zamirida o'quvchining ma'nan sog'lomlashuvi, ruhiy erkinligi, fikr mustaqilligini ta'minlash yotadi.

Kitobxonda tuyg'ularning junbushga kelishi aqlning jim turishi degani emas. O'qituvchi o'quvchining tafakkuri faoliyatsizligiga yo'l qo'ymasligi kerak. Tahlil qilmay, mohiyatiga kirmay, o'ylamay badiiy asarni o'zlashtirib bo'lmaydi. Aynan shunday vaziyatda, aql va tuyg'ular hamkorligida bola tafakkurining mustaqilligi yuzaga keladi. Mustaqil fikr bilan ayni zamonda, mantiqiy va obrazli tafakkur ham rivojlanadi. Ta'limning mantiqiy metodlari ham, interfaol metodlari ham o'quvchilar mustaqil fikrini o'stirish, shu asnoda ma'naviy komillik yo'lini tutishi maqsadiga xizmat qiladi.

Maktab amaliyotida usul, ko'pincha, metod bilan bir narsa yoki metodning bir qismi deb qaraladi. Aslida usullar metodlarni yuzaga keltiruvchi, uni tashkil qiluvchi unsurlardir. Masalan, ta'limning muammoli metodi muammoli vaziyat yaratish, o'quv farazlarini shakllantirish, ularni isbotlash singari usullarni o'z ichiga oladi. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi muammoli, suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv singari ta'limning mantiqiy metodlarida ham o'rganilayotgan o'quv materialidan muhimni ajratish, o'rganilayotgan hodisaning umumiy yoki xususiy jihatlarini topib tasnif qilish, tizimga solish, aniqliklar kiritish, isbotlash singari usullardan foydalaniladi.

Muhimni ajratish usuli qo'llanilganda o'zlashtiriladigan axborotni mantiqiy bo'laklarga bo'lish, ularni taqqoslash, materialni saralash, tayanch so'z va tushunchalarni topish, asosiy fikrni aniqlash, o'quv materialini guruhlarga ajratish, asosiy fikr haqida xulosa berish singari ishlar ham mazkur metodlarning usullari hisoblanadi va hk.

Badiiy tahlilni ongli ravishda amalga oshirishda timsollardagi muhim jihatlarni ajratishda matnni qismlarga bo'lish yoki undagi muhim tizimli belgilarni topish, sintez aloqalarni anglash va tushuntirib berish ishlari ham samarali usullardir. Aniqlik kiritish usuliga umumnazariy fikrdan xususiysiga o'tish, uni qo'llash yoki mavhumlikdan aniqlikka, ko'p shakllilikka o'tish ishlari kiradi.

Isbotlash usuliga esa tezislarni aniqlab olish, isbotlashning yo'llarini belgilash, zarur dalillarni to'plash, xulosalarni bir tizimga solish, sababiy aloqalarni aniqlash ishlari kiradi. Dars jarayonida ta'lim usullari qo'llanilganda o'quvchilar tomonidan bajariladigan ishlarning ma'lum qismi takrorlanadi. Bu hol bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Qarashlarni umumlahtirib shuni aytish mumkinki, adabiy ta'lim jarayonini qiziqarli va o'quvchilarga yoqimli tashkil etish uchun an'anaviy o'qitish usullari bilan birga turfa metod va usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Suhbat metodiga xos bo'lgan zamonaviy talab va talqinni ajratib yozing. Ularni avvalgi xususiyatlari bilan taqqoslang. O'xshash va farli tomonlarini ko'rsating.

2. Suhbat metodining asosiy ashyosi bo'lgan savollar haqida aytilgan: «*Yaxshi savol ahamiyatli, keng qamrovli, o'ylashga, his qilishga, izlanishga majbur etadigan, kashfiyotlar qiladigan, tasavvur uyg'otadigan*» singari sifatlarning har birini alohida tahlilga torting. Badiiy asarlar misolida ularni ifodalab beradigan savol-topshiriqlar tuzing. Yaratiqlaringizni kursdoshlar bilan baham ko'ring.

3. Jaloliddin Rumiy hazratlarining: «Yaxshi savol yarim bilimdir», – degan hikmatini sharhlang. Yaxshi savolning bilimga qanday ahamiyati bor deb o'ylaysiz?

4. Suhbat metodiga xos bo'lgan quyidagi: «*Asar ustida ishlash jarayonida bo'ladigan suhbatlar nafaqat ovoz chiqarib fikrlash, balki ovoz chiqarib his etish hamdir*», degan fikrga diqqat qiling. O'ylab ko'ringchi, «*ovoz chiqarib his etish*»ni qanday tushunish mumkin, Sizningcha?

5. Matndan suhbat metodidan foydalanganda o'qituvchi qo'llaydigan amallarni ajratib yozing. Ularning har birini izohlang.

6. Suhbat metodidan foydalanganda o'qituvchi yo'l qo'yishi mumkin bo'lmagan jihatlarni ajratib yozing. Ularning nima uchun ta'qiqlanganligi sabablarini aniqlang, izohlashga urinib ko'ring.

7. Suhbat metodiga xos bo'lgan quyidagi fikrga e'tibor qiling: «*Savolning berilish ohangi ba'zan o'quvchiga javobning yo'nalishini belgilashga ko'maklashishi mumkin*». Sizningcha, bu nima degani? Uni qanday tushundingiz? Fikringizni izohlang.

8. Suhbat metodidan foydalanib o'tishga tavsiya etilgan «Uch og'a-ini botirlar» ertagi mazmuni yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarga o'zingiz javob berishga urinib ko'ring. Nima deb o'ylaysiz, 5-sinf o'quvchilari bu savol va topshiriqlarga javob bera oladimi? Bu savolga javob berishdan oldin mazkur o'quv qo'llanma mualliflarining yetakchi g'oyalarini eslang.

9. Evristik metodning suhbat metodidan farq qiladigan asosiy jihatlarini topib ajratib yozing. Bu farqlarni qanday anglaganingizni biror badiiy asar misolida savol-topshiriqlar tuzib tushintirib bering.

10. O'. Hoshimov qalamiga mansub «Urushning so'nggi qurboni» hikosi tahliliga qaratilgan savol va topshiriqlar orasidan qaysi biri evristik metod talablariga monand ekanini aniqlab, fikringizni ayting, qarashlaringizni asoslang.

11. Mazkur hikoyaning mohiyatiga kirishga qaratilgan savol va topshiriqlarga javob berishga urinib ko'ring. Javoblaringizni asardan misollar keltirgan holda asoslang.

12. Tadqiqot va evristik metodlarning o'xshash hamda farqli tomonlarini aniqlang. Metodlarga xos bo'lgan umumiylik va xususiylikni bittama-bitta izohlang. Xulosalaringizni biror asar misolida asoslay bilsangiz, go'zal ish bo'lardi.

13. Avval O. Yoqubov ijodining mahsuli «Muzqaymoq» hikoyasini o'zingiz o'qing. So'ngra mazkur savol va topshiriqlarga javob berishga astoydil urinib ko'ring. Ish asnosida ruhiyatingizni nazorat qiling, ko'nglingizda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga diqqat qiling. Shuuringizda kechayotgan hislarga nom topishga harakat qiling. Shunda ish faoliyatingizda o'quvchilaringizni his qilish imkoniyatiga ega bo'lasiz.

14. Matnda: «*Har qanday inson oldiga savol qo'yilganda hech o'ylab o'tirmay, ichdan beriladigan ilk javob ko'ngildan chiqqan rost bo'ladi. Keyin bu jarayonga aql aralashadi. Yoki bu fikr rad*

etilib boshqa javob tashqariga chiqadi yoki shu fikr ovoz chiqarib aytiladi. Ya'ni jarayonga aql aralashadi. Aql manfaatlarni taftish qiladi, bilimni ishga soladi va munosabatni shakllantiradi, asoslaydi», tarzidagi qanoat bor. Bu xulosaga munosabat bildiring. Fikringizni asoslang.

15. Taqqoslash metodi xususiyatlari bilan bog'liq qarashlarni «O'tgan kunlar»dagi Kumushbibi va Zaynabni, «Muzqaymoq» bilan «Nido»dagi bolalarni, «Bemor» bilan «Ming bir jon»dagi kasal ayollarni, «Uch og'a-ini botirlar»dagi va Kenja botir hikoyasidagi shohlarni, «Mening o'g'rigina bolam»dagi Qora buvi bilan «Urushning so'nggi qurboni»dagi ona timsollari misolida o'zingiz taqqoslab ko'ring. Xulosalaringizni birgalashib muhokama qiling. O'zingizni o'qituvchilikka tayyorlang.

16. Istalgan bir badiiy asar misolida induktiv va deduktiv metodlarning xususiyatlarini butun kurs birgalikda aniqlashga urinib ko'ring. Bu sizning pedagogik amaliyotingizga zamin tayyorlaydi.

17. «Fikriy hujum» metodidan foydalanish namunasi sifatida taqdim etilgan «Yurt qayg'usi» sochma she'ri tahlili bilan shug'ullaning. Undagi yetakchi g'oyalarni, ya'ni «hujum» qilinishi kerak bo'lgan muhimlarni ajrating. Har bir savol va topshiriqqa o'z munosabatingizni bildiring.

18. Sizga taqdim etilayotgan «6x6x6» metodi har ikkala variantining afzalliklari va kamchiliklari haqida o'ylab ko'ring.

19. Ssenariy yaratish adabiy ta'limdagi salmoqli ishlardan biri ekanini anglagan holda bu kabi topshiriqni o'quvchilarga berishdan oldin o'zingiz uni tuzish talablariga to'liq amal qilgan holda biror badiiy asar yuzasidan ssenariy yarating. Yaratig'ingizni kursdoshlaringiz va domlangiz bilan bo'lishing. Yutuq va kamchiliklarini birgalashib o'rganing.

20. Ta'lim metodlari va usullari orasidagi tafovutni ajratib yozing. Ta'lim usullarining o'qitish metodlaridagi o'rni va ahamiyatini aniq bir metod timsolida sanab bering. Qarashlaringizni bir asar misolida asoslang.

21. Alisher Navoiyning istalgan bir g'azalini, qo'lingizdan kelganicha tahlilga torting. Yozma ishingizni har biringiz o'rtoqlaringizga o'qib berib mulohazalarini eshiting.

O‘QUVCHI MA’NAVIY KAMOLOTINI TA’MINLASHDA MUAMMOLI TA’LIMNING O‘RNI

Reja:

1. Muammoli ta’lim va uning asosiy xususiyatlari.
2. Muammoli vaziyat yaratish.
3. Muammoli ta’limda o‘qituvchining asosiy vazifalari.
4. Badiiy asarning muammoli tahlili.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarni o‘qituvchi aytganlarini bajaradigan ishtirokchilikdan ta’lim-tarbiya kechimining ijrochilari darajasiga ko‘tarish maqsadida o‘zlashtiriladigan bilimlarni bolalar oldiga muammo shaklida qo‘yish masalasi jahon pedagogikasida o‘tgan asrning oltmishinchi, sho‘rolar pedagogikasida yetmishinchi yillarda ko‘tarilgandi. V. Okon, M. Maxmutov, V. Kudryavsev, V. Maransman, N. Mochalova, A. Matyushkin, I. Ilnitskaya, o‘zbek tarbiyashunosligida A. Abdurazzoqov, Q. Husanboyeva va boshqa olimlar o‘quvchini intellektual faoliyatga undovchi ichki ehtiyoj muammoli vaziyatlarda paydo bo‘lishini, bu ehtiyoj uning oldiga qo‘yilgan murakkab masala mohiyatini bilishga bo‘lgan qiziqishdan tug‘ilishini asoslaganlar. Ular o‘quvchi muammoli vaziyatda butun qobiliyati, bor imkoniyati va hayotiy tajribasini to‘liq safarbar etgan holda faoliyat yuritishini ilmiy-amaliy jihatidan isbotlab berganlar. Olimlarning tadqiqotlarida o‘quvchi faolligini oshirish orqali bilimlarni o‘zlashtirish samaradorligini ko‘tarish maqsadi yetakchilik qilgan. Ammo bu tadqiqotlarning ko‘pchiligida muammoli ta’limdan o‘quvchida shaxslik sifatlarni shakllantirish, ma’naviy kamolotini ta’minlash maqsadida foydalanish, bu yo‘lda mustaqil mulohaza yuritishga o‘rgatish masalalari chetda qolgan.

Ma’lumki, har qanday inson o‘z oldida ko‘ndalang turgan hayotiy yoki ilmiy muammoni hal etish uchun o‘ylanadi, izlanadi, bilganlarini taftish qiladi, zo‘riqadi, mashaqqat chekadi. Bu ruhan sog‘lom odamga xos bo‘lgan tabiiy xususiyat. Ta’lim jarayonida shunday vaziyatga solingan o‘quvchi ham ta’limiy muammoni hal qilish orqali bilim olish yo‘lida mehnat qiladi.

Shu ma’noda, muammoli ta’lim mustaqil, mantiqiy, ilmiy, ijodiy fikrlashga o‘rgatish, bu yo‘lda uchragan to‘siqlarni mustaqil

ravishda, unga ijodiy yondashgan holda bartaraf etish garovidir. U o'quv materiali o'zlashtirilganligini tezgina namoyish etadi, uni mustahkam qiladi, bilimlarni qat'iylashtiradi. O'quvchida o'qishga ijobiy hissiy munosabat uyg'otadi, bilim olishga ichki ehtiyoj paydo qiladi.

Muammoli ta'limga o'qitish jarayonidagi barcha kamchiliklarni bartaraf etadigan universal vosita deb qarash ham to'g'ri emas, albatta. Muammoli ta'lim hamisha ham yuqori darajada samara beraveradigan hodisa emas. O'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilimlar, ayrim hollarda kamroq kuch va vaqt sarflangani holda, an'anaviy metodlar orqali ham maksimal darajada hal etilishi mumkin. Bunda hamma narsani o'zlashtiriladigan materialning tabiati, o'qituvchining bilimdonligi va mahorati hal qiladi. O'qituvchining rahbarlik roli muammoli ta'limda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan o'qituvchi o'quv materialiga o'quvchilarning umumiy va individual taraqqiyoti, egallagan bilim, ko'nikma, malakalari darajasi, qo'yilgan muammoning umumiy maqsadga qanchalik mosligidan kelib chiqib yondashadi.

Muammoli ta'limning asosiy xususiyati shundaki, unda o'quvchi oldiga bilim berishga yo'naltiradigan masalalarni qo'yishda ham, uning ma'naviyatini shakllantirish yo'lida ham muammoli savollar muhim o'rinni egallaydi. Ular muammoli vaziyat hosil qilishning asosiy sharti sanaladi. Bilim berishga qaratilgan savol o'quvchi uchun ma'lum qiyinchilik tug'diradigan darajada bo'lishi, avval egallagan bilimlariga mos kelishi, shu bilan birga, uning imkoniyatlari doirasida bo'lishi lozim. Ya'ni muammoli vaziyatlar bolaning hayotiy tajribasi va nazariy bilimini hisobga olgan holda yaratilishi kerak.

Bunday masalalar qiziqarli bo'lishi ham shart. Bu ham muammoli ta'limdan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida foydalanishning asosiy talablaridan biridir. Bu, ayniqsa, qiyin o'zlashtiradigan o'quvchilar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Qiziqishning mavjudligi shaxs psixologik faoliyatiga ijobiy ta'sir etadi, uni yuqori pog'onaga ko'taradi. Tafakkur jarayoni, xotira, diqqat va tasavvur faollashganda insonda ko'proq hamda chuqurroq bilim olish imkoniyati paydo bo'ladi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan savol-topshiriqlar o'quvchining mustaqil fikrlashi-

ni talab qiladigan, ularni qiziqtiradigan, tuyg'ularini junbushga keltiradigan, ruhiyatini qo'zg'otadigan, bezovta qilib qo'yadigan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, muammoli yo'l bilan o'zlashtiriladigan ma'lumotlar yangiligi, bugungi ilm-fan, hayot va bola shaxsi uchun dolzarbligi bilan ajralib turishi, darsda fikrlar tortishuviga, u yoki bu hodisaning hayotiy hamda nazariy jihatlarini taqqoslashga, atrofdagilarning qarashlarini qiyoslashga qaratilgan bo'lishi, bolani hayratga soluvchi, aqliga sig'maydigan jihatlarga ega bo'lishi kerak.

Muammoli vaziyat yaratish bilan o'qituvchi o'quvchilarni tafakkur jarayonining tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimga solish singari jihatlaridan biri yoki bir nechasidan foydalanishga yo'naltiradi. Ya'ni ular o'quv materialini shunchaki eslab qolmay, balki tushunchalar yuzasidan muayyan aqliy operatsiyalarni ham amalga oshirishadi. Shunday tashkil etilgan muammoli vaziyatlardan chiqish ba'zan voqea, hodisa, tushuncha yoki qoida tahlil qilinishini talab etsa, ikkinchi holat, asosan sintezni – dalillarni umumlashtirishni, boshqasi voqea, hodisa va tushunchalarni taqqoslashni, yana biri faktlarni tasniflashni taqozo etadi. Muammoli vaziyatda bunday shakllar muammoli savol, muammoli topshiriq tarzida yuzaga keltirilishi ham mumkin. Buning uchun o'qituvchi muammoli topshiriqlarga nafaqat dalillar bilan isbotlash, balki mantiqiy asoslash, faktlarni taqqoslash, ma'lumotlarni umumlashtirish kabi talablarni ham kiritishi mumkin.

Muammoli vaziyatlarning bunday turlari mavjudligi shartli, albatta. Amalda, biror mavzuni o'rganishda muammoli vaziyatdan chiqishning bir necha turidan birvarakayiga foydalanish ham mumkin. Muammoli vaziyatdan chiqishda ham uni tashkil qilishda qo'llanilgan usullardan foydalaniladi. Taqqoslash va umumlashtirish biror muammoli masalani hal etishga kirish sifatida qo'llaniladi va ular o'quvchilarni mavzuga qiziqtirishning dastlabki bosqichi ham sanaladi. Ko'tarilgan masala muammo sifatida o'quvchini qiziqtirib qolsa, uni yangi fikriy faoliyatga undaydi.

Muammoning qo'yilishi va uni yechish jarayoni uzilmas bir zanjirdir. Muammo ko'tarilishi bilanoq uning yechimi ustida o'ylanadi va bu, o'z navbatida, yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu tariqa, uzluksiz tarzda yangi bilimlarni o'zlashtirish

amalga oshadi. Ta'lim amaliyotida o'qituvchining sinfga olib kiradigan ma'lumotlari o'quvchilar tayyor bilim sifatida qabul qiladigan yoki ular o'zlari mehnat qilib o'zlashtiradigan shaklda bo'ladi. Ta'limning dastlabki bosqichlarida birinchisi ko'proq qo'llanilishi tabiiy. O'qish jarayonining ikkinchi bosqichida bilimlarni mehnat qilib o'zlashtirish shakli qo'llanilib, uni tashkil etishda quyidagi me'yorlarga amal qilinadi: a) o'quvchilar mustaqil ravishda o'zlashtirishlari lozim bo'lgan bilimlar ularning imkoniyatlariga mos murakkablikda bo'lishi; b) berilajak materialning yechimi dasturda belgilangan vaqt oralig'ida amalga oshishi; v) ijodiy yo'l bilan o'zlashtirilgan bilimlar mustahkamligi va darajasi reproduktiv yo'l bilan olinadigan bilimlardan baland bo'lishi.

Muammoli ta'lim o'quvchilarning bilim olishdagi faolligi va mustaqilligi rivojini ta'minlaydi, ruhiyatiga, aqliy rivojlanishi hamda dunyoqarashi shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning o'z fikri va dunyoqarashiga ega, qarashlarini asoslay oladigan va prinsiplarida qat'iy turadigan sog'lom ma'naviyatli shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Muammoli ta'limda o'quvchi oldiga muammo qo'yish qiyin kechadi. Uni topish o'qituvchidan ko'p izlanish va mehnatni talab qiladi. Muammoli ta'limdan uzluksiz ravishda foydalanish dasturdan ortda qolish hollarini ham keltirib chiqaradi. Buni muammoli ta'limning o'ziga xos kamchiligi deyish mumkin.

Inson intellektual salohiyati darajasi u muammoli vaziyatga tushib qolgandagi xatti-haraktida to'liq namoyon bo'ladi. Bunday holatlarda o'quvchilar ham o'zlarini har xil tutishlari mumkin. Muammoni hal etish jarayonida o'quvchilarning o'z xatti-harakatini qo'yilgan maqsad sari yo'naltira olishi, aqliy faoliyatini ongli ravishda boshqarishi bilan bog'liq individual xususiyatlari namoyon bo'ladi. Shaxsning intellektual imkoniyatlari o'z farazlarini ilgari surish va uni nazorat qilishida ham ko'zga tashlanadi. Bunday holatlarda tafakkurning ko'pqirralilik darajasi, ya'ni bir vaqtning o'zida bir nechta aqliy faoliyatni amalga oshira bilishi yorqin aks etadi. Fikrning serqirraligini farazlarning har xil rejalar hamda turli nuqtai nazarlar asosida ilgari surilishida ham ko'rish mumkin. Bundan tashqari, shaxsning hayotiy tajribasi, ruhiyati va tafakkuri mustaqilligining qay darajada rivojlanganligi, tashabbuskorligi ham tafakkur serqatlamligida namoyon bo'ladi.

Muammoli ta'limda o'quvchining bilishga bo'lgan ehtiyoji qo'yilgan maqsadga erishish yo'lida ma'lum amaliy yoki nazariy bilimlar, faoliyatning shartlari va usullariga muhtojlikning his etilishidir. Bilishga bo'lgan ehtiyoj muammoli vaziyatning zaruriy qismi bo'lib, yangilikni qidirishga, o'zlashtiriladigan bilimga fikriy faollikni talab qiladi. U fikrlash jarayonida bolaning o'z-o'zini boshqarishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bilishga bo'lgan ehtiyoj ta'limda o'zlashtirish jarayonini boshqarishning zaruriy shartlardan sanaladi.

Muammoli ta'limda o'quvchilar qiyinchiliklarga duch kelishlari, tabiiy. Muammoli vaziyatda qiyinchilik o'zlashtirilishi lozim bo'lgan noma'lum narsaning yangiligi va umumlashtirilishi zarurligi hamda o'quvchi intellektual imkoniyatlari darajasi bilan xarakterlanadi. O'quvchining intellektual imkoniyati qancha kichik bo'lsa, biror masalani hal qilishda muammoli vaziyatning murakkabligi shuncha katta bo'ladi. O'qituvchi dars boshida muammoni qo'yish bilan birga butun dars davomida uning muammolilik darajasini uzluksiz tarzda saqlab tura olsagina, biror mavzuni muammoli tarzda o'rganish mumkin bo'ladi. Butun dars davomida muammoni yechish bilan shug'ullansagina o'quvchining bilim olishdagi faolligi va mustaqilligi ta'minlanadi. Aslida bu masalalarning yechimi maqsad emas, o'quv materialini ongli ravishda o'zlashtirish va o'quvchi qobiliyatlarini o'stirish vositasidir. Ma'lumki, darsda muammoli vaziyat hosil qilishda o'quv predmetining mantig'iga, tafakkurning qonunlari va shakllariga rioya qilinishi lozim. O'quv fani mantig'i uni o'zlashtirishning muammoliligi va izchilligini ta'minlaydi. Ma'lumki, fanlarning o'zi ham hayot va amaliyot ilgari surgan muammolar asosida rivojlanadi.

Muammoli ta'limda o'qituvchi o'quvchilar bilan individual ishlaydi. Bu undan kasbiy mahoratni talab qiladi. Gap shundaki, u yoki bu o'quv topshiriqlari bir bola uchun qiyin, ikkinchisi uchun oson. O'quv jarayonini to'g'ri tashkil qilish uchun har bir o'quvchi dars jarayonida o'zining kuchi darajasidagi masalani hal qilish bilan shug'ullanishiga erishish lozim. Shundagina har bir o'quvchining bilim olishga bo'lgan qiziqishini saqlab qolish mumkin. Buning uchun o'qituvchilarning oldida hamisha qiyin didaktik masala ko'ndalang turadi. U dars mavzusida nafaqat

o‘quv-biluv muammosini yechishi, balki qanday yo‘llar bilan bu mavzu mazkur sinfdagi o‘quvchilarning barchasi tomonidan o‘zlashtirilishi mumkinligini oldindan ko‘ra olishi kerak.

O‘quvchiga hamma muammoli masalalar ham qiziq bo‘lavermaydi. Tarbiyalanuvchini masalaning shunchaki yechimi emas, balki undan intellektual zo‘riqish, zehn, onglilik talab qiladigan masalani hal etish jarayoni qiziqtiradi. Qiyinchiliklarni chamalaganda, o‘qituvchi o‘quvchilarning intellektual imkoniyatlarini hisobga olishi shart. Ayrim o‘quvchilar uchun masala qancha qiyin bo‘lsa shuncha qiziqarli bo‘ladi. Boshqalarning esa «tarvuzi qo‘ltig‘idan tushadi». Shuning uchun masalaning obyektiv qiyinligidan tashqari, yechuvchining subyektiv imkoniyatlari ham hisobga olinishi zarur. Gap faqat o‘quvchilarning har xil tayyorgarlik darajasi haqida emas, ular aqliy faoliyatining individual xususiyatlari haqida ketyapti. Sekin-sekin o‘quvchi mustaqil ravishda muammoni o‘zi shakllantira olishiga erishish muammoli ta’limning maqsadlaridan biridir. Bu o‘quvchining shunday ishlarni bajarishga bo‘lgan ehtiyoji darajasi bilan asoslanadi.

Ma’lumki, har qanday katta ta’limiy muammo zamirida turli kichik-kichik muammolar mavjud bo‘ladi va ular o‘quv materialining ma’lum qismini tashkil etadi. Umumiy muammoning yechilishi, odatda, ana shu mayda muammolarni hal qilish orqali amalga oshadi. Muammoni hal qilishning asosiy yo‘li yechimga doir farazni ilgari surish, uning isboti va amalga oshirilishidir. Bir qarama-qarshilikning yechilishi o‘z navbatida keyingisini keltirib chiqaradi. Shundan ham muammoli ta’limning o‘zgarishlarga juda boy ekanligini anglash mumkin. O‘z navbatida, ta’limiy muammoning o‘zi qarama-qarshiliklarga boy o‘zgarishlardan kelib chiqadi. Muammoli ta’limning rivojlanishida bir vaziyatdan ikkinchi holatga tabiiy ravishda o‘tiladi. Bir-birini aynan takrorlamaydigan bunday vaziyatlar o‘quvchini o‘ziga tortadi.

Muammoli ta’limning maqsadi ta’lim jarayonini ayricha tashkil etishda o‘qitishning tarbiyaviy, ta’limiy, rivojlantiruvchi, qiziqtiruvchi imkoniyatlarini ta’minlashdan iboratdir.

Muammoli ta’limning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. O‘quvchilarning bilim olish faoliyatini mustaqil va ijodiy yo‘nalishga chiqarish.

2. O‘quvchining yangi bilim va faoliyat usullarini o‘zlashtirishini ta’minlash.

3. Tarbiyalanuvchilarning bilim olishdagi mustaqilligi va ijodiy qobiliyatlarini o‘stirish.

4. Ta’limning ilmiyligi darajasini oshirish.

5. O‘quvchida ilmiy dunyoqarash shakllanishini ta’minlash.

6. Shakllanib kelayotgan shaxsda hissiy-irodaviy sifatlarni rivojlantirish, uning ko‘nglida odam va olam sirlarini bilishga ichki ishtiyoqni uyg‘otish.

Bundan tashqari, muammoli ta’limning uchta maxsus vazifasi ham bor:

1. Mantiqiy usullar yoki ijodiy faoliyatning maxsus yo‘llaridan foydalanib o‘quvchilarda bilimlarni ijodiy o‘zlashtirish ko‘nikmasini shakllantirish.

2. Hayotiy vaziyatga ko‘ra mavjud bilimlardan ijodiy foydalanish ko‘nikmasini tarbiyalash.

3. Ijodiy faoliyat ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Yuqoridagi vazifalarning har biri alohida o‘quvchining amaliy va nazariy-intellektual faoliyatida namoyon bo‘ladi va ular muammoli ta’limning quyidagi xususiyatlari bilan bog‘liq: 1) o‘quvchining yangi tushunchani muammo yo‘li bilan mustaqil o‘zlashtirishdagi xususiy faoliyati bo‘lib, u bilimlarning ongli, chuqur va mustahkam o‘zlashtirilishini ta’minlaydi; 2) muammoli ta’lim shaxs dunyoqarashi shakllanishida eng samarali usullardan biri sanaladi. Chunki muammoli ta’lim jarayonida to‘plangan bilimlar mustaqil, tanqidiy, ijodiy tafakkur ko‘magida amaliy faoliyatda qo‘llanib, qat’iy ishonchga aylanadi; 3) o‘quv va amaliy muammolar o‘rtasidagi qonuniy aloqadorlik yuzaga keladi. Hayot bilan aloqadorlik o‘zlashtirilgan bilimlarni har xil amaliy faoliyatda qo‘llashga xizmat qiladi; 4) o‘quvchilarning har xil mustaqil ishlarini tizimli ravishda va samarali qo‘llash imkoniyati yaratiladi; 5) muammoli ta’limning individualligi o‘quv fanini o‘zlashtirish uchun o‘quvchida bilim, ko‘nikma va malakalarning ma’lum darajasi oldindan mavjud bo‘lishini taqozo etadi. Muammoli ta’lim jarayonida muammoning har xil shaklda bo‘lishi farazlar xilma-xilligini tizimga soladi va natijalarga har xil yo‘llar bilan erishilishini ta’minlaydi; 6) muammoli ta’limning navbatdagi xususiyati uning jo‘shqinligidir. Bu jo‘shqinlik muammo har

bir bolaga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatishidan kelib chiqadi; 7) muammoli ta'lim o'quvchilarning yuqori darajadagi faolligiga asoslanadi. Chunki muammoli vaziyatning o'zi aqliy zo'riqishning asosiy manbai hisoblanadi. O'quvchining fikrlashi uzluksiz tarzda, uning ruhiy-hissiy faoliyati bilan tabiiy aloqada bo'ladi. Tadqiqot shaklida bo'lgan har qanday fikrlash o'quv muammosining individual qabul qilinishini, shaxsiy tuyg'ularni, emotsional faolligini oshiradi; 8) muammoli ta'lim bilimlarni sermahsul va ijodiy o'zlashtirishni ta'minlaydi, o'quvchi ijodiy faoliyatini kuchaytiradi. Tarbiyalanuvchida o'ziga ishonch hissini orttiradi[43].

Ko'pincha ilmiy adabiyotlarda muammo qo'yish bilan so'rash uchun berilgan savol aralashtirib yuboriladi. Bir qator olimlar muammoni har qanday savoldan ajratib turadigan belgi hal etilishi kerak bo'lgan masalaning muhimligi yoki qiyinligida, deb biladilar. Ammo muhimlik ham, qiyinlik ham muammoning asosiy xususiyati emas. Chunki o'ta muhim va murakkab savollar ham muammo darajasiga ko'tarila olmasligi mumkin. «Savol» so'zining xususiyatlari va ahamiyati lug'atlarda: «*javob talab qiladigan murojaat; o'rganiladigan, muhokama qilinadigan predmet, yechimini talab qiladigan masala*»[44] deb ko'rsatilgan. «Muammo» ilmiy savol bo'lib, u bir necha yechimga egaligi bilan savoldan farqlanadi. Yechimlarning har biri salmoqli asosga ega bo'ladi. Savolda ifodalangan bilmaslik ilmiy izlanish natijasida ma'lumga, o'rganilgan narsaga aylansa, bunday savol muammo bo'lolmaydi. Agar savol yangi qonuniyatlarni kashf etish imkoniyatlari haqidagi tahminlar bilan uyg'unlashib ketsa, uni muammo deyish mumkin. Ko'p muammolarni qisqalik maqsadidan kelib chiqib savol yoki topshiriq tariqasida qo'yish ham mumkin.

Polyak pedagogi V. Okon muammoli ta'limga xos vaziyatni muammoni biror masala yuzasidan tashkil qilish, uni shakllantirish bilan birga hal etish jarayonida o'quvchilarga zarur ko'mak berish, bu jarayonning izchilligini ta'minlash va boshqarish, olingan natijalarni tekshirish hamda bilimlarni mustahkamlash kabi faoliyatlar

---

[43] Махмутов М. Теория и практика проблемного обучения. – Казан: ТКИ, 1972. С. 191.

[44] www.ziyo.comkutubxonasi. O'zbek tilining izohli lug'ati. – S.pdf (SECURED) 407-bet.

yig'indisi sifatida baholaydi[45]. I. A. Ilnitskaya muammoli ta'limni o'quvchilarning maktab ta'lim-tarbiya maqsadlariga mos muammolarni o'qituvchi rahbarligida o'zlari uchun yangi bo'lgan ilmiy-amaliy bir tizimda hal etishda ishtirok qilishidan iborat faoliyati, deb hisoblaydi[46]. T. Kudryavsev muammoli ta'limning mohiyatini o'quvchining oldiga didaktik muammo qo'yish, o'quvchilar ularni yechish asnosida bilimlarini umumlashtirishi va muammoli masalalarni hal qilish tamoyillarini o'zlashtirishida, deb hisoblaydi[47]. A. Matyushkinning fikricha esa muammoli ta'lim – o'qitishning bilimlarni qiziqarli yo'llar bilan berishga tayanadigan turi[48].

Muammoli ta'lim masalasi bilan maxsus shug'ullangan rus pedagogi M. Maxmutovning fikricha, muammoli ta'lim bilimlarni ijodiy o'zlashtirish va faoliyatning maxsus qonuniyatlariga asoslangan, ilmiy izlanishning asosiy jihatlarini o'zida jamlagan, o'qitish hamda o'qish metodlari, usullarini uyg'unlikda qamrab olgan didaktik tizimni o'zida aks ettiradi. U bilimlar asosini chuqur o'zlashtirishni ta'minlaydi, o'quvchining bilim olishdagi mustaqilligini, ijodiy qobiliyatini oshiradi, dunyoqarashini shakllantiradi, kengaytiradi[49].

Olimlarning fikriga qo'shimcha qilib yana shuni aytish mumkinki, muammoli ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish bilan birga ularda shaxslik sifatlarining shakllanishiga, ma'naviyatining boyishiga ham sharoit yaratadi. Muammoli ta'lim o'quvchi faoliyatining bilimlarni o'zlashtirish va muammoli vaziyatni tahlil qilish yo'li bilan hal qiluvchi faoliyat turlarida, muammoli vaziyatlar tashkil qilish hamda ulardan chiqishda o'z takliflari, asoslari, isbotlari, farazlarini ilgari surish bilan bog'liq alohida tizimdir. Bu aqliy faoliyat bilimlarni, yangi tushunchalarni o'qituvchi rahbarligida, ongli ravishda o'zlashtirish, tafakkur mus-

---

[45] Оконь В. Основы проблемного обучения. – Москва: «Просвещение», 1968.

[46] Ильницкая И. А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – Москва: «Знание», 1985.

[47] Кудрявцев В. Т. Внедрение принципа проблемности в обучении. – Москва: «Высшая школа», 1968.

[48] Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – Москва: «Педагогика», 1972.

[49] Махмутов М. Теория и практика проблемного обучения. – Казан: ТКИ, 1972.

taqilligini ta'minlash va faollashtirishga, shaxs shakllantirishga xizmat qiladi.

Muammoning, muammoli vaziyatning vujudga kelganini o'quvchi hodisa bilan u haqdagi avvalgi tasavvuri orasida qarama-qarshilik paydo bo'lganda his qiladi. Bu qarama-qarshilikni bartaraf qilish uchun unga avvalgi bilim va tajribaning o'zi kamlik qiladi. Olimlar muammoni anglab yetishning o'zi har qanday fikrlash jarayonining boshlanishi deb hisoblaydilar.

Ta'limda oddiy savoldan muammoli savolning farq qiladigan jihati shundaki, savolda, odatda, javob uchun zarur bo'lgan deyarli barcha ma'lumotlar mavjud bo'ladi. Savol uni so'rayotgan odam javobini biladigan, soddaroq fikrlashni talab qiladigan, butun vaziyatning yetishmayotgan qismlarini to'ldirishdan iborat bo'lgan hodisa. Buni o'quvchi savolni tushunib, unga javob berish uchun kerak bo'ladigan faktlar orasida shunday aloqa o'rnatadi, deb tushunish mumkin. Ba'zan savolga javob berish uchun qandaydir bir faktni eslashning o'zi kifoya. O'quvchi yo'naltirilgan fikrlash usullari, odatda, avvallari foydalanilgan bo'ladi va u shu andaza bo'yicha harakat qiladi.

Muammoda esa uning yechimi uchun tayyor javob yoki ma'lumot yo'q. Yng avvalo, muammoni hal eta oladigan darajada tiniqlashtirish uchun fikrlash jarayoni yordamida unga mos keladigan ma'lumotlarni topish talab qilinadi. Muammoni yechmoqchi bo'lgan odam, avval unda nimalar yetishmayotganini aniqlashi va o'sha faktlarni qanday topishni belgilab olishi kerak bo'ladi. Shunday ekan, muammoda yechim to'liq shakllantirilmaydi. O'qituvchining vazifasi ma'lum muammoli vaziyatni tashkil etish ekan, buning uchun u, avvalo, o'quvchiga muammo nimadan iborat ekanini to'g'ri anglatishi, unda shu masalani hal etishga xohish-qiziqish paydo qilishi, ichki ehtiyoj uyg'otishi zarur hisoblanadi.

Qo'yilgan masalaning muammolilik darajasi uni hal etish uchun qanday fikriy operatsiyalar amalga oshirilishi bilan o'lchanadi. Bu, o'z navbatida, har bir o'quvchining tayyorlik darajasi, bilimi va umumiy rivojlanishi bilan ham bog'liq. Muammoli masalalarni yechish jarayoni, ayrim holatlarda, o'quvchi va o'qituvchining birgalikdagi faoliyatini taqozo etadi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga masalani hal etish uchun zarur tavsiyalar berish,

ularni bilim olishga yo'naltirish, masalani mustaqil yechishiga, bunga ijodiy yondashishiga turtki berib turishdan iborat.

Muammoli ta'limda dastlabki holat o'quvchida ma'lum nazariy yoki amaliy muammoni yechishga omil bo'ladigan muammoli vaziyatni tashkil qilishdan iborat. O'quvchi muammoga shunchaki o'zlashtirish lozim bo'lgan o'quv materiali deb emas, uning uchun qiziqarli va ahamiyatli bo'lgan, har xil qarashlarni solishtirish, tahlillash, aniqlash asosida o'z nuqtai nazari bo'lishini talab qiladigan, uni yechish bo'yicha rejalar tuzishni taqozo etadigan, to'g'ri hal etish uchun yetishmaydigan bilimlarni o'zlashtirishga undaydigan zarur masalaga yondashganday munosabatda bo'lishi kerak. Bu yerda gap o'quvchiga yetkazilishi lozim bo'lgan shunchaki topshiriq yoki o'quv materiali haqida ketayotgani yo'q. Gap shundaki, muammo bilan qiziqib qolgan bola maqsad sari o'zi yo'l qidiradi. O'quvchini borliq hodisalariga yondashishga o'rgatishda ularning ichki qiziqishini uyg'otish o'qituvchining asosiy vazifasi bo'ladi. Bunday holat birdaniga, bir yoki bir necha dars davomida shakllantirilmaydi. Unga asta-sekinlik bilan, ba'zida yillar osha erishiladi. Muammoli vaziyatni tashkil etish butun ta'lim jarayonini boshqarish bilan bog'liq bo'lib, u o'quv materialining dastlabki tahlili, mavzular orasidagi aloqadorlik, ta'limga muammoli masalalarni olib kirish shartlari va ularni muvaffaqiyatli hal etish yo'llarini aniqlashni talab qiladi. O'quvchilarda mavjud tajribalarni inobatga olish, ularning uyda o'qishlari uchun kerak bo'ladigan qo'shimcha adabiyotlar ajratish, zarur didaktik materiallarni tayyorlash kabi zaruriyatlar nazarda tutiladi.

Muammoli ta'limdagi keyingi masala bevosita muammoning yechilishidan iboratdir. Bu jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Muammoning tahlili va asoslovini ilgari surish. Muammo ma'lum qiyinchiliklar bor joyda paydo bo'ladi va uning yechimi uchun o'quvchida mavjud bo'lgan bilimlarning o'zi yetarli bo'lmay qoladi.

2. Masalaning yechimini qidirish va uni hal etish. Muammoni tekshirishda uning yangi aloqalari va ilgari ma'lum bo'lmagan sifatlari aniqlanadi. Shu tariqa asta-sekinlik bilan obyektga doir yangi bilim to'planadi. Har safar uning yangi jihatlari va xususi-

yatlari ochila boradi. Bu bosqichni masalani hal etish yuzasidan farazlarning shakllanish bosqichi deb atash mumkin. Unda urinishlar va xatolar, avvalgi tajribalarga tayanish, yechimning taxminiy yo'llarini belgilash, yechish tamoyillarining isboti va fikrlarni asoslash ishlari amalga oshiriladi.

3. Yechish yo'llarining to'g'riligini tekshirish va olingan natijani baholash[50].

Har bir bosqich ma'lum umumiy jihatlar, o'quvchining muammoni yechish yo'llarini qidirishi va topishidan iborat faoliyati bilan xarakterlanadi. O'quvchi xato qilishdan cho'chimay, o'z izlanishlari asosida masalani hal etishning rejasini tuzadi. Bu jarayonda muqobil yo'llarni ham ko'zda tutadi. Masalani anglash bilan uning yechimigacha bo'lgan yo'l qiyin va uzoq bo'lishi ham mumkin. Masalaning hal etilishida o'quvchi uchun eng muhim jihat uning yechimi haqida o'z tasavvuriga ega bo'lishdir. Bu tasavvurga asta-sekinlik bilan samarasiz urinishlardan keyin, kutilmaganda erishish ham mumkin.

Murakkab muammoli masalani hal etishda qo'llaniladigan fikrlash jarayoniga, odatda, aqlning taqqoslash, tahlillash va umumlashtirish kabi ishlari kiradi. Bu o'rinda gap faqat fikriy jarayonni muqoyasa qilish haqida ketayotgani yo'q. Eng avvalo, masalani hal etishda inson aqliy faoliyatining yo'nalishi nazarda tutilyapti. Ma'lumki, ta'lim jarayonida o'quvchi ayrim qiyinchiliklarga duch keladi. Ammo ular ma'lum izchillikdagi aqliy faoliyat yordamida yechilishi mumkin bo'lgan mantiqiy xarakterdagi qiyinchiliklardir. O'quvchi mana shu izchillikni, yechish algoritmini topguncha izlanadi, mustaqil, mahsuldor fikrlashni amalga oshiradi. O'quvchi masalani hal qilish yo'lini o'zlashtirishi bilan uning fikrlashi oddiy fikrlashga aylanadi. Muammoli masalani hal etishda avval o'quvchilar masala yoki matnning dastlabki shartlarini tahlil qilishga o'rgatiladi. Aynan shular o'quvchiga muammoli vaziyatda mo'ljalga olish va uning muhim jihatlarini topishga imkon beradi. Berilgan masalaning shartlari va talablarini tahlil qilishda dastlab noto'g'ri yo'l belgilanishi yechimni qiyinlashtiradi.

Bundan tashqari, qiyinlikning darajasi muammoli topshiriqda qo'yilgan savol bilan unga beriladigan javob o'rtasidagi masofa,

[50] Скалкова Я. От теории к практике обучения в средней общеобразовательной школе. – Москва: «Педагогика», 1983. С. 49 – 50.

ya'ni yechimga olib boradigan oraliqdagi ishlar soni va murakkablik darajasiga ham bog'liq. Muammoli topshiriqning qiyinligini uning yechimida keltiriladigan xulosalar sonidan ham aniqlash mumkin. Odatda, muammoli masalalarni mustaqil ravishda hal etishda o'quvchilar o'zlari tanlagan yo'lning to'g'riligini isbotlashlari uchun qator dalillarni keltirishda, ularni asoslash uchun zarur bilimlarga ega bo'lsalar ham, qiyinchilik sezadilar. Bu shundan dalolat beradiki, ularning tafakkuri tezkorlik sifatiga ega emas. Fikrning tezkorligi mahsuldor aqliy jarayonning muhim jihatidir. Topshiriqlarni asta-sekinlik bilan qiyinlashtira borish orqali o'quvchilarni bilganlarini kutilmagan sharoitlarda qo'llay olishga o'rgatish mumkin. Masalaning obyektiv qiyinlik jihatlari bilan birga o'quvchilarning individual xususiyatlari, ularning intellektual va umumiy rivojlanishlari bilan bog'liq subyektiv xarakterdagi qiyinchiliklarni ham hisobga olish zarur bo'ladi. Masalaning o'quvchi uchun qiyinligi uning shakllantirilganlik darajasiga ham bog'liq. Shuning uchun muammo matni aniq ifodalanishi lozim. O'quvchi katta hajmdagi umumlashmalarni talab qiladigan muammolarni yechishga qiynaladi.

Muammoli ta'limda har bir yangi topshiriq o'quvchi qator aqliy xatti-harakatlardan foydalanib hal etishi lozim bo'lgan o'quv-biluv masalasi sifatida taqdim etiladi. Didaktikada ta'lim masalalariga yoki muammoga doir umumiy talablar ishlab chiqilgan. U olam va odam rivoji mantig'idan kelib chiqishini; o'rganiladigan obyektning o'zigagina xos qarama-qarshiliklarga bog'liq ma'lum qiyinchilikni aks ettirgan bo'lishini; qismlarga bo'lish, savollarga aylantirish imkoniyati mavjudligini o'z ichiga oladi, ularning har biri o'z o'rnida masalaning yechimi sari bir bosqich bo'ladi. Bundan tashqari, bu talablar o'quvchilarni uning yechimi uchun zarur bo'lgan bilimlarga yo'naltirishi, ularni faol izlanishga undaydigan hamda o'quvchilarning yosh va tayyorgarlik darajasiga mos bo'lishi lozim. Muammoli ta'limni tashkil etishda eng muhim jihat bilim va ko'nikmalarning ongli o'zlashtirilishiga erishishdir.

Muammoli ta'lim vazifalariga o'quvchilarning muammoni hal etishga qaratilgan tadqiqot ishlari, turli ma'naviy qadriyatlarni tuyishlari, intellektual bilish va amaliy faoliyati ham kiradi. O'qitishning bu jihati o'quvchilarning imkoniyatlaridan maksimal

foydalangan holda borliqni butun turfaligi bilan bilish va qayta kashf etishda asosiy yo'nalish hisoblanadi.

To'g'ri qo'yilgan muammo kishiga ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Agar undagi qiyinlik bartaraf etilsa, individga xos qandaydir ehtiyoj qondiriladi va masalani hal etish istagi paydo bo'ladi. Muammoni yechish bilan tugaydigan ma'lum intekllektual zo'riqish sodir bo'ladi. Mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatilmagan, aqlan dangasa kishilar bunday zo'riqishlar va unga bog'liq bezovtalikdan o'zini tortadi. Ammo muammoni hal qilishning mazasini totgan kishilar bu faoliyatdan zavq oladilar. Muammoni hal etish uchun mavjud bilimlarning qayta ishlanishi va to'ldirilishi yechimni osonlashtiradi. Yetarli material jamlangach, qayta ishlanib, to'ldirilgan fikr masala yechimining faraziga aylanadi. Farazning shakllanishi va uning tekshirilishi maxsus tafakkur usullari yordamida amalga oshiriladi.

Adabiyot darslarida muammoli vaziyat yaratishning o'ziga xos xususiyatlari. Adabiyotning inson shaxsi shakllantirilishiga ta'siri bebaho ekanini alohida ta'kidlash shart emas. Gap shundaki, badiiy asarlarning mazmuni bevosita inson hayotining mohiyati bo'lmish o'zaro ijtimoiy munosabatlar, inson faoliyatining yutuq, mag'lubiyat, parvoz va qulashlari bilan bog'liq. Tarbiyalanuvchilar hayotdan o'z o'rnini izlar ekan, adabiyot darslaridan o'ziga kerakli ma'naviy saboqni olishlari mumkin.

Yangilangan pedagogik tafakkur sharoitida adabiy ta'lim ma'naviyatli odam tarbiyalashga yo'naltirilgan. Maktab adabiyot darslarida badiiy asarlar tahlil qilinar, adabiy qahramonlarning shaxsi, xatti-harakatlari muhokamaga tortilar, o'quvchi odam va olam sirlarini o'rganar, asar muallifi hamda adabiy qahramonlar timsolida insonni kashf etar ekan, bu bilan bola o'zligini anglashga yuz tutadi. Allohning go'zal va betakror yaratig'i bo'lmish o'z shaxsini, siyratini o'rgana boradi.

Asar matni yuzasidan qo'yilgan savol-topshiriqlar o'quvchilarning faqat bu masalalarni hal qilganlaridagina emas, balki muammoga javob topolmay qolganlarida ham foydali bo'ladi. Agar o'quvchilar muammo yechimini topishsa, ular matndagi qonuniy aloqalarni oson tushungan bo'lishadi. Aks holda esa, qo'yilgan masala izlanishlar jarayonida hal etiladi, o'zlashtirish ham boshqacharoq, o'ziga xos bo'ladi. O'quvchilar materialni

o‘zlashtirish uchun ongli va faol ishlaydilar, ularda muammoni mustaqil ravishda yangicha yo‘llar bilan yechish istagi paydo bo‘ladi.

Badiiy asarning muammoli tahlilidagi yana bir muhim jihat asar ustida ishlash bilan o‘quvchi badiiy tafakkurining rivojlanishi orasidagi bog‘liqlikdir. Asar syujeti, undagi xarakterli muammolar, adibning uslubi haqida mulohaza yuritish jarayonida o‘quvchining badiiy tafakkuri rivojlanishi va kamol topishi zarur. Masala shundan iboratki, o‘quvchilar ma’lum asar, yozuvchi, janr, obraz va yo‘nalishning badiiy mantig‘ini anglab yetishi kerak. Ma’lumki, inson o‘zga bir odamdagi o‘ziga xush kelgan biror sifat yoki fazilatni o‘zlashtirishni istasa, o‘sha narsa uning tabiatiga o‘tadi. Adabiyot o‘qituvchisi mana shu haqiqatni hisobga olib ish yuritishi kerak. Masalan, 6-sinfda P. Qodirovning «Avlodlar dovoni» romanidan olingan «Nizomning tantiligi» nomli parcha o‘rganish uchun berilgan[51]. Mana shu parcha ustida ishlash mobaynida o‘qituvchi Nizom va Humoyunning shaxsiga daxldor bo‘lgan birorta ham detalning o‘quvchilar nazaridan chetda qolishiga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Qahramonlarning har bir xatti-harakati, so‘zi, ko‘nglidan kechgan tuyg‘ulari, fikrlari, ruhiyatidagi chizgilarga o‘quvchilarning e’tibori tortilishi lozim. Shu tariqa o‘quvchilarda ular intiladigan ideal shaxslarni yaratish mumkin. Ideallar esa yoshlarni kamolot sari yetaklaydi.

Asar muallifi yoki qahramonning shaxsiy sifatlari, tuyg‘ulari, shodlik va iztiroblarining o‘quvchilar tomonidan ilg‘anishiga imkon yaratish uchun ularning diqqatini ayni shunga qaratadigan savol-topshiriqni o‘rtaga tashlashi kerak. Masalan, «Matndan Ra’noning iztiroblari ifodalangan o‘rinlarni qayta o‘qing va buning sabablari haqida fikringizni ayting», yoki «Bo‘ri polvonning davrada Nasim polvonni ko‘rgandagi hayajoni sabablari haqida nima deya olasiz?», yoxud «Tog‘ay Murodning Bo‘ri polvon tilidan aytgan chinakam erkak va asl ayol haqidagi fikrlariga tayanib uning shaxsi haqida o‘ylab ko‘ring» va hk. Asar qahramoni yoki muallifi shaxsiga xos sifatlar o‘quvchi tomonidan anglashilganda u o‘ziga ham shu nazar bilan qaray boshlaydi. Orada tabiiy bog‘liqlik paydo bo‘ladi va bu aloqa bola shaxsining shakllanishiga xizmat qiladi.

[51] Ahmedov S., Qosimov B., Qo‘chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. – T.: Ma’naviyat, 2009; – 243 – 268-betlar.

Darslarda adabiy muammolarni hal etish o'quvchini shaxs sifatida namoyon etib, uning individual xususiyatlarini ochib beradi. Shunday qilib, adabiyot o'qitishda o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish har bir o'quvchi bilan individual shug'ullana bilishni talab qiladi. Topshiriqlar individuallashgani sari o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishdagi imkoniyatlari kengaya boradi.

Adabiy ta'lim amaliyotini yuqorida talab qilingandek tashkil etishda, shubhasiz, muammoli ta'limning o'rni katta. Maktab adabiy ta'limidagi muammoli vaziyatlar masalasi zamirida ham, barcha o'quv fanlaridagidek, o'quvchiga ko'proq bilim berish, bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishga ichki ehtiyoj va qiziqishni uyg'otish, bilim olish jarayonida erkinlik berish asosida dars samaradorligini ta'minlash va malakali mutaxassis tayyorlash maqsadiga qaratilgan. Jumladan, V. Maransman[52], D. Sladkova[53], T. Kudryavsev[54], N. Kudryashov[55], M. Lesoxina[56], L. Ayzerman[57] va boshqalar adabiyot darslarida muammoli ta'limdan foydalanishda biror mavzuni imkon qadar chuqurroq tushunishni ta'minlash va ta'lim jarayoni faollashishiga erishishni nazarda tutishgan.

Aytish kerakki, boshqa o'quv predmetlari uchun muammoli ta'limni xuddi shu maqsadda tatbiq etish bugun ham yetarli bo'lishi mumkin. Lekin adabiyot darslarida muammoli ta'lim ma'naviyat shakllantirishga, o'quvchi shaxsida o'zlikni kashf qilishga, ichki «men»ni anglashga, ulardan barkamol odam tarbiyalashga xizmat qilishga yo'naltirilishi shart.

Adabiyot darslarida tashkil qilingan muammoli vaziyatlarda o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishi va adabiy asarlarni baholashi asosida ta'lim samaradorligini oshirish, o'qitishda ta'lim

[52] Маранцман В. Г., Черкасова Т. В. Проблемное изучение литературного произведения в школе. – Москва: «Просвещение», 1977.

[53] Сладкова Д. А. Проблемное преподавание литературы в старшых классах средней школы. – Казань: Казанский университет, 1967.

[54] Кудрявцев В. Т. Внедрение принципа проблемности в обучении. – Москва, «Высшая школа», 1968.

[55] Кудряшов Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – Москва: «Просвещение», 1981.

[56] Лесохина Л. Н. О проблемности урока литературы. // Литература в школе, 1965 № 6.

[57] Айзерман А. С. Современный урок литературы и проблемное преподавание. – Москва: «Просвещение», 1969.

metodlarining xilma-xilligiga erishishdan tashqari, o'quvchilarning ongli faolligini oshirish, ularda shaxslik sifatlarini shakllantirish singari ma'naviy maqsadlar ham yotadi. Shu bilan birga, darsda ham, sinfdan tashqari ishlarda ham o'quvchilarda mustaqil fikrlashni tarbiyalovchi, ularda badiiy asarni anglash, so'zdan ta'sirlanish ko'nikmasini shakllantiruvchi maxsus ta'lim usullaridan foydalanish lozim. Chunki mustaqil fikrlash shaxs shakllanishining bosh mezonidir. Adabiy asarlar ustida ishlashda, u badiiy tahlil shaklida bo'ladimi, muammoli tarzda amalga oshiriladimi, o'quvchilarda hissiyot va tafakkur tarkib toptirish birinchi, adabiyotga doir bilim berish ikkinchi o'rinda bo'lishi kerak.

Badiiy asarlar ustida muammoli ishlash o'zida adabiy asar tabiatiga mos xususiyatlarni, uning umumiy va doimiy qonuniyatlarini ham, auditoriyaning sinfdan sinfga, yildan yilga o'tish bilan o'zgaradigan xususiy jihatlarini ham qamrab oladi. Yuqori sinflar, adabiyot darslaridagi muammoli vaziyatlarda o'quvchilarning diqqati, qiziqishi faqat qahramonlar shaxsi bilan chegaralanib qolmay, muallifga ham qaratilishi, o'quvchi adibning fikrlari yo'nalishiga ham nazar tashlashi hamisha o'qituvchining diqqat markazida bo'lmog'i lozim.

Adabiyot o'qitish tizimiga muammoli ta'limni olib kirish yo'llari haqida gapirishdan oldin, muammoli adabiy ta'lim, didaktik muammo, muammoli savol, muammoli vaziyat tushunchalariga aniqlik kiritib olish zarur bo'ladi.

Adabiyot darslarida o'quvchilar o'zlashtirishlari lozim bo'lgan bilimlarni o'zlarining kuchi, tafakkuri, bilimi va mehnati bilan o'zlashtirilishini ta'minlash maqsadida bolalar oldiga muammo qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladigan o'qitish jarayonini **muammoli adabiy ta'lim** *deb atash mumkin.*

Muammoli ta'lim asosiga qo'yiladigan, muammoli masala tarzida foydalansa bo'ladigan, o'qish jarayonida muammoli vaziyat hosil qilishga, o'quvchilar orasida tortishuv va fikrlar bahsiga asos bo'ladigan, qarashlar xilma-xilligini keltirib chiqarishga arziydigan ta'limiy masala **muammo** *sanaladi.*

Bu kabi masalalar nafaqat o'quvchilar, balki o'qituvchining o'zi uchun ham bir qadar muammoli bo'lishi kerak. Masalan, Ch. Aytmatovning 6-sinf «Adabiyot» darsligidan o'rin olgan

«Oltovlon va yettinchi» afsonasida[58] bir millatga mansub yetti o'g'lonning bir-birlariga munosabatining asl mohiyati, xatti-harakati va buning sabablari nafaqat o'quvchi, balki ancha-muncha kattalar uchun ham o'ylantiradigan masala. «Asardagi bir millatga mansub yetti o'g'londan ikkitasi – Juhadze va Sandrolarning qay biri vatan uchun xavfliroq?» savolini o'quvchilar oldiga muammo shaklida qo'yish mumkin. Bu topshiriq o'quvchidan anchagina fikriy zo'riqishni, izlanishni talab qiladi. O'quvchi bu muammoni hal etish uchun matnga tayanib, har ikki qahramonni o'rganishi, xatti-harakatlari, gaplari, bir-biriga munosabatda o'zini tutishini taftish qilishi kerak bo'ladi. Ularning vatanga munosabatini tahlil qiladi. Shaxs sifatida o'rganadi. Shu jarayonda o'smir ruhiyatida har ikki qahramonga munosabat paydo bo'ladi. Mana shu munosabat unda shaxslik sifatlari qaror topa borishiga olib keladi.

O'quvchi oldiga muammo shaklida qo'yilgan, uni asar matni ustida o'ylashga, izlanishga undaydigan, uning zamiridagi ma'nolarni tushunish uchun hayotiy tajribalariga qayta-qayta murojaat qilishga majbur qiladigan savol yoki topshiriqni muammoli masala yoki **muammoli savol-topshiriq** deyish mumkin. X. To'xtaboyevning oltinchi sinf darsligida berilgan «Sariq devni minib» asari[59] bo'yicha «Hoshimjonning bilimsizlik tufayli qilgan shuncha qilmishlaridan xabardor bo'lgandan keyin ham kitobxon uni yomon ko'rib qolmaydi. Buning sabablari haqida nima deysiz?» tarzidagi savol o'quvchilar uchun muammo bo'ladi. O'quvchilar bu masalani hal qilish maqsadida asardan Hoshimjon shaxsi tasvirlangan, uning qilmishlari yoritilgan o'rnilarni qayta-qayta o'qishga, o'z ko'ngillarida unga nisbatan paydo bo'lgan munosabatni tayin etishga majbur bo'lishadi. O'zlarining ruhiy holati, siyratidagi asoslarga tayanib, Hoshimjonni yomon ko'rib qolmaganliklarining sabablarini qidirishadi, munosabat bildirishadi.

Darsda an'anaviy yo'llar bilan o'zlashtirilishi qiyin bo'lgan yoki mohiyatiga o'quvchilar chuqurroq kirishi lozim deb topilgan biror mavzu yuzasidan o'qituvchi tomonidan tashkil qilinadigan vaziyat, holat **muammoli vaziyat** *deyiladi.*

---

[58] Ahmedov S., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2005; 114-bet.

[59] O'sha asar, 12-bet.

Masalan, 7-sinf «Adabiyot» darsligidagi H. Olimjonning «G'azal» she'ri[60] yuzasidan berilgan «G'azalning ikkinchi va uchinchi baytlari o'rtasidagi ma'no bog'liqliklarini aniqlang. Shamol timsoli tashiyotgan she'riy ma'noni toping» topshirig'ini bajarish paytida o'quvchi tushgan qiyin vaziyat, darsdagi umumiy holat muammoli vaziyat sanaladi. O'quvchilar oshiqning tong chog'i g'unchani o'pib ochayotgan shamolga havas qilishi, shamol gullar hidini olamga yoygani singari ma'shuqasining bo'yini taratib olamni «mastu-mustag'riq» qilishni istagani, agar u shu ishni qilolsa, o'z san'atiga lol bo'lib havaslanishi kabi murakkab holatlarni kashf qilish yo'lidagi izlanish jarayoni o'quvchi uchun muammoli holat, vaziyat sanaladi. Qo'yilgan masalaning nechog'lik murakkabligi muammoli vaziyatning darajasini belgilaydi.

Adabiyot darslarida muammoli dars yoki holat hosil qilishning umumiy **talablari** quyidagilardan iborat:

• adabiy ta'lim amaliyotida muammoli vaziyatni tashkil qilish uchun shunday amaliy yoki nazariy masala qo'yilishi kerakki, uning yechilishi davomida o'quvchi o'zlashtirishi lozim bo'lgan yangi bilimlarni o'zi o'rganib olsin. Muammoli vaziyatni hosil qiluvchi masalani qo'yishda quyidagi shartlarga amal qilinadi: 1. Muammoli topshiriq o'quvchilarda oldin shakllantirilgan bilim, ko'nikma va malakalarga tayanishi lozim. O'quvchilar topshiriqning shartlarini tushunib olish va uni bajarishga astoydil urinishlar natijasida uning yechimiga mustaqil ravishda yetib kela olishlari kerak. Muammo tarkibiga o'quvchi uni hal qilish davomida aniqlashi zarur bo'ladigan bitta noma'lum masala (faoliyatning yo'llari, shartlari yoki munosabat), qo'yilgan bo'lishi kerak. 2. O'quvchi oldiga qo'yilgan muammoni hal qilish uchun shu kabi masalalarga doir umumiy qonuniyatni, shu xildagi topshiriqlarni bajarishning umumiy yo'llari yoxud ayrim shartlarini o'zlashtirgan bo'lishi lozim. 3. Muammoli masalani yechish o'quvchilarda yangi bilimlarni o'zlashtirishga ehtiyoj uyg'otishi o'rnili bo'ladi.

• adabiyot darslarida o'quvchiga taklif etilayotgan muammoli masala uning intellektual imkoniyatlariga mos tushishi lozim. Qo'yiladigan muammoli masalaning murakkabligini o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv materialining yangiligi va umumlashganlik

[60] Yo'ldoshev Q., Qodirov V. Adabiyot. Umumta'lim maktablarining 7-sinflari uchun darslik-majmua. – T.: «Sharq», 2005. 277-bet.

darajasiga qarab aniqlash mumkin. O‘quvchilarning intellektual imkoniyatlari qancha katta bo‘lsa, o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan bilimlarning yangilik darajasi va umumlashganligi shunchalik baland bo‘ladi. Muammoli masalani hal qilish uchun zarur bo‘lgan harakat turlari va yechish yo‘llari ham shu darajada yuqori bo‘lishi mqsadga muvofiq;

• adabiyot darslarida qo‘yilgan muammoli masala o‘rganilishi lozim bo‘lgan bilimlardan oldinda bo‘lishi kerak. Agar o‘quvchilarda o‘rganiladigan hodisa haqida yetarli darajada ma’lumot bo‘lmasa yoki o‘quvchi mustaqil faoliyatining dastlabki belgilari aniq bo‘lmasa, ularga shunday tushunchalarni beradigan bosqich tashkil qilinishi lozim. Yoki ular hosil qilingan muammoli vaziyatda faoliyat yuritishga maxsus tayyorlanishlari kerak bo‘ladi. Muammoli vaziyatda o‘rganilishi lozim bo‘lgan o‘quv materialini to‘g‘ri ajrata bilish zarur. O‘quv materialini tayyorlash jarayonida o‘quvchilar o‘zlashtiradigan material bilan ular ijodiy o‘rganishi va o‘zligiga singdirishi darkor deb topilgan sifatlar aniq belgilanishi kerak. O‘quv materialining birinchi turiga daliliy ma’lumotlar va zarur ko‘nikmalar kiradi. Ikkinchi turiga esa faoliyatning umumiy qonuniyatlari, harakat yo‘llari, o‘zlashtiriladigan bilim va ma’naviy fazilatlarning umumiy shartlari kiradi;

• adabiyot darslarida muammoli topshiriq sifatida adabiy-nazariy masalalar, mulohaza yuritishga yo‘naltiradigan savollar, amaliy ishlarni ham sanash mumkin. Ammo muammoli vaziyat bilan muammoli masalani aralashtirib yubormaslik kerak. Muammoli masala o‘z-o‘zidan muammoli vaziyat hosil qila olmaydi. Yuqoridagi shartlarga to‘liq amal qilingandagina muammoli vaziyat vujudga kelishi mumkin. O‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan har qanday savol o‘z-o‘zidan muammoli vaziyatni paydo qilavermaydi;

• o‘quvchilarning oldiga qo‘yilgan amaliy yoki nazariy masala ularda muammoli holatni paydo qilsa, muammoli vaziyat ko‘rsatgichiga aylanishi mumkin. Buning uchun o‘qituvchi tomonidan muammoli savolga aylantirilgan masala o‘quvchilar ko‘nglidagi savollarga mutanosib bo‘lishi talab qilinadi. Agar o‘qituvchi tomonidan shakllantirilgan muammo o‘quvchilarning shaxsiy muammolariga muvofiq kelmasa, bu muammoli ta’lim talablariga mos tushmaydi va o‘quvchilarda ijodiy holat uyg‘otishga xizmat qilmaydi;

• adabiyot darslarida tashkil qilingan bitta muammoli vaziyat har xil turdagi topshiriqlar bo'yicha ham yaratilishi mumkin. Muammoli vaziyat tushuntirish, ma'lum voqea-hodisani oldindan aytish talab qilinadigan nazariy masalalar bo'yicha ham chiqarilishi mumkin. Bunday holatlarda muammoli nazariy masala zarur faktlar haqida ma'lumot berishga xizmat qilishi kerak. Muammoli vaziyatni talab qiladigan nazariy masala muammoli masalani yechish shartlariga mos keladigan faktlarga asoslanishi lozim. Muammoli vaziyatni amaliy masalalar yuzasidan ham tashkil etish mumkin. Bunday muammoli vaziyat o'quvchi oldiga qo'yilgan nazariy masalani bajara olmagan holatlarda vujudga keltiriladi. O'quvchiga oldindan ma'lum yo'llarga tayanib, masalani yechish mumkin bo'lmagan hollarda tabiiy ravishda muammoli vaziyat paydo bo'ladi, o'quvchiga harakat va faoliyatning yangi, noma'lum yo'llarini topish kerak bo'ladi;

• adabiyot darslarida muammoli vaziyatni o'qituvchi masalani bajarishda yo'l qo'yilgan xatoliklarning sabablarini anglatish yoki biror dalilni bu yo'lda tushuntirib bo'lmasligini ko'rsatish uchun ham tashkil etishi mumkin.

Muammoli ta'limga bag'ishlangan metodik adabiyotlarda muammoli vaziyatda o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonini tashkil etish va boshqarishga doir qator talablar qo'yilgan[61]. Shularga asoslangan holda bugungi adabiyot darslaridagi muammoli vaziyatlarni boshqarishga quyidagi talablarni qo'yish mumkin:

1. Adabiyot darslarida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv materiali yaratiladigan muammoli vaziyatga asos bo'lishi va ular

[61] Айзерман А. С. Современный урок литературы и проблемное преподавание. – Москва: «Просвещение», 1969; Кудрявцев В. Т. Внедрение принципа проблемности в обучении. – Москва, «Высшая школа», 1968; Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – Москва: «Просвещение», 1981; Лесохина Л. Н. О проблемности урока литературы. // Литература в школе, 1965; № 6. Маранцман В. Г., Черкасова Т. В. Проблемное изучение литературного произведения в школе. – Москва: «Просвещение», 1977; Махмутов М.И. Организация проблемного обучения. – Москва: «Просвещение», 1977; Махмутов М. И. Развитие позновательной активности и самостоятельности учащихся. – Казань: Татарское книжное издательство, 1963; Махмутов М. И. Современный урок. – Москва: «Педагогика», 1985; Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. – Казань: Татарское книжное издательство, 1972; Сладкова Д. А. Проблемное преподавание литературы в старшых классах средней школы. – Казань: Казанский университет, 1967.

o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan ehtiyojiga muvofiq kelishi kerak. An’anaviy usullarda o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan bilimlarni o‘quvchilar o‘qituvchi, darslik yoki boshqa ta’limiy vositalar orqali o‘rganardi. Muammoli ta’limda esa o‘quv materiali muammoli vaziyat orqali o‘quvchilarning o‘zlari tomonidan o‘zlashtiriladi.

2. Adabiyot darslarida o‘quvchilar o‘zlashtirishlari lozim bo‘lgan ma’lumotlarni yetkazish ba’zan bolalarning har xil ijodiy imkoniyatlaridan foydalanish yo‘li bilan ham tashkil etilishi mumkin. O‘quvchilarning ma’lum qonuniyatlarni mustaqil ravishda anglashlari, zarur yo‘llar yoki harakat shartlarini belgilashlari, ayrim hollarda, ulardan katta tayyorgarlikni talab qilsa, ba’zan kichkinagina turtki ham yetarli bo‘ladi. Ba’zi bir holatlarda o‘quvchiga o‘zlashtirish qonuniyatlarini o‘rganishda ko‘maklashish, unga harakat yo‘llarini ko‘rsatish, vaziyat talab qilganidek ish tutishni o‘rgatish kerak bo‘ladi.

3. Adabiy ta’lim amaliyotida o‘quvchi muammoli masalani hal qilishning dastlabki bosqichida avval olgan ma’lumotlaridan yoki talab qilingan faoliyat yo‘nalishidan foydalanishi lozim. Ba’zi hollarda o‘zlashtirilgan ma’lumotlardan foydalanish ayrim faktlarni tushuntirishdangina iborat bo‘ladi, boshqasida zarur xatti-harakatlar tizimini amalga oshirish talab qilinadi.

4. Adabiyot darslaridagi o‘quv topshiriqlari nisbatan qiyin bo‘lgan hollarda u o‘quvchi tomonidan hozir yechilishi zarur bo‘lgan xususiy muammoli masala sifatida umumiy noma’lumliklar tizimining izchil davomi bo‘lishi mumkin. Bitta muammoli masala bir yoki ketma-ket keladigan ikki muammoning davomi sifatida ham taqdim etilishi mumkin. Darslarda tashkil qilingan muammoli holatlarda o‘quvchilar o‘zlashtirishlari lozim bo‘lgan adabiy-nazariy bilim hamda ma’naviy-axloqiy sifatlar ularning ongli ishtiroki va mehnati bilan amalga oshiriladi. Keltirib chiqariladigan muammoli vaziyatga noma’lum bilimlarni o‘zlashtirish, oldin tuyilmagan insoniy kechinmalarni tuyish va odamni his qilishga ehtiyoj uyg‘otadigan, harakatning to‘g‘ri bajarilishiga xizmat qiladigan, o‘quvchini adabiy ta’lim maqsadi sari yetaklaydigan nazariy-amaliy, ma’naviy-axloqiy masalalar asos bo‘ladi.

Adabiy ta’limda o‘qituvchi tomonidan ma’lum mavzu yuzasidan uyushtiriladigan didaktik muammoli vaziyatdagi fikrlash jarayoni subyekt va obyektning o‘zaro maxsus faoliyat turi sanaladi. U o‘quvchi ruhiy holatining shunday turiki, unda subyekt

(o'quvchi)ga avval ma'lum bo'lmagan yangilik bo'lmish bilimni egallash yoki ma'naviy xislat (obyekt)ni kashf qilish va o'zlashtirish muammoli topshiriqni bajarish hisoblanadi.

Muammoli vaziyatning psixologik tizimi insonni intellektual faoliyatga undovchi bilim olishga bo'lgan ehtiyoj, o'zlashtiriladigan bilim, faoliyat turi, o'quvchining intellektual imkoniyatlari hamda ijodiy qobiliyati kabi jihatlarni qamrab oladi. Muammoli vaziyatning paydo bo'lishi tafakkurning ikki bosqichi: tafakkur jarayonining quyi chegarasi, ya'ni o'zlashtirilgan bilimlar muammoning hal etilishi uchun yetarli ekani, tafakkurning yuqori bosqichi esa o'zlashtirilgan bilimlar yetarli bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. Ta'limiy muammo tortishuvlar, bahs-munozaraga, fikrlar xilma-xilligini keltirib chiqarishga arziydigan, faoliyatning noma'lum yo'llari, qonuniyatlarini belgilaydigan, o'zlashtirilgan bilimlar asosida aniqlanishi mumkin bo'lgan hodisadir.

Muammoli vaziyatni Said Ahmadning 8-sinf «Adabiyot» darslik-majmuasiga kiritilgan «Ufq» romanidan keltirilgan parcha[62] bo'yicha quyidagicha tashkil etish mumkin: «Qochoq» parchasini o'rganish uchun dasturda ikki soat ajratilgan. Bu ikki soat birlashtirilib romandan olingan bob mutolaasi va uning ustida ishlashni yaxlitligicha bir kunda o'tkaziladi. Parchaning o'qituvchi tomonidan o'qib chiqilishi uchun birinchi darsning 26 daqiqasi talab qilinadi. Birinchi darsning qolgan qismi va ikkinchi dars to'lig'icha asar ustida ishlashga sarflanadi. O'qituvchi o'tgan darsning oxirida o'quvchilarga keyingi mavzu muammoli tarzda o'rganilishini ma'lum qilib, **«Yozuvchi Tursunboyga nisbatan noxolis munosabatda bo'lgan»** degan fikrni o'rtaga tashlaydi. Asar ustida ishlashga ajratilgan vaqtning ma'lum qismi mazkur muammo atrofida fikrlashishga sarflanadi. Bu muammoli vaziyatda yozuvchi shaxsi va uning o'z qahramoniga munosabati asosiy masala bo'lishi lozim. O'quvchilar yozuvchi orqali Tursunboyga, Tursunboy orqali yozuvchiga baho beradilar, o'z munosabatlarini bildiradilar. Bunday qaltis vaziyatda o'qituvchi o'quvchilarning ma'naviy o'lchovlar, axloqiy talablar doirasidan chiqib ketishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Darsda qatnashgan o'quvchilarning hech biri Tursunboyning qilmishini ma'qullamaydi, albatta. O'quvchilarning munosabatlarida

[62] Kattabekov A., Yo'ldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «O'qituvchi», 2002. 288-bet.

Tursunboyga achinish hissi bo'lishi mumkin. Uning shunday holatga tushib qolishiga sabab bo'lgan jihatlar haqida fikrlashiladi. Biri ota-onani ayblaydi, ikkinchisi Tursunboyning o'zini, uchinchisi urushni. Lekin darsda o'qituvchi tomonidan yozuvchiga munosabat bildirish, shu lavhaning romanga kiritilishi ahamiyati, adibning Tursunboyga munosabati haqidagi fikrlar o'rtaga tashlanganda o'quvchilar salmoqli fikrlar aytolmasliklari ham mumkin. Bu sinfdagi muhit, o'quvchilarning bilimdonligi darajasi, ma'naviy-axloqiy saviyasi bilan bog'liq holat. Qolaversa, bunday vaziyatni o'quvchilarning bahs-munozara darslarida qanchalik ko'p qatnashgani bilan ham asoslash mumkin.

O'quvchilarning bir qismi darsda yetarlicha «ochilmay» qolishi ham ta'lim amaliyotida uchrab turadigan hol. O'quvchilardan har qanday holatda ham fikrlarini asoslashga harakat qilish talab qilinadi. Ayrimlar buning uddasidan chiqolmaydilar. Asoslanmagan fikrni aytish muammoli dars uchun maqsad emas. O'quvchilar o'z fikrini aytib, xulosasini chiqargandan so'ng asar matni yuzasidan darslikda taqdim etilgan savol-topshiriqlarni o'rtaga tashlab, matn ustida ishlashni davom ettirish mumkin. Maktabda bunday darslarni ko'proq tashkil etish ta'lim jarayonida o'quvchilar faolligini oshiradi, ularda zarur bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishiga imkon yaratadi, kutilgan maqsadga erishishni tezlashtiradi. Bundan tashqari:

– Abdulla Qodiriyning 9-sinf darsligida berilgan «O'tgan kunlar» romani asosida «Kumush o'z xudbinligining qurboni»;

– Tog'ay Murodning 6-sinf darsligida taqdim etilgan «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi yuzasidan «Bo'ri polvon yaxshi kurashchi-yu, yomon ota»;

– Odil Yoqubovning 6-sinf darsligida taqdim etilgan «Muzqaymoq» hikoyasi asosida «Egamberdi Yoqubov davrning emas, o'z o'jarligining qurboni»;

– Pirimqul Qodirovning 6-sinf darsligida berilgan «Avlodlar dovoni» romani asosida «Humoyun uquvsiz, bilimsiz, noshud shahzoda. Shuning uchun ham jangda mag'lubiyatga uchradi» singari o'quvchilarda darhol qarshi munosabat uyg'otadigan, ularni muvozanatdan chiqaradigan, tuyg'ularini junbushga keltiradigan, qahramonlar himoyasiga otilib chiqishga yo'naltiradigan muammoli savol-topshiriqlarni tavsiya etish mumkin.

Umuman, shuni aytish mumkinki, inson ma'naviyatining sog'lomlashuvi uning fikrlari va xatti-harakati tozarishida aks etadi. Shuni anglagan holda o'quvchilarni ta'limning dastlabki bosqichidan to'g'ri tarbiyalashga erishmoq lozim. To'g'ri tarbiya – tarbiyalanuvchida tabiatan mavjud bo'lgan sifatlarni uyg'otish va ularning rivojlanishi, ma'lum maqsad sari yo'nalishiga ko'maklashish, shu jarayonga monand ravishda bilim hamda tarbiya berishdan iborat. Adabiyot o'qitish jarayonida beriladigan tarbiyada hissiyot, badiiylik va samimiylik o'zaro uyg'unlikda bo'ladi. Badiiylik o'quvchida bilim, ko'nikma, malaka shakllantirish bilan birga unga hayotning rangi, ohangi, mohiyatini ochib beradi. Tarbiya jarayonidagi hissiyot va samimiyat esa, tarbiyaviy tadbirlarning ta'sirchanligini ta'minlaydi. Bolalarni bilimdon qilish yo'lida beriladigan bilimlar ham hissiyot bilan sug'orilgandagina ularning ruhiyatiga kirib, chuqur o'rnashadi.

Nimanidir yoqlash yoki unga qarshi kurashish uchun kishi ko'nglida unga nisbatan munosabat bo'lishi kerak. Mana shu munosabat hissiyot hisoblanadi. Buning uchun yaratilajak yangilikni sevish kerak. Mana shu sevgi ham hissiyot sanaladi. Xullas, hissiyotga qorishgan faoliyatgina kishini kurashga, intilishga, izlanishga undaydi.

Xulosa qilib aytganda, adabiy ta'limning har bosqichida muammoli ta'limdan foydalanish shakllanib kelayotgan shaxsning ma'naviy kamolini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Muammoli ta'limning maqsadi va vazifalari, uning o'zigagina xos bo'lgan jamiki yetakchi jihatlarni ajrating va yozib oling. So'ngra ularning har birini alohida sharhlang. Yutuq va kamchiliklarini farqlang.

2. Ta'limning bu turi bilan maxsus shug'ullangan olim (V. Okon, M. Maxmutov, I. Ilnitskaya, T. Kudryavsev, A. Matyushkin)larning muammoli ta'lim bilan bog'liq qarashlaridagi alohida jihatlarni ajratib yozing va taqqoslang. O'xshash va farqli tomonlarini aniqlab ularni tahlilga torting.

3. Muamoli ta'limda «*...o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda intellektual zo'riqishga ehtiyoj va qiziqish*

uyg'otishdir», degan qarash mavjud. Siz, bo'lajak o'qituvchi, bunga qanday qaraysiz? Nima deb o'ylaysiz, inson biror masalani hal etishda o'zini ixtiyoriy ravishda zo'riqtirishi, yana bunga qiziqishi mumkinmi? Agar mumkin bo'lsa, o'qituvchi buni qanday amalga oshiradi?

4. Oddiy savol bilan muammoli savol orasida qanday tafovut bor? Biror badiiy asar matni yuzasidan oddiy va muammoli savol tuzing. Oradagi farqni misollar asosida sharhlab bering.

5. Adabiyot darslarini muammoli ta'lim asosida tashkil etish yo'llariga e'tibor qarating. Bu jarayondagi muhimlarni ajrating. Har biriga alohida to'xtalib sharhlang.

6. Adabiyot darslarida muammoli ta'limdan foydalanishning o'ziga xos jihatlarini ajratib yozing va izohlang. Topildiqlaringizga tayangan holda o'zingiz tanlagan biror asar ustida muammoli ishlash yo'lini tayin eting.

7. Ch. Aytmatov qalamiga mansub «Oltovlon va yettinchi» afsonasini o'qing. So'ngra uning mazmuni asosida tavsiya etilgan: «*Asardagi bir millatga mansub yetti o'g'londan ikkitasi – Juhadze va Sandrolarning qay biri vatan uchun xavfliroq?*» tarzidagi muammoli savol ustida mulohaza yuriting. Qarashlaringizni afsona matnidan misollar keltirgan holda asoslang.

8. X. To'xtaboyevning «Sariq devni minib» asari bilan tanishing. So'ngra asar mazmuni yuzasidan tuzilgan: «*Hoshimjonning bilimsizlik tufayli qilgan shuncha qilmishlaridan xabardor bo'lgandan keyin ham kitobxon uni yomon ko'rib qolmaydi. Buning sabablari haqida nima deya olasiz?*» tarzidagi muammoli savol ustida bir o'quvchi bo'lib izlaning. Qarashlaringizni ruhiyatingizda Hoshimjonga nisbatan paydo bo'lgan tuyg'ularingiz asosida tahlil qiling.

9. Bugungi adabiyot darslaridagi muammoli vaziyatlarni boshqarishga qo'yiladigan talablar bilan alohida tanishing. Har birining mohiyatiga kirishga urinib ko'ring va izohlang. Ularni tashkil etish borasida o'z munosabatingizni bildiring. Fikrlaringizni kursdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.

10. Sh. Xolmirzayevning «O'zbeklar» hikoyasini o'qing. So'ngra «Sizningcha, asar qahramonlaridan qaysi birini chinakam o'zbek?», «Ergashvoyning gaplari, ishlari g'ashingizni keltiryap-

timi yoki yoqyaptimi? Nima uchun?», «Hikoyaning qaysi qahramoni o'z tabiati va qiliqlari bilan sizga ko'proq ma'qul? Nega?», «Siz chinakam o'zbeklik bilan chin odamlik haqida nima deya olasiz?» va «Siz cho'pon va ayoli bilan faxrlanasizmi yoki ular uchun hijolat bo'lasizmi yohud rahmingiz keladimi? Nega? Hasharchi talabalardan-chi?» singari mustaqil mulohaza talab qiladigan savollar ustida o'ylaning. Har biringiz o'z qarashlaringizni kursdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.

11. Said Ahmadning «Ufq» romanidan keltirilgan «Qochoq» nomli parcha bilan tanishing. So'ngra shu matn mazmuni asosida tuzilgan muammoli masala: «*Yozuvchi Tursunboyga nisbatan noxolis munosabatda bo'lgan*» – ustida o'ylab ko'ring. Fikrlaringizni birgalikda o'rtoqlashing.

12. «Kumush o'z xudbinligining qurboni»; «Bo'ri polvon yaxshi kurashchi-yu, yomon ota»; «Egamberdi Yoqubov davrning emas, o'z o'jarligining qurboni»; «Humoyun uquvsiz, bilimsiz, noshud shahzoda. Shuning uchun ham jangda mag'lubiyatga uchradi» singari muammoli masalalar haqida fikrlashish uchun avval bu asarlar bilan tanishing. Keyin har biri bo'yicha birgalikda muammoli daqiqalar tashkil eting.

13. «Abdulla Oripov ijodida muhabbat tarannumi» mavzusida insho yozing. Bir-biringizning inshoyingizni tekshiring. Xatolar ustida suhbatlashing.

TA'LIM TEXNOLOGIYALARI. ADABIY TA'LIMDA HAMKORLIKDA O'QITISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Reja:

1. Ta'lim amaliyotida o'qitishning turfa texnologiyalari.
2. Sinergetika, ya'ni hamkorlik ilmiy yo'nalish sifatida.
3. Ta'lim amaliyotidagi subyekt va obyekt munosabatlari.
4. Hamkorlik pedagogikasining asosiy maqsad va vazifalari.
5. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining afzalliklari va istiqboli.
6. Kichik guruhlarda hamkorlikda ishlash.

Texnologiya so'zi yunoncha: «texne» – mahorat, san'at; «logos» – ta'limot ma'nolarini bildiradi. Bu so'z sanoatda yoki qishloq xo'jaligida tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladigan metod va usullar yig'indisini bildiradi. Ta'lim jarayoniga nisbatan esa o'qish va o'qitishning o'zaro uzviyligini, aloqadorlik bosqichlarini ajratish, ta'lim-tarbiya jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun bajariladigan ishlarni muvofiqlashtirish, ularning ketma-ketligi hamda bosqichma-bosqichligini ta'minlash, rejalashtirilgan barcha ishlarni talab darajasida bajarishni anglatadi. Ya'ni ta'lim texnologiyasi tushunchasi ta'lim berish san'ati, ta'lim berish mahorati ma'nolarini ifodalaydi. «Yangi pedagogik texnologiya» deyilganda esa ta'lim berishning yangicha san'atini ishga solib uni samarali tashkil etish, jahon andozalari darajasiga ko'tarish nazarda tutiladi.

Ta'lim amaliyotida o'qitishning turfa texnologiyalari mavjud bo'lib shulardan biri hamkorlikka asoslangan ta'lim texnologiyasidir. O'qituvchi bilan ta'lim oluvchi hamkorligini tashkil etish muammosi barcha davrlarda ham o'ta dolzarb masalalardan bo'lib, mazkur hamkorlikning nazariy asoslari pedagogik sinergetika doirasida tadqiq etilgan. Bu ta'lim beruvchi uchun ham, ta'lim oluvchi uchun ham o'z faoliyatini mustaqil tarzda tashkil etishga oid nazariy yondashuvlardan biri bo'lib, o'qituvchi-o'quvchi hamkorligini to'g'ri tashkil etish bilan bog'liq yangi dunyoqarashdir.

Sinergetika (yunoncha **sunergeia** – hamkorlik, hamjihatlik) – tizimlarning o'z-o'zini mustaqil tarzda tashkil etish nazariyasi,

o'z-o'zini boshqarish, nomuntazam hodisalarni o'rganish, dunyoviy hodisalarni yangicha izohlash, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy murakkab tizimli jarayonlarning tabiatini bilishga qaratilgan ilmiy yo'nalish, tafakkur usulidir[63].

Sinergetika, ya'ni hamkorlik ilmiy yo'nalish sifatida XX asrning 60 – 70-yillarida shakllangan. XXI asrda paydo bo'lgan pedagogik sinergetikani esa ta'lim-tarbiya jarayonining subyektlari hamkorligini anglashga ko'maklashadigan nazariy-amaliy yondashuv sifatida talqin etish o'rinlidir.

Ma'lumki, XX asrning oxiri XXI asrning boshlariga kelib ta'lim jarayoni subyektlari faoliyatiga nisbatan yangicha yondashuvlar vujudga keldi. Bu yondashuvlarning ahamiyati shundaki, shaxslararo munosabatlar o'zaro hamkorlik jarayonida yangi sifat ko'rsatkichlariga ega bo'ladi va kutilgan natijani beradi. Pedagogik hamkorlik ta'lim jarayoni subyektlari faoliyatida yangicha sifat o'zgarishlarining shakllanishi va namoyon bo'lishiga ko'maklashadi. Pedagogik hamkorlikning muhim jihati shundaki, u ta'lim jarayoni subyektlari faoliyatini muayyan tarzda uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

Kuzatishlar ko'rsatmoqdaki, nafaqat turg'unlik, balki mustaqillikning dastlabki yillarida yaratilgan pedagogikaga oid darslik va ilmiy manbalarda ham «pedagogik hamkorlik» tushunchasi bevosita muammo sifatida ko'tarilmagan. Vaholanki, pedagogik hamkorlik va uni o'qitish kechimida qo'llash zamonaviy ta'limda hal etilishi zarur bo'lgan muammolardandir. Maktab o'qituvchilari pedagogik hamkorlik, uning dialektik tabiati, o'ziga xos xususiyatlari, samaradorligi, bunday hamkorlikni tashkil etish yo'llari haqida yetarlicha tasavvur, bilim va tajribaga ega emaslar. Bularning barchasi mazkur hodisani har tomonlama tadqiq etish ehtiyoji mavjudligidan dalolat beradi.

Hamkorlik masalasining pedagogika ilmida chuqur o'rganilmaganligi sababi quyidagilardan iborat:

1) pedagogik hamkorlik hodisasi milliy pedagogika va didaktika uchun yangi fenomen ekanligi;

2) ta'lim jarayonini subyekt-subyekt asosida tashkil etish kechagi jamiyatda shakllangan talablar maqsadiga monand emasligi;

---

[63] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 247.

3)o'qituvchi va o'quvchi faoliyatida subyekt-obyekt munosabatlari barqarorlashib qolganligi;

4)ijtimoiy-siyosiy sabablarga ko'ra soha mutaxassislarining e'tiborini jalb qilmaganligi;

5)bu tushunchaning o'qituvchi o'rganib qolgan hokimlik faoliyatiga mos tushmasligi;

6)pedagogik faoliyatning tezkorligi, bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchi erkinligining ustuvorligi va hk.lardir.

Pedagogik hamkorlik jarayon subyektlari uchun o'zligini namoyon qilish imkoniyatidirki, unda o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro hamkorligi: o'quvchining erkinligi; ijodkorligi; bu jarayonda tartibsizlikning namoyon bo'lishi singari jihatlarni yuzaga keltiradi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining afzalliklari va istiqboli. Pedagogik hamkorlik ta'lim subyektlari faoliyatining tadrijiy yo'lini namoyon qiladi. Pedagogik hamkorlik jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchi faoliyati uyg'unlashib, ijodiy xarakter kasb etadi. U ta'lim jarayoni subyektlaridagi har bir o'ziga xos jihatni hisobga olishni taqozo qiladi. Pedagogik hamkorlikning yuzaga kelishi uchun o'qituvchi va o'quvchi pedagogik jarayonning o'zaro aloqador subyektlari darajasiga ko'tarilishlari kerak. Zero, o'quv-biluv jarayonining shaxsga yo'naltirilganligi markazida subyektlar orasidagi hamkorlik yotadi. O'quv-tarbiya jarayonidagi hamkorlik subyektlarning birgalikda yangi axborotlarni o'zlashtirishlari va ularni o'z faoliyatlarida ijodiy qo'llashlariga ko'maklashadi.

Pedagogik hamkorlik, avvalo, bilimlarni o'zlashtirishda jamoa bo'lib faoliyat ko'rsatishni nazarda tutadi va uning asosiy maqsadi – ishtirokchilarning his-tuyg'uga asoslangan obrazli tafakkurini shakllantirishdir. Bu serqirra usuldan murakkab didaktik-ijodiy masalalarni yechish, pedagogik amaliyotda esa o'quv-biluv muammolarini hal etish yo'li sifatida foydalaniladi. Bu usul o'quvchi tomonidan o'zlashtirilishi mo'ljallangan o'quv materialiga ijodiy yondashish imkoniyatini kengaytiradi.

Pedagogik hamkorlik jarayonida jamoa bo'lib ishlash guruhda mavzu doirasida yangi mushtarak g'oyalar tug'ilishiga zamin hozirlaydi. Tabiiyki, pedagogik hamkorlik texnologiyasi ta'lim ja-

rayonida samaradorligi sinalgan ilg‘or metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Ta’lim jarayonida ulardan vaqti va o‘rnida foydalanilsa, o‘quvchining izlanuvchanlik qobiliyati muntazam rivojlanib borayotganini payqash mumkin. Hamkorlikda ishlaganda qo‘yilgan muammoning yechimiga yo‘naltirilgan savol va topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarni yangi farazlar, his-tuyg‘uga asoslangan xulosalar chiqarishga undaydi va bunga ma’lum miqdorda erishiladi ham. O‘quvchilar o‘z ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilishga odatlanib boradilar.

Amerikada o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab hamkorlikka asoslangan ta’lim jarayoni, o‘qitish metod va usullari, o‘quv topshiriqlari variantlarini ishlab chiqish, tajriba-sinovdan o‘tkazishga kirishilgan va bu borada jahon pedagogikasi foydalanishiga arzigulik yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Ta’limiy ishlarni hamkorlikda tashkil etishda quyidagi asosiy holatlar mujassamlashadi:

1)ta’limiy muammoning o‘quvchi muhokamasiga dastlabki ko‘rinishda qo‘yilishi;

2)o‘quvchida ta’limiy muammoning tahlili va buning uchun zarur bilimlar haqida tasavvur uyg‘otish;

3)ta’limiy muammoni yechish imkoniyatlarini aniqlash va chegaralash;

4)o‘quvchi ongida uning shaxsiy dunyoqarashi va ilmiy-amaliy tushunchasi doirasida muammoni qayta shakllantirishga erishish;

5)qayta shakllantirilgan muammo variantlaridan qulayini tanlay olish;

6)hamkorlik uchun asosiy bo‘lgan bosqichlardan o‘tish;

7)qo‘yilgan muammo yechimi talablariga asoslangan holda yondashuvlar yoki tayyor javoblarni bayon qilish[64].

Hamkorlik asosida o‘rganishda (o‘rgatish emas!) e’tibor subyekt sifatida muayyan o‘quvchi emas, balki o‘quvchilar guruhiga qaratiladi. Bu o‘rinda o‘qituvchi bilan o‘quvchilar guruhi subyekt-subyekt munosabatlariga kirishadilar. Bunday jarayonning xarakterli jihati izlanuvchanlik faoliyatining birgalikda amalga oshirilishidadir. Hissiy-obrazli muhokama va tanlov natijasida shaxslararo mustahkam birgalikdagi harakat

[64] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

vujudga keladi, hamkorlikka oid ishlab chiqilgan qat'iy talablar uni o'quv jarayonida to'g'ri amalga oshirilishiga asos bo'ladi. Mazkur murakkab va serqirra texnologiyadan ko'zlangan maqsad yo'lida foydalanish o'qituvchidan yuksak darajadagi bilim, pedagogik-psixologik tayyorgarlik, mahorat va fidoyilikni talab qiladi. Agar ta'lim beruvchida shu jihatlarning birortasi yetishmasa yoki qaysidir jihatida «kemtik»lik sezilsa, mazkur jarayon o'rganish faoliyatiga aks ta'sir ko'rsatishi ham hech gap emas. Pedagogik hamkorlikning o'ziga xos jihatlaridan yana biri har xil ta'limiy sharoitlarda turlicha tabiatga, dunyoqarashga ega bo'lgan subyektlar imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishidadir. Bu sohadagi dastlabki yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik hamkorlikka oid konsepsiyalar murakkab, muntazam bo'lmagan ochiq didaktik vaziyatlar, uning tarkibiy qismlari va tarbiya jarayonini qamrab oladi. Bugungi kunga kelib, ta'lim jarayonidagi hamkorlik ta'limni rivojlantiruvchi ilg'or g'oya sifatida namoyon bo'lmoqda. Zero, pedagogik hamkorlik tushunchasi ostida mustahkam nuqtai nazarga ega bo'lgan pedagogik yondashuvlar, nazariyalar, qonuniyatlar, pedagogik tizimlar birlashadi, mushtaraklik kasb etadi.

O'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik hamkorlik g'oyasining tatbiq etilishi, an'anaviy pedagogik tafakkurda bir tomonlama qotib qolishga barham beradi. Bu nazariyani milliy tarbiyashunoslik amaliyotiga joriy etish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Maktab o'quvchisida pedagogik hamkorlik asosida faoliyat ko'rsatish ko'nikma, malakalarini shakllantirish va rivojlantirishni boshlang'ich ta'lim jarayonidayoq tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Chunki ta'limning mazkur bosqichida o'quvchida ijodiy faoliyat ko'rsatishning ilk ko'rinishlari shakllanadi va o'zining rivojlanish bosqichiga kiradi. Bolada ijodkorlik imkoniyatlarini yuzaga chiqarish va o'z-o'zini namoyon qilish ko'nikmalari tarkib topadi. O'qituvchi bilan muloqotga kirishish, hamkorlik, hamjihatlik ko'nikmalarini ta'limning ushbu bosqichida shakllantirish nihoyatda zarurligini amaliy tajribalar yaqqol ko'rsatmoqda.

Hamkorlikda o'qitish g'oyasi Amerikadagi J. Xopkins universiteti professori R.Slavin, Minnesot universiteti professori R. Jonson, D. Jonson, Kaliforniya universiteti professori Sh. Sharonlar tomonidan ishlab chiqilgan[65].

[65] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – . С. 133.

Amerika olimlari tomonidan yaratilgan hamkorlikda o'qitish g'oyasi, asosan o'quvchilarda DTS va fan dasturida qayd etilgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Isroil va Yevropa olimlari tomonidan tavsiya etilgan hamkorlikda o'qitish nazariyasi o'quv materialini barcha o'quvchilar tomonidan qayta ishlash, loyihalashtirishni bahs-munozara asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur g'oyalar bir-birini to'ldiradi, didaktik jihatdan boyitadi va bir-birini taqozo etadi.

Hamkorlikda o'qitish g'oyasi didaktikada 1970-yillarda paydo bo'lgan. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi Amerika qo'shma shtatlari, Buyuk Britaniya, Kanada, Germaniya, Avstraliya, Niderlandiya, Yaponiya, Isroil mamlakatlari ta'lim muassasalarida keng qo'llanilmoqda. Tom ma'noda, pedagogik hamkorlik masalasi uzoq yillardan buyon dunyo didaktlari va pedagoglarini qiziqtirib kelgan. Jumladan, rus olimi V. M. Myasishevning qarashlarida, shaxs – o'zaro hamkorlik va boshqalar bilan munosabat asnosida o'zligini namoyon etishi ta'kidlanadi. O'tgan asrning 80 – 90-yillarida ijtimoiy psixologiya, mehnat va boshqaruv psixologiyasi sohalarida hamkorlik faoliyatini amalga oshiradigan guruhlarga qiziqish birmuncha o'sdi. Rus olimi B. F. Lomov: «insonning individual xususiyatlari jamoa bilan hamkorlikdagi faoliyati asnosida namoyon bo'ladi», deya ta'kidlagan edi[66].

Rus pedagogi B. G. Ananev hamkorlikdagi faoliyatning muhim omili hisoblangan muomala madaniyatiga oid tadqiqotlarida o'qituvchining baholash, tahlil qilish, tarbiyachilik imkoniyatlari o'quvchilarning aqliy va axloqiy rivojlanishlari uchun muhim manba ekanini alohida ta'kidlagan[67]. A. V. Petrovskiy esa shaxslararo munosabatlar jamoadagi faoliyatdan kelib chiqishini o'rgangan holda, ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchilar bilan hamkorligini tashkil etish faqat ularning muloqot, muomalaga nisbatan ehtiyojini qondirish vositasi emas, balki o'quv materialini o'zlashtirishning ham muhim sharti ekanligini ta'kidlaydi[68].

Hamkorlikda o'qitishning asosiy g'oyasi o'quv topshiriqlarini nafaqat birgalikda bajarish, balki hamkorlikda o'qish-o'rganishdir.

---

[66] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[67] O'sha asar.

[68] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

Hamkorlikda o'qitish har bir o'quvchini kundalik qizg'in aqliy mehnatga, ijodiy va mustaqil fikr yuritishga o'rgatish, shaxs sifatida onglilik, mustaqillikni tarbiyalash, har bir o'quvchida shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usini vujudga keltirish, o'z kuchi va qobiliyatiga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, tahsil olishda mas'uliyat hissini shakllantirishni ko'zda tutadi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi har bir o'quvchining ta'lim olishdagi muvafaqqiyati guruh muvafaqqiyatiga olib kelishini anglagan holda mustaqil va sidqidildan aqliy mehnat qilishga, o'quv topshiriqlarini to'liq va sifatli bajarishga, o'quv materialini puxta o'zlashtirishga, o'rtoqlariga hamkor bo'lib, o'zaro yordam uyushtirishga zamin tayyorlaydi.

Hamkorlikda o'qitishda o'quvchilarga topshiriqni hamkorlikda bajarish uchun ko'rsatma berilishining o'zi yetarli emas. O'quvchilar tom ma'nodagi hamkorlikda ishlashlari, har bir o'quvchi qo'lga kiritgan muvafaqqiyatidan quvonishi, bir-biriga sidqidildan yordam berish hissini tuyishi uchun qulay ijtimoiy-psixologik muhit vujudga keltirilishi zarur. Mazkur texnologiyada o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish sifatini aniqlashda ularni bir-biri bilan emas, balki har bir o'quvchining kundalik natijasi avval qo'lga kiritilgan natijasi bilan taqqoslanadi. Shunda har bir o'quvchi o'zining dars davomida erishgan natijasi o'z jamoasiga foyda keltirishini anglagan holda mas'uliyatni his qilib, ko'proq izlanishga, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga intiladi.

O'quv jarayonida o'zaro hamkorlikka asoslangan do'stona muhitni vujudga keltirish shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Maktabdagi o'quv-biluv jarayoni o'quvchining huquqlari va erkinliklarini himoya qilish asosida tashkil qilinishi lozim. O'qituvchi bilan o'quvchi orasida o'zaro hamkorlik muhiti yaratilayotganda barcha o'quvchilarning imkoniyatlari va ehtiyojlari hisobga olinishi juda muhimdir. Bu jarayonda o'zaro tenglik muhiti hukmron bo'ladi, o'quv jarayonida o'quvchilarning aksariyat muammolarini yechishga ko'maklashadigan ta'lim-tarbiyaviy muhit tashkil etiladi. Ta'lim-tarbiya maktab, ota-onalar, mahalla va o'quvchilar jamoasi hamkorligida, demokratik va tolerantlik tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar oddiy ta'lim oluvchilar emas,

ta'lim-tarbiya jarayonining teng huquqli, hamkorlik asosida jipslashgan ishtirokchilari bo'lishlariga erishiladi. Sinfdagi barcha o'quvchiga bir xil muomala va munosabat, hamkorlikdagi ta'lim, o'quvchi, o'qituvchi va ma'muriyat orasida do'stona munosabat ustuvorligi asosida sifatli ta'lim berish jarayoni vujudga keladi. O'quvchilarga nisbatan do'stona munosabat muhiti o'zaro adolatli munosabatlar zamirida yaratiladi. Adolat bor joyda haqiqat, haqiqat bor joyda o'zaro hurmat muhiti hukm suradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'qituvchi o'quv-biluv jarayonini tashkil etar ekan, har bir o'quvchining betakror ekanligi, uning ta'lim-tarbiyasi oilaviy muhitga, sinfdagi mavqeiga, ustozlarining munosabatiga, ruhiy kechinmalari va kayfiyatiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lishini unutmasligi lozim. Ta'lim muassasasidagi har bir pedagog o'quvchining qalbidan chuqur joy ola bilishi, ularning hurmat-ehtiromiga erishishi, o'quvchining eng yaqin kishilaridan biriga aylanishi, quvonch va tashvishiga sherik bo'lishi, muammoli vaziyatlarda to'g'ri yo'l ko'rsata olishi zarur. Shunda ta'lim-tarbiya oldiga qo'yilgan maqsadga erishish mumkin bo'ladi.

O'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi o'zaro hamkorlik muhitini shakllantirish uchun, avvalo, quyidagilarni amalga oshirish kerak:

– o'quv jarayonida ijodkorlik muhitini vujudga keltirish;

– o'quvchilar faoliyatini muayyan tartib asosida tashkil etish;

– o'quvchilar orasida o'zaro do'stona muhitni vujudga keltirish kabilar.

O'zaro hamkorlik va do'stona muhitni vujudga keltirish uchun o'quv-tarbiya jarayonining ochiq xarakter kasb etishi va o'zaro axborotlar almashinuvi uchun qulay bo'lishini ta'minlash muhimdir.

Ta'lim jarayonida o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun o'quvchilarda ongli faoliyat ko'rsatish ko'nikmasini tarkib toptirish, ularni mustaqil, ijodiy fikrlashga o'rgatish alohida ahamiyatga ega.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning hamkorlikka asoslangan ijodiy faoliyatini tashkil etish uchun axborotlardan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bilimlarni modellashtirish turli ilmiy yo'nalishlarda turli maqsadlarda amalga oshiriladi. Ekspert tizimlar nazariyasida bu metoddan intellektual vazi-

falarni kompyuter vositasida yechishda foydalaniladi. O'quv muhitida o'qituvchi ham jismoniy, ham virtual ekspert model sifatida namoyon bo'ladi. Pedagogik amaliyotda o'quvchilarning bor imkoniyatlarini ularning o'zlari uchun maksimal darajada yuzaga chiqara bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni yangi bilimlarni o'zlashtirishda bor imkoniyatdan samarali foydalana bilish zarur.

Jumladan:

1)o'quvchilar aniq ilmiy, amaliy muammolarni yechishga jalb etilishi, bu jarayonda ularda muayyan qiziqishlar hosil bo'lishi;

2)mantiqiy-lingvistik modeldan topshiriqlarni yechish vositasi va ularning yechimlarini tekshirish usuli sifatida foydalanish imkoniyati vujudga kelishi;

3)qo'lga kiritilgan natijalar aksariyat hollarda elektron ko'rinishlarda ifodalanishi lozimligi.

Buning natijasida o'quvchilarda kompyuterdan ma'lum maqsadlar yo'lida foydalanishga oid dastlabki ko'nikmalar tarkib topadi va har bir o'quvchida o'zi uchun zarur bo'lgan axborotlar bazasini yaratishga bo'lgan intilish vujudga keladi. Bu jarayonda ular birgalikda harakat qila boshlaydilar, har bir o'quvchi o'z bilim zahirasini sinfdoshlari egallagan bilimlar yordamida boyitish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Bunda ularga yangi bilimlar bilan boyitilgan o'quv materiallari yaqindan yordam beradi. O'qituvchi intellektual xarakterdagi o'quv topshiriqlaridan kengroq foydalangan holda hamkorlikka asoslangan o'quv muhitini vujudga keltirishi lozim. Ta'lim-tarbiya tizimiga bunday yodashuvni tatbiq qilish natijasida maktab ta'limida yangi yo'nalish vujudga keladi.

Pedagogik hamkorlik va hamjihatlikka asoslangan bilimlar to'rt ko'rinishda namoyon bo'ladi. Hamkorlik nazariyasi:

1)fundamental ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga asos bo'ladigan, umumiy ilmiy nazariyalar, dunyoqarashlar, g'oyalar, tamoyillar, timsollar, tasavvurlar tizimidan iborat paradigma;

2)nomuntazamlik, ochiqlik, o'tish xarakteridagi jarayonlarning tengsizligiga asoslangan g'oya atrofida birlashadigan muayyan xususiy ilmiy qarashlar;

3)tizimlarning o'z-o'zini tashkil etish yoki o'tish jarayonlariga oid umumiy ilmiy yondashuvlar;

4)ilmda mavjud bo'lgan hukmron tafakkurga barham berish, o'zgarmas tushunchalar va barqaror tafakkur, o'tish xarakteridagi daliliy shakllar va obrazlar, yangicha dunyoqarash[69].

Ta'lim jarayonida o'quvchilar faoliyatini, dunyoqarashini har tomonlama o'zgartirish tamoman yangi ilmiy-pedagogik asoslarga tayanishni taqozo qilmoqda. Umumiy o'rta ta'lim oldiga qo'yilgan maqsad, vazifa va tamoyillarni amalga oshirish nafaqat ta'lim mazmunini o'zgartirishni talab qilmoqda, balki uning shakllari, metodlari, o'qituvchi faoliyatini ham takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj kuchaymoqda.

Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish. Bu yondashuvda kichik guruhlar sinfdagi o'quvchilarning sonidan kelib chiqqan holda to'rt, olti, sakkiz o'quvchidan tashkil topadi. O'qituvchi avval mavzuni tushuntiradi, so'ngra o'quvchilarning mustaqil ishlari tashkil etiladi. O'quvchilarga berilgan o'quv topshiriqlari ham shuncha qismga ajratilib, har bir o'quvchi topshiriqning ma'lum qismini bajaradi. Topshiriq yakunida har qaysi o'quvchi o'zi bajargan qism yuzasidan fikr yuritib, o'rtoqlarini o'qitadi, so'ngra guruh a'zolari tomonidan topshiriq yuzasidan umumiy xulosa chiqariladi.

O'qituvchi har bir kichik guruh axborotini tinglaydi va bilimlarni nazorat qilishning turfa usullaridan foydalangan holda aniqlab baholaydi. O'quvchilarning kichik guruhlardagi o'quv faoliyati o'yin (turnir, musobaqa) shaklida ham tashkil etilishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchining hamkorlikdagi faoliyatiga doir tadqiqotlarda asosiy e'tibor o'zaro munosabatning rivojlanishini o'rganishga qaratiladi, o'qitishni guruhli tashkil qilish jarayoni bayon qilinadi.

Psixolog A.V. Petrovskiy jamoadagi shaxslararo munosabatlar faoliyatidan kelib chiqishini o'rganib, ta'lim jarayonidagi o'qituvchining o'quvchilar bilan hamkorligini tashkil qilish faqat ularni muloqotga bo'lgan ehtiyojini qondirish emas, balki o'quv materialini o'zlashtirishning ham vositasi ekanligini ta'kidlaydi[70].

O'zaro hamkorlikning muhim omili va o'quvchilarning o'zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorligining shakllaridir. Hamkorlikdagi o'quv faoliyati o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining va birgalikdagi xat-

---

[69] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[70] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

ti-harakatlarining alohida turidirki, u o'zlashtirish obyektini, bilim faoliyatining barcha qismlarini qayta qurishni ta'minlaydi.

Hamkorlikdagi o'quv faoliyatining maqsadi o'zlashtiriladigan faoliyat va birgalikdagi harakatlar, munosabat hamda muloqotning boshqarish mexanizmini yaratishdir. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli o'quvchilarda ilgari surilgan yangi g'oyalar va o'zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bog'liq maqsadlar hamda sheriklikdagi shaxs pozitsiyasini boshqarish istaklarining yuzaga kelishidir.

Pedagogik psixologiya fanida hamkorlikning quyidagi sakkizta shakli mavjud:

1)faoliyatga kirishish;

2) o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorlikda bajaradigan mustaqil harakatlar;

3) o'qituvchi harakatni boshlab beradi va unga o'quvchini jalb etadi;

4) taqlid harakatlari (o'qituvchidan ibrat olgan o'quvchi ana shu namuna asosida harakat qiladi);

5) madad harakatlari (o'qituvchi o'quvchiga oraliq maqsadni va unga erishish usullarini tanlashda yordam beradi hamda oxirgi natijani nazorat qiladi);

6) o'z-o'zini boshqarish harakatlari (o'qituvchi faqat umumiy maqsadni ko'rsatishda va oxirgi natijani baholashda ishtirok etadi);

7) o'z-o'zini ko'rsatuvchi harakatlar;

8) o'z-o'zini uyushtiruvchi harakatlar[71].

Hamkorlik faoliyatini takomil bosqichiga o'tish jarayonida o'zaro ta'sir o'tkazish harakatini baholashdan o'z-o'zini baholash darajasiga ko'tarilishi sodir bo'ladi. Ushbu jarayon hamkorlik dinamikasidan dalolat beradigan eng muhim omil vazifasini o'taydi.

Hamkorlik pedagogikasini novator-pedagoglar pedagogik jarayon ishtirokchilari (o'qituvchi va o'quvchilar) o'rtasida insonparvarlik tamoyiliga asoslangan o'zaro munosabatlari tashkil etishini ta'kidlab o'tadilar. Hamkorlik pedagogikasining kontseptual qoidalari bir qator psixolog va pedagog olimlarning qarashlarida ifoda etilgan. Pedagogik hamkorlik g'oyalari bugungi kunda pedagogik texnologiyalar mazmuniga singdirilgan.

[71] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 134.

Adabiy ta'limda o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etishga qaratilgan dars namunasi sifatida hamkorlarning har ikkalasiga ham shoir sifatida yaxshi tanish bo'lgan M. Yusufning shaxsini kashf etish mashg'ulotini keltirish mumkin. Ayonki, inson Muhammad Yusufni hamkorlarning har ikkalasi ham yaxshi bilmaydi. Bu dars nafaqat o'quvchi uchun qiziqarli, balki o'qituvchining o'zi uchun ham ma'lum yangiliklarni kashf etish imkonini beradi. Uni bilish uchun birgalikda shoir asarlari mohiyatiga kirish taqozo etiladi.

Muhammad Yusuf ijodidan namunalar umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun yaratilgan «Adabiyot» darsligida berilgan bo'lib, dasturda ularni o'rganish uchun ikki soat belgilangan. Darslikda shoirning «Vatan», «Mehr qolur», «Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor» va «Biz baxtli bo'lamiz» she'rlari o'rin olgan[72]. Ularning dasturiy talqini quyidagicha: *«Mehr qolur» she'rida dunyodagi barcha narsalar o'tkinchi, faqat insonlar o'rtasidagi mehr-oqibat, muhabbatgina abadiy ekanligining samimiyat va mahorat bilan kuylanishi. Muhammad Yusuf she'rlarining jozibadorligi, o'ynoqiligini ta'minlab turgan nozik lirizm, samimiylik va musiqiylik. «Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor» she'ri fidoyi va dardkash farzandning ona yurt tarixiga kuyunchakligi poetik ifodasi ekanligi. She'rda tilga olingan siymolarning yurtimiz tarixidagi o'rni». «Biz baxtli bo'lamiz» she'rida oshiqlik va insonga xos bo'lgan samimiy tuyg'ularning tarannum etilishi. Tuyg'ularni ifodalashda shoir mahorati. Insonlarga xos bo'lgan muhabbat Yaratganning buyuk bir ne'mati ekanligi va uning har kimga ham taqdim etilavermasligi. She'rdagi baxtli bo'lish hissi va bunga bo'lgan ishonch talqini»*[73].

Har qanday adib asarini o'rganishdan oldin o'quvchi uning shaxsi haqida imkon qadar mukammal ma'lumotga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shunda uning ijodini to'laroq anglash imkoniyati ortadi. «Adabiyot» dasrliklarida avval adibning tarjimai holi bilan bog'liq ma'lumotlar taqdim etilishi ham shundan. 8-sinf

---

[72] Olimov S., Ahmedov S., Qo'chqorov R. Adabiyot. 8-sinf o'quvchilar uchun darslik-majmua. – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2006; 310 – 322-b.

[73] Uzviylashtirilgan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. O'zbek tili. (5 – 9-sinflar). – T.: RTM, 2010-yil; 82-bet.

darsligida M. Yusuf haqida berilgan hasbi hol ham uning hayotiy faoliyatini ochib berishga qaratilgan. Lekin bu bilan o'quvchi uning shaxsi haqida mukammal ma'lumotga ega bo'lolmaydi. Darsda o'qituvchi tomonidan shoir shaxsi bilan bog'liq bir qator qo'shimcha ma'lumotlarning taqdim etilishi o'quvchiga uning asarlarini to'laroq anglash, chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Bunday qo'shimcha ma'lumotlar uchun o'qituvchi «Kiyikso'qmoqdagi yo'lovchi» kitobiga murojaat qilishi ham mumkin[74]. Milliy tarbiyashunoslikda: «*Millatning ulug'lari o'z shaxsi bilan o'sib kelayotgan avlod ma'naviyati shakllanishi va rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi*» degan qarash mavjud. Yosh avlod ulug'lar shaxsi ko'magida o'z-o'zini tarbiyalashi uchun ularning shaxsiga xos sifatlarni bilishi, ulardan ta'sirlanishi, hayratlanishi va bahra olishi kerak.

Ulug'lardagi o'quvchini hayratga solgan, uni ta'sirlantirgan, havasini uyg'otgan sifatlar unga asta-sekinlik bilan «yuqa» boshlaydi. Hayrat va havas ta'sirida shoir yoki yozuvchi shaxsidagi o'quvchi tuyg'ularini junbushga keltirgan fazilatlar hech qanday tashqi zo'riqishlarsiz, pand-nasihatlarsiz o'quvchi shuuridan, ruhiyatidan joy ola boshlaydi. Adiblarning bunday fazilatlarini o'quvchilarga ochib berish adabiyot o'qituvchisining vazifasi hisoblanadi.

Shoir Muhammad Yusufning shaxsi ham, avvalo, uning asarlarida o'z ifodasini topgan. O'qituvchi har qanday muallifning «men»i bilan bog'liq sifatlarni uning yozganlaridan topa bilishi, adabiy ta'lim uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'z topildiqlarini o'quvchilari bilan bo'lishmay, ularni o'quvchilarning o'zlari kashf etishlariga imkon yaratishi uning o'qituvchilik mahorati namunasidir. Shu ma'noda, avval shoirning shaxsi berkitilgan asarlari kichik guruhlardagi o'quvchilarga taqsimlab beriladi:

Osoyishta o'tmadi biror kunim,
Talashib, tortishib tolmadim.
«Og'irroq bo'l inim, siporoq bo'l inim...»
Men o'z bilganimdan qolmadim.

[74] Q.Yo'ldosh., Q. Husanboyeva, M. Yo'ldosheva. Kiyikso'qmoqdagi yo'lovchi. Monografiya. – T.: O'zMЭ, 2014; 192 b.

Quvroq bo'l deyishdi, yolg'on ham kerak,
Jindek xushomad ham. Quloq solmadim.
Oqni oppoq ko'rdim, qorani qora,
Men o'z bilganimdan qolmadim.

Ko'nglim sezar, endi bu yog'i ayon,
Do'stlarim... do'stlarim, baxtli bolaman:
Yo Toshkentda eng zo'r shoir bo'laman,
Yo uyimga ketib, ariq bo'yida
Yalpizga suyanib o'lib qolaman!

«Mehrim qattiq bo'ldi...»

O'qituvchi va o'quvchilar hamkorligiga asoslangan bunday darslarda kichik sheriklar shoir shaxsiyatidagi fazilatlarni to'laroq his qilishlari uchun katta yoshli hamkor o'z qarashlari-yu xulosalarini o'quvchilarga uqtirish yo'lidan bormay, shoirning misralarga tizilgan o'zligini quyidagi shaklda savol-topshiriqlarga aylantirmog'i talab etiladi: «Birinchi to'rtlikka e'tibor qarating: undan shoirning shaxsiga xos qanday sifatlarni ilg'ash mumkin? «*Og'irroq bo'l inim, siporoq bo'l inim...*», «*Quvroq bo'l, yolg'on ham kerak. Jindek xushomad ham*» degan gaplar kimga tegishli deb o'ylaysiz? Siz bu fikrga qo'shilasizmi yoki yo'qmi? Nega? Nima deb o'ylaysiz, shoir «*...o'z bilganidan qolma*»ganida nimalar nazarda tutilgan? U to'g'ri qilganmi, yo'qmi? Sizning nazaringizda, uning o'zi bilganlari nimalardan iborat bo'lishi mumkin? She'rdagi «*Oqni oppoq ko'rdim, qorani qora*» satrlarini qanday tushinish mumkin? Bu, sizningcha fazilatmi yoki illatmi? «*Ko'nglim sezar, endi bu yog'i ayon*» deganda shoir nima demoqchi deb o'ylaysiz? Shu misralar zamirida shoir shaxsiga xos bo'lgan qanday sifatlarni ilg'adingiz? O'zingizni u bilan taqqoslang. Ayting-chi, Muhammad Yusuf o'zi aytmoqchi: «*Toshkentda eng zo'r shoir*» bo'loldimi, yo'qmi? Buni siz nimalarda ko'rasiz?» va hokazo. Bu savol-topshiriqlar bilan ishlash jarayonida o'qituvchining roli faqat yo'naltirib turishdan iborat bo'ladi. Haqiqatlarni bolalarning o'zlari kashf etadilar. She'rdagi muallif shaxsini ochib beruvchi jihatlar umumlashtirilib alohida sanaladi va ham xattaxtaga, ham daftarga yozib olinadi. So'ngra quyidagi ikki misraga o'tiladi:

Shamoldek yel, suvdek tosh,
Hech kimsaga bukma bosh...

«O'g'il bo'lsang...»

O'g'il bolaga shunday talab qo'ya bilishga ruhan o'g'il bola bo'lgan odamgina qodir. Chin shoir ilohiy holatga tushganda, faqat ko'nglidagi rost tuyg'ular qog'ozga to'kiladi. O'qituvchi aniqlashga urinib ko'rsin-chi, sheriklari – o'g'il bolalar bu talabga qanchalik javob berisha olarkin? Ularning qo'llaridan «shamoldek yelib, suvdek toshib» yashash kelarmikin? Ular boshqalarga bosh egmay yashashning nima ekanligini bilisharmikin? O'zlari bunga qodirmikin? Bu sifatlarning muallifga qanchalik daxldor ekanligi haqida o'ylab ko'rishsin. Satrlarda ichki «Men»ning dardlari ifodalangan:

Tug'ildingmi demak yon,
Shoh qo'lida zanglagan
Qilich bo'lma hech qachon.
Undan ko'ra bitta mard
Qul qo'lida xanjar bo'l!..
O'g'il bo'lsang o'jar bo'l,
Qolgan bari safsata.
Erking uchun, el uchun
Nomusingga navkar bo'l.

«O'g'il bo'lsang...»

Bu misralar – shoir o'zligining ifodasi. Kichik guruhlardagi hamkorlar bu haqda ham birgalashib o'ylab ko'rsinlar. Bunday gaplarni odam shunchaki aytishi mumkin emas. Tabiatan shunday xarakterga ega bo'lgan odamgina bu kabi sifatlarni ilg'aydi, ularga nom topadi va so'z bilan ifodalay biladi. O'qituvchi sheriklarini o'ylashga yo'naltirarkan ularga qator savol-topshiriqlar bilan murojaat qiladi. Ayni zamonda, bu savol-topshiriqlar haqida o'zi ham o'ylashi, ularga o'zining ham javobi bo'lishi shart: «O'g'il bola»ning sizga qo'yayotgan talabiga qanday qaraysiz? Talab sizga ma'qulmi, yo'qmi? Nega? «*O'jar*»lik, sizningcha fazilatmi yoki illatmi? Fikringizni asoslang. Shoirning «*Nomusingga navkar bo'l*» degan talabini qanday tushundingiz?» Bu satrlar zamiridan ham shoirga xos bo'lgan sifatlar ajratib olinib yozib qo'yiladi.

Muhammad Yusufning ilohiy tuyg'u – muhabbatga ham munosabati o'zgacha: «*Sevdingmi, yuz yil kut, Sevmasang unut*!»-deydi «Sevgi sadosi» she'rida. Sevish va muhabbat hissi haqida

ayuhannos solish, bizning yigitlarimizdek jamoat transporti yoki bog'lardagi o'rindiqlarga, ko'cha-ko'ylarda devorlarga sevgilisining ismini yozib qo'yish o'g'il bolaning ishi emas. Shoirning nazarida xatto buni ma'shuqaga aytish ham shart emas. Chunki uningcha: «*Suymoq bu – gulxanda kuymoq azali*». Ma'lumki, inson, ko'pincha, o'zida yo'q hisning nima ekanligini ham bilmaydi. Shoir yozyaptimi, demak bu tushunchalarning hammasidan xabardor, hammasi uning o'zida u yoki bu darajada mavjud. Hamkorlar shoirning satrlardagi xarakteriga xos bo'lgan katta haqiqatlarni birgalikda topishlari va o'quvchilar daftarlariga, o'qituvchi esa xattaxtaga qayd etib borishlari maqsadga muvofiqdir.

Men beun sevarman, men jim sevarman,
Qiyomatgacha shul sukutdadirman.

«Men bittadurman»

O'qituvchi bu misralar bilan o'quvchilarni tanishtirib, so'ng ularga: «Shu ikki satrga tayangan holda shoir shaxsiga xos bo'lgan sifatlarni ochishga urinib ko'ring. Nima deb o'ylaysiz, Qiyomatgacha ichda saqlanadigan muhabbat kimga tegishli bo'lishi mumkin? Bu misralardan shoirga xos bo'lgan qanday fe'l-atvorni ilg'ash mumkin? Sizningcha, muhabbatini ichda saqlashdan oshiqqa nima naf?» singari savol-topshiriqlarni berishi mumkin. Olingan natijalar yana qayd etib boriladi.

Men ham o'sha-o'shaman, nodon,
Goh pand berib, gohida pand yeb.
Mashhur qil deb so'rab Xudodan,
Tilamabman baxtli bo'lay deb…

«Muddao»

Shoirlar, bir qaraganda hamma qatori oddiy odamday, bir qarasa, ilohiy yaratiqday. Ba'zan, jayronlarga tug'ishgan og'a bo'lishni, kapalaklar bilan oshno tutinishni, momoqaymoqlarga jo'ralikniyu, qizg'aldoqlarga himoyachilikni istab qolishadi, goh qarasangiz, oddiy insoniy baxtga tashna. O'qituvchi sheriklariga yuqoridagi misralardan shoir shaxsini qidirishga undovchi savol bilan murojaat qilgani ma'qul. Buyuklik va oddiylikni o'quvchilarning o'zlari, o'z darajalarida farqlaganlari durust.

Yo'ling kesib o'tsam – o'zim xijolat
Uzoqdan bir seni ko'rsam kifoyat,
Bir nigohing o'zi menga inoyat,
Seni hech kim sevolmaydi meningdek.

«Suvpari»

O'quvchilar yuqoridagi misralarga tayanib «*yo'lini kesib o'tish*» tushunchasi haqida mulohaza yuritsinlar. Bu qanday tushuncha? U xalqimizda qanday vaziyatlarda qo'llanadi? Shunga asoslangan holda shoirning milliy qadriyatlarga munosabati haqida o'ylab ko'rsinlar. Hamkorlarning kattasi juda yaxshi bilsa kerak, o'zbeklarda ayol zoti erkakning oldidan kesib o'tmaslik odati bor. Bu erkakka hurmatsizlik sanaladi. Lekin bu odatning muhabbatga qanday daxli bo'lishi mumkin? Muhabbat tuyg'usini har kim o'zicha tushunadi. Oshiqning ma'shuqasiga hurmati shunchalarki, uning oldiga chiqishga, u bilan yuzma-yuz bo'lishga ichki qudrati yetmaydi. Mobodo, chiqa olgan taqdirda ham hayajon, xijolat qurshovida qoladi. O'quvchilar oshiq ma'shuqasini shunday seva olishiga ishonisharmikin? Bugungi she'rxon ham shundoq seva olarmikin? O'quvchi shular haqida o'ylab ko'rsin, munosabat bildirsin.

Muhabbat, ey go'zal iztirob,
Ey ko'hna dard, ey ko'hna tuyg'u.
Ko'kragimga qo'lingni tirab,
Yuragimni to'kib qo'yding-ku.

«Muhabbat»

Yuqoridagi to'rtlikni o'qib bergach, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini shoirning so'z qo'llashdagi, fikr ifodalashdagi mahoratiga qaratadi. Muhabbat atalmish qadim tuyg'uning shoir qalbiga kirib kelishi ifodasi tasviri ham o'quvchilarning nazaridan chetda qolmagani ma'qul. Bu M. Yusufning she'riyatdagi, shoir sifatidagi o'ziga xos xususiyatidir.

So'rsang, sevinchimdan o'kinchim ko'proq,
Sendan-da kumushroq sochimdagi oq.
Yilim kelmay turib, yilim ketmoqda,
Ko'zda tabassum-u kiprikda titroq…

«Yangi yil kechasi» she'ridan olingan bu misralar shoir hayoti, turmush tarzining tasviri. O'quvchilar bu misralarni o'zlari sharhlasinlar. Ulardan shoirning shaxsini qidirsinlar. Buning uchun tarbiyalanuvchilarga quyidagi savol-topshiriqlar bilan murojaat qilinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi: «*Sendan-da kumushroq sochimdagi oq*» deb shoir kimga murojaat qilayotir deb o'ylaysiz? «*Ko'zda tabassum-u kiprikda titroq...*»ni qanday tushunish mumkin? O'ylab ko'ringchi, ko'zda nima ifodalanayotir-u kiprikda nimaning tasviri? Bu satrlardan muallif xarakteriga xos bo'lgan xususiyatlarni toping» va hk.

Mening kimligimni bilmaydi hech kim,
Men bir g'alatiman, men – alohida.
Ko'zimning yoshini keladi ichkim,
Tilimni chaynagim kelar gohida.

Mening kimligimni bilmaydi hech kim,
Men bir g'alatiman, men – alohida.
Kiyiklar qonini keladi ichgim,
Chayonni chaynagim kelar gohida.

«Surat»

Shoirning alohidaligini o'quvchilar nimalarda ko'rishdiykin? Shu haqda ularning fikrini so'rash lozim. Ko'pchilik adabiyotshunoslar «asl tuyg'ularni so'z bilan ifodalab bo'lmaydi» deyishadi. Shoirning shaxsi bilan bog'liq yuqoridagi misralar uning o'zi ham o'zligini to'liq anglay olmaganidan dalolatdir, balki. Bu o'zni anglash – Allohni anglashdir degan g'oya bilan bog'liqmikin? O'quvchi shular haqida ham o'ylab ko'rishsin. «*Kiyiklar qonini keladi ichgim, Chayonni chaynagim kelar gohida*» satrlari zamirida qanday haqiqat yashiringan bo'lishi mumkin? Ular shoir xarakteridagi qanday sifatlardan dalolat berayotir deb o'ylaysiz? Kichik hamkorlar shular haqida o'yga tolarkan, muallifni o'zining darajasida tushunishga harakat qiladi, shoir yordamida o'z shaxsini anglashga, aniqlashga intiladi. Bu shoirning ham, o'qituvchining ham, adabiy ta'limning ham katta yutug'idir.

Osmon cho'kib qoldi bu oqshom,
Yulduz bo'lib yog'ildi bir sas.

Bir mahalla nigohni ko'rdim:
«Yashash kerak, sevish shart emas».

Yoqa ushlab qolsin ko'rganlar,
Olovlarga otgum uni, bas.
Yonib ketsin charsillab qalbim,
Sevish kerak... Yashash shart emas!

«Osmon cho'kib qoldi bu oqshom...»

«Yuqoridagi misralarda shoirning alohidaligi qaysi misralarda o'z aksini topgan? O'quvchi «*bir mahalla nigoh*»ning fikriga qo'shiladimi yoki shoirning gapigami? Nega? Shoir: «*Olovlarga otgum uni, bas*» deganda nimani nazarda tutayotir deb o'ylaysiz? «*Sevish kerak... Yashash shart emas*»ni hamkorlar birgalikda tahlilga tortishlari kerak. Inson uchun, ayniqsa, shoir uchun nimalar muhim ekanini topish kerak. Shu muhimlar shoirning shaxsini belgilaydi.

Toshkanda... tog'larni sog'indim,
Yashil o'tloqlarni sog'indim.
Suv bo'yiga chordona qurgan
Momoqaymoqlarni sog'indim.
...O'zim tashna, menga tashnalar –
Yalangoyoqlarni sog'indim.
...To'ydim tillabarmoq qizlardan,
Qo'li qadoqlarni sog'indim.

«Sog'indim»

Yuqoridagi misralarda ifodalangan shoir sog'ingan timsollarga tayanib uning shaxsiga baho berishga o'quvchilarni undash lozim: «U qanday odam? «...*O'zim tashna, menga tashnalar – Yalangoyoqlarni sog'indim*»ni qanday tushunish mumkin? «Yalangoyoqlar» deganda kimlar nazarda tutilayotir deb o'ylaysiz? O'quvchilar «*qo'li qadoqlar*» deganda kimlar nazarda tutilayotganini bilarmikinlar? Shoir ularning nimasini sog'ingan? «*Suv bo'yiga chordona qurgan Momoqaymoqlar*»ni o'quvchilar qanday tasavvur qilisharkin? Bu tasvirda shoirning qanday sifati namoyon bo'lgan?» singari masalalar ustida ishlash hamkorlarni mustaqil fikrlashga, munosabat bildirish va xulosalar chiqarishga, ayni zamonda odamni kashf qilish, shu asnoda o'zligini anglashga o'rgatadi.

So‘ngra keyingi she’rdan olingan parchaga hamkorlarning diqqati qaratiladi:

...Menimcha, dunyoda eng katta gunoh –
Sog‘inmay yashamoq...
...Menimcha, dunyoda eng katta gunoh –
Hiringlab she’r o‘qimoq!

«Yolg‘on yomon derlar...»

8-sinf tarbiyalanuvchilari savob va gunoh kabi tushunchalarni yaxshi farqlaydilar. M. Yusufning nazaridagi gunohlarga e’tibor qilishsin. Ular «*sog‘inmay yashash*» va «*hiringlab she’r o‘qish*»ni qanday tushunisharkin? Kichik hamkorlar ham bu hislarni gunoh hisoblashadimi yoki bu ular uchun noaniq, tushunarsiz tuyg‘umi? O‘zi she’r qanday o‘qiladi? Agar tushunisholmayotgan bo‘lishsa, shoir bilan o‘zlari oralaridagi masofani chamalab ko‘rishsin. Shu tariqa shaxsiyatlarini o‘rganishadi.

Tunlari charog‘on shunday shaharda,
Hech kimga ko‘nglimni yora olmayman.
Men siz aytgandayin hammani sevdim,
Hammaga ishondim, mana oqibat...

«Onamga xat»

Yuqoridagi misralar o‘qib bo‘lingach, o‘quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilgan ma’qul: «Shoir yozganidek, onasining gapiga kirib hammani yaxshi ko‘rgani, hammaga yaxshilik qilgani, hammaga ishongani qanday oqibatlarga olib keldi deb o‘ylaysiz? Bu yaxshimi, yomonmi? Nega? Onaning bolasiga o‘rgatganlari to‘g‘rimi yoki noto‘g‘ri? Bunday fazilatlarning rag‘batini shoir kimdan olishi mumkin deb o‘ylaysiz? Siz qandaysiz?» Satrlar zamiridan muallifga xos fazilatlar hamkorlarning birgalikdagi izlanishlari asnosida topilib qayd etib qo‘yiladi.

«Oqibat» she’ridan olingan quyidagi misralar ham tarbiyalanuvchilarga o‘qib eshittiriladi. Odamlar orasida oqibat yo‘qolib borayotganidan yozg‘irgan shoir:

Bo‘ldi. She’rim tamom. Axir siz chidab
Yuribsiz-ku, nima qipti men yursam.
Tomog‘imda jonim turibdi yig‘lab,
Jondan ayrilaman endi gapirsam!..

deydi. Odamlar orasidagi mehr-muruvvat, muhabbat, oqibat singari fazilatlarning yo‘qolib borayotganidan shoir shunchalar qiynalgan, millatga xos bo‘lgan bu illatlar uni ruhan ado qilyapti. «U aytmoqchi, biz, hech narsani bilmaganday chidab yuribmiz. Nega? Buning sabablari nimada? Nega shoir chiday olmayapti? Bu uning shaxsidagi qanday sifatdan dalolat beradi? «*Tomog‘imda jonim turibdi yig‘lab*»ni qanday tushunish mumkin, sizningcha?» kabi savollar o‘quvchilar orasiga tashlansa, ular bu haqda o‘ylab ko‘rsalar, ruhiyatlarida shaxslik sifatlari shakllanishida foydadan holi bo‘lmas.

Shoir bir she’rida yozadi: «*Men yorug‘ dunyoda ko‘nglim quliman*... «Xo‘sh, o‘quvchilar buni qanday tushunishadi? Inson aqlining, manfaatlarning yetovida yurgani ma’qulmi yoki ko‘ngilning boshqaruviga bo‘ysungani tuzukmi? Qay holatda yashash ma’qul bo‘ladi? Nega? Ko‘ngliga qul bo‘lgan shoir ularga yoqyaptimikin yoki yo‘q? Sababi nimada?» shular ustida birgalikda fikrlashgan hamkorlar ayni zamonda o‘zlarini ham taftish qilib boradilar. Bu nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchining o‘zini ham jiddiy o‘yga toldirishi aniq.

Bo‘ldi. She’r yozmayman. Men endi odam
Oddiy odam bo‘lib yashay boshlayman.
Ko‘nglimga achinib agar yozsam ham,
Tunda yozib, tongda o‘tga tashlayman!

«Iqror»

Yuqoridagi misralarni o‘quvchilar sharhlashga urinib ko‘rishsin. M. Yusuf faqat she’r yozgani uchun oddiy odamlardan farq qiladimi yoki buning boshqa asosi bormi? She’r yozadigan hamma odamlar «murakkab»mi? «*Ko‘ngilga achinib yoz*»ishni qanday tushunasiz? Bu tushunchaning mohiyatida qanday fikr mavjud, sizningcha?» va hk.

O‘quvchilar o‘zlarining Muhammad Yusuf shaxsi haqida chiqargan xulosalari, qarashlarini millatning boshqa ulug‘lari fikr-

lari bilan solishtirib ko'rishlari uchun ularga zamondoshlarining xotiralarini o'qib berish maqsadga muvofiqdir.

Sheriklar shoirning she'riyatidan topgan uning shaxsi bilan bog'liq haqiqatlarini millatning ulug'lari aytganlari bilan solishtirib ko'rishsin. Albatta birgalikda. Keyin qanday sifatlar shoir shaxsida ustuvor ekanini ajratib chiqsinlar va shu fazilatlarning qaysi biri o'zlarida mavjud ekani haqida o'ylab ko'rsinlar. Bu masalada bolalarning javob aytishlari shart emas. O'ylab ko'rishlarining o'zi kifoya. Javobni o'zlari uchun bilib qo'yganlari bas. Agar o'zaro o'xshashlik topa olsalar, bundan faxrlansalar arziydi. Shu tariqa shoirning shaxsiyati bilan tanishtirilgach, keyingi soatlarda uning darslikda taqdim etilgan asarlari ustida ishlashga o'tish mumkin bo'ladi. Shunda shoir M. Yusuf she'riyati ustida ishlash bolalarning ma'naviy kamolotida maksimal darajada samara berishi aniq.

Fikrni yakunlab shuni aytish mumkinki, adabiyot o'qitish jarayonini hamkorlik texnologiyasi asosida tashkil etish davr talabidir. Har bir bo'lajak o'qituvchi talabalik davrida o'zini bunga tayyorlab borishi amaliy faoliyati maqsadiga muvofiq keladi.

Savol va topshiriqlar:

1. *«Sinergetika»* atamasiga berilgan ta'rifni qayta o'qing. Uning mohiyatiga kiring. Tushunganlaringizni o'z so'zlaringiz bilan ifodalab bering.

2. Hamkorlikda o'qitish masalasining pedagogika ilmi va amaliyotida shu kunga qadar chuqur o'rganilmaganligi sabablarini alohida-alohida tahlilga torting. Har birining mohiyatiga kiring. Bu sabablarning oqibatlari haqida birgalikda mulohaza yuriting.

3. «*Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim*»ni qanday tushundingiz? Bu boradagi qarashlaringizni asoslashga urinib ko'ring.

4. Ta'lim amaliyotidagi subyekt va obyekt munosabatlari haqida o'ylab ko'ring. Sizningcha, «subyekt» kimu «obyekt» kim?

5. Hamkorlik pedagogikasining asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat ekanini aniqlang. Ularni o'z tushunchangiz doirasida sharhlang. Bugungi milliy tarbiyashunoslik, xususan, adabiy ta'lim uchun bu texnologiyaning nega va qanchalar zarurligi borasida mulohaza yuriting.

6. «*Pedagogik hamkorlikning yuzaga kelishi uchun o'qituvchi va o'quvchi pedagogik jarayonning o'zaro aloqador subyektlari*

darajasiga ko'tarilishlari kerak» degan fikrni qanday tushundingiz? Vaziyatga o'qituvchining darsdagi hokimligi va o'quvchining ustozi aytganlarini so'zsiz bajarishi lozim bo'lgan obyektligi nazaridan qarang. Kimni, qaysi darajaga va qanday qilib ko'tarish kerak deb o'ylaysiz?

7. «*O'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi o'zaro hamkorlik muhitini shakllantirish uchun amalga oshiriladigan: o'quv jarayonida ijodkorlik muhitini vujudga keltirish; o'quvchilar faoliyatini muayyan tartib asosida tashkil etish; o'quvchilar orasida o'zaro do'stona muhitni vujudga keltirish»* kabilarni qanday tushundingiz? Ularga o'z munosabatingizni bildiring va qanday tashkil etish borasida fikrlashing.

8. «*Pedagogik hamkorlik va hamjihatlikka asoslangan bilimlarning to'rt ko'rinishi*»ni qayta o'qing. Ularning har biriga o'z tushunchangiz doirasida izoh bering.

9. Hamkorlik pedagogikasi bizning ta'lim amaliyotimizga shu davrga qadar kiritilmaganligi sabablari haqida o'ylab ko'ring. Fikringizni asoslang.

10. Shoir Muhammad Yusufning ijodidan taqdim etilgan o'quv materiallari bilan tanishing. Ular yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlar ustida o'ylab ko'ring. O'z munosabatingizni bildiring, ularga javob bering. Hamkorlarning biri bo'lib faoliyat yuriting. Bu sizning pedagogik amaliyotingizda qo'l kelishi aniq.

11. Muhammad Yusuf ijodida vatan madhi» mavzusida insho yozing. Insholaringizni bir-biringizga o'qishga bering. So'ngra uning tahlili ustida suhbatlashing.

PEDAGOGIK INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA ADABIY TA'LIM

Reja:

1. Adabiyot o'qitishda pedagogik innovatsiyalar.
2. Pedagogik innovatsiyalarning yuzaga kelishi, tasnifi.
3. Adabiy ta'limda innovatsion metodlardan foydalanish.

Adabiyot o'qitishda pedagogik innovatsiyalar. «Innovatsiya» – lotincha so'z bo'lib «yangilanish, yangilik, o'zgartirilish» ma'nolarini anglatadi. Bu atama dastlab G'arb mamlakatlarida XIX asrda paydo bo'lib, ijtimoiy hayotga boshqa bir mamlakat tilidan o'tgan va uning turmush tarziga kirib borayotgan yangi tushunchalarni anglatadi. XX asrning boshlarida ilmning «innovatika» degan yangi sohasi paydo bo'ldi va u mamlakatda paydo bo'lgan texnik yangiliklarni o'rganish bilan shug'ullandi. Pedagogik innovatsiya tushunchasi G'arb mamlakatlarida XX asrning o'rtalaridan boshlandi, milliy pedagogika ilmida esa keyingi yigirma yil davomida paydo bo'ldi va maxsus o'rganila boshlandi.

Pedagogik jarayonga nisbatan innovatsiya tushunchasi ta'lim-tarbiyaning maqsadi, mazmuni, usul va shakllari, o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish kabi faoliyatlarga kiritilgan yangiliklarni anglatadi. Pedagogika fanidan joy olgan «ta'limdagi innovatsiya» va «pedagogik innovatsiya» atamalari sinonim sifatida qo'llaniladigan tushunchalardir.

Pedagogik innovatsiya – ta'lim va tarbiyaning samaradorligini oshirish maqsadida uning mazmuni, texnologiyasi hamda tashkil etish kechimiga kiritilgan yangiliklarni anglatadi. Shunday qilib innovatsiya jarayoni ta'lim-tarbiyani tashkil etish va uning mazmunini o'stirishga kiritilgan yangiliklardan iborat tushunchadir.

Yangi ta'limiy usul yoki bir necha usullar yig'indisi – ***texnologiya***, vosita va usullardan iborat yangiliklar – ***novatsiya***, ana shu vositalarni pedagogik amaliyotga tatbiq etish kechimi esa ***innovatsiya***dir. ***Pedagogik innovatsiya*** ta'lim-tarbiya tizimini bir holatdan tubdan yangilangan boshqa holatga o'tkazishga olib keladigan turg'un unsur va o'zgarishlarni maqsadga muvofiq tarzda kiritishni ko'zda tutadigan izchil jarayondir.

Pedagogik innovatsiya jarayoni quyidagi uch bosqichdan iborat bo'ladi:

1)yangi g'oya yoki kashfiyotni yuzaga keltirish bosqichi;

2)g'oyaga ishlov berish, uni amaliyotda foydalanish mumkin bo'ladigan holatga keltirish bosqichi;

3)yangilikni joriy etish bosqichi.

Shunga muvofiq ravishda pedagogik innovatsiya jarayonini ilmiy g'oyani amalga oshirish va ijtimoiy-pedagogik muhitda shundan kelib chiqadigan o'zgarishlarni o'zaro muvofiqlashtirishdan iborat kechim deyish mumkin. Yangilikni pedagogik amaliyotga olib kirish va bu yangilikni boshqarish tizimini tashkil etishga qaratilgan faoliyat innovatsion faoliyat deyiladi.

Ta'lim jarayoni uchun maxsus loyihalashtirilgan, tadqiq etilgan yoki pedagogik tashabbuskorlik natijasi sifatida tasodifan kashf qilingan yangiliklar ham pedagogik innovatsiyalar hisoblanadi. Muayyan yangilikni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash, yangi samarador o'qitish texnologiyalari, amaliyotga joriy etishga tayyorlangan biror pedagogik tajribaning ilmiy-texnologik bayoni kabilar pedagogik innovatsiyaning mazmunini tashkil etishi mumkin. Yangilik – bu pedagogika fani yutuqlarini amaliyotga joriy etish, ilg'or pedagogik tajribalardan foydalanish jarayonida o'quv-tarbiya kechimining yangi sifatga ega bo'lishini ta'minlaydigan vositalardan iborat.

Pedagogik innovatsiyalar davlat organlari, pedagogik jarayonni boshqaradigan ma'muriyat singari yuqori tashkilotlar tomonidan emas, balki fan va ta'lim tashkilotlari xodimlari, ya'ni pastdan ishlab chiqarilishi hamda tavsiya etilishi kerak. Yuqoridan pastga tushirilgan innovatsiyalar hech qachon kutilgan samarani bermaydi, ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qilmaydi.

Pedagogikada ilmida innovatsiyalarni innovatsion o'zgarishlar shiddati yoki innovatsiyalik darajasiga ko'ra quyidagi sakkiz toifaga ajratish mumkinligi ko'rsatiladi:

1. Birinchi toifadagi innovatsiyalar mavjud ta'lim tizimi yoki uning biror qirrasiga xos jihatlarni bir qadar takomillashtirgan holda qayta yaratishga qaratilgan bo'ladi.

2. Ikkinchi toifa innovatsiyalarga ta'lim-tarbiya tizimining sifatini o'zgartirmagan holda unda miqdor o'zgarishlari qilishni ko'zda tutadigan yangiliklar kiradi.

3. Uchinchi toifa innovatsiyalar mavjud pedagogik tizimdagi vositalarning o'rnini almashtirish, ularni qayta joylashtirish, qo'llash qoidalarini takomillashtirish orqali yuzaga kelgan innovatsiyalardir.

4. To'rtinchi toifa innovatsiyalar eski ta'lim modelidan voz kechmagan holda ta'lim tizimini yangi sharoitga moslash ko'zda tutilib amalga oshiriladigan innovatsiyalardir.

5. Beshinchi toifa innovatsiyalarda ta'lim tizimining ayrim qismlariga oddiy sifat o'zgarishlari kiritish orqali mavjud muammoga yangi yechim topish ko'zda tutiladi.

6. Oltinchi toifa innovatsiyalarda ta'lim-tarbiya tizimining «yangi avlodi» yaratilishiga uriniladi. Mavjud tizimga xos xususiyatlarning ko'pchiligi o'zgarishga yuz tutadi.

7. Ettinchi toifa innovatsiyalarni amalga oshirish natijasida ma'rifiy tizimlarning o'zgacha sifat xususiyatlariga ega bo'lgan «yangi turi» tashkil etiladi.

8. Sakkizinchi toifa innovatsiyalar ta'lim-tarbiya tizimidagi eng yuksak darajadagi yangilanishlar tufayli bu tizimning tubdan o'zgartirilib, tamomila yangi sifat xususiyatlariga ega bo'lishiga erishilgan oliy darajasidir[75].

Pedagogik innovatsiyalarni ularning yuzaga kelishi holatiga ko'ra quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Tasodifiy innovatsiyalar.
2. Foydali innovatsiyalar.
3. Tizimli innovatsiyalar.

Ta'lim-tarbiya tizimining ichki mantig'i rivojidan kelib chiqmaydigan, tashqaridan sun'iy ravishda kiritiladigan pedagogik innovatsiyalar ***tasodifiy innovatsiyalar*** deyiladi. Ko'pincha bunday innovatsiyalar yuqori tashkilotlarning buyrug'iga ko'ra joriy etiladi va yaratilganidanoq samarasizlikka mahkum bo'ladi.

Muayyan ta'lim-tarbiya muassasalari vazifasi bajarilishiga muvofiq keladigan, lekin ilmiy-tashkiliy jihatdan atroflicha tayyorlanmagan, pedagogik tizim bilan yaxlit vujudga aylanib ketmagan pedagogik yangiliklar ***foydali innovatsiyalar***ni yuzaga keltiradi.

---

[75] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 286.

Aniq belgilangan maqsad va vazifalarga ega, mavjud ilg'or pedagogik qarashlar hamda an'analarga tayangan holda yaratilgan, o'quvchi va o'qituvchilar manfaatiga mos keladigan innovatsiyalar ***tizimli innovatsiyalar*** sanaladi. Bunday innovatsiyalar juda puxta tayyorlangan bo'ladi, keng miqyosda yoyilishi ko'zda tutiladi. Malakali kadrlar, tashkiliy qurilma, tegishli moddiy-texnik baza hamda ilmiy-metodik materiallar bilan ta'minlangan bo'ladi[76].

Adabiy ta'limda innovatsion metodlardan foydalanish. Ma'lumki, ta'lim jarayonini amalga oshiruvchi o'quv ishlari, uning mazmuni, shakl va metodlarini zarur emotsiya bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Hissiy holatlar hamisha ruhiy bezovtalik, ko'ngil hayajonlari, o'zgani tuyish, quvonch, nafrat, hayrat singari tuyg'ular bilan bog'liq. E'tibor qilish, eslab qolish, anglash jarayonlariga shaxsning chuqur ichki bezovtaligi, hayajoni qo'shilganda u faollashadi, zaruriy intellektual marraning egallanishi ta'minlanadi. Insonning his-tuyg'ulari ishtirokisiz haqiqatga intilish va erishish mumkin emas. Ayniqsa, adabiy ta'limda hamma narsaga erishish uchun his-tuyg'u birinchi o'rinda turadi. Gap faqat uni zarur shakl va miqyosda uyg'ota bilishda. Hissiy bezovtaliklar, insonning ruhiy muvozanatdan chiqishi, asosan, hayrat orqali namoyon bo'ladi. Badiiy asarda ifodalangan hodisa, asar qahramonlari tuyg'ulari, ulardagi g'ayrioddiylik, ruhiy kechinmalar ifodasining samimiyligidan hayratlanish o'quvchida turli hissiyotlarni uyg'otadi.

Adabiyot darslarida emotsional holatlarni vujudga keltirishda o'qituvchi nutqining hissiyotga yo'g'rilganligi, tiniqligi, badiiyligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat bu holat o'ta samimiy bo'lishi kerak. Busiz o'qituvchining nutqi foydali axborotgina bo'lib, o'quvchiga hissiy ta'sir ko'rsatolmaydi. Shu bilan birga, darsning qiziqarliligini ta'minlashda bilishdan zavqlanish hissining ham o'rni katta. Hissiyot o'quvchini muammoning ichiga kirishga undaydi. Ko'ngil ochish hislari bilan bilim olishdagi hislarning farqi shunda.

Polshalik taniqli pedagog V. Okon o'quvchining o'qitish kechimidagi mustaqilligini ta'minlash uchun asosiy e'tiborni

[76] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 288.

ta'limning o'zlashtirish, kashf etish, his qilish, intilish singari yo'llariga qaratgan[77]. O'zlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladigan ta'lim, uning fikricha, o'quvchidan tayyor bilimlarni xuddi o'qituvchisi aytib berganday, bir tizimga solingan shaklda eslab qolishni talab qiladi. Bu holatda asosiy ish xotiraning zimmasiga tushadi. Bunday ta'limning natijasi u yoki bu bilimlarni esda saqlab qolishdangina iborat. Ta'limning o'zlashtirish yo'lida aqliy mehnat bilan bog'liq o'quv ko'nikmalari kam shakllanadi.

Qayta kashf etish yo'lidan borilganda ta'lim jarayonini ilmiy tadqiqotlarga imkon qadar yaqinlashtirish nazarda tutiladi. V. Okon qayta kashf etishning ikki muhim jihatini ajratadi: a) o'quvchilarda tadqiqotchilik faolligining ortishi; b) bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirish. U bu yo'lning yana bir jihatiga – mehnat orqali erishilgan bilim o'quvchi shuurida chuqur o'rnashib qolishiga ham diqqat qaratadi[78]. Bu usuldan foydalanilganda bilimlarni o'zlashtirish tezlashadi, o'quvchilarning nazariy va amaliy muammolarni hal etishdagi faolligi ortadi, ko'nikmalari mustahkam bo'ladi. Bunday yondashuv asosan tafakkur mustaqilligi, kuzatuvchanlik, tasavvur, e'tibor va xotiraning rivojlanishiga, umumiy aqliy madaniyatga katta ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, kashf etish asnosida tuyilgan lazzat har qanday odamni yangi-yangi kashfiyotlar sari yetaklaydi.

His qilish yo'li bilan bilim olishni tavsiflab, V. Оконь Polsha maktablarida bilimlarni o'quvchini ruhiy muvozanatdan chiqarish orqali o'zlashtirilishiga erishish ustida ish olib borilganiga to'xtaladi. Olimning fikricha, o'quv materialini his qilish orqali o'zlashtirish ma'lum ijobiy xususiyatlarga ega. Unda bilimlar insonning ijodiy faoliyati orqali o'zlashtiriladi. Hissiyot bilimni o'quvchining ongiga mustahkam joylaydi[79]. Bunda ta'limning tarbiyaviy ahamiyati ortadi. Chunki bu tadbirlar qanchalik darajada ta'limiy bo'lsa, shunchalik tarbiyaviydir. Insonga o'z xudbinligi, nafsini yengishga imkon beradigan ijobiy tuyg'ularning rivojlani-

---

[77] Оконнь В. Основы прблемного обучения. – Москва: «Просвещение», 1998. – С.198.

[78] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 203.

[79] O'sha asar, 211-bet.

shi uning kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishi milliy tarbiyashunoslik tarixidan ham ma'lum.

Rus olimi S. Juykov o'quvchi mustaqil fikri faollashuvi haqida so'z yuritib, bu faollikning yuzaga kelishidagi psixologik shart-sharoitlar, uni amalga oshirish va rivojlantirish yo'llari, o'quvchi tafakkurini boshqarish, nazorat qilish usullari hamda fikriy faoliyatda o'quvchi individualligi masalalariga to'xtaladi[80]. O'quvchining intellektual faolligi biror o'quv masalasini hal etishda aqliy faoliyatning mustaqil ravishda ishtirok etishi va o'z-o'zini nazorat qilishida (aqliy operatsiyalarni bajarishda zarur usullarni qo'llash, tafakkur yo'llarini qidirishda) ko'zga tashlanadi. Bunday faollikni oshirishni S. Juykov o'qituvchi, darslik va boshqa o'quv ashyolari ta'sirida bajariladigan faoliyatdan mustaqil ravishda savol-topshiriq qo'yishga, ularning o'quvchi tomonidan bajarilishida qoliplardan voz kechib, masalalarni o'z bilimi va malakalariga tayanib, mustaqil hal etishida ko'radi. Uning fikricha, o'quvchi aqliy faoliyati mustaqilligi rivojlanishi masalaning muammolilik darajasiga bog'liq.

Metodlarni tasniflashda ular yordamida o'quvchilarga tayyor bilimlarni zo'rlab singdirishga emas, balki ularning tafakkur imkoniyatlarini hisobga olishi, fakt va tajribaga asoslanishiga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Bir qator pedagog va psixologlar tomonidan ta'lim metodlari orasidan: muammoli, suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv singari umumdidaktik metodlarning samarali ekanligi ta'kidlangan. O'qituvchining ta'lim metod va usullari haqidagi bilimi qanchalik chuqur, ularni ma'lum maqsad yo'lida qo'llash imkoniyati qanchalik keng bo'lsa, har bir darsni tashkil qilish oson, unumli, foydali va jonli bo'ladi. Darsning o'zlashtirilish darajasi uning ko'rgazmaliligi, tashkiliy jihatdan benuqsonligidan tashqari, o'quvchilar mustaqil fikrlashini faollashtirish, ularning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olishini ham taqozo etadi. «*Ta'lim metodlari*, – deb yozgan edi M. Maxmutov, – *o'quvchi rivojlanishining yangi bosqichida tafakkur psixologiyasida to'plangan, ular tomonidan bilimlar va faoliyatni o'zlashtirish*

[80] Жуйков С. Ф. Проблема активизации учащихся в психологии обучения. // Совецкая педагогика 1966. № 8. – С. 68 – 80.

jarayonini boshqarishni yaxshilashga imkon beradigan barcha ma'lumotlarni qamrab olishi kerak»[81].

Agar dars avvaldan ma'lum bilimlarga asoslanib o'tilsa, mantiqan yangi dalil va tushunchalarga tayanilmasa yoki o'rganilayotgan mavzu avval o'qilganlarning yangi bosqichiga aylanmasa, o'qituvchi ta'limni qanchalik baland darajada, qanday ilg'or metodlar bilan uyushtirmasin, muvaffaqiyat qozonolmaydi. Ta'lim metodlari faqat ma'lumotni qanday berishni belgilamaydi. Ular materialning tizimi va uni ayni shu yo'l bilan ishlashga tayyorlashni ham nazarda tutadi. Ya'ni u o'quv materialiga singdirilgan bilimni o'quvchi o'zlashtira oladigan tarzda berishni, bolalarda bilim olish qobiliyatini rivojlantirishni ham qamrab olgan bo'lishi kerak.

Ta'lim jarayonida ikkita harakatlanuvchi subyekt: o'qituvchi bilan o'quvchining har biri o'z maqsadi yo'lida faoliyat ko'rsatishar va ta'lim metodi ularning faoliyat usuli ekan, bu subyektlarning maqsadga erishish yo'llari har xil bo'lishi mumkinligi ham ko'zda tutilishi kerak. O'qituvchi faoliyatida yo'naltirish, bilimlarning o'quvchi tomonidan o'zlashtirilishini ta'minlash yetakchilik qiladi. O'quvchining faoliyatida esa o'z-o'zini tarbiyalash, o'qish-o'rganishning samarali yo'llaridan foydalanish ko'zga tashlanadi.

Badiiy asarda ilgari surilgan g'oya, fikr va mulohazalarni anglash uchun ularning mantiqiy asosini topish talab qilinadi. Shuning uchun o'quvchi tafakkuri va faoliyatida mustaqillikni ta'minlovchi mantiqiy metodlardan alohida maxsus darslarda emas, umuman adabiy ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida, yangi darsni tushuntirishda ham, o'tilganlarni mustahkamlashda ham, topshiriqlarni bajarishda ham foydalanish mumkin. O'quvchida ma'naviy barkamollikni ta'minlash asosi bo'lgan mustaqil tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishda mantiqiy metodlar ko'proq samara beradi.

Ta'lim jarayonidagi o'zgarishlardan o'quvchi ham xabardor qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Har bir mashg'ulot darsning maqsadi va mavzuni o'rganishning rejasini ma'lum qilishdan boshlansa, o'quvchilarga darsda o'z faoliyati yo'nalishini aniqlab olishga imkon beriladi. O'qituvchi tomonidan e'lon

[81] Махмутов М. И. Современный урок. – Москва: «Педагогика», 1985. – С. 9 – 10.

qilingan mana shu qisqagina rejada yangi mavzu mazmunining muhim jihatlari belgilab qo'yilgan bo'ladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchini darsga, bilimlarni o'zlashtirishga ham ruhan tayyorlaydi.

Xulosa qilib aytganda ta'limning innavatsion metodlaridan o'rni bilan foydalanish adabiy ta'lim samaradorligi garovidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Pedagogik innovatsiyalar haqidagi: «*Pedagogik innovatsiyalar davlat organlari, pedagogik jarayonni boshqaradigan ma'muriyat singari yuqori tashkilotlar tomonidan emas, balki fan va ta'lim tashkilotlari xodimlari, ya'ni pastdan ishlab chiqarilishi hamda tavsiya etilishi kerak*», tarzidagi qanoatga e'tibor qiling. Siz bu fikrga qo'shilasizmi, yo'qmi? Nega? Uni qanday tushundingiz? Qarashlaringizni ta'lim amaliyoti yoki hayotiy haqiqatlarga tayanib asoslang.

2. «*Pedagogik innovatsiya jarayonining quyidagi uch bosqichi: yangi g'oya yoki kashfiyotni yuzaga keltirish bosqichi; g'oyaga ishlov berish, uni amaliyotda foydalanish mumkin bo'ladigan holatga keltirish bosqichi; yangilikni joriy etish bosqichi*»ni biror badiiy asarni o'rganish asnosida izohlashga urinib ko'ring.

3. Pedagogika ilmida tavsiya etilgan innovatsiyalarni innovatsion o'zgarishlar shiddati yoki yangilik darajasiga ko'ra sakkizta toifasi tavsiya etilganligini bildingiz. Ularning har birini alohida tahlilga torting. Sizningcha, ularning qaysi biri milliy adabiy ta'lim uchun ahamiyatliroq? Nimasi bilan? Fikringizni asoslashga, qarashlaringizni o'qituvchingiz va kursdoshlaringizga ham tushunarli qilib ifodalab berishga urining.

4. Pedagogik innovatsiyalarning tasodifiy, foydali va tizimli singari tasniflari haqida bildingiz va ularning mohiyatiga kirdingiz. Endi o'ylab ko'ringchi, ularning qaysi biri zamonaviy o'zbek adabiy ta'lim metodikasi ilmi uchun ustuvor ahamiyat kasb etadi, sizningcha? Fikringzni asoslang.

5. Mazkur innovatsiyalarning tasodifiy, foydali va tizimli innovatsiya singari turlarini badiiy asarlar, hayotiy misollar asosida tahlilga torting. Fikrlaringizni asoslang.

6. Taniqli metodist olim M. Maxmutovning: «*Ta'lim metodlari o'quvchi rivojlanishining yangi bosqichida tafakkur psixologiyasida to'plangan, ular tomonidan bilimlar va faoliyatni o'zlashtirish jarayonini boshqarishni yaxshilashga imkon beradigan barcha ma'lumotlarni qamrab olishi kerak*» tarzidagi qanoatini qanday tushunganingizni o'z tushunchangiz asnosida izohlab bering.

7. «*Har bir mashg'ulot darsning maqsadi va mavzuni o'rganishning rejasini ma'lum qilishdan boshlansa, o'quvchilarga darsda o'z faoliyati yo'nalishini aniqlab olishga imkon beriladi*», degan fikrga qanday qaraysiz? Sizningcha, buni qanday tashkil etish mumkin? Biror badiiy asarni o'rganish misolida qarashlaringizni asoslang.

8. «Mustaqillik mening taqdirimda» mavzusida insho yozing. Bir-biringizning insholaringizni tekshiring. Xatolar ustida birgalikda ishlang.

MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASINING XUSUSIYATLARI VA ADABIYOT O'QITISHDA UNDAN FOYDALANISH

Reja:

1. Modulli ta'lim texnologiyasining xususiyatlari.

2. Adabiy ta'lim jarayonida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish.

3. Modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishdagi izchillik.

Modul (lotincha *modulus* so'zidan olingan bo'lib qism, bo'lak, blok ma'nolarini anglatadi[82]. Modulli ta'lim pedagogik texnologiyani tashkil etuvchi tarkibiy bo'laklarni ifodalaydi. Bu modulli ta'lim dars jarayonini tashkil etishdagi eng kichik ish turlaridan hamda ularning turli miqdordagi to'plamlaridan iborat bo'ladi. Bunda eng kichik faoliyat turi eng kichik modul sanalib, boshqalari qancha modulni qamrab olishiga qarab o'ziga mos darajadagi modullar sanaladi.

Adabiyot o'qitish sohasida modulli ta'lim texnologiyasi deyilganda adabiy ta'lim jarayonini modullar asosida loyihalashtirish nazarda tutiladi. Ajratilgan har bir modul bo'yicha uning o'zigagina xos bo'lgan faoliyat mazmuni va ta'sir doirasi mavjud bo'ladi.

Adabiy ta'lim jarayonida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanilganda o'rganiladigan mavzu mantiqiy tugallangan bo'laklarga, ya'ni modullarga ajratiladi. Har bir bo'lak o'quvchilar mustaqil ishlashlari uchun maxsus topshiriqlarga aylantiriladi.

Modulli ta'lim texnologiyasida o'quvchilar tomonidan amalga oshirilayotgan har qanday faoliyatga *o'quv elementi* deb qaraladi. O'quv elementi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

– o'quvchi faoliyatining aniq elementlarini o'rgatish bilan bog'liq nazariy va amaliy ma'lumot;

– o'quvchining o'quv faoliyatini ta'minlovchi ma'lumotlar;

– aynan o'xshash maqsadlar yig'indisi;

– o'quvchi ishlashi lozim bo'lgan zaruriy materiallar to'plami;

– o'quvchining ish faoliyati, nazarda tutgan farazlari, buning uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va topshiriqning bajarilganlik darajasini nazorat qiluvchi materiallar.

[82] https://ru.wikipedia.org

Adabiy ta'lim jarayonida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish uchun avval quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

– mazkur yo'nalishning xususiyatlarini ochib beradigan metodik majmualar yaratish;

– ta'lim jarayonini tashkil etish uchun uni zaruriy didaktik ashyolar bilan ta'minlash;

– ta'lim amaliyotini nazariy-metodik va amaliy-tashkiliy jihatdan to'g'ri uyushtira bilish.

Adabiyot o'qitishning modulli texnologiyasi – ta'limning belgilangan tamoyillariga muvofiq tarzda rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Bunda motivatsiya (o'quvchining bilishga bo'lgan ichki ehtiyoji), modullilik, muommalilik, hamkorlikka asoslanish, subyekt-subyekt munosabati, didaktik o'yinlar, audio-vizual va hk. tamoyillar nazarda tutiladi.

Asar ustida ishlashda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanilganda quyidagi izchillikka amal qilinadi:

– modulli ta'lim uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

– modulning maqsadi va mazmunini belgilash;

– nazariy va amaliy ma'lumotlarni ajratish;

– ta'lim amaliyotini rejalashtirish;

– o'quv hamda didaktik materiallar, texnik vositalarni tayyorlash;

– amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish;

– zaruriy nazariy bilimlarni mustahkamlash;

– o'quvchilarning nazariy va amaliy bilimlarini aniqlash;

– o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni baholash.

Adabiyot darslarini modulli ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish deganda, avvalo, o'quvchilarni ham aqlan, ham ruhan mazkur darsga tayyorlash nazarda tutiladi. Qolaversa, darsni tashkil etish uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va o'quv materialini vaziyat taqozosiga moslashtirish ishlariga ham e'tibor qaratiladi.

Modulning mazmunini belgilashda, dastlab adabiy ta'limning bosh maqsadi – ma'naviy barkamol avlodni shakllantirish va bu yo'lda xizmat qiladigan o'quv materiallari (mazmun)ni tayyorlashga e'tibor qaratiladi. Modullar bilan ishlash yakunidagi natija esa, ya'ni o'quvchi egallagan bilim, ko'nikma, malaka va shaxslik sifatlari mazkur maqsadga erishilganlik darajasini ko'rsatadi. Mo-

dulli adabiy ta'limning maqsadi ham barcha ta'lim texnologiyalari singari adabiy ta'lim bo'yicha davlat standartiga tayanadi. Modulli ta'lim texnologiyasining maqsadi qancha aniq bo'lsa, unga erishish darajasi shuncha oson bo'ladi. Mazkur bosqichdagi eng muhim ishlar – o'quv materiali mazmuni va undagi muhimni nomuhimdan ajratish, badiiy asardagi o'quvchi ko'nglidan o'tsa, ma'lum ijobiy iz qoldiradigan jihatlarni umumlashtirish, ularni o'quvchi hayoti bilan bog'lashga yo'naltirish, o'qituvchi va o'quvchi munosabatlari tabiatini belgilab olishdan iboratdir.

Umuman, adabiyot o'qitishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish – o'quvchilarni ma'naviy kamolot yo'liga solishda, buning uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va shaxslik sifatlarini egallashida, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishida, mustaqil fikrlashga odatlanishida, badiiy tahlil malakalarini egallashida, o'z bilim va qobiliyatlarini baholay bilishida, o'zining xato-kamchiliklarini anglash va ularni bartaraf qila bilishida o'ziga xos o'rin tutadi.

Adabiyot darslarida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning amaliy namunasi sifatida A. Ekzyuperining «Kichkina shahzoda» asari ustida ishlash darsini tavsiya etish mumkin. Umumta'lim maktablari 5-sinfi dasturida Antuan de Sent-Ekzyuperining «Kichkina shahzoda» asarini o'rganish uchun to'rt soat ajratilgan. Asarni o'rganishga yo'naltiruvchi talqin quyidagicha: «*Ertak-qissada bolalar olamining mahorat bilan tasvir etilishi. Unda abadiyat va foniylik, hayot, muhabbat va o'lim muammosining o'ziga xos tarzda tasvir etilishi. Kichkina shahzoda obrazi. Ertakdagi boshqa obrazlar va ular o'rtasidagi munosabat. Ertakda bolalar ruhiyatiga xos xususiyatlarning yorqin ifodalanganligi. Ertakning tarbiyaviy ahamiyati*»[83].

Badiiy asarlarni bo'laklarga bo'lib o'rganishda, ya'ni darsni modullar asosida tashkil etishda, istalgan joydan, istalgan narsa olinaverilmaydi. Buning o'ziga xos pedagogik, psixologik sabablari bor. O'qituvchi «Kichkina shahzoda»ni uning boblariga tayanib, to'rt soatga rejalashtirib olishi va har darsda o'qilgan bo'laklardagi yetakchi fikrlarni modullashtirib olishi maqsadga muvofiqdir.

Ayni zamonda, bo'lajak o'qituvchilarning «Kichkina shahzoda»ni o'zlari modullashtirishlari, ya'ni mazkur ishlanmaga

[83] Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5 – 9-sinfi uchun adabiyotdan o'quv dasturi. «Ma'rifat» gazetasi, 2007 yil, 4-, 7-,9-oktyabr.

tayanib ajratib ko'rsatilgan o'rinlardan kompyuter yordamida maxsus modullar yaratishlari o'z amaliy faoliyatlarini tasavvur qilishlariga imkon yaratishi mumkin.

Adabiyotchi o'qituvchilarning «Kichkina shahzoda»ni o'rganish qiyin degan e'tirozlarida jon bor. O'quvchilarning uni anglashi qiyin kechayotganini ham tushunish mumkin. Chunki asar bizning milliy ruhiyatimizga uncha yaqin emas. Avvalo, bizning bolalar hamisha kattalarni haq deb biladilar. O'zbekning milliy-axloqiy xususiyatida kattalarni tanqid qilish, ularning xatti-harakatlariga tahrir kiritish hissi yo'q. Bu o'zbekcha axloqiy me'yor bolalarning genida mavjud. Ayrim 5-sinf o'quvchilarining asardan ma'naviy zavq ololmayotganlari va asar qahramoniga xos bo'lgan jihatlarni his qilmayotganlarining sababi ham shunda.

Ishni qiyinlashtiradigan yana bir holat shundan iboratki, asardan amaldagi darslikda berilgan parchada qissaning aslidagi suratlar yo'q[84]. Holbuki, parchada: *«Rasmlarni muallifning o'zi chizgan», «Mana o'sha surat», «Mana, men chizgan narsa», «shu rasmni chizib berdim»* degan jumlalar bor (Bu sezgir o'quvchida e'tiroz uyg'otadi. O'quvchining xafsalasi pir bo'lib qolmasligi uchun keyingi nashrda bu nomuvofiqlik bartaraf etilishi lozim). O'qituvchi bu rasmlarning har birini internet orqali topib alohida modullashtiradi.

Har qanday asar matni o'qituvchi tomonidan o'qib berilayotgan paytda o'quvchilar ham u bilan birga o'z darsliklaridan asarni ichdan o'qib borishlari tavsiya etiladi. Bu usul, avvalo, o'quvchilarni eshitish orqali ifodali o'qish ko'nikmasini egallashga yo'naltiradi, o'zlari o'qish asnosida esa o'qituvchidan ortta qolmaslikka intilib tez o'qish ko'nikmasini ham egallab boradilar. Asar to'liq o'qib bo'lingandan so'ng, ikkinchi darsda uning tahliga kirishiladi.

Ma'lumki, «Kichkina shahzoda» qissasi dunyodagi ko'p tillarga tarjima qilingan. Unda Antuan de Sent-Ekzyuperi nihoyatda nozik qalbli, xayolot olami boy, sog'lom mantiq asosida yashaydigan o'zga sayyoralik bolakay timsolini yaratgan. Asar qahramoni Kichkina shahzoda yaxshini yomondan, go'zalni xunukdan farqlay olmaydigan, fantaziyasi qotib qolgan kattalar ruhiyatini tushunmaydi. Hodisalarga tor manfaat yuzasidan qaraganligi, bag'ri

[84] Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot. 5-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «Sharq», 2007. 64-b.

keng bo'lolmagani uchun bir-birini anglamay, bir marta beriladigan hayotda maza qilib yashash o'rniga urushlarni, qirg'inlarni o'ylab topadigan kattalar shahzodaning kinoyaviy nazari bilan tasvir etiladi. O'quvchilarga asardagi mana shu haqiqatlarni kashf etishda ko'maklashish kerak. Buning uchun o'qituvchiga asar matni yuzasidan tayyorlangan savol-topshiriqlar yordam beradi. Afsuski, darslikda taqdim etilgan savol-topshiriqlar o'quvchilarning asar mohiyatini anglashlari uchun yetarli emas. Shuning uchun o'qituvchi asar matnidagi diqqatga sazovor o'rinlarni modullashtirishi, ularni ekranda namoyish etishi yoki kichik guruhlarda ishlayotgan o'quvchilarga taqsimlab berishi va har bir qism zamiridagi muhim jihatlarni savol yoki topshiriqqa aylantirib, ularga o'quvchilarning e'tiborini qaratishi kerak bo'ladi.

Asar tahlilining asosiy quroli bo'lmish savol-topshiriqlarning dastlabkisi birinchi modulning mazmuni asosida tuzilgan: «Qissa qahramoni chizgan rasmga kattalarning munosabati, ularning jug'rofiya, tarix, arifmetika va husnixatni o'rganish borasida bergan maslahatlari hamda shu sababli «rassomlikning porloq istiqbolidan voz kechishga majbur bo'lgani»ga o'z munosabatingizni bildiring!» – topshirig'i bo'lib, unga javob berish uchun o'quvchilar mustaqil mulohaza yuritishlari kerak bo'ladi. Avvalo, jungli haqida xayol surish uchun u haqda biror narsa bilish kerak. Unga xos jihatlarni tasavvur qilish kerak.

Ma'lumki, bolaning xayolot olami chegara bilmaydi. Xayolda aqlga sig'maydigan ishlar ham oppa-oson sodir bo'laveradi. Hikoyachining rasm chizishga undagan narsa ham undagi xayol ufqining kengligidir. Maslahat bergan, uzoqni ko'ra biladigan kattalarning haq ekani ko'rinib turgan esada, ular nafaqat asar qahramoniga, balki shu darsda o'tirganlarga ham yoqmasligi mumkin. Lekin baribir, chizilgan rasmni ko'rgan bolalar kattalar haq ekanini ichdan tuyib turadilar. O'qituvchi o'quvchilarining javoblaridan buni ilg'ashi mumkin. Lekin kattalarning «aqlliligi» bilan shakllanib kelayotgan iste'dod yo'qqa chiqarilmadimi? Kattalar bu bilan hisoblashishlari kerakmidi? Bolalar shular haqida ham o'ylab ko'rsinlar.

Ikkinchi modul – muallifning bolalikda chizgan dastlabki surati bo'ladi. «Kattalarning: *«Shlyapaning nimasi qo'rqinchli ekan?»* shaklida munosabat bildirishlari sababi haqida o'ylab ko'ring. Kat-

talarning tashqi o'xshashlikka e'tiborlari, xayoli uzoqlarga parvoz qilmasligi haqida mulohaza yuriting. O'zingizning bolalikdagi «suratchi»liklaringizni ham yodga oling» topshirig'i o'quvchilarni o'z atrofidagi kattalarga asar qahramoni nazari bilan qarashga undaydi. Masalaga chuqurroq yondashishga qodir o'quvchilar o'z hayotidagi har xil vaziyatlarga kattalarning munosabatini eslab, uni o'z nazari bilan qayta baholaydi. Balki bu haqda so'zlab ham berar. O'qituvchi bu imkoniyatni qo'ldan bermasligi kerak.

«Hikoyachining*: «Axir, kattalarga hamma narsani doim tushuntirib borish kerak-da»* degan ta'kidiga qanday munosabat bildirasiz?» – savoli o'quvchilarni bir oz o'ylantirishi tabiiy. O'zbek bolalari nazarida kattalar hamma narsani bilishadi va ular ko'pincha haq bo'ladilar. Ekzyuperining qahramoni esa kattalarning haqligiga shubha qilyapti. Endi o'quvchilarda ikki xil nazar paydo bo'ldi. Ular asar qahramonini o'zlari bilan solishtirishlari mumkin. Ayrimlar qay biri to'g'ri ekanini ajratolmay, mavhum bir holatda tahlilda ishtirok etaveradi. Lekin bu ikkilanish ham uning shaxsiyati shakllanishida ahamiyatga egaligi tayin. Bu va keyingi topshiriqqa bolaning kattalarga o'zi chizgan suratini sharhlab berishi bilan bog'liq lavhasi modul vazifasini o'taydi.

Asardagi: «*Kattalar hech qachon o'zlaricha biron narsani tushuna olmaydilar, ularga hadeb hijjalab tushuntirib beraverish esa oxir-oqibat bolalarning ham joniga tegib ketadi»* tasviriga munosabat bildiring» – singari hazilomuz yo'sindagi bu fikrda ham asar qahramoni haqdir (bu parcha ham alohida modul shaklida ko'rsatiladi). Bolalar o'zlarining har bir qilgan nojo'ya ishlari uchun kattalarga hisob beraverishdan qiynalganlarini eslab, qahramonni yaxshi ko'rib qolishlari ham tabiiy hol. Va bu, ehtimol, yaxshidir. Chunki o'quvchilar va adabiy qahramon bir-birlarini tushunib borishyapti.

O'quvchini mustaqil mulohaza yuritishga undaydigan navbatdagi topshiriq, ya'ni hikoyachining: «*Kattalar orasida uzoq vaqt yashadim. Ularni yaqindan ko'rdim, bildim. Va bundan, tan olishim kerakki, ular haqidagi fikrim yaxshi tomonga o'zgarmadi*», – degan xulosasiga e'tibor qiling (alohida modul). Asarda kattalar va bolalarning bu tarzda qarama-qarshi qo'yilayotganligi sababi haqida o'ylab ko'ring – topshirig'i bolalarni aqlan ancha zo'riqtiradi. Avvalo, «kichkina rassom»ning kattalar haqidagi fikri

qanaqa ekanini bolalar matnga murojaat qilib, bir esga olishadi. So'ng ular o'rtasidagi munosabatlarga, qarama-qarshiliklarning sabablariga e'tibor qaratiladi. Uning nazarida, kattalar bolalarni tushunmaydilar. Ularning o'z belgilab olgan yo'llari bor va bolalar xohlaydilarmi yo'qmi, bundan qat'i nazar, shu yo'ldan borishlarini talab qiladilar. Kattalar hayotiy tajribalari, bilimi va aqli yetovida bolaga nisbatan uzoqroqqa qaraydilar, kichiklarning fe'l-atvori, qiziqishlari, intellektual imkoniyatlarini hamisha ham hisobga olib o'tirmay, o'z mantiqlaridan kelib chiqib, talab qo'yadilar. Holbuki, bolakaylar – xayolot kishilari. Oradagi qarama-qarshiliklarning sababi ham shunda.

Har bir topshiriqqa asardagi yaxlit bir hodisa tasviri modul qilib olinadi. Ajratilgan modul mazmunidan kelib chiqib: «*Men shu tariqa yolg'izlikda yashardim, dilimni anglaydigan biror hamdardim yo'q edi...*», – shaklidagi anduhli xulosaga munosabat bildiring. Hikoyachi yolg'izligining sabablari haqida o'ylab ko'ring» topshirig'i beriladi. Uni bajarish uchun ham bolalar fikrlashga majbur bo'lishadi. Kattalardek mulohaza yuritadigan «kichkina shahzoda» qarashlarini o'ziday qabul qiladigan hamdardi yo'qligi tufayli o'zini yolg'iz sezadi. Chindan ham, kishining atrofida hamfikr, dildosh odamlar bo'lmasa, u o'zini yolg'iz his qiladi. Uning bu holatini, vaziyatidan kelib chiqib, kattalar ham, kichiklar ham tushunishi, anduhli xulosasiga qo'shilishi mumkin. Buning uchun ular bolani to'la his qilishlari lozim.

«Kichik shahzodaning hikoyachidan aynan qo'zichoq chizib berishni so'raganligi sababi haqida mulohaza yuriting. Sizningcha, qo'zichoqda qanday ramziy ma'no bor?» savoliga javob berish uchun bolalar matnga murojaat qiladilar. Bu savolga asardagi shu epizod modullik qiladi. Kichik shahzoda iltimosining sababi va qo'zichoqdagi ramziy ma'no ular o'rtasidagi suhbatda anglashilishi zarur. Agar bolalar buni ilg'ay olmasalar, o'qituvchi shu topshiriqni uy vazifasi sifatida qo'yishi ham mumkin. Ular o'ylashda davom etsinlar.

«Shahzodaning bo'g'ma ilon va fil suratini ko'rib: *«Yo'q, yo'q! Menga ilon ham, fil ham kerak emas! Ilon haddan tashqari xavfli, fil esa haddan tashqari katta»,* – deya munosabat bildirgani haqida o'ylang (alohida modul)» topshirig'i o'quvchilarni shahzodaga yana-da yaqinlashtiradi. Bolalar bir-birlarini, deyarli hamisha

yaxshi tushunadilar. Shahzodaning rasmda ifodalangan tasvirni darhol anglab, unga munosabat bildirgani sababi ham shunda. Topshiriq yordamida o'quvchilar shunday mulohaza yuritishga yo'naltiriladi. Shu o'rinda shahzodaning chizilgan suratlarga bildirgan e'tirozlariga bolalar diqqati tortilishi kerak. Bu navbatdagi moduldir: «*U rasmni sinchiklab ko'zdan kechirgach:*

– Yo'q, bu qo'zichoq judayam oriq-ku, – dedi. – Boshqasini chizib ber.

Men boshqa qo'zichoq rasmini chizdim.

Yangi do'stim xushfe'llik bilan muloyim jilmayib qo'ydi.

– Bu qo'zichoq emas-ku, – dedi u. – O'zing ham ko'rib turibsan-a, qo'chqor-ku bu. Ana, shoxiyam bor...

Men qo'zichoqni tag'in boshqatdan chizdim. Biroq, bu rasm ham unga ma'qul bo'lmadi.

– E, buning o'lguday qari-ku. Menga uzoq yashaydigan qo'zichoq kerak». Bolalar chizilgan rasmni bunchalik oson tushunib, tez tahlil qila oladigan kichik shahzoda bilan filni yutib yuborgan ilon suratini shlyapa deb o'ylagan kattalarni taqqoslashlari kerak. O'quvchilar qarashlar xilma-xilligining sabablari haqida o'ylasinlar: balki kattalar katta bo'lgani uchun suratni tushunishmagandir? Balki oradagi masofa juda uzoqdir? Balki kattalar hayot tashvishlari va muammolari bilan bo'lib bolalardan juda ham uzoqqa ketib qolishgandir?

Qo'zichoqni kunduzlari bog'lab qo'yish uchun arqon bermoqchi ekanini eshitib: «*Kichkina shahzodaning qoshlari chimiril»*ganligi sababi haqida o'ylab ko'ring. Uning: *«Bog'lab qo'yasan? Nima keragi bor buning?»,* – degan savollariga tayanib, uning qanday bola ekani haqida fikr bildiring» topshirig'i ham bolalarni anchagina o'ylantiradi. Yerliklarning nazari bilan o'zga sayyoralik yigitcha ko'zqarashi orasidagi tafovutga, ularning har biri o'z sharoitidan kelib chiqib ish tutayotganiga o'quvchilar e'tiborini tortish kerak. Ehtimol, Kichkina shahzoda sayyorasi juda kichik bo'lgani uchun shunday deyotgandir. Balki qo'zichoqning ozodligiga daxl qilmaslik uchundir. Buni o'quvchilar o'zlari aniqlaganlari va fikrlarini asoslaganlari ma'qul.

1909-yilda yangi sayyorani kashf qilgan olim haqidagi: «*O'shanda astronom ajoyib kashfiyoti haqida xalqaro astronomiya kongressida ma'ruza qilgan, ammo uning gapiga biror kimsa*

ishonmagan, chunki u turkcha kiyingan edi» tarzidagi izohga munosabat bildiring. Gap til haqida emas, kiyim to'g'risida ekaniga e'tibor qiling (tasvirni berish)*», «O'sha astronom 1920-yili kashfiyoti haqida tag'in ma'ruza qildi. Bu safar u eng so'nggi modada kiyingan edi – hamma uning gapini ma'qulladi»* tasvirini izohlang (bu har ikkala tasvir alohida modul qilinadi. Tasvirlar yoniga turkcha va zamonaviy kiyingan astronomning surati ham tushiriladi). Kattalar qaroridagi mantiq haqida o'ylab ko'ring» – topshiriqlarini bajarish asnosida bolaning kattalar haqidagi tasavvuri namoyon bo'ladi. Bu masalaga o'quvchilar o'zlarining jajjigina hayotiy tajribalariga asoslanib javob berishga undalsalar, maqsadga muvofiq bo'lardi.

Asardagi: «*Ana shunaqa g'alati xalq bu kattalar. Ular xafa bo'lib o'tirishga arzimaydi. Bolalar kattalarga nisbatan kengfe'l va kechirimli bo'lishlari lozim*» (bu fikr ham alohida modullashtiriladi) – degan xulosaga munosabat bildiring» – topshirig'idagi talabni o'quvchilar o'zlaricha qabul qilishlari tayin. Bolalikdan kengf'llikni, kechirimlilikni o'z tabiatlariga singdirishni eplay olsalar, bizdan keyingi kattalar bizdan yaxshiroq bo'lishiga kafolat yaratiladi.

«Asardagi: «*...dunyoda do'stlarni unutib yuborishdan ham qayg'uliroq narsa yo'q»,* – xulosasiga munosabatingizni bildiring», Hikoyachining*: «...afsuski, men quticha devorlari aro qo'zichoqni ko'rishga qodir emasman. Balki men kattalarga ozroq o'xshab ketarman»* (fikr alohida modullashtiriladi va uning ustida ishlanadi) tarzidagi anduhi sabablari to'g'risida o'ylab ko'ring» singari topshiriqlariga javob berish uchun ham o'quvchilar asar matniga qayta murojaat qilishlari kerak bo'ladi. Asardagi bu savol-topshiriqlar qaratilgan lavha mazkur ish uchun modullik vazifasini bajaradi.

O'qituvchi o'quvchilarga uy vazifasi sifatida o'z tasavvurlaridagi shahzodani, hikoyachi va uning chizgan suratlarini chizishni yoki ulardan chizilgan suratlarga sharh yozishni talab qilishi mumkin. Har ikkala topshiriqning natijasi ham ijod mahsuli hisoblanadi. Ijod esa mustaqil va ijodiy fikr natijasi bo'lib, o'quvchida ma'naviy sifatlarning shakllanishiga turtki bo'ladi.

Xullas, adabiyot o'qitish kechimida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish uning qiziqarli va samarali tashkil etilishi garovidir.

Savol va topshiriqlar:

1. O'ylab ko'ringchi, modulli ta'lim texnologiyasi mantiqan ta'limning qaysi metodi xususiyatlariga monand keladi? Xulosalaringizni misollar bilan asoslang.

2. Modulli ta'lim texnologiyasiga xos bo'lgan *«o'quv elementi»* haqida bilimga ega bo'ldingiz. Aytingchi, o'quv elementi o'z ichiga qamrab oladigan jihatlarni qanday tushundingiz? Ularning o'quvchi faoliyatidagi samaradorligi haqida o'ylab ko'ring.

3. «Asar ustida ishlashda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanilganda amal qilinadigan izchillikni bir asar misolida ko'rsatib bering. Fikrlaringizni asoslang.

4. Avval «Kichkina shahzoda»ni o'qing. So'ngra uning mazmunini kompyuter yordamida modullashtiring. Bu sizning o'qituvchilik faoliyatingizda asqotadi.

5. Modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishdagi izchillikka doir o'zlashtirilgan bilimlaringizga tayangan holda kompyuter yordamida biror badiiy asar ustida ishlash modulini yarating. Istang bir guruh bo'lib, xohlasangiz, individual holda. Bu sizning pedagogik amaliyotingizda qo'l keladi.

6. «Adabiyot darslari – ko'ngil darslari» mavzusida insho yozing. Bir-biringizning ishingizni tekshiring. Xato va kamchiliklarini birgalikda bartaraf qilishga kirishing.

DIDAKTIK O'YINLAR TEXNOLOGIYASI VA UNING ADABIY TA'LIMDAGI O'RNI

Reja:

1. Ta'lim tizimida qo'llaniladigan didaktik o'yinlar.
2. Adabiyot darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish.
3. Adabiyot darslaridagi ijodiy o'yinlarning o'rni.
4. *Adabiy ta'limda foydalaniladigan syujetli-rolli o'yinlar.*

Bugungi ta'lim va tarbiya amaliyoti, xoh u bolalar bog'chasida, xoh maktabda, xoh oliy o'quv yurtida bo'lsin, o'z mohiyatini o'zgartirmoqda. U ma'naviy barkamol avlodni shakllantirish yo'lida izlanyapti. O'sib kelayotgan avlodning ma'naviy komillik sari intilishiga jiddiy e'tibor qaratilayotgan bir paytda ta'lim-tarbiya jarayonining to'g'ri tashkil etilishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ta'lim-tarbiya uzluksiz jarayondir. Ma'lumki, bola uyda hamisha kattalarning mehr-muhabbati va e'tibori markazida bo'ladi. Har bir ota-ona o'z farzandini ham jisman, ham ruhan sog'lom o'stirishga harakat qiladi. Bolasining intellektual imkoniyatlari va xususiyatlarini o'rganadi. Farzandining qiziqish va qobiliyatiga qarab, uni maxsus maktablarga tayyorlaydi.

Jamiyatdagi o'zgarishlar natijasi o'laroq ota-onalar farzandlari uchun maxsus o'qituvchilar yollab ularni bugungi talablar asosida hayotga tayyorlayaptilar, chet tillarni, kompyuterdan foydalanishni o'rgatmoqdalar. Ularni maxsus sport, raqs maktablariga olib bormoqdalar va hk. Qisqasi, farzandining kelajagi uchun ko'pchilik ota-ona o'z imkoniyati doirasida harakat qilmoqda. Ayni vaqtda hayotining ma'lum qismi ta'lim muassasalarida o'tayotgan bolalar ma'naviyati shakllanishida ota-onalar bilan birga o'sha ta'lim-tarbiya muassasalari ham mas'uldirlar. «Bog'cha opa»lar, o'qituvchilar o'z tarbiyalanuvchilarining jismoniy va ma'naviy kamoloti yo'lida burchli shaxslardir. Ammo o'sib kelayotgan avlodni fikr kishisi qilib tarbiyalash muammosi paydo bo'lgandan beri bu yo'nalishda tarbiyachi-o'qituvchilarga jo'yali ilmiy-metodik yordam berilmayotganligi ham ayni haqiqat.

Ta'lim tizimida qo'llaniladigan didaktik o'yinlar nafaqat boshlang'ich sinflarda yoki o'rta maktablarda, balki o'rta-maxsus kasb-hunar ta'limi, xatto oliy o'quv yurtlari ta'limi amali-

yotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Didaktik o'yinlar asosida tashkil etiladigan darslar dasturda qayd etilgan mavzularning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadini hal qilishga qaratilganligi, ta'lim amaliyotidagi muhim muammolarni yechishga yo'naltirilganligi, tarbiyalanuvchini ham aqlan, ham jisman, ham ruhan toliqishdan asrashga intilganligi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyot darslarida o'quvchilarning o'z ma'naviy kamolotlarini ta'minlashda bevosita ishtirok etishlari, ijodiy fikrlashi, mustaqil tarzda bilim egallash ko'nikmalarini shakllantirish va uni rivojlantirishlari, mavjud bilim, ko'nikma va malakalarini yangi vaziyatlarda qo'llay bilishlarida syujetli-rolli o'yinlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiy ta'limda foydalaniladigan syujetli-rolli o'yinlar badiiy asarlarda ilgari surilgan hayotiy-ijtimoiy masalalarni, inson va tabiat hamda kishilar orasidagi munosabatlarni badiiy ko'rinish tarzida yoritish asosida vujudga kelgan muammolarni o'quvchilarning o'zlaridagi bilim zahiralariga tayangan holda, hamkorlikda, bosqichma-bosqich hal etishida yangi bilimlarni egallashga qaratilgan didaktik o'yinlar muhim hisoblanadi. Bunda o'yin syujeti jamiyatdan, odamlar hayotidan yoki tabiatdan olinadi. Ba'zan jamiyat va tabiatdagi muammolar uyg'unlashtiriladi. O'qituvchi bu didaktik o'yinlarni o'tkazish uchun quyidagilarni amalga oshirishi nazarda tutiladi:

- badiiy asarda ko'tarilgan hayotiy muammoni aniqlash;
- dars ssenariysini o'quvchilar bilan hamkorlikda tuzish;
- rollar va vazifalarni o'quvchilar o'rtasida taqsimlash;
- muammoni hal etish yo'llarini belgilash.

O'quvchilarning ijodiy izlanishi, tafakkur va faoliyatdagi mustaqilligi, mantiqiy mulohaza yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishda, qo'shimcha bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda ijodiy o'yinlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida vujudga keltirilgan muammoli vaziyatlarni o'quvchilar guruhining o'zaro hamkorlikda avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy qo'llash hamda izlanishi orqali hal etishga zamin tayyorlaydigan didaktik o'yinlarni ijodiy o'yinlar deb atash mumkin. Adabiyot darslaridagi ijodiy o'yinlarda har bir «mutaxassis»ning o'z ijodiy izlanish yo'nalishi bo'lib, fanga o'ziga xos yangilik kiritadi, ya'ni o'zicha kashfiyot qiladi.

Masalan, biror asar yuzasidan: «Siyosatshunos» – asardagi siyosiy hodisalarning berilishi, mazmun-mohiyati va hk.larni o'rganadi; «Adabiyotshunos» – badiiy asarning tili, uslubi, janr xususiyatlarini aniqlaydi, matnga adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan yondashadi; «Tilshunos» – badiiy asrda til vositalarining qo'llanilishi, shevaga xos so'zlar, ularning xususiyatlari va b.larni tadqiq qiladi va hk.

O'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yilgan topshiriqlarni bajarib, ko'rgazmali qurollarga tayangan holda, o'z fikr-xulosalarini asoslaydilar. Bu kabi didaktik o'yinli darslarda hamma o'quvchilar hamkorlikda ishlaydilar, avval o'zlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo'llab yangi bilimlarni egallaydilar. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning bilimi va iqtidoriga ishonch uyg'otadi, har bir o'quvchini mas'uliyatga undaydi, javobgarlik hissini shakllantiradi.

Adabiyot darslarida didaktik o'yinlardan foydalanilganda darsning maqsadi, vazifalari, borishi, mantiqiy ketma-ketligi, o'quvchilar bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimini aniq rejalashtirib olish talab qilinadi. Didaktik o'yin davomida o'quvchilar oldiga qo'yiladigan o'quv-biluv xarakteridagi topshiriqlar muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish yo'llarini aniq bilish va oldindan loyihalashtirishni taqozo etadi. Bundan tashqari, o'quvchilarni didaktik o'yinning maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish, o'yin taqozo etadigan vazifalarni to'g'ri taqsimlash, har bir o'quvchiga tegishli aniq yo'llanmalar, ko'rsatmalar berish o'yinning samarali natija berishini ta'minlaydi. Didaktik o'yin asosiga qurilgan o'quv-biluv xarakteridagi muammolarni hal etishda o'quvchilardagi mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni yangi, kutilmagan vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlari shakllanadi, astasekinlik bilan qat'iylasha boradi.

Adabiy mashg'ulotlarda tarbiyalanuvchilarni ijodga undovchi didaktik o'yinlarning turlari juda ko'p. Masalan: hammaga tanish «Zumrad va Qimmat» ertagining nomini aytmasdan undagi beshta tanish so'z: «mehnatkash», «erka», «o'gay ona», «o'rmon», «sehrgar kampir» hamda begona oltinchi so'z «vertolyot» ko'magida yangi ertak tuzish vazifasini topshirish mumkin; «ochil dasturxon», «laylak», «shum bolalar», «qaynar xumcha», «chol» va oltinchisi begona so'z «uchar gilam» ko'magida yangi asar yaratishga undash mumkin. O'qituvchi bunday o'yin-topshiriqlar yordamida

shakllanayotgan shaxsning yangi narsaga munosabatini o'rganadi, o'quvchi shaxsida yangi, begona so'zdan o'rinli foydalana bilish qobiliyatini shakllantiradi. Bola ijodkorlikka yo'naltiriladi.

Yoxud o'quvchilardan tugagan ertakni davom ettirishni talab qilishi mumkin. Masalan, Qimmat bilan uning onasini ajdar yeb ketdi. Zumrad otasi bilan hayotini davom ettiryapti. Xo'sh, uning hayoti qanday davom etishi mumkin? Ertak qahramonlarining keyingi hayotini tasavvur qilishga qaratilgan bunday o'yin tarzidagi didaktik topshiriqlar o'quvchilar uchun o'ta foydali ijod turi hisoblanadi.

Ertak qahramonlari xarakterini o'zgartirish bilan bog'liq didaktik o'yinlar ham bolalarni ham aqlan, ham ruhan zo'riqishga undaydi. Masalan: Zumrad bilan cholni salbiy, Qimmat bilan o'gay onani ijobiy obraz sifatida tasavvur qilib yangi asar yaratishni talab qilish o'quvchilarni ziyraklikka o'rgatadi. Ertaklar, ularni kim to'qishidan qat'i nazar, ko'pincha inson mantiqiy fikri emas, xayolotining mahsuli bo'ladi. Bolalarning esa fantaziyasi o'ta kuchli. Bundan adabiyot darslarida unumli foydalana bilish kerak, xolos.

Tanish ertak syujeti asosida yangi ertak yaratish, ya'ni o'sha qahramonlar ishtirokida boshqa ertak to'qish, mavjud qahramonlarning nomlarini almashtirib yangi matn yaratish, xotira bilan o'ynash – so'zlar va hodisalarni eslash, sinfda hikoyachi rolini bajarish – o'ylab topilgan voqeani aytib berish singari ijodiy ishlardan ham didaktik o'yinlar sifatida foydalnish mumkin.

Bunday ertak to'qish, hikoyachi o'rnini egallash singari mashg'ulotlar jarayonida o'qituvchilar o'quvchilarning ijodini, u qanday bo'lishidan qat'i nazar, yozib borishi katta samara beradi. Bola ustozining biror narsani o'zgartirib yozmaganligi, tushirib qoldirmaganini nazorat qiladi. Bu unga o'z so'zi, yaratig'i e'tiborsiz qolmaganini anglatadi.

Bulardan tashqari, darstaxtaga birini ko'rsatib, ikkinchisini ko'rsatmay ikki so'z yozish (ikkinchisining ustini yopib qo'yish), shu so'zlar asosida hikoya tuzishni talab qilish ham mumkin. Masalan, yorug'lik-(qalam), shkaf-(it) so'zlar juftligi ishtirokida hikoya tuzish talab qilinganda yosh ijodkorlar so'zlar juftligidagi ikkinchi so'zning nimaligini bilmaydilar. Shu so'zni qidirib dunyodunyo voqealarni aytib yuborganliklarini o'zlari ham sezmay qoladilar. Kimning ertagida mana shu ikki so'z ham ishtirok etganini

o‘qituvchi belgilab boradi va o‘yinning oxirida buni yuzaga chiqaradi. Bu o‘yindan maqsad berkitilgan so‘zni topish emas, bolalarni ijodga, uning uchun o‘ta foydali bo‘lgan mashg‘ulotga undashdan iborat.

Yoki «Nima qilardingiz agar...» (davomi kutilmagan savollar) dunyoda pul bo‘lmasa; dunyoni pul bosib ketsa; Toshkent boshqa planetaga tushib qolsa; dinozavr bilan to‘qnashib qolsangiz; suv osti shaharchasiga tushib qolsang; parilar mamlakatiga borib qolsangiz; sehrgar bo‘lib qolsangiz; maktab direktori bo‘lib qolsangiz; prezident bo‘lib qolsangiz va hokazo g‘ayrioddiy, xayolparastlikka undaydigan savollar bilan ham bolalarni ijodga yo‘naltirish mumkin.

Biror ertakning mazmunini o‘zgartirib qayta aytish ham ancha jiddiy, ijodiy o‘yin. Faqat buning uchun avval zarur vaziyatni yaratib olish kerak. Bolalar tabiatan ertaklar aslining tarafdori bo‘ladilar. Ular ertaklarning ayni o‘sha birinchi marta eshitgan so‘zlar bilan aytilishini istaydilar. O‘sha tanish so‘zlarni, ular dastlabki holatida eslab qolgan iboralarni, o‘sha hayajonni qaytadan tuyish, yana qayta hayratlanish, shodlanish ularga xush yoqadi.

Psixologlarning aytishicha, har qanday bola dunyoning o‘zi o‘zlashtirib olgan holatidan tez-tez o‘zgarib turishini xushlamaydi. Uning boshqacha yo‘nalishga qo‘yilishi, ya’ni tanish ertakni o‘zgacharoq shaklda eshitish bolaga yoqmaydi. U so‘zlarni tuzatishga, ertakchiga voqealarning aslini eslatishga urinadi. Bu jarayon o‘quvchini o‘ylantiradi, bezovta qiladi, ziyraklantiradi, izlantiradi, xushyorlikka undaydi, aqli va xotirasini peshlaydi. Bola o‘sha lazzat, hayajon, qo‘rquvni qayta his qilgisi keladi. O‘sha tuyg‘ularni qidiradi. Agar u ertakning o‘zgargan holati bilan kelishgan taqdirda ham, undagi o‘zgarishlar bolani yangi tuyg‘ularni his qilishga majbur qiladi. Ular endi ertak bilan emas, o‘z-o‘zlari bilan o‘ynaydilar. O‘zlariga javobgarlikni oladilar. Bu hol bolani yomon kuchlardan qo‘rqmaslikka, yaxshiliklardan zavqlanishga, go‘zallikdan hayratlanishga o‘rgatadi. Umuman, bolaning qahramonlarga munosabatida o‘zgarish bo‘ladi.

Bolalar haqiqiy hayot bilan o‘ylab topilgan hodisalar orasidagi farqni anglab boradilar. Bu didaktik o‘yinlarning bolalarni mustaqil mulohaza yuritishga undaydigan ikkinchi jihati shundaki, ular ertakni o‘zlaricha tahlil qiladilar. Uning dastlabki varianti

bilan yangisini taqqoslaydilar. Bir vaqtning o'zida ertakning har ikkala shakliga o'ziga yarasha munosabat bildiradilar. O'qituvchi o'quvchisi xayolidagi mana shu munosabatni, tahlilni, taqqoslashni so'zga aylantira olishi, yuzaga – tilga chiqara bilishi kerak. Uning o'qituvchilik vazifasi mana shuni taqozo qiladi. Ijodkorlikning yozma ko'rinishi keyinchalik insholarda o'z aksini topadi.

Ertak to'qish bolaga inson uchun o'ta zarur bo'lgan ko'p haqiqatlarni taqdim etadigan vositadir. Buni bolalarni ertak eshitishga, aytishga, har xil hodisalar haqida tizimli hikoya qilishga o'rgatish orqali amalga oshirish mumkin. Masalan, bolalar bilan «Ertakchi bobo (momo)» didaktik o'yinini tashkil qilish mumkin. Odatda, bolalar nazarida, bobo-buvilari ertaklar xazinasiga o'xshaydi. Ular har xil ertaklarni juda ko'p biladilar. O'qituvchi bolakaylarga ertakchi bolani bobo yoki buvi kiyimida ko'rish kuchliroq ta'sir qilishini yaxshi biladi. Adabiyot darslarida tashkil etilgan bunday didaktik o'yinlarda bolalar navbat bilan ertakchi momo yoki bobo kiyimida o'rtoqlariga o'zlari o'ylab topgan voqealarni, eshitgan yoki to'qigan ertaklarini hikoya qiladilar. O'zining o'rtog'i, tengdoshi aytayotgan ertak, u to'qigan hikoya atrofdagilarga ham qiziqarli bo'ladi. O'qituvchi esa «ertakchi»ning «asar»ini so'zma-so'z yozib borishi kerak. Bu narsa bolani ertak to'qishga jiddiy yondashishga, ertagini qiziqarli qilish uchun harakatga undaydi. O'qituvchi bolalarga to'qilajak ertak mavzularini tavsiya qilishi ham mumkin.

Tarbiyalanuvchilarga «Assalomu alaykum» so'zi bilan ertak to'qishni taklif qilish mumkin. Bunda bolalar «assalomu alaykum», «rahmat», «marhamat», «iltimos», «kechirasiz» singari «sehrli» so'zlar bilan bog'liq eshitganlarini eslashi, ular bilan bog'lab hodisalar to'qishi mumkin. Albatta, bolalar aytgan ertaklarda chuqur ma'no, puxta mantiq bo'lmasligi tabiiy. Bu yoshda ma'no-mantiq muhim emas. Eng muhimi – jarayon. O'quvchi bu jarayonda mustaqil ravishda o'ylanadi, izlanadi. Aqlini, xotirasini o'z ixtiyori bilan zo'riqtiradi. Chunki bu o'yin uning uchun qiziq, unga yoqadi. Odamning ruhiyatiga yoqimli bo'lgan har qanday narsa uning uchun foydalidir.

Ertaklar qahramonlarining o'rniga bolalar, ularning ota-onalari va qarindoshlari nomini qo'yib aytib berish ham o'quvchilarda shaxslik belgilarining paydo bo'lishiga katta yordam beradi. Ertak qahramonlari o'rnida ajdar bilan olishish, dushmanlarga qar-

shi kurashish, o'g'rilarni yengish, zaiflarni himoya qilish uning ruhiyatiga o'ziga ishonch hissini soladi. Ichidagi tushunarsiz va sirli qo'rquvni yengishga ko'maklashadi. Faqat hammasi real bo'lishi, rostakam, jiddiy ifodalanishi kerak. Voqealar markazida esa real bola bo'lishi kerak. Shunda bolalarning ayrimlari o'zlarini qorong'ilik yoki hayvonlardan qo'rqmaydigandek his qiladilar. Bu bilan adabiyot o'qituvchisi bolalarning hayotdagi o'z o'rnini topishiga ko'maklashgan bo'ladi. O'zini voqealar markazida tasavvur qilish, o'zligini anglash uchun yordam beradi.

Odatda bolalar o'z imkoniyatlaridan baland masalalarni hal etishni xush ko'radilar. Qo'llaridan kelmaydigan ishlarni qilishga tirishadilar. O'qituvchi bolalarga xos bo'lgan mana shu tabiiy holatdan ularning o'zlari uchun oqilona foydalana bilishi kerak. Ta'lim jarayonidagi har qanday tarbiya boladagi tabiiylik bilan uyg'un bo'lgandagina unga «yuqadi». «Bu bolaga og'irlik qiladi» degan fikrni birinchi planga chiqarmaslik kerak. Shu bilan birga, beriladigan topshiriq bolaning intellektual imkoniyatlaridan o'ta baland bo'lishi ham mumkin emas. Bu uning shashtini qaytarib qo'yishi mumkin. Topshiriq shunday tanlanishi kerakki, bola bir oz qiynalib, izlanib, aqli, xotirasi va bilimini zo'riqtirib, vazifani bajarsin. Bolalarni bunday ishlata bilish o'qituvchining mahoratiga bog'liq.

Shu bilan birga hech qanday taqiqlar bo'lmasligi kerak. Ijod paytida, ertakchilik minutlarida hamma xohlaganday o'tirsin. Kim eshitadi, kim eshitmaydi, buning ham unchalik ahamiyati yo'q. Bordiyu, tanbeh berilsa ham uni o'qituvchi emas, o'quvchilarning o'zlari qilgani ma'qul.

Bundan tashqari, adabiyot darslarida bir necha kishi bo'lib badiiy asardagi biror narsa-hodisa va timsollar rasmini chizish ham bolalarning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi didaktik o'yindir. Bolalar ixtiyoriy ravishda 3 – 4 kishilik guruhlarga bo'linishadi. Rasmni biri boshlaydi, ikkinchisi davom ettiradi – ularning har biri rasmni o'z tasavvuri bilan davom ettiradi. Chizgilar biri birini to'ldirishi ham, uchinchisi rasmga butunlay boshqa, begona narsani yopishtirishi ham mumkin. Natijada tushunarsiz bir shakl paydo bo'ladi. Oxirida bu chizilgan «yaratiq»ni o'qish, ya'ni tasvirni ta'riflab berish so'raladi. Har bir bola o'zidan oldin chizilgan narsani qanday tasavvur qilgani va

o‘zi qo‘shgan tasvir nimani ifodalashini aytib beradi. Shu tariqa ma’nosiz narsadan mantiq sari boriladi. Bolalar bir-birlarining suratlarini ko‘rib kulishlari, undan mantiq topishga intilishari, nom qo‘yishga tirishishlari mumkin. Bu jarayonda kechilgan tuyg‘ular samimiy, tabiiydir. O‘qituvchining vazifasi adabiyot darslarida o‘quvchilarni shunday holatlarga sola bilishdan iborat. Bolalar bu didaktik o‘yinning havosini bir qadar olganlaridan keyin o‘ylab chiza boshlashadi.

Bola tabiatan ertaklarning qahramoni bo‘lishni, hech qursa, ertakda nomi tilga olinishini juda-juda xush ko‘rishadi. Ertak aytish jarayonida asardagi geografik nomlarni bolalarga tanish joylar bilan o‘zgartirish ham ularning diqqatini o‘ziga tortadi. Bolaning qiziqish va e’tiborini kuchaytiradi, unga tegishli nom bolaning ruhiy shakllanishida o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Mana shu tanish narsa yoki hodisa bola o‘qiyotganda, biror kino yoki sahna asarini ko‘rayotganda ham alohida vazifani bajaradi. Bu jarayon «men»ning shakllanishiga, farzandlik burchi, vatan tuyg‘usi, daxldorlik hissi singari insoniy fazilatlar rivojlanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Bolalikda kattalar shaxsiyatidagi insoniy sifat-fazilatlar hech qanday zo‘riqishlarsiz ular tomonidan aytilayotgan hikoya yoki ertakning ifoda ohangi, aytuvchining munosabatlaridan tabiiy ravishda bola ruhiyatiga o‘tadi, o‘rnashadi. Bu jarayonga hech qanday tashqi kuch aralashmaydi.

Maktab adabiy ta’limi ham mana shu tabiiylikka hamohang ravishda oqilona tashkil etilishi, o‘qituvchidagi otalik, onalik mehri, insonlik sifatlari xatti-harakatida, gap-so‘zida aks etib turadi. O‘quvchilar o‘qituvchilarning har bir narsa-hodisaga, o‘zlariga munosabatdagi qirralarni, ustozga xos samimiylikni, rostlikni ichki bir tuyg‘u bilan ilg‘ab oladilar. Shunga tayanib ularga o‘z munosabatini bildiradilar. Qaysidir o‘qituvchini hurmat qiladilar, kimnidir o‘z idealiga aylantiradilar, qay biriga laqab qo‘yadilar yoki ortidan mazax qiladilar. Ularda bu jarayon faqat aql bilan boshqarilmaydi. Bu ma’lum darajada aqlning, asosan, tuyg‘uning, hissiyotning ishi. Adabiyot o‘qituvchisi buni unutmasligi kerak.

Ma’lumki, boshlang‘ich maktab yoshida ham, o‘rta maktabning dastlabki bosqichada ham topishmoqlar topish bolalar uchun juda qiziqarli jarayon. Buning qiziqarli jihati shundaki, unda bo-

lalar o'zlari uchun noma'lum bo'lgan narsa-hodisalar dunyosida kashfiyotlar qiladilar. O'zlari uchun o'zlari «syurpriz»lar uyushtiradilar, xursand bo'ladilar. Bilish, kashf etish hamisha ham yoqimli jarayon. Ularni topishmoqlar to'qishga o'rgatish undan ham qiziqarliroq bo'ladi. Masalan, biror predmet – ruchka, qalam, qoshiq va hk. buyumlarning vazifasi, holati, shakli va ko'rinishi o'qituvchi tomonidan sodda, bolalar uchun tushunarli tilda aytib beriladi yoki yozib qo'yiladi. Bolalar esa ko'rgan-eshitganlari asosida topishmoq to'qishadi. Bu holat ham bolalarning borliqni bilishida o'ziga xos manba hisoblanadi. Bola uchun dunyo sirli va tushunarsiz. Topishmoqlar to'qish va topish jarayonida u mana shu sirlar olamiga kiradi, narsa va hodisalarning xususiyatlarini o'rganadi, shunga tayanib uni kashf etadi. Topishmoqlar to'qish va ularning javobini topish bolalar uchun katta zavq beradi. Mana shu zavq uni yangi-yangi kashfiyotlarga undaydi.

Xulosa qilib aytganda, didaktik o'yinlar ham o' mazmun-mohiyati bilan shaxs shakllanish jarayoniga ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'qiganlaringiz asosida didaktik o'yinlar bilan ijodiy o'yinlar orasidagi tafovutni aniqlang. Har ikkisiga tegishli xulosalaringizni biror badiiy asar misolida isbotlang.

2. Adabiyot darslarini ditaktik o'yinlardan foydalangan holda tashkil etish uchun amalga oshiriladigan ishlar sirasida «*rollar va vazifalarni o'quvchilar o'rtasida taqsimlash*» degan tushuncha mavjud. Sizningcha, bu muhim ishni qanday mezonlarga tayangan holda amalga oshirish adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq bo'ladi? Fikringizni asoslang.

3. Adabiyot darslarida foydalanish uchun tavsiya etilgan didaktik o'yinlarning har biridan o'qituvchining ustozlik mahorati bilan bog'liq fikrlarni ko'chirib yozing. Bu o'yinlarni qanday tashkil etish mumkinligini tasavvur qiling. Ulardan amalda foydalanish yo'llarini tavsiya eting.

4. Bolalarning o'rniga o'zingizni qo'yib ko'ring: biror ertakning mazmunini o'zgartirib yangi ertak yarating; ertak qahramonlari xarakterini o'zgartirib o'zgacha bir asar biting; biror

ertakdagi tanish so'zlar va bitta begona so'z ko'magida ijod qiling.

5. Tugagan biror ertakning ikkinchi, uchinchi, hatto to'rtinchi tugashini o'ylab toping.

6. Kursdoshlar birgalashib rasm chizing va uni o'qing. Sehrli so'zlar ko'magida yangi matn yarating.

7. Narsa va hodisalarning xususiyatlariga tayanib topishmoqlar tuzing. Shunda yaratish mashaqqatini o'zingiz ham tuyasiz, ertangi o'quvchilaringizni ham his qilasiz. Bularning barchasi sizni pedagogik hayotga tayyorlaydi.

8. «Adabiyot mening taqdirimda» mavzusida insho yozing. Tekshirish uchun ishingizni bir-biringizga bering. Xato va kamchiliklar ustida birgalashib ishlang.

SINOV DARSLARI TEXNOLOGIYASINING ADABIY TA'LIMDAGI AHAMIYATI

Reja:

1. Nazorat ishlari va ularning turlari.

2. Nazorat ishlarini to'g'ri tashkil etishda o'qituvchining roli.

3. O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini nazorat qilish, tekshirish va adolatli baholashda izchillik, mantiqiy tartibga amal qilish.

4. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilar bilimini nazorat qilish yo'llari.

O'quvchilarning bilimlarni qanchalik o'zlashtirganliklari darajasini, ulardan turli vaziyatlarda amaliyotda foydalana olish imkoniyatlarini nazorat qilib borish ta'lim jarayonidagi asosiy ish turlaridan biridir. Darslarda shakllanitilgan zaruriy ko'nikmalarni muntazam ravishda nazorat qilib borish orqali tarbiyalanuvchilar faoliyatiga ma'lum tuzatishlar kiritish, ta'limda va bilimlarni o'zlashtirish asnosida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etish hamda har bir alohida shaxsning ta'lim dasturidagi bilimlarni o'zlashtirishida muvaffaqiyatlarga erishish ta'minlanadi.

Tarbiyalanuvchilarning adabiyot bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini, ma'naviyatining sog'lomlashuvini muntazam nazorat qilish, yutuqlar, xato va kamchiliklarni hisobga olib borish o'qituvchiga o'qitish natijalari hamda adabiy ta'lim vazifalarining bajarilganlik darajasi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini beradi.

Ta'lim ishtirokchilarining bilimini nazorat qilish maqsadi va buning ahamiyatini nazarda tutgan holda bunday tekshiruvlarning har xil usullaridan foydalaniladi. Nazorat ishlarining asosiy maqsadi ta'limning keyingi bosqichiga o'quvchilarning tayyorlik darajasini aniqlashdir. Muntazam ravishda olib boriladigan nazorat ishlari o'qituvchiga o'quvchilarning darslarda o'zlashtirgan bilimlarini kuzatib borish, u yoki bu bo'limlar yakunlanganida yoki chorak oxirida yakuniy natijalarni baholash imkonini yaratadi. Nazorat ishlarining quyidagi turlari mavjud:

doimiy nazorat – o'qituvchiga o'quvchilarning yangi mavzularni o'zlashtirishga tayyorlik darajasini aniqlash imkonini beradi;

avvaldan o'tkaziladigan nazorat ishlari – o'quvchilarning avvalgi darslarda o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalariga ehtiyoj

seziladigan har qanday yangi masalaning muhokamasiga o'tishdan oldin amalga oshiriladi. Bunday nazorat ishlarining o'quv yilining boshlanishida, har chorak boshida o'tkazilishi katta ahamiyat kasb etadi. O'quvchi uzoq muddat ta'lim amaliyotidan yiroqlashganda nimalarnidir unitishi tabiiy. Avvaldan o'tkaziladigan nazorat ishlari o'quvchilarning xotirasida pardalanib qolgan bilimlarini yuzaga chiqarib, ularni faollashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonini yo'lga qo'yish va uni samarali tashkil etish uchun, avvalo, darslarda o'zlashtirilgan qaysi masalalarni takrorlash muhim ekanligini, qanday individual topshiriqlar oradagi uzilishlarni bartaraf etishi mumkinligini oldindan aniqlab olishi talab etiladi. Bunday nazorat ishlarining eng samarali usullaridan biri o'quvchilarning mustaqil ravishda bajaradigan yozma ishlaridir. Bunday nazorat mazmunidagi yozma ishlar hajman uncha katta bo'lmasligi, darsning 5 – 15 daqiqasiga (bajariladigan ish mazmunidan kelib chiqib) rejalashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Dastlabki kunlarda tashkil etilgan bunday ishlar keyingi darslarning maqsad va vazifalarini belgilab olish, o'tilgan mavzularning qaysi birini takrorlash va mustahkamlash zarurligini aniqlash uchun ilkinchi darslarning bir nechtasi mobaynida amalga oshirilishi mumkin.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning bilimlarni puxta o'zlashtirishlari uchun zarur bo'lgan har xil metod va usullardan foydalanadi. O'quv materialining qanchalar tushunilganligi va o'zlashtirilganligini bilish, keyingi mavzular ustida ishlashga o'tish yoki o'tmaslikni aniqlash uchun doimiy ravishda nazorat ishlari olib boriladi. Nazorat ishlarining to'g'ri tashkil etilishi ta'lim jarayonining samaradorligi asosidir.

O'qituvchining pedagogik mahorati darajasini o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishi qanday kechayotganini qanchalik bilishi va his qilishi ham belgilaydi. Nazorat ishlarining maqsadi – o'quvchilarning nozik joyidan tutish, uning sha'niga tegish, kamchiliklarini yuziga solish, kamsitish emas, balki ta'limning yuqori samaradorligini ta'minlashdan iborat.

Ta'lim tarixida o'quvchilarning bilimini nazorat qilish va ularni baholashda bir qator xato-kamchiliklarga yo'l qo'yilgani kuzatiladi. Bunga sabab shuki, o'qituvchilarning ko'pchiligi tarbiyalanuvchilarning bilimini nazorat qilish va ularni baholash metodlari, usullari borasida ma'lum bilimga ega emaslar. Bu hol

o‘quvchilarning bilimini baholashga yuzaki yondashuvni keltirib chiqaradi.

Ta’lim amaliyotida bugungacha ham o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari besh balli tizim asosida baholanadi. Lekin ko‘pchilik o‘qituvchilarning o‘zlari bilim, ko‘nikma va malaka nima ekanligi haqida aniq tushunchaga ega emaslar. O‘qituvchilarning bu borada zarur bilim va ko‘nikmalarga yetarli darajada ega bo‘lmaganliklari sabab o‘quvchilar bilimini baholashning test shakli ham, yuz ballik turi ham ta’lim amaliyotida kutilgan natijani bermadi.

Dunyo ta’lim tizimida o‘quvchilar bilimini test va yuz ballik baholash mezonlari asosida tashkil etilganing sababi shundaki, ruhan sog‘lom bo‘lgan har bir bolaning qalbida nimagadir qiziqish, nimalargadir moyillik bor. Ta’lim jarayonida har bir bolani o‘z qobiliyati, qiziqishlari va eng asosiysi, uning imkoniyati darajasida munosib baholashda yomon baho bilan o‘quvchining bilishga bo‘lgan qiziqishini so‘ndirmaslik, ruhiyatini cho‘ktirmaslik, nafsoniyatiga tegmaslik, g‘ururini toptamaslik yetakchilik qilmog‘i shart. Milliy ta’lim tizimi bu borada, ya’ni o‘quvchilar bilimini baholashda kechagi jamiyatdan qolgan illatlardan qutulib ketolmayapti. Ta’lim jarayonining katta yoshli ishtirokchilari bu kamchiliklarni o‘z kasbiy mahoratlarining qashshoqligi va o‘quvchilar bilimini baholash borasidagi bilimsizliklari tufayli ushlab turibdilar. O‘quvchilar bilimini baholashda yangicha mezonlar va o‘zgacha yondashuvlar borasida ma’lum tasavvur, bilim va ko‘nikmalar egallangandan keyingina bu kamchiliklar bartaraf etilishi mumkin.

Zamonaviy pedagogikada «baho», «nazorat», «tekshiruv» singari tushunchalar ustuvor ahamiyat kasb etmaydi. Umumiy nazorat deyilganda – o‘quvchilarning bilganlarini yuzaga chiqarish, o‘zlashtirilganlarni ma’lum mezonlar asosida o‘lchash va bilim hamda ko‘nikmalarni baholash nazarda tutiladi. Bugungi tarbiyashunoslikda «tekshirish» tushunchasi zamirida bilimlarni o‘zlashtirilganlik darajasi, hajmi va sifatini nazorat qilishning bir qismi nazarda tutiladi. «Nazorat» tushunchasi mohiyatan jarayonni baholashni, baho esa natijani anglatadi. «Baho» o‘quvchini ma’naviy to‘kislik sari intilishga yo‘naltirish hamda uning shaxsiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish omilidir.

O‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirganligi darajasini diagnozlash va nazorat qilishda xolislik, tizimlilik, ko‘rsatmalilik muhim

tamoyillardan hisoblanadi. Xolislik – o'qituvchining ta'lim oluvchilar bilimini baholashda ularning barchasi bilan do'stona munosabatini nazarda tutadi. O'quvchilar bilimini baholashdagi tizimlilik tamoyilida – didaktik jarayonlarning barcha bosqichlarida nazoratning metod, shakl va usullaridan kompleks tarza foydalana bilish tushuniladi. Ko'rsatmalilik tamoyilida esa barcha o'quvchilarning bilimlarini baholashda bir xil mezonlarga asoslanish va baholashni ochiq namoyish qilgan holda amalga oshirish nazarda tutiladi.

O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini diagnozlash, nazorat qilish, tekshirish va baholashda ularni o'zlashtirish qanday izchillikda amalga oshirilgan bo'lsa o'sha mantiqiy tartibga amal qilish muhim sanaladi.

O'quvchilarning bilimlarini tekshirish tizimi quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- o'quv yilining boshida o'quvchilar bilimdonligining dastlabki darajasi aniqlanadi;
- o'zlashtirilgan har bir mavzuning o'zlashtirilganligi darajasini aniqlash uchun doimiy nazorat uyushtiriladi;
- qayta tekshiruv – xuddi doimiy nazorat ishlari singari mavzular misolida bilimlarni mustahkamlash maqsadida amalga oshiriladi;
- oraliq nazorat – ma'lum ruknlar bo'yicha bilimlarning o'zlashtirilganlik sifati va umumlashmalar qila olish darajasini diagnozlash maqsadida o'tkaziladi;
- yakuniy nazorat va bilimlarni hisoblash ishlari ta'lim oxirida amalga oshiriladi;
- kompleks nazoratlar esa o'zlashtirilgan bilimlarni ma'lum amaliy-muammoli masalalarni hal etishda qo'llay bilish qobiliyatini nazorat qilishni nazarda tutadi[85].

Nazorat ishlarining uch asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

1. *Nazorat qilish* – ta'limda muvaffaqiyatlarga erishish yo'lida bilim, ko'nikma va malakalar darajasini yuzaga chiqarishda muhim sanaladi.

2. *Ta'limiy nazorat ishlari* – ma'lumotlarning o'qituvchi tomonidan takrorlanishida, qo'shimcha tushuntirish ishlari jarayonida, o'rtoqlarining javoblari asnosida o'z-o'zini kuzatish, faollikning ortib borishida namoyon bo'ladi.

[85] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

3. *Nazoratga yo'ldosh tekshiruv* – hamonki, o'rtoqlar javobi asnosida shaxsiy qarashlar nazorati amalga oshirilarkan, shu asnoda o'quv materialini takrorlash faolligi ortadi va o'qituvchining qo'shimcha tushuntirishlariga imkoniyat paydo bo'ladi.

4. *Tarbiyalovchi nazorat* – bu ham yo'ldosh nazorat bo'lib, tizimli ishlashga, faoliyatning izchilligiga yo'naltiradi, iroda shakllantiradi, faoliyatni odatga aylantiradi, o'ziga ishonch va mas'uliyat hissini paydo qiladi.

Nazoratning bu turlari bilimlarni nazorat qiluvchi metodlarni tanlashda asos hisoblanadi. Bilimlarni baholashda – DTS talablariga asoslangan o'quv dasturi va belgilangan bilim, ko'nikma va malakalar hajmi asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi ta'lim amaliyotida o'quvchilar bilimini nazorat qilishda, asosan, uning ***doimiy*** va ***yakuniy*** nazorat singari turlaridan foydalaniladi. Bilimlarni baholashning doimiy nazorat turiga individual so'rov, yozma ishlar, ta'limni dasturlash, seminarlar, didaktik o'yinlar va kundalik kuzatish metodlarini kiritish mumkin. Bilimlarni tekshirishning yakunlovchi metodlari sirasiga esa har chorak oxiridagi nazorat ishlari, sinov va imtihonlarni kiritish mumkin. Bilimlarni tekshirishning bunday modulli shakli zamonaviy metod sifatida bir qator afzalliklarga ega:

– nazorat, ayni zamonda bilimlarni amalda qo'llash imkoniyatidir;

– nazoratning ayrim jihatlari umumlashgan holda bahoning nisbatan asosliligi va ishonchliligini ta'minlaydi;

– qiziqtiruvchi va tarbiyaviy vazifalarni yuzaga chiqaradi.

Bugungi kunda o'quvchilar bilimini nazorat qilishning test usuli keng yoyildi. Nazoratning bu turi o'quvchilarni savollarga javob berishda tez fikrlashga yo'naltiradi, tekshiruv jarayonini tezlashtiradi, baholashning xolisligini ta'minlaydi, mantiqiy tafakkurni o'stiradi, javoblarda aniqlik, izchillik va tezlikni ta'minlaydi.

O'quvchilar bilimini baholashning bu usuli o'z afzalliklari bilan birga ma'lum kamchiliklarga ham ega. Ayniqsa, adabiy ta'lim jarayonida bilimlarni nazorat qilishning test usuli o'zini to'liq oqlolmaydi. Chunki adabiyot darslarida bilim berish yoki uni nazorat qilishdan ko'ra ko'ngil tarbiyasi, hislarning injaligi, so'zdan ta'sirlanish, so'zni tuyish, go'zallikni payqash, taassurotlar va tuyg'ularni so'z bilan ifodalash singari ishlar ustuvorlik qiladi. Inson ma'naviyatining

sog'lomlashuvi, tuyg'ularining injaligiyu fikrlarining samimiyligi darajasini test bilan o'lchash mumkin emas.

Ta'lim jarayonining demokratlashuvi, ta'lim islohotlari bilimlarni baholashning eski usullaridan voz kechishni taqozo etmoqda. Lekin taklif etilayotgan yangi usullarni ham barcha o'quv fanlari uchun birday qo'llab kutilgan natijani olib bo'lmaydi. O'quvchilar bilimini baholashning ularni yangi-yangi bilimlarni o'zlashtirishga undaydigan shakllarini topish talab etilmoqda.

Bilimlarni baholashning asosiy maqsadi – o'quvilarning ruhiyatida bilimga ehtiyoj uyg'otish, bilimlarni mustaqil ravishda egallashga yo'naltirishga erishishdir. Bu, o'z navbatida, ham bilimlarni nazorat qilish, ham o'quv materialiga mustaqil ravishda ijodiy yondasha bilish, shaxsiy reytingini aniqlash qobiliyatini – shaxsning jamiyatdagi o'z o'rnini belgilash darajasining ko'rsatkichi demakdir.

Dunyo miqyosidagi ko'p davlatlarda o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilishda maxsus xizmatlar yo'lga qo'yilgan bo'lib, u uchta blokni o'z ichiga qamrab oladi: 5 – 6-sinflar, 7 – 9-sinflar (asosiy maktab), 10 – 11-sinflar (yuqori maktab). Mazkur xizmatlarning bankida o'quvchilar bilimini nazorat qilish bo'yicha 20000 test topshiriqlari jamlangan bo'lib ularning har biri ma'lum mavzularga yo'naltirilgan[86].

Bundan tashqari, zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilar bilimini nazorat qilishning «Online test» xizmati ham yaratilgan. «Online test» xizmatlarida «O'qituvchining xususiy kabineti», «Kurs bo'yicha o'quvchining o'zlashtirganlik darajasini nazorat qilish», «O'quvchi bilimidagi bo'shliqlar diagnozi va xatolar ustida ishlash», «Test natijalari haqida ma'lumot», «Har xil ko'rsatkichlar statistikasi», «Ota-onalar nazorati sahifasi» singari ruknlar bo'lib har biriga o'ziga mos ma'lumotlar ishlab chiqilgan va maxsus tizimda internet sahifalariga kiritilgan. Afsuski, bizning ta'lim tizimimiz hali to'liq kompyuterlashtirilmagani uchun o'quvchilarning bilimini nazorat qilishda bunday xolis va tugal usullardan foydalanib bo'lmaydi.

O'rni kelganda yana shuni ham aytish kerakki, o'qituvchilar ota-onalarni har bir o'quv fani bo'yicha dastur va standartning talablaridan xabardor qilishlari shart. Ota-onalar bolalari dastur

[86] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

bo‘yicha nimalarni o‘rganayotgani, dasturning talablariga qay darajada javob berayotgani-yu, standartning talablarini qanday bajarayotganini, ular orasidagi tafovutni doimiy ravishda kuzatib borishlari lozim. Bu har bir o‘quv fani o‘qituvchisining ota-onalar oldidagi vazifasi hisoblanadi. Bunday aloqalar darsning samaradorligini ta’minlaydi, o‘qituvchi, ota-ona, ayni zamonda, o‘quvchining mas’uliyatini oshiradi.

Yana shuni alohida ta’kidlash o‘rinliki, bugungi kunda ta’lim amaliyotidagi o‘quvchilar bilimini nazorat qilishning reyting usulini ota-onalarning ko‘pchiligi «hazm» qila olmayaptilar. Qo‘yilgan ballarni ular bahoga aylantirib, tushuntirib berishni talab qilishmoqda. Aslida, jahon ta’limi tizimida o‘quvchilar bilimini ball asosida baholash va bu ishni kompyuter zimmasiga yuklash juda oqilona tashkil qilingan. Bu usul o‘quvchilar qalbini «ikki» yoki «yomon» baholar bilan jarohatlashning oldini oladi.

Bolaning o‘z imkoniyatidan tashqaridagi vazifani bajarolmagani uchun unga yomon baholar qo‘yish va bu bilan uning g‘ururi, sha’nini toptash xuquqi hech kimga berilmagan. Ta’lim tizimida har kim o‘z imkoniyatiga yarasha xolis baholanishi va bu baho hech kimni haqoratlamasligi kerak. Shuning uchun ham jahon ta’limi amaliyotida bolalar bilimini baholashning ballik tizimi qabul qilingan. Bizning maktablarimizda ham mana shu usul qabul qilingan ekan, «baho» degan tushuncha unutilishi, «ball» atamasi boricha qabul qilinishi kerak. Uni bahoga aylantirish pedagogik jihatdan noto‘g‘ri. Ota-onalar majlislarida bilimlarni baholashning reyting usuli xususiyatlari, uning qabul qilinishi sabablari haqida ularga batafsil ma’lumotlar berish bunday anglashilmovchiliklarning oldini oladi. O‘quvchi bilimlarini baholashning bunday tizimiga ota-onalar ham, o‘quvchilar ham birday moslashib borishlari, ko‘nikishlari davr talabidir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, milliy tarbiyashunoslikda o‘quvchi va talabalarning bilimlarini baholash ishini kompyuterlashtirish davri keldi. Shunday qilinganda bilimlarni baholashda odillik, xolislik ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'quvchi-talabalar bilimini tekshirishning «*dastlabki*», «*doimiy*», «*qayta tekshiruv*», «*oraliq*», «*yakuniy*» va «*kompleks nazorat*» singari turlari mavjudligini bildingiz. Har birining xususiyatlarini adabiy ta'lim misolida tadqiq qilib ko'ring.

2. «*Ta'lim jarayonining samaradorligi asosi bo'lgan nazorat ishlarining to'g'ri tashkil etilishi*»ni qanday tushunasiz? Sizningcha, nazorat ishlari qanday amalga oshirilsa «to'g'ri» bo'ladi?

3. Nazorat ishlarini to'g'ri tashkil etishda o'qituvchining vazifasi, Sizningcha, nimalardan iborat?

4. Nazorat ishlari xolisligini ta'minlashning asosiy shakli, Sizningcha nimada? Ya'ni nazorat ishlari qanday amalga oshirilsa adolat va xolislikka to'liq erishiladi? Nima deb o'ylaysiz, umuman, ta'lim jarayonida bunga erishish mumkinmi? Fikringizni asoslang.

5. Quyidagi qat'iy qanoatga diqqat qiling: «*Ta'lim jarayonining katta yoshli ishtirokchilari bu (*o'quvchilar bilimini baholashdagi*) kamchiliklarni o'z kasbiy mahoratlarining qashshoqligi va o'quvchilarning bilimini baholash borasidagi bilimsizliklari tufayli ushlab turibdilar*»? Bu fikrning bo'lajak o'qituvchiga, ya'ni Sizga, daxldorlik darajasi qanday?

6. Nazorat ishlari borasidagi: «*O'quvchilar bilimini baholashda yangicha mezonlar va o'zgacha yondashuvlar borasida ma'lum tasavvur, bilim va ko'nikmalar egallangandan keyingina bu kamchiliklar bartaraf etilishi mumkin*», degan fikrga munosabat bildiring. Dunyo miqyosidagi nazorat ishlari shakli va mazmunini internet oqali o'rganing. Taklif va mulohazalaringizni ayting.

7. Nima deb o'ylaysiz, o'quvchilar bilimliligining maksimal darajasini o'lchash mumkinmi? Mumkin bo'lsa, bu Sizningcha qanday amalga oshiriladi?

8. O'ylab ko'ringchi, adabiy ta'limdagi yetakchi masalalar – o'quvchining ma'naviy takomili, tuyg'ularining injaligi, ta'sirchanligi va so'zni his etish darajasini qanday aniqlash yoki o'lchash mumkin? Bu tushunchalarni baholab bo'ladimi?

9. Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» asari yuzasidan «Bobur dilbar shaxs» mavzusida insho yozing. Bir-birlaringizning insholaringizni o'qing, taqriz yozing, birgalikda xato va kamchiliklar ustida ishlang.

ADABIY TA'LIMDA ERKIN TARBIYA TEXNOLOGIYASINING O'RNI

Reja:

1. Erkin tarbiya tushunchasi va uning mohiyati.
2. Erkin tarbiyaga qaratilgan texnologiyaning erkin, ijodkor shaxsni tarbiyalashi.
3. Erkin tarbiya talablariga tayangan holda adabiyot darslari tashkil et*ish.*

Milliy pedagogika ilmi va amaliyotida shaxs ijodiy potensialini ongli ravishda o'zining rivojlanishiga qaratish tendensiyasi hukmronlik qilmoqda. Erkin, ijodkor shaxsni tarbiyalash g'oyasiga pedagoglar va faylasuflar hamma zamonlarda katta e'tibor qaratganlar. Pedagogika ilmida erkin tarbiya konsepsiyasi bolaning hayoti, axloqi va faoliyatiga har xil cheklovlar qo'yish va unga hokimlik qilishga qarshi turadi. Erkin tarbiya tarafdorlarining ideali bola rivojlanishi va qobiliyatiga cheklov yoki taqiqlar qo'ymaslikdan iborat bo'lgan. G'arbda bu fenomen M. Monten, M. Montessori, J. J. Russo, Rossiyada L. N. Tolstoy, V. A. Suxomlinskiy, Sh. A. Amonashvili, K. N. Ventsel singari pedagoglar tomonidan o'rganilgan[87].

Erkin tarbiya tushunchasi shaxsning o'zligini anglashi, o'z-o'zini rivojlantirishi shaklida Sokrat falsafasida ham markaziy g'oyalardan biri bo'lgan. U ta'lim-tarbiyada o'quvchi erkinligi masalasiga bolaning o'zligini anglashi, unda faollikni uyg'otish va oshirish usuli deb qaragan. Bu g'oya Monten pedagogikasida ham o'z aksini topgan. Har ikkisi ham o'quvchilarini o'zlarining hamkorlari deb bilishgan. Sokrat: «*Men hech qachon hech kimning o'qituvchisi bo'lmaganman. Lekin kimdir mening suhbatimga moyil bo'lsa, bunga hech qachon monelik qilmaganman*», degan ekan[88]. Ta'lim-tarbiyaning maqsadi Sokratning nazarida ham jismoniiy, ham ruhiy barkamol shaxsni shakllantirishdir. O'quvchi o'zining kamoloti uchun intilsagina bu maqsad amalga oshishi mumkin.

Mishel de Monten esa o'zining «Tajribalar» nomli kitobida: «*Bolaga tayyor haqiqatlarni hali ularning mohiyatini bilmaydigan*

[87] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[88] Нерсесянц В. С. Сократ. – Москва: «Наука», 1977. 151с.

vaqtidan uqtira boshlaydilar. Haqiqatlar haqida boshqalarning bilganlariga asoslanib xulosa chiqarish mumkin emas», – deb yozgan edi[89].

Mariya Montessorining erkin tarbiyaga qaratilgan texnologiyasi pedagogning har bir bolaga individual yondashuviga asoslangan. Uning fikricha, har bir o'quvchi o'quv materiali va shug'ullanish uchun zarur bo'lgan vaqtni o'zi tanlaydi, ya'ni o'zi istagan mavzu bo'yicha qancha xohlasa shuncha (joniga tekkunicha yoki charchagunicha) shug'ullanaveradi. Bu jarayonda u o'z xususiy ritmi va yo'nalishida tabiiy ravishda rivojlanib boradi. Montessori bolaga avtoritar ta'sir ko'rsatishga qarshi bo'lgan. U o'z amaliy faoliyatida xotira hisobidan ishlashdan ko'ra bola shaxsi uchun zarur bo'lgan muammolar ustida mulohaza yuritishga imkon beradigan ta'limiy muhitni yaratishga harakat qilgan. Bunda bola o'ziga qanday vaziyat qulay bo'lsa shuni tanlashiga imkon berilgan. Montessori o'z kuzatishlarida urg'u bergan narsalardan biri: «*Agar bola o'zining e'tiborsizligi bilan stulni turtib yuborsa, u shovqin bilan polga ag'anaydi va bolaga uning bee'tiborligini namoyish etadi. Agar stol-stullar polga qotirilgan bo'lsa, bola o'zidagi shoshqaloqlik va beparvolikni payqamagan bo'lardi. Ma'lum bo'ladiki, bola o'z faoliyatini to'g'ri boshqara bilganida stul shovqin-suronsiz o'z joyida turgan bo'lardi. Shunday haqiqatlarni ilg'agan bolada o'zini kuzatish va harakatlarini boshqarish hissi shakllanib boradi*»[90]. Montessoridan olingan bu jo'ngina iqtibosga singdirilgan haqiqat shundan iboratki, bola jim turgan ashyolardagi yaxshilik bilan o'zining beboshvoq faoliyati natijasida yuz bergan yomonlikni aralashtirib yubormasligi yoki bu kabi hodisalarga beparvo bo'lmasligi kerak. Bu bolaning kattalarga bo'ysunuvchanligi, itoatkorligi yoki passiv bo'lishi uchun emas, balki o'z faoliyatida, mehnati jarayonida ichki ziyraklikni shakllantirish uchun zarurdir.

Fransuz faylasufi Jan-Jak Russo: «*Inson mukammal bo'lib tug'iladi, ammo jamiyat o'zining tarbiyasi bilan uni mayib qila-*

---

[89] Монтень Мишель. Опыты. Избранные произведения в 3-х томах. Том 2. Пер. с фр. – Москва: «Педагогика», 1992. 560 с.

[90] Монтессори М. Дом ребёнка: Метод научной педагогики: Пер. с итал. – Гомель. 1993.

di», – degan ekan[91]. Russo bolaning erkiga daxl qilmaslikni, uni hech narsaga majburlamaslikni taklif qilgani holda, tarbiyalanuvchiga nisbatan qat'iyatli va talabchan bo'lishni unutmaslikni, ayni zamonda, har qanday injiqliklarini qondiravermaslikni ham ta'kidlaydi. U odamni o'z ixtiyori bilan yaxshiliklarga yo'naltirish shu ishni kuch bilan qilishga majburlashdan ko'ra yaxshiroq deb hisoblaydi.

L. N. Tolstoy ta'lim mazmuni va maktabning ichki tuzilishini o'quvchilarning xohishlari asosida amalga oshirish, bilimlarni ixtiyoriy tarzda o'rganish kutilgan samarani berishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bola xohlagan narsasini, xohlagancha eslab qoladi. Bolani tarbiyalash, unda qandaydir axloqiy fazilatlarni shakllantirishga urinishni Tolstoy kattalar tomonidan bolaga o'tkaziladigan zug'um deb biladi. Uningcha, tarbiya bolada mavjud bo'lgan axloqiy fazilatlarga maksimal darajada uyg'un bo'lmog'i lozim, xolos. Ortiqcha hech qanday zo'riqishlarga hojat yo'q[92].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, erkin tarbiya g'oyasi zamirida tabiat, jamiyat va madaniyat singari faktorlar mavjud. Bu uchlikning markazida erkin shaxs turadi. Ta'lim jarayonida erkin tarbiya tamoyillariga tayanilganda pedagog va o'quvchi, o'quvchi va o'quvchi orasidagi muloqot jarayoni tenglik asosiga ega bo'ladi. O'quvchi olam va odamni kuzatishga, ularni o'rganishga, kuzatganlariga tayangan holda mulohaza yuritish, taqqoslash, baholash o'zi xulosalar chiqarishga ixtiyoriy kirishadi, to'g'rirog'i erkin tarbiya asosiga qurilgan ta'lim jarayoni uni shunga yo'naltiradi.

Rus pedagogi K. N.Ventsel ham ta'limda erkin tarbiyani targ'ib qilgan. Uning fikricha, axloqiy fazilatlar o'quvchilarning «miyasiga joylab qo'yish» bilan emas, balki bolada ma'naviy sifatlarga ixtiyoriy moyillik uyg'otish yo'li bilan singdirilishi lozim[93].

Venttselning fikricha, erkin tarbiya tamoyillariga tayangan pedagog hech qachon asabiylashmaydi, biror narsadan xafa bo'lmaydi, o'z hissiyotlarini boshqara biladi, o'ziga ishonadi, o'z egotsentrizmini yenga oladi, o'zgalarga va ularning fikriga sabrli

---

[91] Руссо Ж. Ж. «Эмиль или о воспитании». – Москва: 1995. – С. 62.

[92] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[93] Венцель К. Н. Теория свободного воспитания и идеальный детский сад. Антология гуманной педагогики. – Москва. 1999. – С. 30.

bo'ladi, o'z agressiyasini ushlab turishga o'rganadi, o'quvchilarni xolis baholaydi, bolalardagi qo'rquv, bezovtalik hamda asabiy zo'riqishlarni kamaytiradi.

V. A. Suxomlinskiyning pedagogik qarashlari zamirida ham erkin tarbiyaning belgilarini ko'rish mumkin: bolalarga ishonish; nomajburiy ta'lim; hech qanday jazolarsiz tarbiyalash; kattalar va bolalar hamkorligi; ijodiy mehnat va axloqiy erkinlik; bolaga turmush tarzi, xatti-harakati va o'zini qanday tutish ixtiyorini berish; o'zi tanlagan narsalar uchun mas'uliyatni zimmasiga olish va hokazo[94].

Suxomlinskiyning bu prinsiplarini amalda rus pedagoglari Sh. A. Amonashvili, N. Ilin va boshqalar, o'zbek pedagoglari M. Abdurasulov, A. Boyirbekova, K. Qodirovalar faoliyatida kuzatish mumkin[95].

Taniqli fransuz pedagogi – gumanist S. Frene: «*Jamiyatning demokratlashuvi maktabning demokratlashuvidan boshlanadi. Avtoritar maktab demokratik jamiyatning bo'lajak fuqarolarini shakllantira olmaydi*», – degan ekan[96].

Mustaqil mamlakatining o'z fikriga ega bo'lgan fuqarolarini shakllantirish uchun butun ta'lim tizimini bugun jamiyat talab qilayotgan avlodni tarbiyalashga qaratish, har bir darsni, xususan, maktab adabiy ta'limini erkin tarbiya texnologiyasiga tayangan holda tashkil etish davr talabidir.

Albatta, har qanday ta'lim-tarbiya tizimini shaxsga u yoki bu darajadagi bosimsiz amalga oshirish qiyin. Ammo bugungi milliy pedagogika ilmida buni imkon qadar minimal darajaga tushirish yo'llari qidirilayotgan ekan, bu jarayonda erkin tarbiya texnologiyasiga tayanish, muallimlardan esa maksimal darajada natija beradigan metod va usullardan foydalanish talab etiladi.

Masalan, adabiy ta'lim amaliyotida Cho'lponning «Go'zal» she'ri[97] tahlilini erkin tarbiya talablariga tayangan holda tashkil

---

[94] Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. – Киев. 1972. 243 с.

[95] Yo'ldoshev Q. Yangicha pedagogik tafakkur va adabiyot o'qitishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fan. dok… diss. – T.: 1997.

[96] Френе С. Избранные педагогические сочинения. – Москва. 1990. С. 153 – 156.

[97] Q. Yo'ldoshev va boshqalar. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «O'qituvchi», 2005. 106-bet.

etish uchun dars jarayonida qanday ishlash masalasini o'quvchilar bilan maslahatlashgan holda amalga oshirish ularning ruhiyatida ma'lum o'zgarish yasashi tayin. Agar o'quvchilar kichik guruhlarda ishlashni ixtiyor etsalar: «She'rdagi Go'zal obrazini kim deb o'ylaysiz? Odam timsolimi, vatan obrazimi, ozodlik ramzimi yoki baxt ifodasimi?» degan muammoli savol o'rtaga tashlanadi. O'quvchilar o'zlari kelishgan holda istalgan timsolni – kim vatan, kimdir qiz, qay biridir baxt, yana kimdir ozodlik timsolini tanlab, o'zlari tanlagan mavzuga asoslangan holda guruhlarga birlashadilar. O'z qarashlarini matndan misollar keltirgan holda asoslashga intiladilar. O'zaro kelishilgan holda xulosalar chiqariladi. Bu jarayonda o'qituvchining vazifasi fikrlarni tinglash, ularning asosiga diqqat qilish, guruh a'zolarining fikr va xulosalariga isbot talab qilishdan iborat bo'ladi. Tahlil jarayonida o'quvchilarning fikrlariga daxl qilinmaydi, e'tiroz bildirilmaydi. A'zolarning xulosalari bir-birlariga qarshilantirilmaydi. Faqat birgina nozik jihat bor: tahlil jarayonida o'quvchilarning fikrlari, qarashlari sog'lom, toza ma'naviyat mahsuli ekani ustuvor ahamiyat kasb etishi lozim. Agar ozgina chetlangan o'rinlar bo'lsa, o'qituvchi buni nazoratga olishi kerak bo'ladi. Chunki har qanday erkinlikda ham ma'lum mezonlar mavjud. O'zbek tarbiyashunosligi tayanadigan milliy ma'naviyat, o'zbekona axloqiy mezonlar, qanday tarbiya asosida bo'lmasin, shakllanib kelayotgan shaxsning ruhiyatiga singdirib borilishi bosh maqsaddir. Guruh a'zolari chiqargan turfa xulosalarini o'zaro umumlashtiradilar yoki har bir a'zo o'z xulosasida qoladi. Guruh a'zolarining har biri o'z qarashlarida qolishga haqli. Bu ham ta'lim va tarbiyadagi erkinlikning xususiyatlaridan biridir.

She'r yozilgan davrga tayaniladigan bo'lsa, undagi Go'zal timsolini vatan deyish uchun ham, ozodlik deyishga ham, baxt deb qarashga ham asos bor. Chunki XX asr boshlarida vatanni ozod ko'rishni hamma narsadan ortiq ko'rgan shoir Cho'lpon ko'ngil istaklarini asarida go'zal timsoli zamiriga berkitishi ham tabiiy hol edi. Vatanning ozodlik ramzi bo'lmish oqqa burkanishi, baxt va erkdan, mustaqillik shodligidan «yanoqlari»ga qizil yugurishi shoir fantaziyasining mahsuli, deb qarash ham mumkin. Guruh a'zolari hurlik va ozodlikka erishgan vatanning qanday bo'lishini bir ko'rgan shamolning shunday vatanni izlab Turkiston ustida

yurishini o‘z dalillari bilan isbotlab bera olsalar, marra «yosh sinchilar»niki. She’rning qolgan bandlaridan ham o‘zlari bilgan va ishongan haqiqatni topa bilsalar, ijobiy bahoga haqlidirlar. Go‘zalni ozodlik yoki baxt ramzi ekanini ham shu tariqa ochib berishlari mumkin.

Agar sinfdagilarning barchasi asar matni bilan tanishganidan so‘ng Go‘zalni qiz timsoli deb bilsalar, demak tahlilni umumiy holda tashkil etish ham mumkin. Badiiy matn tahlilini umumiy holda amalga oshirishda dars jarayoni asar matni yuzasidan o‘rtaga tashlanadigan savol-topshiriqlar ko‘magida amalga oshiriladi. «Go‘zal»ning matni tahlili yuzasidan taqdim etilayotgan quyidagi qarashlarga bir kishining fikri o‘laroq namuna sifatida yondashish taklif etiladi.

She’rning birinchi bandini qayta o‘qib bergan o‘qituvchida «savol tug‘iladi»: «Nima uchun oshiq qorong‘u kechada bedor? Ne sababdan ma’shuqasi haqida yulduzdan so‘rayapti? Nega aynan eng yorug‘ yulduzdan?» Ma’lumki, chin oshiq uchun uyqu harom. Oshiq uchun na kechasi, na kunduzi halovat bor. Uning yagona tilagi – visol. U tinimsiz visol dardi bilan yashaydi. Ma’shuqa esa yo‘q. Qayerdadir, qandaydir tashvishlar bilan band. Qorong‘u kechada esa oshiqning yagona hamrohi – yulduzlar va oy. Ma’shuqasini so‘rab oshiq faqat yulduzlargagina murojaat qilishi mumkin. Oshiq uchun ma’shuqa faqat eng buyuk sifatlarga munosib. Shuning uchun u ma’shuqasi haqida eng yorug‘ yulduzdan so‘rayapti. Boshqa yulduzlar oshiqning ma’shuqasi haqida biror narsa bilishga munosib emaslar, oshiqning nazarida. Mulohaza uchun navbatdagi savol o‘rtaga tashlanadi: «Yulduz nimadan uyalyapti? Nega yulduz ham, oy ham ma’shuqani tushlarida ko‘rishyapti?» Oshiqni telba qilgan ma’shuqa shunchalar go‘zalki, yulduz ko‘kdagi eng yorug‘, demakki, eng chiroyli yulduz bo‘lishiga qaramay hijolatda. Shu hijolati sabab boshi egik. O‘ziga ishonch bilan gapirolmaydi. Yulduz yigitning ma’shuqasini uyquda ekanida uchratgan. Oshig‘ining dardidan bexabar, tushlar ko‘rib yotgan uyqudagi malakni tasavvur qiling. Go‘zallik bilan ichki xotirjamlik mutanosib bo‘lgandagi uyqu eng yorug‘ yulduzni ham muvozanatdan chiqargan – u barcha yulduzlar jam bo‘lganida ham ma’shuqaning go‘zalligiga tenglasha olmasliklarini samimiy e’tirof etmoqda. Yorug‘ yulduz

yigitning ma'shuqasini bir martagina, tasodifan ko'rib qolganu yo'qotgan, shundan beri ko'rishni istagani go'zalning qiyofasini faqat tushlarida ko'radi. Uning qanchalar go'zalligini biladi va shu bois hech ikkilanmay oy uchun ham javob bermoqda.

Ma'shuqasining hammadan go'zal ekanini bilgan, lekin uning manzil-makoni haqida yulduzdan jo'yali javob ololmagan oshiq oyga murojaat qilishga majbur. Oy ham o'zi to'lganda nurlarini sochib uyqudagi malakni bir martagina ko'rib qolgan. Ma'shuqaning tabiiy go'zalligi bilan oppoq nurning mutanosibligi oyni ham «telba» qilgan. Oy o'z go'zalligiga qancha bino qo'ygan bo'lishiga qaramay ma'shuqaning o'zidan dilbarroq ekanini e'tirof etishga majbur. Uning oppoq nuriga cho'milgan qizil yanoqli ma'shuqa esa qayta ko'ziga ko'rinmagan. Oy ham ma'shuqani yana bir marta ko'rishni qattiq istaganu, lekin, afsus, faqat tushlarida ko'radi.

O'qituvchi o'quvchilarini mulohaza yuritishga undab: «O'ylab ko'ring-chi, shamol go'zalni qanday holatda ko'rgan bo'lishi mumkin?» degan savolni o'rtaga tashlaydi. Bu savolga o'quvchilar banddagi birinchi misraga tayangan holda javob beradilar. Bu borada o'quvchilarning qanday javob berishi va fikrini nimalar bilan asoslashi katta ahamiyat kasb etmaydi. Lekin go'zalni bir martagina ko'rib qolgan shamolning yo'lidan ozib go'zalni negadir tog'u toshlar orasidan izlab yurishi ularni o'yga toldirishi aniq. O'qituvchi javoblardan mantiq qidirishi ham shart emas. Chunki o'quvchilarning aytgan fikrlari mustaqil tafakkur mahsuli bo'lgani bilan qadrli. Mantiqiy asoslar shu tariqa ishlanaverish asnosida shakllanib boradi.

Bezovta oshiq hali o'z savoliga arzirli javob topolgani yo'q. Go'zalni nafaqat oshiq, balki barcha oshiqlar qidirmoqda. Uni kimdir o'ngida, kimdir tushlarida ko'ryapti. Go'zalligini e'tirof etyapti. Hatto kun ham bundan mustasno emas: u ham xuddi shamol singari go'zalni o'ngida ko'rgan. «*Ul-da o'z o'tidan berkinib, qochib*» misrasini, sizningcha, qanday tushunish mumkin?» savoli o'quvchilarni jiddiy o'ylashga majbur qiladi. Sinfda kimlardir mulohazasini aytar, lekin to'g'ri javob bo'lmasa ham o'qituvchi fikrini aytmagani ma'qul. O'quvchilarni bu haqda o'ylab yurishga majbur qilgan to'g'riroq bo'ladi. Ular matnga qayta-qayta murojaat qilganlari, satrlar orasidan o'zlari istagan haqiqatni topishlari adabiy ta'lim maqsadiga muvofiqroqdir.

She'rning so'nggi bandini o'quvchilarning o'zlari qayta o'qisinlar. Undan oshiqning e'tirofi aks etgan satrlarni ajratsinlar. «Zo'r ish» deganda nima nazarda tutilayotgani haqida o'ylab ko'rsinlar. Oshiqning o'ziga bergan savoliga javob berishga urinib ko'rsinlar...

O'quvchilar she'rda chindan ham inson haqida gapirilayotgan bo'lsa, nega u oy bilan quyoshga mengzalayotgani haqida o'ylab ko'rsinlar. yerda boshqa go'zalliklar kammi qiyoslash uchun? Yoki Go'zal boshqa biror yaratiqmikin? O'quvchilar mana shu masalalar haqida ham mulohaza yuritib ko'rishlari lozim. Bu savollarga hamma javob berishi shart emas, albatta. O'quvchilarning ta'lim olishdagi erkinligi buni rad etmaydi, lekin hamma o'ylab ko'rishi shart. O'qituvchi tarbiyalanuvchilarni shunga yo'naltirishi lozim. Qolgani har bir o'quvchining imkoniyati, qobiliyati va iqtidoriga bog'liqdir.

Ko'rinadiki, ta'lim va tarbiya jarayonida tarbilanuvchilarning erkinligi masalasi «oydan tushgan» yoki erishib bo'lmaydigan haqiqat emas. Hamma gap uning mohiyatiga kira bilishda. Har qanday g'oya yoki qarashlarning mazmun-mohiyati to'g'ri va to'liq anglashilsa, uni amalga oshirish jarayoni ham osonlashadi.

Xulosa qilib aytganda, har qanday ta'limda, xususan, adabiyot o'qitishda imkon qadar o'quvchilarning erkinligini ta'minlashga urinish bu jarayonda samaradorlik garovidir. Shunda qobiliyatli o'quvchilar o'z imkoniyatlari darajasida ilgarilab boraveradilar, qolganlar esa qo'llaridan kelganicha harakat qilib ularning orqasidan ergashaveradilar.

Savol va topshiriqlar:

1. Erkin tarbiya texnologiyasining ilmi va amaliyoti bilan shug'ullangan M. Monten, M. Montessori, J. J. Russo, Rossiyada L. N. Tolstoy, V. A. Suxomlinskiy, Sh. A. Amonashvili, K. N. Vensel singari mutaxassislarning qarashlaridagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlang. Mazkur texnologiyaga xos bo'lgan yetakchi xususiyatlarni adabiy ta'lim bilan bog'lang va bu qanday ko'rinishda bo'lishini dalillang.

2. Jan-Jak Russo va S. Frene qarashlarini qayta o'qing va tahlilga torting. Munosabatingizni bildiring.

3. Cho'lponning taqdim etilgan «Go'zal» she'rini har biringiz o'zingizning tasavvuringiz doirasida tahlilga torting. Go'zal timsolini nima yoki kim deb bilishingizdan qat'i nazar har bir aytgan fikringizni she'r matnidan misollar keltirib dalillang.

4. Siz, talabalar, o'zlaringizning ta'lim olishdagi erkinligingizni qanday tasavvur qilasiz? Qanoatlaringizni albatta o'z asosi bilan ayting.

5. Horijdagi oliy o'quv yurtlari talabalarining bilim olishdagi erkinligi nimalarda aks etishini internet orqali aniqlang. Bunga qo'shilish yoki qo'shilmasligingizni tavsiflang. Sabablarini aniq ifodalang.

6. «Odil Yoqubov qissalarida muhabbat mavzusi» nomi ostida insho yozing. Adibning bir yoki bir nechta asari misolida muhabbatning kuylanishini tavsifga torting. Ishlaringizni birgalikda muhokama qiling.

BLUM TAKSONOMIYASI VA ADABIY TA'LIM. ADABIYOT O'QITISH METODIKASI FANIDA MOTIVATSIYA

Reja:

1. Adabiyot darslarini tashkil etishda Blum taksonomiyasi va uning adabiyot o'qitishdagi ahamiyati.

2. Blum taksonomiyasi asosida fanning o'qitish bosqichlarini belgilash.

3. Motivatsiya.

Taksonomiya qadimgi grek tilidagi (τάξις) *tartib, saf* va (νόμος) *qonun* so'zlaridan olingan bo'lib tasniflash, tizimga solish tamoyillari va amaliyoti haqidagi bilim demakdir.

Blum taksonomiyasi 1956-yida bir guruh olimlar tomonidan taklif etilgan bo'lib, unda guruh rahbari amerikalik psixolog Benjamin Semyuel Blum (1913 – 1999)ning «Ta'lim maqsadlari taksonomiyasi: bilish yo'nalishi» nomli kitobidagi g'oyalari ilgari surilgan[98].

«Taksonomiya» atamasi birinchi marta 1813-yilda o'simliklar klassifikatsiyasi bilan shug'ullangan fransuz botanigi Ogyusten Dekandol (1778 – 1841) tomonidan fanga kiritilgan. Bu so'z avval faqat biologiya fanida qo'llanilgan. Keyinchalik lingvistika, geografiya va geologiya ilmidagi murakkab tizilmalarni tasniflash nazariyasini ifodalovchi atama sifatida ham qo'llanila boshlandi.

Blum taksonomiyasi o'qituvchi tomonidan tarbiyalanuvchilar oldiga qo'yiladigan qator topshiriqlarni ta'lim maqsadlariga muvofiq tarzda: *kognitiv, affektiv*, *psixomotor* yo'nalishlarida tasniflanishini nazarda tutadi. Ta'limning bu uch yo'nalishini oddiyroq qilib «bilaman», «his qilaman» va «yarataman» so'zlari bilan ifodalash mumkin.

Psixologiya ilmida «kognitiv» (bilaman) so'zi axborotni qabul qilish va uni qayta ishlash ma'nosida, insonning ruhiy holati (ishonchi, xohish-istaklari va maqsadlari)ni ifodalashda qo'llaniladi. «Kognitiv» ta'lim bilimlarni o'zlashtirish va o'zlashtirilgan axborotni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutadi[99].

[98] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[99] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и

Bilimlarni o'zlashtirishning affektiv yo'nalishi (lotincha *affectus* so'zidan olingan bo'lib, *ichdan to'lqinlanish* ma'nosini anglatadi) shaxsning portlash xarakteridagi qisqa muddatli va yuqori intensiv emotsional holatini nazarda tutadi. Ta'lim maqsadlarining affektiv yo'nalishi o'zida insonning emotsional reaksiyasini, o'zgalarning qayg'u yoki shodligini qanchalik his etishiga e'tibor qaratadi. Affektiv maqsadlar insonning tuyg'ulari, emotsiyasi va munosabatlari bilan bog'liqdir[100].

Blum taksonomiyasida ifodalangan psixomotor maqsadlar asbob-uskunalarga, o'quv qurollari, texnika vositalariga moslashishni nazarda tutadi. Psixomotor maqsadlar amaliy ko'nikmalarni o'zgartirish va rivojlantirishni ko'zlaydi[101].

Ta'lim maqsadining har uchala yo'nalishida uning keyingi bosqichiga o'tish uchun avvalgi bosqich bo'yicha tajribaga ega bo'lish taqozo etiladi. Blum taksonomiyasining asosiy maqsadi pedagoglarda ta'lim maqsadining har uchala sohasi bo'yicha motivatsiya uyg'otish va shu orqali ta'lim samaradorligini ta'minlashdan iboratdir.

Kognitiv yo'nalishdagi ko'nikma va malakalar bilim, tushuncha va tanqidiy mulohaza yuritishga daxldor. Blum taksonomiyasida o'quv maqsadlarining kognitiv yo'nalishi quyidagicha tasniflanadi: bilish, tushinish, qo'llash, tahlillash, umumlashtirish va baholash. Ta'lim maqsadlarining kognitiv yo'nalishida:

o **bilish** bosqichi o'zlashtirilgan o'quv materialini esda saqlab qolishni va aniq dallilar, nazariy qarashlarni amaliyotda qo'llashni nazarda tutadi;

o **tushinish**ning asosiy belgisi o'quv materialini bir turdan ikkinchi turga o'tkaza bilish, voqea va hodisalarning keyingi bosqichini tasavvur qila olishdan iboratdir;

o **qo'llash** turida o'zlashtirilgan bilimlarni ma'lum shart-sharoitda, begona vaziyatlarda foydalana bilish nazarda tutiladi;

o **tahlillash** kategoriyasi o'zlashtirilgan bilimlarni aniq tizimga sola bilishni nazarda tutadi;

понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 96.

[100] Peter Lang, Yaacov Katz, Isabel Menezes. Affective education. (A Comparative View.) – London and New York, 1998. – 261 p.

[101] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 96.

o **umumlashtirish** kategoriyasi kashf etilgan yangilikka qismlarni yaxlitlash orqali qayta erishishni nazarda tutadi;

o **baholash**da esa u yoki bu o'quv materialining ahamiyati baholanadi[102].

Bilishda o'quvchilarning mazkur bosqichni egallaganliklarini ko'rsatuvchi xatti-harakatlari quyidagilarda aks etadi: atamalar, dalillar, metodlar, asosiy tushunchalar, qoida va tamoyillarni bilishi hamda ulardan amalda foydalana olishi muhim sanaladi.

Tushinishda dalillar, qoida va tamoyillarni tushuntirib bera olishi, so'z bilan ifodalangan materiallarni amaliy ifodalarga aylantira bilishi, mavjud ma'lumotlarga asoslangan holda keyingi bosqichlarni taxmin qilishi nazarda tutiladi.

Qo'llashda o'quvchilarning o'rgangan qonuniyat va nazariyalarni aniq amaliy vaziyatlarga tatbiq eta olishi, tushuncha va tamoyillarni har xil vaziyatlarga tatbiq etishga qodirligi ahamiyat kasb etadi.

Tahlillashda o'quvchilarning butunni ma'lum bo'laklarga ajrata olishi, ular orasidagi aloqadorlikni ko'rsatib bera bilishi, butunni tashkil etish tamoyillarini aniqlashi, mantiqiy mulohaza jarayonida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni ko'ra olishi, dalillar va tekshiruvlar orasidagi farqni ko'rsatib bera bilishi nazarda tutiladi.

Umumlashtirishda o'quvchilarning insho va referat yozishi, chiqishlar va ma'ruzalar matnini tayyorlashi, eksperiment va boshqa tashkiliy ishlarni o'tkazish rejasini taklif etishi, har xil yo'nalishdagi masalalarning sxemasini tuzishi ko'zda tutilgan.

Baholashda esa o'quvchi yozma matnning tuzilishi mantig'ini, mavjud ma'lumotlar bilan xulosalarning o'zaro mutanosibligini, mavjud ma'lumotning ahamiyatliligi darajasini baholaydi.

Aytilgan fikrlarning amaliy namunasi sifatida Angliyada tug'ilib, Kanadada yashab o'tgan taniqli adib Seton-Tompson (1860 – 1946)ning «Yovvoyi yo'rg'a» hikoyasini o'rganish namunasini tavsiya etish mumkin.

Tog'ay Murod aytmoqchi, Seton-Tompson hayvonlarni rassom, olim, adib nazari bilan suydi, tuydi, tasvirladi. Shuning uchun ham u dunyo adabiyotida alohida o'ringa ega bo'ldi. Yozuvchining o'zbek o'quvchilariga ham yaxshi tanish bo'lgan «Yovvoyi

[102] http://dic.academic.ru/

yo‘rg‘a» hikoyasini umumta’lim maktablarining 7-sinf «Adabiyot» darsligida uch soat mobaynida o‘rganish ko‘zda tutilgan[103]. «Yovvoyi yo‘rg‘a»ni: «Yozuvchining hayvonot dunyosiga munosabati. Ernest Seton-Tompson «Yovvoyi yo‘rg‘a» hikoyasidagi ot timsoli. Uning ayricha xususiyatlari. Hikoyadagi Jo va Kurka Iz timsollari. Ayg‘ir va ovchilar timsolini qiyoslash. Muallifning otlar va odamlar tabiatini tasvirlash mahorati» tarzida talqin qilish mumkin.

Darslikda Ernest Seton-Tompson hayoti va ijodini yaxshi bilgan, uning asarlarini o‘zbek tiliga ustalik bilan tarjima qilgan taniqli o‘zbek yozuvchisi Tog‘ay Murodning u haqdagi ma’lumotlari bor. Bu bilimlar o‘quvchini Seton-Tompson shaxsi bilan tanishtirish uchun yetarli. Ma’lumki, biror badiiy matnni o‘rganishda o‘quvchi muallifning tabiati, qiziqishlari, hayoti haqida qancha ko‘p ma’lumotga ega bo‘lsa, uning asarini o‘rganish shuncha mukammal bo‘ladi. Ayniqsa, asar muallifi bilan o‘quvchi shaxsiyatida, xarakterida o‘xshashlik jihatlar kashf etilsa, tarbiyalanuvchi shaxsida yozuvchi shaxsiga muhabbat paydo bo‘ladi. Bu muhabbat kitobxonni ushbu yozuvchining asarlarini qiziqib, qidirib topib o‘qishga majbur qiladi. Shu ma’noda, yozuvchi haqida darslikda taqdim etilgan biografik materialni darslik mualliflarining bilgichligi maxsuli, deyish mumkin.

Ushbu mavzuni o‘rganishga rejalashtirilgan birinchi soatni o‘qituvchi o‘quvchilarning Ernest Seton-Tompson hayoti va ijodi bilan bog‘liq bilimlarini tekshiruvchi savol-topshiriqlar bilan boshlashi mumkin (avvalgi darsda ushbu mavzuni o‘qib kelish uy vazifasi sifatida topshirilgan bo‘ladi). Darslikdagi 1-, 2-savollar yozuvchi shaxsini ochishga yo‘naltirilgan. Bundan tashqari, Tog‘ay Murodning adib haqidagi: *«Seton-Tompson: Jonivorlarga toza ko‘ngil, toza ko‘z bilan qaradi. Jonivorlardan o‘zining qing‘ir, falsafiy fikrlarini aytish uchun foydalanmadi. Jonivorlarning ichki dunyosini halol, xolisona ochib berdi. Hayotga jonivorlar ko‘zi bilan boqdi. Jonivorlarga tushkun munosabatda bo‘lmadi... O‘z boshidan kechirgan hayotni, o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan tabiatni, o‘z qo‘li bilan ushlagan jonivorlarni qanday bo‘lsa shundayligicha badiiy asar qildi»*, – degan fikrlariga asoslanib, yozuvchi tabiatini ochishga urinib ko‘ring. «*Jonivorlardan o‘zining qing‘ir,*

[103] Q. Yo‘ldoshev va boshq. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik-majmua. – T.: «Sharq», 2013. 345-b.

falsafiy fikrlarini aytish uchun foydalanmadi» jumlasini qanday tushundingiz? Ernest bilan suhbatdan so'ng Berrous nima uchun iztirobga tushdi? Ko'zlarida yosh qalqishining sababi nimada deb o'ylaysiz? Seton-Tompsonning Berrousni lol qoldirgan shaxsiy muzeyi haqidagi tasvirlarni qayta o'qib, yozuvchining hayvonot olamiga bo'lgan muhabbatiga baho bering. Seton-Tompsonning vasiyatiga e'tibor qiling. Undan adib shaxsiga xos qanday fazilatni ko'rish mumkin? Seton-Tompsonga bergan bahosiga asoslanib, Tog'ay Murod shaxsini baholashga urinib ko'ring. Tog'ay Murod Seton-Tompsonning asarlari tarjimasiga nima sababdan qo'l urgan deb o'laysiz?» kabi savol-topshiriqlar ustida ishlash o'quvchini Seton-Tompson shaxsiyati haqidagi bilimlar bilan boyitadi. Mazkur ma'lumotlarga Blum taksonomiyasi nazari bilan yondashilganda uni **kognetiv yo'nalish**, bilish jarayoni, deyish mumkin.

O'quvchilar shu tariqa muallif shaxsi bilan tanishtirilgach, hikoyani o'qishga kirishiladi. Asarni o'qish o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Bunda muallimning asar matni bilan uyda alohida tanishib chiqqanligi katta ahamiyat kasb etadi. Hikoya bilan tanishish asnosida o'qituvchi matndagi e'tibor qaratish lozim bo'lgan o'rinlar belgilab ketilishini aytsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Shunda munosabat bildirish talab qilinganda, o'quvchilar vaqti qidiruvlarga sarflanmaydi, vaqtdan unumli foydalaniladi. Hikoya matnini o'qish uchun 40 – 42 daqiqa kerak bo'ladi. Agar bu mashg'ulot uchun birinchi soat kamlik qilsa, matnning qolgan qismini uyda o'qishga berishga to'g'ri keladi. Yoki o'qituvchi hikoya matnini avvaldan ikki qismga taqsimlab, bir qismini birinchi darsda o'qib tahlil qilishi, qolgan qismini keyingi darsda o'qib muhokama qilishga rejalashtirishi ham mumkin. Har ikkala holatda ham asar matni ustida ishlashda darslikda taqdim etilgan savol-topshiriqlarga tayanish mumkin. Asar tahliliga kirishishdan oldin o'qituvchi o'quvchilariga otlar haqidagi «yo'rg'a», «baytal», «to'riq baytal», «ayg'ir» va «bo'z ot» singari tushunchalar haqida ma'lumot berishi maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilar matn mohiyatiga chuqur kira olishlari uchun ular haqida bilimga ega bo'lishlari kerak. Yo'rg'a – mayda qadam tashlab, tez va tekis yuradigan yilqi[104].

[104] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 2-j. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 282-b.

Baytal – urg'ochi yilqi[105]. To'riq – qora qizil (qizg'ish malla) rangli yilqi. To'riq baytal – qora qizil rangli urg'ochi yilqi[106]. Ayg'ir – erkak ot[107]. Bo'z ot – bo'z rangli erkak yilqi. Bu o'quvchilar asar matni ustida ish olib borishlari uchun zarur bo'lgan bilim hisoblanib, ta'limning keyingi bosqichlarida o'quvchilarning faoliyatida qo'l keladi. Bu ma'lumotlarni o'zlashtirish jarayonini ham **kognetiv yo'nalish**, bilish jarayoni, deyish mumkin.

O'quvchilarga yilqilarning hikoyada qo'llanilgan turlari haqida ma'lumot berilgach, ularning e'tibori Joning so'zlariga tayanib, yovvoyi otlarning xususiyatlarini ochishga qaratiladi. Ularning o'ziga xos jihatlarini o'quvchilar hikoya matnidan kelib chiqib aytadilar, albatta. O'qituvchi: «Hamon yovvoyi otlardan hech qanday foyda yo'q ekan, Jo nima uchun bu otni tutishga ishqiboz bo'lib qoldi?» degan savolni o'rtaga tashlashi mumkin. Bu savolga javob berishda o'quvchilar Joning oddiygina kambag'al galachi ekani, osongina boyib ketish haqidagi xom xayollari borligi va Qora yo'rg'a unga baxt keltirishiga ishnonishini ma'lum qiladilar.

«Yovvoyi yo'rg'aning fermerlarning qo'lga o'rgatilgan baytallarini ergashtirib ketishining sababi nimada deb o'ylaysiz?» savoli o'quvchilarni anchagina o'ylantirishi mumkin. Chunki hikoyada unga tayyor javob aytilmagan. Hikoyadagi: «*Toy baytallarni gir aylanib, ularga homiylik qilar, ayni vaqtda hech qayoqqa ketgani qo'ymasdi*», «*Shunda, birdan qora toychoqning qahri keldi*» jumlalaridan ham ko'rinib turibdiki, yovvoyi yo'rg'ada hokimlik tuyg'usi bor. Bu tuyg'u egasi hamisha atrofiga o'ziga bo'ysunadiganlarni to'plashni yoqtiradi. Bundaylar yolg'izlikni xushlamaydi. Qolaversa, xonakilashtirilgan baytallar yuvosh, yetovga yuradigan jonivorlar bo'lgani uchun ham yo'rg'aning irodasiga osongina bo'ysungan bo'lsalar kerak. Yovvoyi yilqilar gala bo'lib yashashgan va bitta kuchli ayg'ir o'ziga bo'ysunadigan bir qancha baytallarni bir uyurga birlashtirib, ularni boshqargan va boshqa ayg'irlarni yaqinlatmagan.

O'quvchilarning diqqati hikoya matnidagi: «*Ko'zimga yo'rg'a otlarning oti, dashtlarda chopib yurgan jamiki otlarning sarasi*

---

[105] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 4-j. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 1-j. 144-b.

[106] O'sha asar, 245-b.

[107] O'sha asar, 60-b.

bo'lib ko'rindi, shunday noyob jonivorni nobud qilib, bir to'da masalliqqa aylantirishga ko'nglim bormadi», «...men uning gaplaridan zavq oldim, zo'r quvonch bilan qora yo'rg'aning chiroyi va qudrati haqida xayol surib qoldim. Yo'q, qandaydir bir baytalni deb shunday yo'rg'aning yaltiroq terisiga dog' tushirgim kelmadi!» tarzidagi tasvirlarga qaratiladi. Ushbu fikrlar egasining boshqalarga o'xshamaydigan odamligi ko'rinib turibdi. Bu yigit, garchi ov ishqibozi bo'lsada, moddiy manfaatdan ko'ra ma'naviy zavqni, yo'rg'aning xatti-harakatlaridan, uning o'zini tutishi, baytallarni bilgichlik bilan boshqarishini kuzatishdan olinadigan ruhiy lazzatni ustun qo'yadi **Affektiv yo'nalish**. O'quvchilar hikoya matni ustida ishlash mobaynida ovchi yigitga xos bo'lgan mana shu fazilatlarni ilg'ay bilsalar, o'qituvchi shunga erisha olsa, adabiy ta'lim maqsadiga yaqinlashilgan, ya'ni o'quvchilar insonni anglashga o'rganib borayotgan bo'ladilar. Ayg'irni ovlash jarayoni tasvirlariga asoslangan holda Jo bilan yo'rg'ani taqqoslash topshirig'i ham o'quvchilarning bu boradagi fikrlashini davom ettirishga qaratilgan. O'quvchilar avval ayg'irga xos sifatlarni matndan topadilar. Ular hikoyadan, taxminan: «*Qop-qora yolli, ko'k ko'z ulkan qora ot butun o'lka bo'ylab zo'ravonlarcha kun kechirdi, turli-tuman joylardan baytal haydab kelib, ...galasini kam deganda yigirma boshga yetkazdi... Yovvoyi yo'rg'a galani shunday ishtiyoq hamda rashk bilan qo'riqladi... Yo'rg'alaganda oyog'i umuman adashmaydi... Uning epchilligi, yo'rg'asi, chayir tabiati...*

Yo'rg'a ...nima gapligini bildi, yana tolmas, ravon, yo'rg'a qadamlar otib olg'a talpindi, galani yo'lchi yulduz misol olg'a chorladi... Qora yo'rg'a hamon temirday mustahkam edi. Uning ravon yo'rg'asi aynimagan.... U hamishadagidek galasini matonat bilan boshqarar, kishnar, chopishda namuna ko'rsatib, ularni olg'a chorlardi. Ayg'ir ter bilan changdan ola-bula bo'lib ketdi, ammo yo'rg'asidan adashmadi... ...g'aroyib yovvoyi yo'rg'a esa hamon o'z erkida yuribdi... Darg'azab yo'rg'a so'nggi darmoni qolgunicha tipirchiladi, o'pkasi to'lib keldi, o'ksik zarbidan a'zoyi badani zir-zir qaltiradi, yuzlaridan marjon-marjon yoshlar oqdi... ...ammo qaysar, badjahl ayg'ir, oppoq ter ko'piklarga botgan ayg'ir bo'yin egmadi. Ayg'ir yovvoyilarcha kishnadi, qahr bilan pishqirdi, ozodlik yo'lida telbalarcha to'lg'andi... Yovvoyi yo'rg'aning yarqiroq sag'irlari qon aralash terdan qorayib ketdi.

Behisob yiqilib-turishlar, besamar olishuvlar yo'rg'aning shunday tinka-madorini quritdiki, u uzun kun davom etgan quvg'inda ham bunchalik horib tolmagan edi... Ayg'ir goh u yoniga, goh bu yoniga tinimsiz talpindi, shiddatli sapchishlari borgan sayin zaiflashib bordi, burnidan otilayotgan ko'piklar qonga belandi... Yovvoyi yo'rg'a qolgan bor kuchini yig'ib ozodlik yo'lida jon-jahdi bilan yonbag'ir bo'ylab yuqoriga talpindi. Yana, yana yuqoriladi, badaniga botayotgan arqonga ham, uni to'xtatib, iziga qaytarish uchun uzilgan o'q ovoziga ham parvo qilmadi, u ozodlikka talpindi...Yovvoyi yo'rg'a yana, yana yuqoriladi, ana, tik qoyaga ko'tarildi. Qoyadan pastga – havoga sakradi...» singari tasvirlarni belgilab, ularni sharhlashga urinadilar. Bu jarayonda yovvoyi yo'rg'aning xarakterini aniqlab oladilar. Shu asnoda uning beqiyosligi sabablarini kashf etadilar. O'rni kelganda o'qituvchi o'quvchilardan yovvoyi yo'rg'aga o'z so'zlari bilan baho berishni so'rashi ham mumkin.

Shundan so'ng o'quvchilar matndan Jo shaxsiga xos bo'lgan sifatlarni topishga yo'naltiriladi. Ular matndan Joning tabiatiga xos fazilatlar aks etgan o'rinlarni o'qib berib, hikoyaning ikkala qahramonini taqqoslaydilar. Ularga xos o'xshash va farqli jihatlarni ajratadilar. Jo qaysar, chayir, tolmas, ishbilarmon va aqlli bo'lishiga qaramay, yo'rg'ani qo'lga kiritolmadi. Nega? O'quvchilar bu haqda ham fikrlab ko'rganlari ma'qul.

Bundan tashqari, ayg'irni haftalab quvib yurgan Jo: «*uning biron martayam yo'rg'asidan adashib, oddiy qadamlar bosib yurganini ko'rmadi. Barcha yaxshi chavandozlar kabi bu go'zal otga boqib, undan zavq-shavq oldi. Zavqi yana-da zo'rayib, shunday noyob hayvonni otgandan ko'ra, o'zimning manavi otimni otgan ma'qul degan xulosaga keldi*» Uning ko'nglidan: «*Ayg'irga qo'yilgan mukofotni olish kerakmikan? ...Qo'yilgan pul chakana emas. Lekin ayg'irning turgan turmushi xazina, u asl zotli zurriyot yaratishi mumkin*», – degan fikr ham o'tdi. Yovvoyi Jo shunisi bilan boshqalarga o'xshamasligini, garchi u boshida moddiy manfaat uchun yo'rg'ani ovlashga kirishgan bo'lsada, boshqa fermerlarga o'xshamaydigan shaxs ekanini ko'rish mumkin.

Hikoyada aytilishicha, otlarni «*ot ustidan o'q bo'shatish*», «*galani qo'raga haydab ushlash*», «*galani quvib yetish*», «*galani holdan toyguncha quvib borish*» *va* «*galma-gal ovlash*» kabi yo'llar

bilan ovlash mumkin ekan. «Ko'p qochish-quvishlar, yuzma-yuz kelishlar» natijasida, garchi Jo o'zining yaxshigina otidan ayrilgan bo'lsada, nimalargadir erishdi – baytallarni yo'rg'adan ajratib olishga muvaffaq bo'ldi ham. «*Jo yo'rg'aga berahm bo'ldi, o'zi bilan otiga esa undan beshbattar beshafqat bo'ldi. Kun ayovsiz kuydirdi, qizigan yoyilma uzra oftob tafti jimirladi. Joning ko'zlari yondi, lablari sho'r, betamiz changdan chirsilladi*». Shuncha azoblarni boshdan kechirgan Jo «*...lagerga piyoda keldi. Uning sarguzashti lo'nda bo'ldi: sakkiz ot nobud bo'ldi, besh odam butunlay holdan toydi...*» va u otni ovlashdan voz kechdi. O'quvchilarga: «Nima deb o'ylaysiz, nega Jo o'z niyatiga yetolmadi? Sizningcha otning Jo qo'ygan tuzoqlarga tushmagani sababi nimada?» kabi savollarni berish ularni vaziyat tasvirini muhokama qilib, xulosa chiqarishga yo'naltiradi **Affektiv yo'nalish**. Albatta, fikrlar, xulosalar bir-biridan ko'p farq qilmasligi mumkin, lekin ularning mustaqilligi katta ahamiyatga molik.

Kurka Izning yo'rg'ani qo'lga kiritishda uning aqlli va tadbirkorligidan ham ko'ra to'riq baytalining ayg'ir yo'qlab kishnashi qo'l kelgani tasviriga o'quvchilar e'tibori tortilgani ma'qul. «*Baytalning ayg'ir yo'qlab kishnashi yo'rg'aning ko'nglida akssado berdi*». Joning hujumlaridan keyin barcha baytallardan ayrilib, butun qishni yolg'iz qishlagan yo'rg'a muvozanatdan chiqib, unga javob berishi «*Baytalning javoban kishnashi yo'rg'aning ko'nglidagi bor hadiklarni yo'q qilib yubordi. Yo'rg'aning yuragi yonib ketdi*» tarzida tasvirlanadi. Kurka Iz mana shu vaziyatdan ustalik bilan foydalandi. Shu o'rinda o'quvchilarga: – Nima deb o'ylaysiz, Kurka Iz yo'rg'ani jilovlab uyiga olib kelishi mumkinmidi? Shu holatni tasavvur qila olasizmi?» degan savollarni berish o'rinli bo'ladi. O'quvchilar Kurka Iz bilan yo'rg'aning to'qnashuvi manzarasini tasavvur qilib, o'z imkoniyatlari darajasida savollarga javob beradilar. Erki, ozodligi va hur turmush tarzini hayotidan afzal bilgan yovvoyi yo'rg'a timsoliga munosabat bildiradilar. Ta'lim maqsadlarining **kognitiv yo'nalish**idagi bilish, tushinish, qo'llash, tahlillash, umumlashtirish va baholash ishlari shu tariqa amalga oshiriladi.

Motivatsiya (lotincha *movere*) – faoliyatga undash ma'nosini anglatadi. Ya'ni, motivatsiya insonning xulq-atvorini boshqarish, vaziyatga mos yo'nalishni tanlash, bu jarayondagi faolligi va

qat'iyatliligini ta'minlash hamda o'z ichki ehtiyojlarini qondirishiga yo'naltiruvchi psixofiziologik jarayondir.

«Motivatsiya» atamasini birinchi marta nemis faylasufi Artur Shopengauer (1788 – 1860) o'z maqolasida qo'llagan. Bugungi kunda bu atama har xil olimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Masalan, litvalik psixolog Vitis Kazisa Vilyunas (1944 – 2011) motivatsiya tushunchasini ixtiyoriy faoliyatga undovchi ehtiyojlar tizimining yig'indisi, deb hisoblaydi. K. K. Platonov esa motivlarning psixik yig'indisi deb biladi[108].

Motiv – faoliyat tushunchasining psixologik nazariyalaridan biri bo'lib taniqli psixologlar A. N. Leontev va S. L. Rubinshteynlar tomonidan ishlab chiqilgan. «Motiv – «predmetga yo'naltirilgan ehtiyoj» ma'nosini anglatadi. Motivni ko'pincha maqsad va ehtiyoj bilan bir narsa deb tushunishadi. Ammo, ehtiyoj o'z mazmun-mohiyati bilan qiyinchiliklarni bartaraf etish istagi, maqsad esa ehtiyojlarini qondiruvchi bir qator maqsadlarni ongli ravishda tanlash natijasidir. Masalan, chanqoq – tuyg'u, organizmning ehtiyoji; chanqoqni qondirish istagi – maqsad, chanqoqni qondiruvchi suv esa – motiv. Ya'ni, motiv – (suv) resurs, chanqoq – tuyg'u, ehtiyoj esa – chanqoqni qondirish zarurati. Shu ma'noda motiv va motivatsiya tushunchalari bir-biridan farqlanadi[109].

Motivatsiyaning tashqi, ichki, ijobiy, salbiy va qat'iy motivatsiya singari turlari mavjud. Tashqi motivatsiya ma'lum faoliyatga yo'naltirilmagan, ammo subyekt bilan u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan motivatsiyadir. Masalan, tashqi motivatsiyani adabiyot bilan bog'lab, badiiy asarlar mazmuni haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish, deb tushunish mumkin. Ichki motivatsiya esa ma'lum faoliyat mazmuniga yo'naltirilgan motivatsiyadir. Ya'ni, konkret biror badiiy asar tahliliga, uning mohiyatiga kirishga yo'naltirilgan motivatsiyani ichki motivatsiya deyish o'rinli bo'ladi. Ijobiy motivatsiya ijobiy stimulga asoslangan, salbiy motivatsiya esa salbiy stimulga tayangan bo'ladi. Masalan, o'quvchi adabiyot darslarida yaxshi baho olish uchun uy vazifalarini bajarsa, ijobiy, yomon baho olmaslik uchungina topshiriqni bajarishi salbiy motivatsiyadir. Insonning qat'iy talablariga asoslangan, qo'shimcha mustahkamlashni talab qilmaydigan motivatsiya esa qat'iy motivatsiya deyiladi.

[108] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

[109] https://ru.wikipedia.org/wiki. Википедия. Свободная энциклопедия.

Adabiyot darslarida o‘quvchini ilm olishga yo‘naltiruvchi motivatsiyalardan bittasi – o‘qituvchining ishonchi. O‘quvchi qalbida o‘qishga intiltiruvchi ichki ehtiyoj hissini shakllantirish uchun adabiyot darslarida zarur sharoit, imkoniyat vujudga keltirilmog‘i lozim. Bu sharoitning yuzaga kelishi va uning o‘quvchi tomonidan anglab olinishi bola shaxsining rivojlanishiga zamin tayyorlaydi. Badiiy asarni o‘qishga bo‘lgan motivatsiyani shakllantirish o‘quvchiga tayyor bilimlarni berish emas, balki uni ixtiyoriy motivlar, maqsadlar hamda avvalgi tajribalar asosida faoliyat ko‘rsatadigan, maqsadga erishish yo‘lida aqliy zo‘riqishga undaydigan holatga solishdan iboratdir. Har bir o‘quvchini boriday qabul qila oladigan tajribali o‘qituvchi har bitta bolaning ta’lim motivatsiyasini hamisha xayolida tutadi. Ba’zan amaliyotda o‘quv ishlarining samaradorligi, o‘quvchilar o‘zlashtirishi motivatsiyasiz baholanib, bolalarning bilimiga ularning bilishga bo‘lgan ehtiyojidan ajratilgan holda qaraladi.

Adabiyot darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash asosida bilim olishlarini ta’minlash va bilim olishga motivatsiya uyg‘otishda ta’lim maqsadini to‘g‘ri belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot metodikasi ilmi har bir adabiyot darsi oldiga tarbiyaviy, ta’limiy, yo‘naltiruvchi va rivojlantiruvchi maqsadlar qo‘yilishi lozimligini ko‘zda tutadi. Bu xil maqsadlar to‘g‘ri belgilab olinsa, dars jarayoni shu asosda tashkil etilsa, o‘quvchilarning ma’nan sog‘lomlashuvi uchun ulkan imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Afsuski, dars jarayonida o‘qituvchining diqqat markazida o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini ta’minlash emas, balki o‘z faoliyatini tashkillashtirish turadi. O‘qituvchi, avvalo, zamonaviy adabiyot darslarini to‘g‘ri, mustaqil tafakkur va faoliyatga asoslangan holda tashkil qilishning shartlari nimadan iborat ekanini aniqlab olishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, adabiyot darslarini samarali tashkil tishda har qanday mavzuga nisbatan o‘quvchilarda ichki motivatsiya uyg‘otish va asar ustida ishlashni mana shu ichki ehtiyojni qondirish niyatida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Blum taksonomiyasida o'quv maqsadlari kognitiv yo'nalishining: «*bilish, tushinish, qo'llash, tahlillash, umumlashtirish va baholash*» singari tasniflari bilan tanishdingiz. Ularni amaliy shaklda bir asar yoki nazariy ma'lumot misolida izohlashga urinib ko'ring.

2. Bilimlarni o'zlashtirishning ***affektiv*** yo'nalishi adabiy ta'limga qanchalar monandligi haqida o'ylab ko'ring. Qarashlaringizni biror badiiy matn misolida asoslang.

3. Taniqli fransuz pedagogi S. Frene qalamiga mansub: «*Jamiyatning demokratlashuvi maktabning demokratlashuvidan boshlanadi. Avtoritar maktab demokratik jamiyatning bo'lajak fuqarolarini shakllantira olmaydi*», tarzidagi qanoatni o'z so'zlaringiz bilan sharhlang.

4. Avval Seton-Tompsonning «Yovvoyi yo'rg'a» hikoyasi bilan tanishing. O'qish asnosida sizga bilim beradigan o'rinlarni, sizni muvozanatdan chiqarib, hayratga solgan lavhalarni alohida belgilab boring.

5. So'ngra asardagi ayricha o'rinlarni Blum taksonomiyasiga solishga urinib ko'ring. Bu sun'iy faoliyat va u sizning ma'naviy tozarishingizga hech narsa bermaydi. Lekin, hamon uni bilish dasturiy talab ekan, urinib ko'ring.

6. Aslida «Yovvoyi yo'rg'a»ning yuqoridagi tahliliga diqqat qiling. Tahlilga yo'naltiruvchi savol-topshiriqlarning tuzilishini kuzating. Ularga o'zingiz javob berishga harakat qiling.

7. Motivatsiyaga xos bo'lgan tashqi, ichki, ijobiy, salbiy va qat'iy motivatsiya singari turlarining mazmun-mohiyatini adabiy ta'lim misolida sanab ko'rsatilgan holatidan o'rganing. So'ngra ularni bir asar misolida kashf etishga urinib ko'ring.

8. «Tog'ay Murod asarlarida inson timsoli» mavzusida uy inshosi yozing. Auditoriyada har biringizning ishingizni birgalikda muhokama qiling.

EPIK ASARLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Epik asarlar tahlilining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Epik asarlarni o'rganishda adabiy o'qishning o'rni.
3. Epik asarlarni tahlil qilishning metodik talablari.

Ma'lumki, adabiyotshunoslik ilmida epik turga *masal, hikoya, qissa, roman* janrlari mansub. *Ballada, qo'shiq, poema* singari asarlar mazmuniga muallif tuyg'usi singib ketgani bois liro-epik janr deya e'tirof etilgan.

Epik asarlar sirasiga kiruvchi hikoya o'quvchi uchun tushunarli, ixcham asar. Hikoyaning qulayligi hajmi uncha katta bo'lmagani holda bayonning yorqinligi, kompozitsiyaning unchalik murakkab emasligi, personajlar sonining kamligi, yozuvchi diqqatining bir qahramon shaxsiga qaratilganligi va hokazo jihatlar bilan asoslanadi.

«Adabiyot» darsliklarida hajman katta bo'lgan asarlar ulardan olingan parchalar shaklida taqdim etiladi va o'rganiladi. Ayrim hajman kichik bo'lgan hikoyalargina to'liq shaklda yoki qisqartirib taqdim etilishi mumkin. Lekin hikoya bilan qissadan yoki romandan olingan parchaning shakliy elementlari o'zaro farqlanadi, ayrim elementlari o'xshashlik kasb etishi ham mumkin. Yirik epik asarlardan olingan parchalar ham o'zaro alohida yaxlitlik kasb etishi, bir qismining mazmuni ikkinchisini rad etmasligi, keltirilgan parchalar umumiy yaxlitlikni kasb etishi maqsadga muvofiqdir.

Hikoyada ko'pincha bir kichik voqea va uning tafsiloti bayon qilinadi. Tabiiyki, roman yoki qissadan olinib darsliklarga kiritiladigan parchalar ham shunday umumiylik kasb etishi taqozo etiladi. Adabiyotshunoslikda ta'kidlanganidek, syujet asar muallifi o'ylagan niyatining qahramonlar xarakteri, xatti-harakati mantig'iga muvofiq yuzaga keluvchi, o'zaro aloqada, rivojlanishda bo'lgan qirralarini ochishga xizmat qiluvchi voqealar zanjiridir. Muhimi, o'quvchi syujetni shunchaki voqealar bayoni deb tushunmasligidadir. Buning uchun o'qituvchidan epik asar tahlili ustida ishlanganda o'quvchilarni ana shu aloqadorliklarni, dinamikani ilg'ashga yo'naltira bilish talab qilinadi. Boshqacha aytganda, o'qituvchi asar mazmuni yuzasidan taqdim etadigan savol va top-

shiriqlari bilan o'quvchilarni uning syujetiga xos bo'lgan voqealar, qahramonlar xarakteri va xatti-hatakatidagi oqibatning kelib chiqish sabablarini aniqlashga yo'naltirishi, shundan keyingina hodisani baholashga undashi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Epik asarning asosiy xususiyatlaridan yana biri konfliktdir. Talabalar bu kabi nazariy ma'lumotlarni adabiyottanuv kurslarida batafsil o'rganadilar, albatta. Adabiyot o'qitish metodikasi kursi badiiy asarlarning bevosita o'quv tahlili bilan aloqadorligi tufayli mazkur bilimlar ixcham holda eslatib o'tilmoqda. Konflikt badiiy asarda tasvirlangan xarakterlar, ifoda etilgan g'oyalar, kayfiyatlarning kurashidir. Konflikt butun asar syujeti va mazmunining yo'nalishini ta'min etadi. O'z-o'zidan ravshanki, hikoya ko'pincha konflikt asosiga quriladi. Roman yoki qissadan olingan parchada u qaysi darajasiga ko'ra aks etgan bo'lishi ko'pincha noaniq bo'ladi.

Epik asarlar sirasiga mansub roman janri inson hayotini muayyan badiiy makon va zamonda butun murakkabligi bilan, jamiyat va tabiat bilan aloqadorlikda har tomonlama to'liq tasvirlashga qaratilgan ko'p planli syujetga ega bo'lgan asardir. Romanda shaxs va jamiyat hayoti bir butunlikda, mustaqil hodisalar sifatida tahlil hamda talqin qilinadi. Romanda muayyan shaxs taqdiri oilaviy-maishiy, milliy, ijtimoiy, madaniy muhit bilan o'zaro uzviy aloqadorlikda tasvirlanadi. Roman janri markazida inson obrazi turadi[110].

Epik asarlar sirasiga kiruvchi hikoya ustida ishlashni yirik yozuvchi Abdulla Qahhor qalamiga mansub «Bemor» asari misolida quyidagicha ko'rish mumkin.

Nochorlik, kambag'allik oldida insonning qanchalar ojizligini anglatish, bolalar ko'nglida o'zgani anglash, achinish hissini tarbiyalashni darsning tarbiyaviy maqsadi sifatida belgilash mumkin. Asar matni bilan tanishtirish, uning mohiyatiga kirishga, matn zamiridagi yozuvchi shaxsini anglashga, bitikda ilgari surilgan yetakchi qarashlarni ilg'ashga o'rgatish darsning ta'limiy maqsadini tashkil qiladi.

Dasturda ushbu hikoyani o'rganish uchun ikki soat vaqt berilgan. Aslida hikoya ilg'or ta'lim metodlari asosida o'tilsa, uni o'rganish uchun bir soat kifoya. Darslikda adibning hayoti va ijodi

[110] F. Salayev, G. Qurboniyozov. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi. – Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2010, 202-bet.

haqida ma'lumot beruvchi material mavjud. O'qituvchi adib haqida axborot beruvchi bu tayyor matnni o'quvchilarga qaytarib aytib berishining hech hojati yo'q. Uni o'tgan darsning oxirida uy vazifasi sifatida topshirishi mumkin.

O'qituvchi o'quvchi bilan Abdulla Qahhor orasidagi masofani qisqartirish, ularni bir-biriga yaqinlashtirish uchun adibning o'quvchi yoshiga yaqin bolalik davridan ayrim xotiralarini aytib berishi mumkin. Masalan: «*Namozgarga yaqin ko'chada bolalar chug'urlashib qolishdi. Chiqdim... ...hammadan ko'ra ko'proq shovqin solib, yelib-yugurgan bola mening oldimga keldi, menga boshdan-oyoq razm soldi-yu, birdan:*

– *Kelgindi! – deb urgani qo'l ko'tardi.*

– *O'zing kelgindisan! – dedim ehtiyotdan orqaga chekinib.*

Bola bir irg'ib mening kallamga qo'yib yubordi. Men javob qilolmadim – qarasam, boshqa bolalar ham urmoqchi bo'lib, ilonni ko'rgan chumchuqday atrofimda chug'urlashib turishibdi. Shu payt bizni kuzatib turgan kichkina salla, uzun malla to'nli bir chol:

– *Qo'yinglar, bolalar, tegmanglar, kelgindi bo'lsa, o'zi bo'libdimi, xudo qilgan, – dedi.*

Bolalar darrov tarqalishdi. «Kelgindi, kelgindi it» degan gaplarni Olim buvadan eshitganimda buning haqoratdan tashqari yana odam hazar qiladigan ma'nosi ham borligini bilmagan ekanman, cholning bu gapi boshimdan kirib, tovonimdan chiqib ketdi. ...Shundan keyin ko'chadan, bolalardan ham, odamlardan ham ko'nglim qoldi...

Men endi «indamas» degan ta'nadan qutulish uchun odamdan, hatto, ayamdan ham mumkin qadar qochadigan bo'lib qoldim. Ayam ko'p yig'lab bezor qilganidan keyin dadam meni Ucharmaxsumga eltib o'qitdi. Maxsum menga xo'p dam solgandan keyin tupugidan yalatdi. Shundan keyin men yana ham indamas bo'lib qoldim, bir so'z aytmoqchi bo'lsam, undan keyin nima deyishimni o'ylab, bor so'zni ham unutar edim...» tarzidagi bolalik xotiralari yozuvchi bilan o'quvchini bir-biriga yaqinlashtiradi. Asari o'rganilayotgan ulug' bir adibning qachonlardir o'zlariga o'xshagan bola bo'lganini his qilish o'quvchilarni ziyrak torttiradi. Orada iliqlik paydo qiladi. Shundan so'ng asar ustida ish boshlash mumkin.

Hikoyani o'qituvchi uzog'i bidan 4 – 5 daqiqada o'qib beradi. Darslikda mualliflarning o'quvchilar fikrini qolipga soladigan,

ularning hammasini bir xil mulohaza yuritishga undaydigan asar haqidagi talqini mavjud. O'qituvchi bu talqinga to'xtalmagani, hatto, uni bolalarga o'qishga bermagani ma'qul. Asarni o'quvchilar bilan birga tahlil qilib bo'lingandan so'ng ular o'z xulosa va qarashlarini darslik mualliflariniki bilan taqqoslab ko'rishlari mumkin. O'qituvchi bu ham ularga o'xshagan bir kitobxonning fikri ekani, bu talqin bolalar qarashlari va xulosalarini yo'qqa chiqarish uchun asos bo'lolmasligi, hamma o'z fikrida qolishi mumkinligini ta'kidlashni unutmagani ma'qul. Hikoya tahlilini boshlashdan oldin asardagi tushunilishi qiyinroq bo'lgan so'zlar (Sim, Devonai Bahouddin, G'avsula'zam, izvosh, oq podsho) darstaxtaga yozilib, izohlanadi: «Sim – Farg'ona shahrining eski nomi; devonai Bahouddin – Muhammad ibn Muhammad Bahouddin an-Naqshband al- Buxoriy (xalq orasida xo'ja Bahouddin balogardon nomi bilan mashhur) – mashhur avliyo.U Muhammad s.a.v. avlodlariga mansub sayyidzodalardan; G'avsula'zam – pir; izvosh – ot qo'shilgan arava; oq podsho – o'sha davrdagi Rossiyaning podshosi».

So'ng o'quvchilar bilan birgalikda, o'qituvchi o'zi uyda tuzib kelgan hamda darslikda berilgan savol-topshiriqlar yordamida asar tahliliga o'tiladi. Eng avvalo, badiiy asarning nomiga diqqat qaratiladi. Uning matn mazmuniga qay darajada mosligi haqida o'quvchilar fikri so'raladi, mulohazalari eshitiladi. Asar mazmunidan kelib chiqib, hikoyaga boshqacha nom berishni so'rash ham mumkin. O'quvchilar faqat sarlavha taklif qilib qolmay, asarga nima uchun shunday nom berayotganini asoslashni so'rash kerak bo'ladi. Ular topgan sarlavhalarga o'rtoqlari tomonidan munosabat bildirilsa, yana-da yaxshi bo'ladi. So'ng epigrafga nazar tashlanadi. «Osmon yiroq, yer qattiq» maqolining mazmuni va uning hikoyaga daxldorlik darajasi so'raladi. Bundan tashqari, hikoya matnidagi: «...yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi» maqoliga ham e'tibor qaratilib, o'quvchilar uni qanday tushungani, asar matniga nima maqsadda kiritilgani, ayni shu maqol bo'lmasa hikoya nima yutqizadi-yu, kiritilganda nima yutgani so'raladi.

Inson hayotida quvonchli va qayg'uli kunlar mavjud. Ba'zan odam shodlikdan dunyoga sig'may ketsa, ba'zida qayg'ug'amning zo'ridan dunyo unga tor bo'lib ketadi. Issiq jon isitmasiz bo'lmaganidan, odam turli darajadagi kasalliklarga yo'liqishi mumkin. Yana shunday holatlar bo'ladiki, moddiy tanglik, qo'li

kaltalik ham insonni nochor ahvolga solib qo'yadi. Bunday holatdan chiqish uchun ba'zan inson yo'l topolmay qoladi. «Osmon yiroq, yer qattiq» maqoli xalq tomonidan shunday vaziyatga tushib qolgan kishilarning holatini ifodalashga xizmat qiladi. O'quvchilar shuni anglagan holda o'z fikrlarini aytishlari mumkin. Asar matnidagi «Yo'g'on cho'ziladi, ingichga uziladi» maqoli esa uning mazmuniga sezilmaydigan darajada yedirib yuborilgan. Bu to'rttagina so'zdan iborat maqol sahifa-sahifa bayonning vazifasini uddalab, bir dunyo jumlalar ishini umumlashtirib bajarganini o'quvchilar bilan birgalikda ishlab ularga yetkazish zarur.

Tahlil jarayonida tarbiyalanuvchilarning diqqati asar matnidagi ixcham jumlalarga qaratiladi. Bu jumlalar tashigan botiniy ma'nolar xususida fikr yuritishga harakat qilinadi. Yozuvchi qisqa jumlalarda g'oyat lo'nda va ixcham tarzda ifodalagan fikrni savollarga javob berayotgan yoki fikr bildirayotgan o'quvchilar nechta gap bilan bayon etishlariga o'qituvchi diqqat qilishi, bunga sinfdagi boshqa bolalarning ham e'tiborini tortishi hamda adibning so'z qo'llash mahoratini birgalikda tadqiq etishlari zarur. Hikoya matniga tayangan holda tahlil etilgani, asarga berkitilgan hayotiy, badiiy haqiqatlarni bolalar o'zlari kashf etganlari ma'qul.

O'quvchilar e'tibori, avvalo, xotini og'rib qolganda Sotiboldi ko'rgan birinchi tadbirga qaratiladi. Mazkur holat hikoyada shunday ifodalangan: «*Sotiboldi kasalni o'qitdi – bo'lmadi, tabibga ko'rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi. Baxshi o'qidi...*» Sotiboldi nega shunday tadbirni qo'lladi? Kambag'alligidanmi yoki bilimsizligidanmi? O'quvchilar shu savol ustida o'ylab ko'rishlari kerak. Gap shundaki, har qanday odam o'z saviyasi darajasiga qarab ish tutadi – uning xayoliga kelgan dastlabki amallar – shular. Lekin gap bu o'rinda Sotiboldi ko'rgan tadbirning to'g'ri-noto'g'riligida emas, balki qilgan amal bilan erishilgan natija va uning ifoda tarzi mutanosibligi haqida. Bemorning tabib qon olgandan keyingi holatiga o'quvchilar diqqati tortilishi kerak. Nega shunday bo'ldi? Bolalar bu haqda o'ylab ko'rganlari ma'qul. Ayni vaqtda, o'qituvchi hikoya maromiga, ohangiga tarbiyalanuvchilar diqqatini tortishi zarur. Chunonchi, yuqorida keltirilgan parchada goh ko'rilgan tadbir bir necha so'z yordamida bayon etiladi, natija bermaganligi esa bir og'iz «*bo'lmadi*» so'zi bilan ifodalanadi. Ko'rilgan tadbir: «*Tabib qon*

oldi» shaklida uch so'z bilan bildiriladi-da, uning yomon oqibati: «*Betobning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi*» tarzida yetti so'z yordamida ifoda etiladi. Bu shunchaki tasodifiy holat emas. Abdulla Qahhor tasvirlash mahoratini yuksak darajada egallagan, harakat va ruhiyat mutanosibligini chuqur anglagan ijodkor sifatida atay shu ifoda yo'sinini tanlagan. Bular hammasi savol-topshiriqqa aylantirilib, o'quvchilarning o'zlari tomonidan kashf etilishi maqsadga muvofiqdir.

Bugungi o'quvchida baxshiga o'qitib, xipchin bilan savalatib, tovuq so'yib qonlatib yurguncha kasalxonaga olib bora qolsa bo'lmaydimi, degan tabiiy savol tug'ilishi mumkin. O'qituvchi bu «tabiiy» savolning unchalar ham tabiiy emasligini anglatish uchun «doktorxona» haqidagi Sotiboldining tasavvuriga talabalar diqqatini qaratadi. Ular Sotiboldining iqtisodiy ahvoli og'ir ekanligini payqashlari, ayni vaqtda, bu haqda yozuvchi bir og'iz ham gapirmaganligiga e'tibor qaratishlari lozim. «Sotiboldining iqtisodiy ahvoli nochor ekanligini qayerdan payqadingiz?» degan savol o'quvchilarni ziyrak torttiradi. Shundan so'ng o'qituvchi aytmasdan anglatish, ma'lumot bermay xabardor etish uchun yozuvchi qanchalar mahoratli bo'lishi lozimligi haqida, bu fazilat faqat Qahhorgagina xosligi to'g'risida o'quvchilariga tushuncha beradi. «Yo'g'on cho'ziladi, ingichga uziladi» maqolining matn mazmuniga sezilmaydigan darajada yedirib yuborilganligi Sotiboldi iqtisodiy ahvolini bir qadar namoyish etganini ham o'quvchilar o'z tahlillari jarayonida anglaydilar.

Har qanday haqiqat qiyosda oydinlashadi. Shu jihatdan Sotiboldining ahvoli nechog'lik nochorligi xo'jayini Abdug'aniboy imkoniyatlarini axborot tarzida bildirilganligiga diqqat qaratiladi. Bu ham adibning tasvirlash mahorati qanchalar yuqori ekanini namoyish etadi. Xo'jayinning Sotiboldi orzu ham qilolmaydigan «doktorxona»ga bormay, Simga ketganligi haqidagi shunchaki axborot, aslida «shunchaki» bo'lmay odamlarning moddiy imkoniyatlari o'rtasidagi o'tib bo'lmas to'siqlarni anglatadigan va shu jihati bilan baxtsizning baxtsizligini yana-da bo'rttirib ko'rsatadigan vositadir.

Muallif o'ta «sovuqqonlik» bilan Abdug'aniboyning qoplar tagida qolib «*o'ladigan*» bo'lganda Simdagi doktorxonaga borganligi haqida xabar berganday bo'ladi. Holbuki, Sotiboldining

xotini to'g'risida biron joyda ham «o'ladigan» so'zini qo'llamaydi. Katta imkoniyat «o'ladigan» kasalni oyoqqa turg'izishi mumkin bo'lganidek, imkoniyatsizlik, chorasizlik «*og'rib qolish*»day oddiygina kasallikni ham o'lim bilan yakunlanadigan xastalikka aylantirishi mumkin ekan. Bunday topildiqqa o'quvchilar o'qituvchi yo'naltirishi bilan o'zlari erishishlari kerak. O'qituvchining vazifasi savol-topshiriqlar bilan ularning e'tiborini mana shu kabi haqiqatlarga qaratishdan iborat.

Sotiboldining xo'jayini oldiga borganligi tasviriga o'quvchilar e'tiborini qaratish, shu yo'l bilan har bir personaj ruhiyati qirralari nechog'lik yorqin tasvir etilganligini aniqlash zarur. Shunday qilinganda inson deb atalmish murakkab mavjudotning ruhiy to'lg'onishlarini payqash mumkin bo'ladi. Har qanday odam o'zgalar bilan solishtirilgandagina haqiqiy qiymatiga ega bo'ladi. Xo'jayini oldiga nega borganini Sotiboldining o'zi ham bilmaydi, lekin bordi. Har qanday risoladagi odam singari Sotiboldi ham xotinining tuzalishi uchun nimadir qilishi kerakligini biladi, lekin nima? Boshiga musibat tushganda inson o'zidan ko'ra kattaroq, kuchliroq, aqlliroq kishining ko'magiga, maslahatiga muhtojlik sezadi. Biror jonkuyari yo'q Sotiboldi uchun esa Abdug'aniboy shunday kishi bo'lib tuyuladi. Boy Sotiboldining dardini his qildi, unga ruhiy madad berishga, ko'nglini ko'tarishga urindi. Uning niyati – yaxshi. Sotiboldiga achinadi. Lekin ezguligi shu achinish bilan tugaydi. Demak, Abdug'aniboyning yaxshiligi darajasi, olijanobligining miqyosi qilgan amaliga yarasha. Chinakam yaxshilik amalda, faoliyatda namoyon bo'ladi. O'quvchilar boyning qanday odamligiga uning qilgan ishiga qarab baho berishlari so'raladi.

Sotiboldining keyingi xatti-harakatlariga o'quvchilarning e'tibori tortilishi lozim. O'quvchilarni yaqin kishisining azoblarini yengillatishni astoydil istagan, ammo qo'li kaltaligi tufayli buning uddasidan chiqolmagan yigitning ruhiyatini anglashga yo'naltirish zarur. Shunday vaziyatda bo'lgan odamning ko'ngliga ish sig'adimi? Bu savol ularni bunday vaqtlarda odam nimalarni his etishi mumkinligini o'ylab ko'rishga, Sotiboldini tuyishga yo'naltiradi. Uning kundan-kun og'irlashib borayotgan xotini yonida chiviqlar ichida ko'milib, savat to'qishi tasviri shunchaki axborot emas, balki ilojsiz odam ruhiyatining jonli va shafqatsiz tasviridir. Hayot shafqat neligini bilmaydi, uni qiynoqlarga giriftor

etmoqda, u – ko'z oldida yotgan yaqin kishisiga yordam berishdan ojiz. Ammo u – tirik va hayot haqida, ertangi kun to'g'risida o'ylashga majbur. Shu bois savat to'qish ko'ngliga sig'adi. Shu o'rinda hikoyadagi «*oftobshuvoqda*» ifodasiga o'quvchilar bee'tibor bo'lmasliklari kerak. Hikoyaga ayni shu so'z nima uchun kiritilgan? Bu so'zning asardagi voqealarga nima daxli bor? Negaki, odam ko'klamda uydagi qishki rutubatlardan qochib, oftobshuvoqqa chiqqisi keladi. Ayni vaqtda, ko'klamda kasalliklar, ayniqsa, xuruj qiladi. Bahorgi oftobning nozik nurlaridan kishi ko'nglidagi og'riqlarga, qishki toliqishga davo istaydi. Sotiboldi ham o'zi anglab-anglamay ishini oftobshuvoqda qilishi tabiiy hol.

Qizchaning holati tasvirlangan satrlarni o'quvchilarga qayta o'qitish kerak. Ular shu jarayonni, imkon qadar, aniq tasavvur qilsinlar. Pashshaning g'ing'illashi bilan bemorning inqillashi o'rtasidagi mutanosiblik bilan gadoy va uning tovushidagi monandlik asar ohangini vujudga keltirishda qanday o'rin tutganligi o'quvchilar tomonidan aniqlansa, g'oyat foydali bo'lardi. Hikoyaning umumiy ohangi, ruhini anglamay turib, qahramonlar ruhiyatini payqash mumkin emas. Chunki asl badiiy asar – buzilmas yaxlitlik. O'quvchilar e'tibori gadoyning aytganlariga ham qaratiladi: shu jumla zimmasida qanday yuk bor? Odil Yoqubov aytmoqchi «so'zga xasis» adib bu lavhani asarga kiritmasligi ham mumkin edi-ku! Hikoya busiz ham kishi ruhiyatini iztirobga soladi-ku! O'quvchilar bemor har ingraganda «*Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday*» azob tortib, talvasaga tushishi sabablari haqida o'ylab ko'rishsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Nega shunday bo'layotir? Shunda ular Sotiboldining holatini bir darajada his qilishlari mumkin. Sotiboldining qo'shni kampirni chaqirishdan maqsadi nima edi? Uning qo'lidan jo'yaliroq bir ish kelmasligini Sotiboldi bilmasmidi? Bolalar kampirning xatti-harakatlari tasvirini kuzatishlari lozim. Uning bemorga, Sotiboldiga bergan maslahatlariga munosabat bildirilishi zarur. Kampirning boshqacha maslahat bera olmasligi, ayni vaqtda, maslahat bermay chiqib ketishi ham mumkin emasligini o'quvchilar anglashlari kerak. Chunki u yaxshi odam, achinganidan yig'laydi, qo'lidan shundan boshqa hech narsa kelmaydi. Hayotdagi odamlarni tushunish badiiy asar qahramonlarini anglashdan kelib chiqadi.

O'quvchilar norasida go'dakning chuchuk tili bilan aytilgan «*Xudoyo, ayamdi daydiga davo beygin...*» jumlasi asarda qanday

vazifani o‘tayotganligi xususida fikr yuritishlari lozim. Ular so‘zlar ne boisdan bola tilidan berilayotganligini, buning vositasida adib nimani ifodalayotganligini o‘ylab ko‘rishlari zarur. Buning uchun shu holat savolga aylantiriladi. Hikoyadagi qo‘shni kampir timsoli, qizchaning duosi muallifning o‘z hayotidan olingan kechmishlari ekanini, ular hikoyaning mohiyatiga mahorat bilan joylashtirilganini o‘quvchilar anglashlariga ko‘maklashish, aytib berish emas, aynan ko‘maklashish kerak bo‘ladi.

Hikoyada: «*Ko‘ngilga armon bo‘lmasin deb chilyosin ham qildirishga to‘g‘ri keldi*» tarzida axborot ko‘rinishidagi ifoda bor. O‘quvchilar ko‘ngildagi armon haqida gapirganda kim nazarda tutilayoganligi, bu gap bemorgami, Sotiboldigami, qizchasigami tegishli ekanligi haqida jiddiy o‘ylab ko‘rishlari, shu o‘rinda o‘zbek ruhiyati namoyon bo‘lgan jihatlar haqida mulohaza qilishlari maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bemorning tetiklangani qay darajada ishonchli, hayotiy chiqqanini o‘quvchilar ilg‘ay olishiga erishmoq zarur. Haqiqatdan chilyosindan so‘ng shunday bo‘ldimi yoki buning boshqa sababi bormi? Chilyosin marosimining ko‘p hollarda shu tarzda natija berishi, dahriylik avj nuqtasiga yetgan zamonlarda bu haqda shu taxlit yozish jasorat ekanligi borasida ham o‘quvchilarga tushuncha berish ortiqchalik qilmaydi. Kasal onaning eridan qizchasini saharlari uyg‘otmasligini so‘rashga undagan sabab nima ekanligini aniqlash ham o‘quvchilarning e’tiboridan chetda qolmasligi kerak. Bemorning o‘limi tasvirlangan so‘nggi xatboshi va o‘limdan bexabar qizchaning duosi bolalar ko‘nglida qanday tuyg‘ular uyg‘otganligi haqida fikrlashish, hikoyadagi har bir tasviriy ifodaga munosabat bildirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Hikoya qahramonlarining xatti-harakatlari tasviridan kelib chiqib: «Sotiboldi tabiatan qanday odam? Abdug‘aniboy yomon odammi? Kampirning mushtday go‘dakni saharlari uyg‘otishni maslahat berganiga qanday qaraysiz?» singari har bir personajning shaxsiyatiga xos sifatlar, xarakteriga mos xususiyatlar va ularning asarda qay yo‘sin ifoda etilganligi haqida o‘quvchilarni o‘ylatadigan, munosabat bildirishga majbur etadigan savollar qo‘yish lozim.

Hikoya tahlili so‘ngida badiiy asar tili haqida nazariy ma’lumot berish ham ko‘zda tutilgan. Asar boshdan-oxir til mahoratini

ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lganligi uchun ham ilmiy-nazariy xulosalar «Bemor» hikoyasi misolida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Unda kampir nutqining Sotiboldinikidan, qizcha nutqining Abdug'aniboynikidan, boy tilining gadoy nutqidan tamomila farq qilishi natijasida hikoyaning o'qishliligi ortgani xususida o'quvchilar bilan fikrlashish zarur bo'ladi. Til ruhiyat ko'zgusi ekanligi, odamga xos juda ko'p yashirin jihatlar aynan tilda yorqin namoyon bo'lishi misollar asosida isbotlab berilsa, foydali bo'ladi.

Hikoya tahlilidan so'ng uy vazifasi sifatida asarni davom ettirish vazifasini topshirish mumkin. Asar qahramonlari keyingi hayotini o'quvchilar o'zlaricha tasavvur qilishlari, qarashlarini qog'ozga tushirishlari ularning fikr kishisi bo'lib shakllanishlariga ko'maklashadi.

Xullas, epik asar tahlilida obrazlar tasviri, voqealar rivoji, tili, unda ko'tarilgan yetakchi g'oyalarga e'tibor qaratiladi. Matn mazmunidan badiiy hayotiy xulosalar chiqariladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiyot nazariyasi kursidan olgan bilimlaringizga tayanib epik turga mansub asarlarning xususiyatlarini sanang. «Badiiy tahlil asoslari»dan o'rganganlaringiz badiiy tahlil bilan o'quv tahlilining o'xshash va farqli tomonlarini aytib bering.

2. Qissa janriga mansub biror asarni tanlab oling. Asar matnidagi o'zingiz muhim deb bilgan detallarni savol-topshiriqqa aylantiring. Ularga o'zingiz javob bering. Shu javoblaringiz asosida hikoyaning o'quv tahlilini amalga oshiring.

3. *«O'quvchi qalbida o'qishga intiltiruvchi ichki ehtiyoj hissini shakllantirish uchun adabiyot darslarida zarur sharoit, imkoniyat vujudga keltirilmog'i lozim»* degan fikrga qanday qaraysiz? Sizningcha, uni qanday tashkil etish mumkin? Bir asar misolida qarashlaringizni dalillang.

4. «Bemor» hikoyasida adibning til maholratini misollar asosida izohlang.

5. O'qituvchingiz bilan kelishgan holda birorta epik asar tahliliga bag'ishlangan dars tashkil eting.

LIRIK ASARLARNI O'RGANISH

Reja:

1. Lirik asarlarda kayfiyat va tuyg'ular tasvirining ustuvorligi.

2. Lirik asarlar inson ichki dunyosi, ruh va qalb hodisalari tasvir obyekti ekanligi.

3. Lirik asarlarda ifodali o'qishning ahamiyati.

4. Lirik asarlarni tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari.

She'riy asarlarni o'rganishga bag'ishlangan darslarning maqsadi va vazifasi o'quvchilardagi badiiy idrokning to'g'riligi, teranligini ta'minlash, ularni poetik mahorat sir-asrorlari bilan tanishtirish bilan birga asarning mohiyatiga kirish, qahramonni his qilishga erishishdan iboratdir. Q.Yo'ldoshevning: «*Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va hissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada voqealar tasviri, xarakter mantig'i emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuyg'ular samimiyati muhimdir. Chinakam lirik she'r tinglovchi yo o'quvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional-axloqiy imkoniyatlarini uyg'otadi, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so'z hatto real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin ekanligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma'lum*», – degani bejiz emas[111].

Ma'lumki, she'rdagi mazmun tuyg'u bilan qorishiq. Adabiyot darslarida nazmiy matnni ifodali o'qishga, har bir so'z zimmasiga ortilgan yukka, tuyg'ular ifodasiga o'quvchi e'tiborini qaratadigan savol-topshiriqlar tuzishga katta e'tibor qaratiladi. O'quvchining she'r matnini qayta hikolashiga yo'l qo'yilmasligi maqsadga muvofiqdir.Chunki mazmun aytib berilganda she'rning ta'sir kuchi umuman yo'qoladi.

B. To'xliyev: «*Aslida adabiyot o'qitishning bosh yo'nalishi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilar ongiga badiiy asarning mo'jizakor ta'sir kuchini amaliy jihatdan ta'minlashga qaratilgan*»[112], – deydi. So'z o'quvchining ruhiyatiga ta'sir

[111] Yo'ldoshev Q. Yangilangan pedagogik tafakkur va umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fan. doktori ... diss. – Toshkent: 1997. 235-bet.

[112] To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi: (Oliy o'quv юrtlari filologiya

ko'rsatgandagina unda zavq uyg'otadi, bu bilan insonni tarbiyalaydi ham. She'r his-tuyg'uni junbushga keltirib, faol estetik kechinmalar uchun zamin yaratadi, shaxs dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lmish e'tiqodga sayqal beradi, olijanob xatti-harakatlarga otlantiradi.

M. Mirqosimova: «*She'r orqali shoir olamni go'yo ichdan yoritishi, narsalar va hodisalar ichiga yashiringan mazmunni ochib berishi, ularning yashirin ichki «qiyofa»sini sezdirishi, ya'ni ma'nolar kashf etishi mumkin*»[113], deydi. Ta'kidlash joizki, bular ba'zan ochiq, ba'zida esa metaforik yo'l bilan bayon etiladi. Shoir voqea yoki holatni tasvirlarkan, ayni paytda obrazlar yaratadi, shu orqali turli hissiy kechinmalarga yo'l ochadi.

S. Ahmedov ham lirik asarlar haqida gapirib: «*Lirika ijodkor qalbi oniy bir tezlikda his etgan sezgining, mavjud muhitga estetik munosabatning mevasidir. Shoir tashqi olamdan olgan taassurotlari natijasida vujudga kelgan fikrini his-tuyg'ularga o'rab yana yuzaga chiqaradi, kitobxonda fikr tug'ilishiga sabab bo'ladi*»[114], – deydi. Adabiyot mashg'ulotlari ko'ngil darslari sifatida shoirning asariga singdirilgan ana shu hislarini o'qirmanga tuydirish, uni ruhan muvozanatdan chiqarish, o'zgani tuyish va tuyganlarini so'z bilan ifodalab bera olishga yo'naltirishdan iboratdir. Bunday ishlar asar matni yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlar ko'magida amalga oshiriladi.

She'riy matnni maromiga yetkazib ifodali o'qish, ya'ni muallifni tuyib o'qish va bu mutolaadan huzur ola bilish she'r qay darajada idrok etilganiga baho berishning bosh omilidir. She'rxon she'rni ifodali o'qiy olmadimi yoki undan ta'sirlanmadimi, demak, nimanidir yetarli tushunmagan, obrazli ifodalarni hisobga olmagan bo'ladi. Bu, o'z-o'zidan, she'riy matnning mohiyatiga kirishga ham ma'lum darajada aks ta'sir ko'rsatadi.

Lirik asarlar ustida ishlash darslarining mas'uliyatli lahzalaridan biri matnni, albatta o'qituvchi tomonidan yoddan ifodali o'qilishi va o'quvchilarning uni tinglay olishidir. Shunda sinfdagi hamma o'quvchilar bir necha daqiqa she'rdan olingan estetik ta'sir

---

yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma). – T.: Yangi asr avlodi, 2006. 7-b.

[113] Mirqosimova M. O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – T.: «Fan», 2006. 39-b.

[114] Ahmedov S. Adabiyot darslarida epik janrlarni o'rganish: Adabiyot o'qituvchilariga yordam. – T.: O'qituvchi, 1986. 8-bet.

og'ushida qoladi. Mutolaadan keyingi bir necha soniyalik tin olish o'qituvchiga shunday imkoniyatni beradi.

Shu o'rinda prof. Q.Yo'ldoshevning quyidagi ogohlantirishi nihoyatda o'rinlidir: «*Ko'pchilik o'qituvchilar ham, hatto ayrim usuliyotchi olimlar ham ifodali o'qish deganda baland ovoz bilan tinish belgilariga rioya qilib, ko'tarinki ruhda qiroat qilishni tushunadilar. Holbuki, asl lirik asarlarni aksariyat hollarda bor ovoz bilan o'qib bo'lmaydi. Hatto baland, ko'tarinki, binobarin, nosamimiy ifoda she'rdagi mayin lirizmni yo'qqa chiqarishi mumkin. Xullas, ifodali o'qish – bu ijodkorning holatini tuyib, asarga muhrlangan ruhiy manzaralar bag'rida turib o'qiy bilish demakdir*»[115].

She'riy matnni ifodali o'qish badiiy idro'kning yuqori cho'qqisiga yetganidan dalolat ekanligini B. To'xliyev ham: «*She'riy asarni anglash, undagi muallif ko'zda tutgan niyatni, maqsad va vazifalarni tushunib yetish, she'r g'oyasining mag'zini chaqish uni uqishdan, yana-da aniqrog'i, ifodali o'qishdan boshlanadi*»[116], – tarzida ifodalaydi.

She'riy asarga, odatda, o'quvchilar tomonidan beriladigan baho ko'proq mazmunga, uni qayta hikoyalashga tortib ketadi. Shoir voqelikni badiiy obrazlar orqali tasvirlaganda, o'z-o'zidan mazmun shakllanadi. She'riy asarlar ustida ishlanganda o'quvchi ham qalbini junbushga keltirgan mazmunga, ham she'rning yuksak san'at asari sifatida yozilganiga, ham tasvirga, ham tuyg'ular ifodasiga diqqatini qaratishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Lirik turga mansub asarlar ustida ishlashni shoir Halima Xudoyberdiyevaning «Men seni topgandim…» she'ri misolida quyidagicha ko'rish mumkin:

Men seni topgandim, ammo yaxshi qol,
Sen: «Yaxshi qol!» – degil, «ko'rishguncha»mas.
Bul quyosh hali ko'p ol bo'ladir, ol,
Bul oy ham umrimga ko'p qiladir qasd.

---

[115] Yo'ldoshev Q. Yangilangan pedagogik tafakkur va umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fan. doktori … diss. – T.: 1997. 235 – 236-betlar.

[116] To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi: (Oliy o'quv yurtlari filologiya yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma). – T.: Yangi asr avlodi, 2006. 80-b.

Sen sherik bo'lmaysan endi g'amimga,
Darvoqe, hech qachon sherik qilmadim.
Xayr endi, ma'zur tut ortiq-kamimga,
Men seni Layliday seva olmadim.

O'rtanma bul xato mushkullaridan,
Yo Rabbiy, lahzada bor orzular puch.
Men ham qaydan bilay ishq yo'llarida –
Majnun emas, senga kelarimni duch…

Asar matni ustida ish boshlashdan avval she'rning matni yoddan ifodali aytib beriladi. So'ngra quyidagi savol va topshiriqlar ko'magida o'quvchilar asar matni mohiyatiga kirishga yo'naltiriladi: «Sizningcha, she'rning bosh qahramoni kim? Qanday odam? Asar qahramoni kimga murojaat qilayotir deb o'ylaysiz? She'rning dastlabki satridagi birinchi jumla: «*Men seni topgandim*»ga diqqat qarating. Nega «topdim» emas «topgandim» fe'li ishlatilgan deb o'ylaysiz? Ikkala so'z ham o'tgan zamonni anglatadi-ku. «Topgandim» so'zining mohiyatida qanday haqiqat, qanday tuyg'ular yashiringan, sizningcha? Fikringizni matnga tayangan holda asoslang. Ilk misradagi ikkinchi jumla «*ammo yaxshi qol*»dan siz nimani angladingiz? Nima deb o'ylaysiz, nega she'r qahramoni «Xayr» demay «*yaxshi qol*» deyapti, buning zamirida biron haqiqat bormi? Satrdagi «*-gandim*» qo'shimchasi bilan «*ammo*» zidlov bog'lovchisi orasida qanday aloqa bo'lishi mumkin? Siz bundan nimani tushundingiz? Bandning ikkinchi misrasi: «*Sen: «Yaxshi qol!» – degil, «ko'rishguncha»mas*»ga e'tibor qiling. Misrada xayrlashuvning ikki turi qo'llanilgan. Jumladagi *«yaxshi qol!», «ko'rishguncha»* so'zlari bilan «xayr» so'zi orasida qanday tafovut bor, nazaringizda? Nima deb o'ylaysiz, nega she'r qahramoni suhbatdoshidan aynan «yaxshi qol» deyishini o'tinmoqda? Satrdagi «*degil*» so'ziga diqqat qiling: nega «degin» emas, aynan «*degil*» qo'llanilgan? Sizningcha, bu nimani anglatadi? «*Bul quyosh hali ko'p ol bo'ladir, ol*»ni, sizningcha, qanday tushunish mumkin? Nega «bu» emas «bul» ko'rsatish olmoshi ishlatilgan deb o'ylaysiz? Muallif «l» tovushining zimmasiga qanday vazifani yuklagan, nazaringizda? Quyosh ol bo'lishining qahramonga nima aloqasi bo'lishi mumkin, sizningcha? *«Bul oy ham umrimga ko'p*

qiladir qasd» misrasini qanday sharhlaysiz? Nega «qiladi» emas «*qiladir*» deyilgan? Sizningcha, «l» va «r» tovushlarining zimmasida qanday yuk bo'lishi mumkin? Ne sababdan «*Bul oy ham»* deyilyapti? Oldin boshqa biror jonzod qahramonning umri-joniga qasd qilganmidi? Misralardagi «*bo'ladir*» va «*qiladir*» so'zlarida «r» harfining orttirilishi nimadan dalolat beradi? Ikkinchi to'rtlikdagi «*Sen sherik bo'lmaysan endi g'amimga»* tarzidagi iqrorning zamirida qanday haqiqat yashiringan deb o'ylaysiz? To'rtlikning ikkinchi misrasiga e'tibor qiling: «D*arvoqe, hech qachon sherik qilmadim»*ga asoslanib she'r qahramoniga tavsif bering: u qanday odam? Keyingi misra: «*Xayr endi, ma'zur tut ortiq-kamimga»* e'tibor qiling. Nima deb o'ylaysiz, yuqorigi bandda «*yaxshi qol*» degan qahramon endi nega «xayr» deyapti? «*Ma'zur tut*» va «*ortiq-kam*»ni qanday tushundingiz? Sizningcha, bandning so'nggi misrasi: «*Men seni Layliday seva olmadim*»da afsus va o'kinish bormi yoki oddiy e'tirof ifodalanganmi? Fikringizni matnga tayangan holda asoslang. Qiz yigitni «*Layliday seva olma»*ganining boisi nimada deb o'ylaysiz? O'ylab ko'ringchi, qiz bilan yigit bir-biriga kim bo'lishi mumkin? So'nggi bandning dastlabki misrasi: «*O'rtanma bul xato mushkullaridan»*ga diqqat qiling. Yana «*bul*». Buning vazifasi nimadan iborat, sizningcha? Nazaringizda, xato kimniki? «*Xato mushkullari*» nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Bu xatoning mushkullaridan she'r qahramoni ko'proq iztirob chekyaptimi yoki uning suhbatdoshimi? Buni nimalardan angladingiz? Fikringizni asarga tayangan holda asoslab bering. «*Yo, Rabbiy, lahzada bor orzular puch»* deyilganda qaysi lahza nazarda tutilayotir deb o'ylaysiz? Sizningcha, kimning orzulari haqida gap ketayotir? Bu orzular nimalardan iborat ekanligi haqida fikr ayta olasizmi? «*Men ham qaydan bilay ishq yo'llarida – Majnun emas, senga kelarimni duch...*» misralarida insonga xos bo'lgan qanday tuyg'ular aks etgan deb o'ylaysiz? Nima deb o'ylaysiz, «Majnun» bilan «Sen»ning orasida qanday tafovut bor?»

Asar matni yuzasidan taqdim etilgan mazkur savol va topshiriqlar ko'magida uning mohiyatiga kirishga urinilarkan, o'qituvchining vazifasi alohida e'tiborga loyiq javoblarni rag'batlantirish, kichik-kichik qo'shimcha savollar yoki yo'naltiruvchi fikrlar bilan vaziyatga aniqlik kiritish, kemtik fikrlarning to'ldirilishini boshqalardan so'rash kabilardan iborat bo'ladi. O'qituvchi imkon qadar o'z fikrini o'rtaga tashlamasligi, agar bunga zarurat tug'ilganida ham

hal qiluvchi xulosa yoki hokim fikr shaklida emas, shunchaki bir variant sifatida aytishi mumkin. Agar u yoki bu savollarga auditoriyada javob topilmasa, uni ochiq qoldirgan, keyingi dargacha u haqda o'ylab ko'rishni taklif etgan ma'qul. Aks holda, o'quvchilarni o'qituvchisining fikr aytishini kutadigan, o'ylamaydigan tanballarga aylantirib qo'yish mumkin.

O'zbekiston xalq shoiri Halima Xudoyberdiyeva qalamiga mansub «Men seni topgandim...[117] she'ri mazmun-mohiyati bilan ko'ngil bitigi hisoblanadi. Unda baland orzular dunyosida kezgan yosh bir qalbning iztiroblari samimiy tasvirlangan. Bu asarning qahramonini barcha she'rlarga «egalik» qiluvchi qiyofasiz «lirik qahramon» deyish unchalar o'rinli emas. U hech kimga o'xshamagan, o'z qalbi va o'zgacha tuyg'ular sohibi. Shuning uchun she'r qahramonini oddiygina qilib qiz deb atash mumkin. Unda, avvalo, qizning yoshlikda bilib-bilmay qilib qo'ygan xatolaridan chekkan iztirobi, buning ustiga shu xatolar tufayli ikkinchi bir qalbning jabrlanganini his qila turib ko'nglidan kechayotgan ruhiy qiynoqlari tasvirlangan. Ushbu bitikdagi har bir misra rost. Bor-yo'g'i uch banddan iborat bu she'rning har bir satridan ko'ngil dardining zardobi sizib turibdi.

Bu she'rga adabiyottanuv ilmidagi nazariy o'lchovlardan ko'ra ruhiyat mezonlari bilan yondashish ma'qulroq bo'ladi. Unda qahramon tuyg'ulari ifodasi ko'ngil kishisi bo'lgan she'rxonni muvozanatdan chiqaradi, qalbini junbishga keltiradi. Bunday bezovta vaziyatda she'rxon ham samimiy bo'ladi.

O'rni kelganda shuni ham aytish joizki, shu she'r asosida yaratilib, Hilola Hamidova tomonidan ijro etilgan qo'shiq so'zning ta'sir kuchini yana-da oshirgan. She'r so'zi bilan kuyi bir-biriga monand qo'shiqqa aylanib, har ikkisi tinglovchi va o'quvchi ko'nglidagi tuyg'ularga hamohang bo'lganda, so'zning ta'sir qudrati yanada ortadi. Ba'zi qo'shiqlar musiqasi yoqimsiz bo'lganidan go'zal so'zning ta'sir kuchi ham yo'qolib ketadi. H. Xudoyberdiyevaning ushbu she'riga kuy yozgan bastakor so'zni shunchalar nozik his qilgan, unga monand kuyni ko'ngli bilan topganki, qo'shiq samimiy ijrosi bilan tinglovchiga huzur bag'ishlaydi.

She'rning birinchi misrasidayoq qahramonning romantik tuyg'ular egasi ekanligini ko'rish mumkin:

[117] H. Xudoyberdiyeva. Sadoqat. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. 99-b.

Men seni topgandim, ammo yaxshi qol,
Sen: «Yaxshi qol!» – degil, «Ko'rishguncha»mas.
Bul quyosh hali ko'p ol bo'ladir, ol,
Bul oy ham umrimga ko'p qiladir qasd.

Misradagi «topgandim» so'zi shundan, ayni shu zamonda, ichki bir armon, afsus-nadomatdan dalolat beradi. Inson «topdim» degan so'zni qidirgan, istagan yoki orzu qilgan narsasiga erishganda qo'llaydi. Demak, Qiz yigit timsolida orzusidagi muhabbatni, ishqida telbavor Majnunni topdim deb o'ylagan. Shu misraning o'zidayoq «ammo» so'zining keltirilishi uning adashgani, muhabbat borasida xatoga yo'l qo'yganini ko'rsatadi. Tiyiqsiz tuyg'ular yetovida yurgan, xayolan oq otlik shahzodani kutgan bo'y qiz o'z nazdida orzulariga erishgan edi, lekin u visoldan kutilgan natijani – baxtdan mastlik lazzatini tuyolmadi. Orzulari sarob bo'lib chiqqanini tezda payqadi.

Albatta, she'rda ko'ngildagi muhabbatning topilishi bilan uning sarob ekanini anglash va bu muhabbatdan voz kechgungacha bo'lgan oraliqdagi hayot mashaqqatlari, «yaxshi qol» degan qarorga kelgungacha ruhiyatda ro'y bergan kurash hamda bu jarayondagi qiynoqlar haqida hech so'z deyilmaydi. Oradagi butun boshli hayot «topgandim» va «ammo» so'zlari hamda ular orasidagi vergulga joylashtirilgandek tasavvur paydo bo'ladi kishida: «*Men seni topgandim, ammo yaxshi qol*». Buni ruhi bezovta she'rxon o'zi anglab oladi.

Ko'rinadiki, Qiz – katta jur'at egasi. Ayollar Allohning itoatkor, taqdir yetoviga bo'ysunuvchan yaratig'i, degan tasavvur mavjud. Haqiqatdan ham, ayollar tabiatan orqasida suyanchig'i bo'lishiga moyil xalq. Shoiraning qahramoni esa isyonkor. U taqdirga qarshi chiqa olgan, uzul-kesil qarorni qabul qilishga o'zida kuch topa bilgan ayol. Bunga hamma ayol ham qodir emas. Qiz ertaga hayotida nimalar bo'lishini, kelajakda uni qanday sinovlar kutayotganini bilmaydi, lekin muhabbatsiz yashashni, aybsiz bir odamni aldashni istamaydi. Qolaversa, nega shunday qilayotganini asoslab ham o'tirmaydi. Uning asosi she'rxonga butun matnni o'qish davomida ayon bo'ladi.

Bandning ikkinchi misrasida qahramon Jabrlanuvchiga hech qanday umid qoldirmaydi, u bilan abadiy xayrlashishini ma'lum qiladi: «*Sen: «Yaxshi qol!» – degil, «Ko'rishguncha»mas*». Qizning

qarori o'tinch emas, hukm. Lekin bu hukm she'rda o'ta yumshoqlik bilan bayon etilgan. Agar bu fikr «yaxshi qol» degin» yoki «yaxshi qol» de» tarzida ifodalanganda edi, talab, buyruq ohangi yuzaga kelgan bo'lardi. «*Sen «yaxshi qol» degil*» – ya'ni «n» tovushi o'rniga «l» tovushining qo'llanilishi ifodani ancha yumshatgan. Chunki Qiz ko'ngil og'rig'ining hisob-kitobi borligini juda yaxshi biladi. Shuning uchun imkon qadar og'riqni yumshatishga, ikkinchi bir qalbni ayashga harakat qilingan.

Keyingi ikki misra shoira bilgichligining isbotidir: «*Bul quyosh hali ko'p ol bo'ladir, ol, Bul oy ham umrimga ko'p qiladir qasd*». Quyoshning «ol bo'l»ishida Qiz uchun tabiatning jazosi bor. Ma'lumki, Quyosh o'z nurlari bilan ba'zi yaratiqlarni yayratib-yashnatsa, ba'zilarini qovjiratib-quritib yuboradi. Bu o'rinda Qizning o'z xatti-harakatini ikkinchisiga daxldor sanashi ko'rinadi. Qolaversa, oy ham quyoshga sherik. U ham jafokor qizning umriga qasd qiladi. Qiz bu isyoni uchun yuqoridan jazolanishini biladi. Ma'lumki, dardkash inson kechalari bedor bo'ladi. Bedorlik esa kishini o'ylashga, o'z xatti-harakatlarini taftish qilishga majbur qiladi. Bu taftish jarayonida Qiz xatolari uchun o'zini o'zi «yeb» boradi va bu, pushaymon va hijolatlik, o'z-o'zidan uning umrini egovlaydi – joniga qasd qiladi. Ushbu misralarni o'qigan kishida qiz bu vaziyatda aqlining emas, ko'nglining yetovida ish tutgani uchun tabiat ham uni jazolaydi, jabrlangan bir ko'ngil uchun undan o'ch oladi, deganga o'xshash tasavvur paydo bo'ladi. Ayni zamonda, she'rxon inson hamisha ham aqlining yetovida yura olmasligi, ba'zan ko'ngli g'olib kelib, dil amri bilan ish ko'rgani sabab jazolanishi haqida o'yga toladi. Hayotda shunday vaziyatlar bo'ladiki, ba'zan ko'ngil tilaklarini bosishga inson aqlining kuchi yetmay qoladi. Odam aqlda ixtiyorli bo'lsada, ko'ngilda beixtiyor bo'ladi. Ayni vaqtda, ko'ngil yetovida yurgani bois ko'p turtki yeydi, azob tortadi. Odam bu holni tushunolmaydi va adolatsizlik sanaydi. Inson har qanday intilish visol bilan yakun topishini istaydi. Adabiyotshunos Q. Yo'ldoshevning: «*...har qanday ayriliq ham insonni uchrashuv tomon, visol sari yetaklaydi. Biz hayot va inson tuyg'ularining inja aksi bo'lmish she'riyatda ham tasvir nishabi, albatta, shu tomonga burilishiga ko'nikkanmiz*»[118], – de-

[118] Q. Yo'ldoshev. Parda ortidagi nafis tuyg'ular. «Xordiq» gazetasi, 2009-yil 11-iyun.

gan fikri ham shundan dalolat. Lekin qarangki, visol hamisha ham, hammaga ham kutilgan natijani beravermas ekan. Har bir inson o'zicha betakror yaratiq bo'lgani kabi uning taqdiri ham qaytarilmasdir. Hamma ham umumiy mezonlarga tushavermaydi. Tanlash esa o'sha odamning xarakteri va ma'naviy olamiga bog'liq bo'ladi. She'rning qahramoni ham o'z taqdir yo'lini o'zi tanlaydi.

Bandning so'nggi misrasida «bu» ko'rsatish olmoshi «bul» shaklida qo'llanilgan. Bittagina «l» tovushi qizning isyoni darajasini bir qadar yumshatib, ikkinchi bir dilni og'ritgani uchun o'zi kechayotgan iztirobining balandligini ifodalagan. Misralardagi «bo'ladir», «qiladir» so'zlarida oxirgi «r»ning orttirilishi ham ifodani ma'lum darajada yumshatgan, ham ikkinchi dilning iztirobini yengillatishga moyillik bordek tuyuladi. Jazo ko'lamining kengligini yaxshi anglab turgan isyonkorning xatti-harakati oshiqqa og'ir botmasligi uchun shunday qilinganday tasavvur paydo bo'ladi, o'quvchida. She'rning bu misralaridagi ifoda «*Bu quyosh hali ko'p ol bo'ladi, ol, Bu oy ham umrimga ko'p qiladi qasd*»dan ko'ra ancha yumshoq ekanligi ham ko'rinib turibdi.

She'rning ikkinchi bandida g'amga botgan «aybdor» o'z yog'iga o'zi qovurilayotgani tasvirlangan:

Sen sherik bo'lmaysan endi g'amimga,
Darvoqe, hech qachon sherik qilmadim.
Xayr endi, ma'zur tut ortiq-kamimga,
Men seni Layliday seva olmadim.

Qiz dard-iztiroblarini hech kim bilan bo'lisholmaydi, jabrdiyda yigit bilan-ku, inchunun. Chunki u bilan avvallari ham hech narsani o'rtoqlashmagan, na g'amiga, na shodligiga uni sherik qila olgan. Boisi, ular aslida boshqa-boshqa dunyoning odamlari. Qiz yigitni kamsitmaydi, lekin yigit uni hech qachon tushunolmasligini ham yaxshi biladi. U oshig'idan yozg'irmaydi ham. Bu yigitning ham aybi emas. Balki mana shu haqiqat qizning dardini yengillashtirar?! Vijdoni oldida o'zini oqlashga asos bo'lar?! Bularning hammasini anglab yetgan, faqat kechroq tushungan qiz oshig'iga bor vaziyatni tushuntirishga harakat qilarkan, hamma-hammasi uchun uni kechirishini so'raydi: «*...ma'zur tut ortiq-kamimga*».

Yigitning aslida kimligiga aqli yetib turgan qiz qanday qilib oshig'ini Laylidek seva olsin? Laylidek sevish – oshiq uchun o'zlikdan kechish-ku! She'rda oshiq va uning tabiati haqida hech narsa deyilmagan. Lekin qizning nazarida u Laylidek sevishga munosib emas, tuyg'ulari jo'sh urgan, orzular qanotida uchib yurgan qiz istagan odam emas. Shundan kelib chiqib, yigitning kimligini taxmin qilish mumkin. Agar u tuyg'ular kishisi bo'lganida shoiraning qahramoni: uni «Layliday sev»ib qolishi tabiiy ham edi va «Layliday seva olma»gani uchun hijolat chekishga o'rin qolmasdi. Qolaversa, sevish yoki sevmaslik insonning ixtiyorida emas. Sevish – ko'ngilning ishi. Uni odam aqli bilan boshqarolmaydi. Agar muhabbat ishiga aql aralashsa, u muhabbat emas, hisob-kitobga aylanadi. Demakki, bu tuyg'u rost bo'lmaydi. She'rning qahramoni – Qiz esa yolg'onlarga qodir emas. O'zini ham, o'zgani ham aldagisi yo'q. Shuning uchun mardonavor kechishga o'zida kuch topa olgan. U – boshqacha yashashga buyurilgan odam. Shu bois oshig'idan chinakamiga rozi-rizolik tilamoqda, abadul-abad vidolashmoqda: «*Xayr endi...*».

She'rning uchinchi bandida asar qahramonining yigitga achinayotgani ham yaqqol seziladi:

O'rtanma bul xato mushkullaridan,
Yo Rabbiy, lahzada bor orzular puch.
Men ham qaydan bilay ishq yo'llarida –
Majnun emas, Senga kelarimni duch…

Har ikkovi tushib qolgan holat xatoning oqibati. Bu xatoda, balki har ikki tarafning ham aybi bordir. Balki, ikkalasi ham bir-birini sevmas. Faqat taqdirlarida shu ko'rgilik borligi uchun yo'liqishgandir. Yo'l qo'yilgan bir xato sabab kishining boshiga olam-olam tashvishlar yog'ilishi mumkin. Oshiq ham fikr kishisi ekanini qiz biladi. Shuning uchun undan qiynalmaslikni o'tinadi. O'rtanmaslikning, albatta, iloji yo'q. Ma'nan sog'lom odam taqdiridagi, hayotidagi muammolardan, ayniqsa, bu kabi nomutanosiblikdan, o'ylamay bosib qo'yilgan qadamlardan qiynalmasligi mumkin emas, albatta. «*Yo Rabbiy, lahzada bor orzular puch*» misrasi ushbu vaziyatdan qiz larzaga tushayotganini ko'rsatadi. Bu misradagi «lahza» so'zida «ammo yaxshi qol» degan vidolashuv

iborasining aytilgunigacha bo'lgan oraliq nazarda tutilgan. Bu so'zni aytish qizning o'zini ham qo'rqitib yuborgan. Lekin aytilgan gap, otilgan o'q – hammasi tamom bo'ldi.

Bandning so'nggi ikki misrasida she'r qahramonining armonlari ham o'z aksini topgan. U «*ishq yo'llarida*» o'z Majnuniga duch kelishni istagan, Laylidek sevilishni, sevishni orzu qilgandi. Taqdirlarida bunday burilish bo'lgani uchun, albatta qiz aybdor emas, lekin insofli bir odam sifatida u o'zini gunohkor his qilyapti. «*Men ham qaydan bilay ishq yo'llarida – Majnun emas, Senga kelarimni duch...*». Bu Qizga bir umrlik armon bo'lishi ham mumkin. Kim biladi, endi umrining qolgan qismida u o'z Majnunini balki topar, balki topmas. Balki shu baxtdiru, qahramonimiz buning qadriga yetmay, uning baxt ekanligini bilmay kiyasiga qolar?! Buni kelajak ko'rsatadi. Inson oldida nimalar borligini, hayotda uni nimalar kutib turganini bilmaydi.

Islomiy qarash bo'yicha, tikon ham insonga Allohning amri bilan kirarkan. Demak, hammasi Yaratgan tomonidan nazoratda. Fazilatlar uchun rag'bat, gunohlar uchun jazo tayin. She'r qahramonlarining boshiga tushgan bu ko'rguliklar ham ularning taqdirida bo'lgan. Ulug'bek Hamdam: «*Nimasini aytay, qodir egam insonga bir ko'chadan o'tishni taqdir qilgan esa, qarshisida son-sanoqsiz boshqa ko'chalarning darvozalari lang ochiq va u ming urinib shulardan biriga kirmoqchi bo'lsa-da, niyatiga yetmas ekan*»[119], – deganida haq edi. Qiz ham, uning sevgisiga sazovor bo'lolmagan yigit ham kelajakda nimalarga mustahiq ekanliklarini boshlariga tushganda ko'radilar. Bilib-bilmay taqdirlari sari boradilar.

Xullas, shoira Halima Xudoyberdiyeva bu she'rida o'z fikri va qarashiga ega bo'lgan ko'ngil kishisining chin tuyg'ularini uning o'zidek his qilgan hamda samimiy ifodalay bilgan. Bunga o'quvchisini ham ishontira olgan.

---

[119] Ulug'bek Hamdam. Sabo va Samandar. Roman. – T.: Muharrir, 2009. 73-b.

Savol va topshiriqlar:

1. Q. Yo'ldoshevning she'rni ifodali o'qish haqidagi fikrini qayta o'qing. O'z qarashlaringizni taftish qiling.

2. Adabiyotshunoslik fanidan olgan bilimlaringizga tayanib lirik turning janrlari va ularning xususiyatlarini aytib bering.

3. Shoira H. Xudoyberdiyeva qalamiga mansub «Men seni topgandim...» she'ri tahlili bilan bog'liq savollarga javob bering. Javoblaringizni asar tahlilidagi qanoatlar bilan solishtiring. O'xshash va farqli jihatlarni aniqlang. Har ikkala holatga o'z munosabatingizni bildiring.

4. Boshqa biror lirik asarni tanlab oling va uning o'quv tahlilini amalga oshiring.

5. Adabiyotshunos olimlarning asarlaridan lirik tur haqidagi qarashlaridan iqtiboslar oling.

6. Lirik asarlar tahliliga bag'ishlangan maxsus dars tashkil eting.

7. H. Xudoyberdiyevaning «Begim, sizni tabiat...» she'ri mazmunidan kelib chiqqan holda «Ayol va muhabbat» mavzusida insho yozing. Har biringizning ishingizni birgalikda muhokama qiling.

DRAMATIK ASARLAR USTIDA ISHLASH YO'LLARI

Reja:

1. Dramatik asarlarning o'ziga xos xususiyatlari.

2. Dramatik asarlarning turlari.

3. Dramatik asarga xos nazariy ma'lumotlarni mustahkamlash.

4. Dramatik asar tahlili.

So'z san'atining asosiy turlaridan biri bo'lgan drama qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib harakat, amal-faoliyat degan ma'nolarni anglatadi. Dramatik asarlar, asosan, sahnada ijro etishga mo'ljallangan bo'lib, suhbat-dialog shaklida yoziladi.

Dramatik turga drama, komediya, tragediya (fojea) singari janrlar mansubdir. Bunday bitiklarda voqelik asarda bevosita ishtirok etuvchi shaxslarning xatti-harakatlari va nutqi orqali ochiladi. Dramatik asarlar sahnaga moslab yoziladi. Yozuvchining fikrlari asarda ishtirok etuvchilarning so'zi va faoliyati vositasida namoyon bo'ladi. Lirik yoki epik turdagi asarlarda muallif nuqtai nazari, ba'zan ochiq, ba'zan yashirin-pardali tarzda bildiriladi. Dramatik asarlarda ayni mana shu holatning mavjud emasligi o'quvchi uchun qo'shimcha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shunga ko'ra dramatik asarlarda munosabatlarning o'ziga xos tarzda aks ettirilishini o'quvchi yoki tomoshabin ongiga, idrokiga yetkazish masalasi turadi. Sahna asaridagi har bir harakat va har bir so'zning katta ma'no tashishi o'quvchi yoki tomoshabinlar tomnidan anglab yetilishi kerak. Buning uchun tahlil jarayonida dramatik asarlarning shu xususiyatlariga alohida urg'u berishga to'g'ri keladi.

O'quvchi yoki tomoshabinga bayon va tasvirlashga xos usullar yot bo'lganidan u personajlar xatti-harakatini, voqealar rivojini bevosita tahlil etish imkoniyatiga ega emas. Bunday vazifalar dialoglar yetakchiligida, monolog, remarka va pauzalar yordamida muayyan vaqt ichida tomoshabin yoki kitobxon ko'z o'ngida sodir bo'layotgan qismatlar shaklida amalga oshiriladi. Har bir voqeaga yo'nalish beriladi. Dramatik asar tanaffuslar bilan ko'rsatilganligi sababli, har qaysi qismi parda deb yuritiladi. Parda ichida ko'rinishlar bo'ladi. Bir ko'rishga mo'ljallanganligi sababli dramatik asar hajman cheklangan bo'ladi[120].

[120] Imomov B., Jo'rayev J., Hakimova O'. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. – T.:

Dramatik asarlar kompozitsion tuzilish jihatidan boshqa janrlardagi asarlardan farq qiladi. Shuning uchun drama janri so'z san'atiga mansub bo'lsa ham, sahnada ijro etilishi bilan roman va qissa janridan farq qiladi. Dramada har bir obraz o'z xarakteriga xos xislatlarni jonli tili, xatti-harakati orqali nomoyish qiladi. Shunga ko'ra dramada proza va poeziyaga xos bo'lgan muallif nutqi bevosita ishtirok etmaydi. «*Nasrchi va nazmchilar hikoya qilish, voqealarni izohlash, hodisalarni ifodalash, xarakterlarni tasvirlash yo'lidan borishsa, dramaturg so'zlarni harakatga solish, qahramonlarni so'zlatib qo'yib, xarakterlarini ochish usulidan foydalanadi*»[121]. Kitobxon yoki tomoshabin dramada sodir bo'layotgan voqea va qahramonlarni ularning o'zidan payqab oladi. Binobarin, dramaturg o'z qahramonlarining hayoti haqida hikoya qilmaydi, balki ularni harakatda ko'rsatadi.

Dramatik asarlarda ohang, pauza va ovozning baland-pastligi katta ahamiyatga ega bo'lib, nutqning o'ziga xos bu xususiyati sahnada yorqinroq namoyon bo'ladi. Dramada dramaturg tashqi voqea-hodisalar, hayotiy masalalar, ishtirok etuvchi shaxslarni o'z-o'zini namoyon qilish vositasida aks ettiradi. Har qanday hodisa ham dramatik bo'lavermaydi.

Ta'lim jarayonida o'quvchi va talabalar bir necha dramatik asarlar bilan tanishadilar. Ular orasida qadimgi Yunon dramaturglarining asarlaridan boshlab, xorijiy mamlakatlardagi adiblar qalamiga mansub bo'lgan sahna asarlari, o'zbek dramaturglari bitiklarigacha qamrab olingan. Maqsud Shayxzoda, Said Ahmad, Sharof Boshbekov, Xurshid Davron va hk. adiblarning dramaturgiyasi ham shular jumlasidandir. Dramatik asarlarni tahlil qilishda adabiyotshunoslikdagi mavjud tadqiqotlarga tayanish mumkin. Ayniqsa, Izzat Sulton, N. Mallayev, H. Abdusamatov, B. Imomov, I. G'afurov, Sh.Rizayevlarning tadqiqotlari bu jihatdan e'tiborlidir.

Quyida dramaturg Sharof Boshbekov qalamiga mansub «Temir xotin» komediyasi matni ustida ishlash namunasi tavsiya etiladi.

Adabiyotga XX asrning 70-yillarida kirib kelgan Sharof Boshbekov badiiy adabiyotning murakkab turlaridan bo'lgan dramaturgiyada ijod qiladi. Shu paytgacha adibning «Taqdir eshi-

«O'qituvchi», 1995, 5-bet.

[121] Abdusamatov O'. Drama nazariyasi. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 2000. 210-bet.

gi», «Tikansiz tipratikanlar», «Eski shahar gavroshlari», «Eshik qoqqan kim bo'ldi?», «Temir xotin», «Tushov uzgan tulporlar», «Charog'bonlar» kabi dramalari chop etilgan va sahnalashtirilgan. Dramaturgning «Temir xotin» komediyasi hozirgi kungacha tomoshabinlar olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda.

Sh. Boshbekov o'z ijodidagi xususiyatlar haqida gapirib: «*Mening eng yaxshi ko'rgan qurolim – yumor. Asar qanday janrda yozilmasin, voqealar qanchalik jiddiy, qahramonlarimning taqdiri qay darajada fojiali bo'lmasin, yumor, hazil-mutoyiba, askiya unsurlari, so'z o'yinlaridan unumliroq foydalanishga harakat qilaman, bu, birinchidan, asarni o'qishli qiladi, tomoshaviyligini oshiradi, ikkinchidan, boshqa nuqsonlarni «yopib» ketadi. Masalan, «Temir xotin» asarimda aytiladigan «gap» jiddiy, lekin vaziyat, qahramonlarning so'zi kulgili yoki aksincha bo'lishi mumkin*», – deb yozadi.

Ta'lim amaliyotida dramatik asarlarni o'rganishda avval ularning matni bilan tanishish amalga oshiriladi, albatta. Agar imkoni bo'lsa sahnada ko'rish, yoki tasmaga yozilgan varianti bilan tanishish juda samarali ish turi hisoblanadi. Chunki sahna asarini sahnada ko'rish kutilgan natijaning maksimal samarasini ta'minlaydi. Avvalo, Sharof Boshbekov qalamiga mansub «Temir xotin» haqida yumor bilan aytgan jiddiy *«gap»* haqida mulohaza yuritish kerak bo'ladi. O'quvchilarni bu haqiqtni kashf etishga yo'naltiruvchi ilk savol: «Boshdan oxir yengil yumorga yo'g'rilgan, bir oz fantaziya ham aks etgan bu asarda qanday jiddiy gap bo'lishi mumkin?» tarzida o'rtaga tashlanadi. Asar mutollasi asnosida hali o'z taassurotlari ta'siridan chiqib ulgarmagan «yosh sinchi»lar e'tibori avval: birinchi sahna tasviridagi Qo'chqorning ro'zg'origa taalluqli har bir jihozda nimaningdir yetishmasligiga; Qumri obrazining odam, ayol, xotin va ona sifatidagi jamiki xususiyatlariga; Qo'chqorning: « *Bir qarasang, qo'ylarga qarab «ko'p tug'» deydi, bir qarasang, o'zbekka qarab «kam tug'» deydi...*» iborasiga; uning Olimtoyga qarata: «*Xotinlarning qorniga osilguncha paxta teradigan mashinani to'g'rila*» tarzidagi luqmasiga; «*Mana, biz ham «paxta terimiga» degan gapni eshitishimiz bilan hamma ishimizni yig'ishtirib qo'yib, dalaga chiqib ketamiz. Bolalarimiz o'qishini tashlaydi, xotinlarimiz emizikli bolasini...*» degan e'tirofiga; *«Butun o'zbekning dardini*

dasturxon qilib o'tiribman. Doim shu, bizga o'xshagan odam gapirsa, yo hech kim eshitmaydi, yo eshitadigani temir chiqadi...» tarzidagi noroziligiga; Qo'chqorning Alomatga qarata: «*Yo'g'-e, endi yig'lashni ham qog'ozga qarab yig'lasak, uyat bo'lar?*» kabi so'zlariga; Alomatning Qo'chqorga qarata aytgan: «*Shu darajaga yetgansizki, bora-bora undaylarga havas ham qilmay qo'ygansiz! Havas qilaverib, orzu qilaverib, charchagansiz, holdan toygansiz!*», «*G'urur, qadr-qimmatingiz-chi? Mundoq o'ylab ko'ring, biron tirik jon siz bilan hisoblashadimi? Yo'q, axir! To'y-ma'rakalarda poygakda o'tirasiz*» singari achchiq haqiqatlariga; Qo'chqorning og'ir hayotidan nolimasligi sababi haqida Alomatning: «*Hamma gap shunda-da, nolimaysiz! Ko'nikib ketgansiz. Yaralar toshga aylangan – og'riq sezmaydi. Dod solib baqirish-ku, qo'lingizdan kelmas, hech qursa ingrabqo'yishga ham qodir emasmisiz, Qo'ch-qor aka! Qalbingizning unutilib ketgan, o'zingiz ham bilmaydigan burchaklarida miltillayotgan ushoqqina norozilikdan qo'rqasiz, uni sezmaslikka olasiz!*» tarzidagi izohlariga; Qo'chqorning xayron bo'lib: «*Xo'sh, nima ish qilipti! Hali qatorlashtirib bola tuqqani yo'q, kechalari uyqudan qolib, beshik quchoqlab chiqqani yo'q, har bir farzandi bilan ming bor kasal bo'lib, ming bor sog'aygani ham yo'q. Bitta o'zbek ayoli nima ish qilsa, shuning yarmini qildi, xolos...*» singari mulohazalarga qaratiladi. Bu haqiqatlarning barchasini o'quvchilar o'zlari matndan topishlari kerak.

Zamondosh avlod kechagi jamiyatda ustuvor bo'lgan qishloq hayotining bu kabi turmush tarzini tasavvur qila olmasligi mumkindir, lekin qishloqlarning buguni ham avlo emasligi hech kimga sir emas. Umuman, sovet davridagi turmush tarzini tasavvur qilish uchun tarbiyalanuvchilar har bir detal, jumla, ibora, luqma va tasvirni tahlilga tortishlari kerak bo'ladi. O'qituvchi yuqorida sanalgan jihatlarni savol va topshiriqqa aylantirishi talab etiladi. Mana shu tahlil asnosida komediyada ilgari surilgan «jiddiy gap»ning mohiyatiga kiriladi.

Masalan: «*Sahnadagi har jihoz, har bir buyumda nimadir yetishmaydi: eshik-deraza romlarining yarmi bo'yalgan, qolganining rangi o'chib ketgan, yog'och karavotning bitta oyog'i yo'q, ko'rpa-yostiqlarga yamoq tushgan, piyolalarning labi uchgan yoki chegalangan, choynakning jo'mragiga tunuka kiygizilgan*» tarzidagi tasvirga diqqat qilinadi va qishloqdagi oddiy oilaning

turmushi tasavvur qilinadi. Keyin Qumrining hech qachon, hech narsadan nolimaganiga, arazlab onasinikiga ketayotgan holatida ham eriga achinishiga, qo'llarining qavargani, kiyimlaridan tappi va kerosin hidi anqib turishi kabi bir qancha xususiyatlariga tayanib qishloq ayollarining turmush tarzi tasavvur qilinadi. Muallif aytmoqchi bo'lgan jiddiy gapning mohiyatiga kiriladi. Yoki o'quvchilar Qo'chqorning: «*Bir qarasang, qo'ylarga qarab «ko'p tug'» deydi, bir qarasang, o'zbekka qarab «kam tug'» deydi...*» iborasiga diqqat qaratsalar, o'sha davr hukumatining odamlar turmush tarzini ko'tarish, hayotini yaxshilash o'rniga muhim deb bilgan narsalarga, odam atalmish hilqat qadr-qimmatining paxta, hatto qo'ydan ham past baholanganiga, juda tasavvur qilolmasalar ham, aqllari yetadi va hk. Bundan tashqari, Olimjonning Alomatning halokati munosabati bilan aytilgan quyidagi iztirobli e'tirofiga ham o'quvchilarning diqqati qaratiladi: «*Ekspluatatsiya! Ertalabdan kechgacha tindirmadingiz-a! Bir minut dam olgani yo'q, bechora! Yuv, tozala, tik, yama, supur! Bir chaqirim naridan suv olib kelib, kir yuvadi! Manavi tezak yoqiladigan la'nati o'chog'ingizda ovqat qiladi! Yeb to'ymaydigan ochofat mollaringiz bor: ertalabdan kechgacha o't ber, suv ber, yem ber! Xamir qoradi, sigir sog'adi, kuvi pishadi! E, bu uyingizning ishi tugaydimi, o'zi! Bundan tashqari, dalaga chiqadi! Ming chanoqqa ming egilib, paxta teradi! Qirq-ellik kilo narsani ko'tarib, xirmonga olib boradi! Shunaqayam qiynaydimi, Qo'chqor aka?! Bu do'zax azoblariga qanday dosh bersin, qanday chidasin?! (Mehr bilan.) Axir u temir-ku, Qo'chqor aka, temir. Uni ehtiyot qilish kerak, avaylash kerak. U o'zini o'ylamaydi, «qiynalib ketdim» deydigan tili yo'q. Indamas ekan, deb eshakday ishlataveradimi axir! «Paq» etib joni chiqib ketguncha ezaverish kerakmi?! Yo'q, yuragi tosh odamsiz, Qo'chqor aka!*»dan ular qishloq ayolining turmush tarzini ma'lum darajada tasavvur qiladilar. Muallif ko'targan masalaning mohiyatiga kiradilar. Ayniqsa, qishloq bolalari kundalik hayotida ko'rib yurgani va shunday bo'lishi kerakdek qabul qilgani bu ishlarning yukini ma'lum darajada his etadilar.

Oddiygina qilib aytilgan «Jiddiy gap» zamirida qancha yuk borligi ma'lum bo'lgandan keyin tahlil yo'sini xatti-harakati va gap-so'zlaridan o'ta sodda, topqir, gapga chechan, hazilkash, maqtanchoq va boshqa jihatlari bilan qishloq ahlining vakili si-

fatida tasvirlangan Qo'chqor timsoliga qaratiladi. Qo'chqorning nima uchun ichib kelgani o'quvchilarga asar matni bilan tanishish asnosida ma'lum darajada ayon bo'lgan. Dastlab birgalikda mana shu holat muhokamaga tortilgani tuzuk. Spirtli ichimlik ichib mast bo'lish Qo'chqorga nima beradi? Qo'chqorning o'z hayotidan noroziligini qaysi sahnalarda ko'rish mumkin? Bu kabi savollar har qanday o'qirmanni matn mohiyatiga qayta-qayta murojaat qilishga undaydi. Ko'rinadiki, Qo'chqor ertayu kech tinim bilmay ishlaydi, lekin biri ikki bo'lmaydi. Chunki u eng kam haq to'lanadigan ishchi kuchi. Qancha ishlagani bilan qo'li pul ko'rmaydi. Erkak kishi bo'la turib oilasining, hech bo'lmasa, moddiy ehtiyojlarini qondirolmaydi, o'zining otalik, erkaklik burchlarini bajarolmaydi. Sirtdan qaraganda bularga e'tibor bermagandek ko'ringani bilan ruhan iztirobda yashaydi, shuning alamidan bir oz bo'lsada qutulish uchun ichadi. Bu unga hech qanday yordam berolmaydi, faqat bir-ikki soatga shu iztoroblarini unutadi, ozgina chalg'iydi, xolos. Aslida, uning boshqa yo'li ham yo'q, qo'lidan hech narsa kelmaydi. U shunday yashashga mahkum bo'lgan shaxs timsoli.

O'quvchilar Qo'chqorning nutqi va so'zlash tarzi asosida uning ichki dunyosini ochishga urinib ko'rganlari ma'qul. Uning nutqidan ma'lum darajada yumorga moyilligini, anchagina bilimsizligini, ayni zamonda, o'zining darajasida nimalardandir xabardorligini va nelarnidir bilishga ozgina moyilligi borligini ham payqash mumkin. Uning Olimjonga o'z uyidan joy bergani mana shu bilishga bo'lgan ehtiyojining o'ziga yarasha bir ko'rinishi. Bo'lmasa, jo'jabirday jon, bolalarining qornini zo'rg'a to'ydirib, ustini baholi qudrat butlab yashayapti. Lekin bag'rikeng.

Qo'chqor «*ko'p o'qishi*» bilan maqtanganda, erining ahvolini juda yaxshi bilgani holda ayolining nega rostini aytmay so'z o'yini qilganlari lavhasiga o'quvchilarning diqqati qaratiladi. O'zbek ayoli, eri qanday bo'lishidan qat'i nazar, uni «pir» deb bilishi, o'zi qanchalar og'ir mehnat ostida ezilganiga qaramay erini ayashi, unga achinishi o'ta samimiy aks ettirilgan. Mazkur vaziyatlarda o'quvchilar o'z onalari timsolini ko'radilar.

Olimjon bilan suhbatda Qo'chqorning: «*Bir qarasang, qo'ylarga qarab «ko'p tug'» deydi, bir qarasang, o'zbekka qarab «kam tug'» deydi...*», – degan gapi zamiridagi tagma'noga o'quvchilarning diqqati qaratiladi. Bu gap, asli, yuqoridagi «jid-

diylik»ning bir ko'rinishi sifatida keltirilgan. Endi uning mohiyatiga kiriladi. Nega qo'y bilan o'zbek timsollari yonma-yon keltirilayotganligini tushuntirishga uriniladi. Gap shundaki, sovetlar zamonida mamlakatimiz paxta, ipak, qorako'l va hk. qimmatbaho xom ashyolarni yetishtirib beradigan respublika deb qaralgan. Bu mahsulotlar uchun juda-juda kam haq to'langan. Shuning uchun na dehqonning, na chorvadorning, na pillakorning kosasi oqarmagan. Lekin hech kim xuddi Qo'chqorga o'xshab hech qachon hayotidan nolimagan, boriga shukur qilib yashayvergan. Chunki, xalq qishlog'idan chiqmasa, boshqalar qanday yashayotganini bilmasa, atrofidagi hamqishloqlarining bir-biridan deyarli farqi bo'lmasa odamzodning nima deb e'tiroz bildirishga ham aqli yetmaydi-da. Shunday bo'lgach qo'ydan farqi bo'ladimi, odamning. Masalan, hozir Afrikada yoki Junglida yashayotgan odamlar ham xuddi shunday...

Olimjonning robotni maqtab: «*U faqat ishlaydi! Ishlayveradi, ishlayveradi, ishlayveradi!*» degani bilan Qo'chqorning: «B*iz ham ishlayveramiz...*», degani zamiridagi haqiqatni anglashga urinib ko'ring» topshirig'i berilganda o'quvchilar o'ylashi mumkin: to'g'ri, hamma jamiyatda, hamma zamonda, hamma odam ham ishlaydi. Odam mehnat qilmasa, turmush tarzi yaxshilanmaydi. Hayotda mehnat qilmay hech narsaga erishib bo'lmaydi. Barcha muvaffaqiyatlarning garovi halol mehnatdir. Lekin gap shundaki, robotning ishlayverishi bilan odamning ishlayverishi orasida farq bor. Odam Allohning eng aziz yaratig'i sifatida mehnatiga yarasha yashashi, madaniy dam olishi, o'qib o'rganishi, dunyo ko'rishi kerak. Farzandlar tarbiyalashi kerak. Buning uchun unga bilim, keng dunyoqarash, baland saviya kerak bo'ladi. Ma'naviy kamolot sari intilish ehtiyoji bo'lmog'i muhimdir. U jamiyatni tebratadigan kuch. Mehnat insonni ezishi mumkin emas. Yana muhim bir jihat shundaki, odam mehnatidan zavq ola bilishi zarur. Shunday asoslarga qurilgan mehnatgina odamni mukammallashtiradi. Aks holdagi mehnat odamni qullikka mahkum etadi. O'quvchilarning tafakkur yo'nalishi mana shularga qaratilsa, ta'lim jarayonidan kutilgan samaraga erishish mumkin.

Qo'chqor tilidan aytilgan: «... *Doim shu, bizga o'xshagan odam gapirsa, yo hech kim eshitmaydi, yo eshitadigani temir chiqadi...*» tarzidagi noroziligi qanday ijtimoiy ma'noga ega deb

bilasiz?» tarzidagi savol ustida o'ylash bilan o'quvchilar dramaturg nimalarni nazarda tutgani haqida izlanadilar. Mazkur asarda sovetlar zamonidagi oddiy mehnatkash xalqning holati aks ettirilgan va Qo'chqorning gapida jon bor. Jamiyatning eng quyi pog'onasi bo'lgan paxtakor yoki chorvador xalqning turmush tarzi, xohish-intilishlari bilan hech kim qiziqmagan. Ularga xom ashyo yetkazib beradigan ishchi kuchi deb qaralgan xolos. Dramaturg Qo'chqorning tilidan mana shu haqiqatni anglatishga harakat qilgan.

O'quvchilar komediyadagi Alomat obraziga o'z munosabatlarini bildirsinlar. Dramaturg qishloqdagi haqiqiy holatni, qishloq ayollarining turmush tarzini aks ettirishda «temir xotin» obrazidan qanday foydalangani haqida mulohaza yuritsinlar. Shu asnoda Alomat bilan Qumri o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarga o'quvchilarning diqqati qaratiladi. Qo'chqorning: «*Qumri bilan desangiz, jim o'tirib ham gaplashaverardik. Ichimizda*», degan gaplari bu holni izohlashga asos bo'ladi. Inson insonni, ayniqsa o'n olti yil birga yashagan yostiqdoshini tuyishi tabiiy hol. Chunki qanday yashashidan qat'i nazar, insonda ko'ngil bor, mehr, muhabbat singari tuyg'ulari bor. Ularni bir-birlari bilan bog'lab turadigan bir olam ismli-ismsiz hislar bor. Qo'chqorning Alomat bilan «chiqishib» ketolmayotganining boisi ham shundandir. O'quvchilar o'ylab ko'rishsin, o'z haqiqatlarini o'rtoqlashishsin.

Qo'chqorning: «*Qumrining qo'llari qadoq bosib, yorilib ketgan bo'lsayam, bir nimasi bor edi-da... O'sha nima ekan-a? Bo'lmasam, barmoqlarini ko'sak tilib, g'adir-budur qilib tashlagan. Qo'lidan doim kir sovun aralash tappi hidi kelib turadi. Lekin nimasidir bor edi...*» tarzidagi nadomati o'quvchilarning nazaridan chetda qolmasligi kerak. Ular o'sha «nimadir»ni o'ylab ko'rishsin. Shu nimadir yuqorida aytilgan fikrlar bilan bog'liq. Buni o'quvchilarning o'zlari kashf etganlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'quvchilar asardagi: «*G'urur, qadr-qimmatingiz-chi? Mundoq o'ylab ko'ring, biron tirik jon siz bilan hisoblashadimi? Yo'q, axir! To'y-ma'rakalarda poygakda o'tirasiz*» singari achchiq gaplarga Qo'chqorning vaziyatidan kelib chiqib munosabat bildirishsin. Bu gaplarning qanchalik haqiqatga yaqinligi haqida o'ylab ko'rishsin. Nima deb o'ylasharkin, Qo'chqorda rostdan ham hech

qanday g'urur, qadr-qimmat yo'qmi? Agar bor bo'lsa, ular nimalarda ko'rinishini asardan misollar keltirib ko'rsatishga harakat qilishsin. O'z ruhiyatlarini taftish qilishsin, ichlarida Qo'chqorga nisbatan qanday hislar paydo bo'ldiykin? Bu tuyg'ularni nomlashga urinib ko'rishsin. Bularning barchasi ularda shaxslik sifatlarining shakllanishiga ko'maklashadi.

O'quvchilar Qo'chqorning hayotidan hech nolimasligi sabablari haqida o'ylab ko'rishsin. Alomatning: «*Hamma gap shunda-da, nolimaysiz! Ko'nikib ketgansiz. Yaralar toshga aylangan – og'riq sezmaydi. Dod solib baqirish-ku, qo'lingizdan kelmas, hech qursa ingrab qo'yishga ham qodir emasmisiz, Qo'chqor aka! Qalbingizning unutilib ketgan, o'zingiz ham bilmaydigan burchaklarida miltillayotgan ushoqqina norozilikdan qo'rqasiz, uni sezmaslikka olasiz!*» degan gaplarini asoslashga urinib ko'rishsin. Buning uchun matnga murojaat qilish shart emas. Bu borada har bir o'quvchining matn mazmunidan kelib chiqqan o'z xulosasi bo'ladi. Shunda ular mazkur asarning komediyadan ko'ra muhimroq bir jihatlari borligini anglab yetadilar. Bunday vaziyatdan chiqish uchun Qo'chqor nima qilishi mumkinligi haqida ham o'ylab ko'rishsin. Muammoning yechimini topishga urinib ko'rishsin. Balki bu borada biror jo'yali fikr chiqmas, lekin asarga munosabatlari o'zgarishi aniq. Endi asarni qayta tomosha qilganda avvalgidek kula olmasliklari tayin. Yana bularning ustiga «Davron suraylik» ashulasining berilishi o'quvchilarning ruhiyatiga bir mubhamlik, og'riq soladi. Bu ham asar muallifining topqirligi, odamlarni o'ylashga undash yo'lidagi bir izlanishidir.

Olimjonning: «*Axir u temir-ku, Qo'chqor aka, temir. Uni ehtiyot qilish kerak, avaylash kerak. U o'zini o'ylamaydi, «qiynalib ketdim» deydigan tili yo'q. Indamas ekan, deb eshakday ishlataveradimi axir!*» tarzidagi noroziligi ham o'quvchilarning diqqatidan chetda qolmasligi kerak. Olim o'zining yaratig'i bo'lmish robotni ayayapti. Lekin jamiyat o'z a'zolarini ayash kerakligi haqida o'ylab ham ko'rmayapti. O'quvchilar mana shular haqida mulohaza yuritishlari kerak, muallif tomoshabin va o'quvchilarnining e'tiborini shularga qaratmoqchi bo'lgan. Tarbiyalanuvchilar temir xotin Alomat bilan o'zbek ayollari hayotini solishtirib ko'rishga undalishi kerak. Alomatning halokati sabablari borasida o'ylayotgan Qo'chqorning quyidagi mulohazalariga ularning e'tibori qaratiladi:

«*Xo'sh, nima ish qilipti! Hali qatorlashtirib bola tuqqani yo'q, kechalari uyqudan qolib, beshik quchoqlab chiqqani yo'q, har bir farzandi bilan ming bor kasal bo'lib, ming bor sog'aygani ham yo'q. (Hayron.) Bitta o'zbek ayoli nima ish qilsa, shuning yarmini qildi, xolos...*». Qo'chqorning hayron bo'lishi, o'zining ayoli qilayotgan mehnatning yarmisinigina bajarib tutab ketgan temirga ajablanishi o'quvchilarni o'ylashga undashi kerak. Demak, inson temirdan qudratli. Lekin bu qudrat nazokat ramzi bo'lgan ayolni maydalab yo'q qilib borayotgani muallifni iztirobga solgan.

Komediyaning: «*Yana o'ynaylik, yana kuylaylik, iqbolimiz porloq ekan, davron suraylik*» qo'shig'i bilan yakunlanishi o'z ahvolini, turmushini taftish va tahlil qila olmaslik, o'zining aslida qanday hayot kechirayotganligini bilmaslik, jamiyat ahlida mustaqil fikr va munosabatning yo'qligidan dalolat beradi. Bu insonga xos bo'lgan eng kechirib bo'lmaydigan nuqson ekanini o'quvchilar o'ylab ko'rishlari adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq keladi. Haqiqatdan ham, kechagi jamiyatda, o'tgan asrning 60 – 70-yillarida shunday qo'shiq bor edi. Uning so'zini ham kimdir yozgan, yana kimdir kuy bastalagan, kimlardir ijro etgan. Ko'rinadiki, millatning ziyolilari ham shunday fikrlashgan yoki bori haqiqatni bila turib shunday yozishga va kuylashga majbur bo'lishgan. Xullas, «Temir xotin» komediyasi kulgidan ko'ra o'ylashga, komediyadan ko'ra fojeaga, ya'ni hayotiy fojeani kulgi orqali ifodalashga yo'naltirilgan asardir.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiyottanuv fanidan o'zlashtirgan bilimlaringizni xotirlagan holda dramatik turga mansub asarlarning o'ziga xos xususiyatlarini sanab bering. Ular orasidagi umumiylik va farqli jihatlarni alohida ajratib ko'rsating.

2. Daramatik asarlarning badiiy tahlili bilan o'quv tahlili orasida qanday tafovut bor?

3. «Temir xotin» o'z mazmun-mohiyati bilan dramatik turning qaysi janriga mansub, Sizningcha? Bu asarning boshqa janrlardan farqini nimalarda ko'rish mumkin deb o'ylaysiz?

4. Matndagi: «Boshdan oxir yengil yumorga yo'g'rilgan, bir oz fantaziya ham aks etgan bu asarda qanday jiddiy gap bo'lishi mumkin?» degan savolni o'zingiz yana-da to'ldiring. Keltirilgan namunalarga, sizningcha, yana nimalarni qo'shish mumkin?

5. Dramatik asarlarning mutolaasi haqida nima deya olasiz? Sizningcha, ular darsda, o'qituvchi tomonidan qanday o'qilishi kerak?

6. Alomatning: «*Hamma gap shunda-da, nolimaysiz! Ko'nikib ketgansiz. Yaralar toshga aylangan – og'riq sezmaydi. Dod solib baqirish-ku, qo'lingizdan kelmas, hech qursa ingrab qo'yishga ham qodir emasmisiz, Qo'chqor aka! Qalbingizning unutilib ketgan, o'zingiz ham bilmaydigan burchaklarida miltillayotgan ushoqqina norozilikdan qo'rqasiz, uni sezmaslikka olasiz!*» degan gaplarida qanchalik haqiqat bor deb o'ylaysiz? Uning fikriga qo'shilasizmi? Nega? Fikringizni asoslang.

7. Qo'chqorning xayron bo'lib: «*Xo'sh, nima ish qilipti! Hali qatorlashtirib bola tuqqani yo'q, kechalari uyqudan qolib, beshik quchoqlab chiqqani yo'q, har bir farzandi bilan ming bor kasal bo'lib, ming bor sog'aygani ham yo'q. Bitta o'zbek ayoli nima ish qilsa, shuning yarmini qildi, xolos...*» degan gaplari bilan muallif nazarda tutgan «jiddiy gap» orasida aloqadorlik bormi, nima deb o'ylaysiz? Bor bo'lsa, u nimalarda aks etgan, Sizningcha?

8. «Temir xotin» bilan bog'liq tavsiya etilgan barcha savol va topshiriqlarga o'zingiz javob bering. Shunda ertaga o'quvchilaringizni nazorat qilish imkoniyatingiz konkretlashadi.

9. Asarda ilgari surilgan haqiqatga o'z munosabatingizni bildiring. Bu haqiqat sizni kuldirdimi yoki ta'bingizni xira qildimi? Nega shunday deb o'ylaysiz?

10. «O'tgan kunlarimiz mening taqdirimda» mavzusida insho yozing. Auditoriyada har biringizning ishingizni muhokamaga torting. Yutuq va kamchiliklarini o'rganing.

ASARLAR YUZASIDAN TUZILGAN SAVOL-TOPSHIRIQLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Savol va topshiriqlarning o'quvchi mustaqil faoliyatini tashkil etishdagi va ijodiy tafakkurini o'stirishdagi o'rni.

2. Savol va topshiriqlar, ularning guruhlari tasnifi.

3. Savol va topshiriqlarning uy vazifalarini so'rashda yetakchilik qilishi.

Darslikdagi materiallarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi matndan tashqari materiallardan biri shu asar mazmun-mohiyati yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlardir. Professor A.Zunnunov darsliklardan o'rin olgan bu didaktik ashyolarni uch guruhga bo'ladi:

– bilimlarni mustahkamlash vazifasini bajaruvchi;

– mantiqiy fikrlash usullarini egallashga imkoniyat beruvchi;

– o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llash imkonini beruvchi[122].

Bunga qo'shimcha qilib «Adabiyot» darsliklarida o'rganilajak asar mazmunining mohiyatini ochishga, uning badiiy jozibasi, qimmati, ta'sirchanlik jihatlarini topishga, matnda aks etgan milliy ruhni ilg'ashga, mustaqil fikrlash va shaxsiy munosabatni bildirishga yo'naltiruvchi mazmundagi savol va topshiriqlarni ham kiritish maqsadga muvofiqdir.

Savol-topshiriqlar evristik, suhbat, induktiv, deduktiv, aqliy hujum singari bir qator metodlarning asosiy vositasi hisoblanadi. Ular uy vazifalarini so'rashda ham yetakchilik qiladi. O'qituvchining har qanday savoli o'quvchilardan keng miqyosda javob talab qiladigan, ularning aqliy faolligini oshirishga, mulohaza yuritishga, taqqoslashga yo'naltiradigan tarzda tuzilishi adabiy ta'lim maqsadiga muvofiqdir. Savollar ritorik tarzda qo'llanilganda ularning ko'magida o'rganilayotgan o'quv materialining muhim jihatlariga urg'u beriladi. Ular mana shu muhimni yaxshiroq ko'rishga va xayolan avval o'rganilganlari bilan yangi o'zlashtirilayotgan bilimlar orasidagi aloqani tiklashga imkon beradi va shu tarzda ke-

[122] Zunnunov A. O'zbek tili va adabiyoti darsliklari mezoni. – T.: O'zPFITI, 1994. 13-b.

yingi ma'lumotlarni diqqat bilan chuqurroq o'zlashtirishga e'tibor qaratiladi.

Dars davomida o'qituvchi tomonidan o'quvchilar ishtirokini talab qiladigan savollar o'rtaga tashlanmasa, ularning mavzuga ijodiy yondashishlariga erishib bo'lmaydi. Agar o'qituvchi ritorik savollar bilan birga o'quvchilardan javob talab qiladigan savollarni qo'llasa, ritorik savol, o'quvchilarning aqlini zo'riqtirib, e'tiborini kuchaytira borib, ularni nisbatan kuchliroq aqliy faoliyat asosida umumlashmalar qilishga, xulosalar chiqarishga tayyorlaydi. Javob talab qilinadigan savollar esa o'quvchini zaruriy faktlarni aniqlab, isbotlab berish bilan birga o'z mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etish ko'nikmasini ham tarbiyalab boradi.

O'quvchilar ularning oldiga mustaqil ravishda mulohaza yuritish va baholash talab qilinadigan savollar qo'yilganda faollashadilar. Masalaning bunday yechimiga izchil va uncha murakkab bo'lmagan muhokamalar bilan erishiladi. Demak, asosiy masala muhokamasida o'quvchiga ma'lum talablar qo'yadigan har qanday qo'shimcha savol ham ularning aqliy faoliyatini tezlashtiradi. O'quvchilarni u yoki bu dalillarni to'ldirishga yoki tuzatishga yo'naltiradigan savollar, albatta, ularning mustaqil fikrlashini ta'minlamaydi. Bu masala o'quvchi o'zlashtirayotgan yangi bilimlarning o'ziga xos jihatlarini ochishga yo'naltirilgan aqliy zo'riqishlar talab qilinadigan qo'shimcha savollar berish orqali hal etiladi.

O'quvchilar odatda biror hodisani xotirlashga qaratilgan qo'shimcha savollarga yengil va erkin javob beradilar, ularning oldiga nisbatan murakkab savollar qo'yilganda ma'lum qiyinchilikni his qiladilar. Bu qiyinchilik masalani hal etishning dastlabki bosqichida kuzatiladi. Keyinchalik, o'qituvchining ko'magida bunday vaziyatlarni o'zlaricha hal etadigan bo'lishadi. Demak, murakkab o'quv topshiriqlarini qo'yish o'quvchini muvozanatdan chiqaradi. Tafakkuri va xotirasini faol ishlashga undaydi. O'qituvchining savoliga mustaqil ravishda javob izlab topish jarayonida o'quvchilar ma'lum murakkabliklarni boshdan kechirishadi, bir qadar qiynalishadi.

Savollar ko'magida murakkab vaziyatlarni tashkil etish bilan o'qituvchi o'quvchilar bilimi, fikriy faolligini oshiradi, hodisaning chuqur o'zlashtirilishiga ko'maklashadi, ularning tajribasini

boyitadi, murakkab masalalarning yechimiga mustaqil ravishda erishishlariga yordamlashadi. Bunday favqulodda ta'limiy vaziyat yaratish, savol bilan o'quvchini hayratga solish unda mavjud avvalgi tasavvurlarga qarama-qarshi bo'lganidan kuchli hissiyot uyg'otadi. Hayrat tushunishning boshlanishi va u bilishga olib boradigan yo'ldir.

Savollarga javob berishda o'quvchilar ko'pincha umumiy qonuniyatni to'g'ri topadilar, biroq buni o'zlari asoslab berolmaydilar. Ulardan nega shundayligini tushuntirish yoki aytganlarini isbotlash talab qilinganda, mazkur holatga tegishli ko'pgina faktlarni bilsalar ham, o'zlarini yo'qotib qo'yadilar. O'quvchi o'zi bilgan dalillarni, bilimlarni yangi tizimga, o'qituvchining savoli talab qilayotgan yangi yo'nalishga solishi kerak bo'ladi. Dastlab o'quvchini ayni shu narsa qiynaydi, keyinchalik, faktlar aniqlangach va berilgan topshiriq uning aqliy imkoniyatlari darajasidan uncha uzoq emasligi ma'lum bo'lgach, tafakkuri faollashadi, qiyinchiliklarni o'zi bartaraf etib, masalaning yechimini mustaqil topadi.

O'quvchilarining ma'nan sog'lomlashuviga intilgan o'qituvchi savollarni mavzuga mos tarzda shakllantiradi. Shuning o'zi o'quvchining aqliy faoliyati uchun qulay sharoit yaratadi. O'qituvchi talabani tayyor qoliplardan qochishga, materialni shunchaki qayta bayon qilmay, qarashlarini ma'lum tayanch fikr atrofiga umumlashtirishga, undan javob uchun zarurini ajratib olishga, fikrini qolipdagi siyqa iboralar orqali emas, o'z so'zlari bilan bayon qilishga undaydi. Bunday faoliyat o'quvchilardan ma'lum hodisaning sabablarini tushuntirish, fikrlarini qat'iy ilmiy-mantiqiy asoslarga qurish, voqea-hodisalarni xolis baholash, kuzatganlarini umumlashtirishni talab qiladi. Bunday vaziyatlarda qo'shimcha savollar juda qo'l keladi. Qo'shimcha savollarning kuchi shundaki, ular avval o'rganilgan bilimlarga tayanadi, o'quvchilarning aqliy faoliyatini ma'lum darajada yengillashtiradi. Bu o'rinda avval o'zlashtirganlarni takrorlash emas, balki o'rganilgan bilimdan yangi yo'nalishda foydalanish talab qilinadi. Bu ularni yangilik qidirishga, noma'lumni aniqlashga yo'naltiradi. O'zining bilganlaridan unumli foydalana olish va umumlashmalar talab qiluvchi savollarga javob berish o'quvchilarni aql ishlatishga majbur qiladi.

Milliy tarbiyashunoslikda shu vaqtga qadar savol aqliy faoliyat ko'rinishi tarzida o'rganilmagan. Savollarning uyg'otuvchi kuchi

va samara ko'rsatkichi aniqlanmagan. Savol tafakkurning mantiqiy shakliga daxldormi yoki bu oddiy nutq hodisasimi? Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida savollar qanchalik ahamiyatli? Uning bilimlarni orttirish borasidagi vazifalari nimalardan iborat? S. Matjonovning tadqiqotida darsliklardagi savol-topshiriqlar ma'lum guruhlarga ajratilgan, ularning o'quvchi mustaqil faoliyatini tashkil etishdagi, ijodiy tafakkurini o'stirishdagi o'rni va ahamiyati xususida so'z yuritilgan. Savolning ta'lim usullaridan biri sifatidagi o'rnini uning aqliy hodisa sifatidagi talqinisiz belgilab bo'lmaydi. Shu narsa ayonki, savol – individual tafakkurning bilganlari bilan bilmaganlari orasida turgan, ayni vaqtda, yangi tushuncha hamda bilimlarni o'zlashtirishga yo'llaydigan maxsus shakli. O'qituvchining savol berishi sababi o'zi uchun noma'lum bo'lgan narsani aniqlash emas. U o'z savoli bilan o'quvchining tafakkurini qitiqlaydi, yangi bilimlarni o'zlashtirishga undaydi. Savol tafakkurning bilmaslikdan bilishga, bilishning chalaligi yoki noaniqligidan to'liq va aniq shakliga o'tkazadigan samarali vosita hisoblanadi.

Bola tafakkuri mustaqilligi darajasi uning bilim olishga qiziqishi, o'quv fanining mohiyatiga kirishga intilishi, biror hodisa bo'yicha hosil qilingan yuzaki bilimdan qoniqmaganidan bergan savollarida ham namoyon bo'ladi. O'quvchining biror o'quv fani yuzasidan o'ylari, savollari qancha ko'p bo'lsa, mazkur predmetga bo'lgan qiziqishi shuncha baland ekaniga ishonish mumkin. Shunday qilib savollar nafaqat qiziqishning chuqurligi o'lchovi, balki mustaqil tafakkurning rivojlanishi belgisi hamdir. Pedagogik amaliyotda o'quvchilarni savol berishga undovchi qator usullar mavjud. Lekin o'quvchilarning chuqur savollar berishi ta'lim tajribasida uncha keng tarqalmagan. O'qituvchilar har xil usullar bilan o'quvchilarni savol berishga undaydilar. Lekin amaldagi ta'lim o'quvchilarni savol berishga, muammoni topib, yechishga rag'batlantirmaydi. O'qituvchi tomonidan tayyor va to'g'ri xulosalar berilishi bolada aqliy zo'riqishga ehtiyoj uyg'otmaydi, o'quvchida mavzuni o'rganishga chuqur qiziqish yuzaga kelmaydi. Qiziqish bo'lmagan joyda savollar ham tug'ilmaydi.

O'quvchilarning savollari matnning o'zidan qayta ishlangan, yangi ma'lumot olishga undaydigan, sabab va aloqadorlik, ichki qonuniyatlarni aniqlaydigan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Ni-

manidir aniqlashgagina qaratilgan savollar katta ruhiy chanqoqlikdan kelib chiqmagan bo'ladi. Ammo bular keyinchalik tug'ilishi mumkin bo'lgan chuqur mantiqli savollarga zamin tayyorlashi ham mumkin. O'qituvchidan bunday savollarga alohida e'tibor bilan qarash talab qilinadi va ularning nisbatan mazmundorlari rag'batlantirib borilishi kerak. Bunday savollarni berish bilan o'quvchi o'quv materialini ma'noli bo'laklarga bo'lish, kutilmagan muammolarni topish va taqqoslash, ularning orasidan yaxshilarni tanlab olishni o'rganadi. Ba'zan bunday savollarga o'rtoqlarining javobida o'zi uchun yangi bo'lgan ma'lumotni olishi ham mumkin. Biror narsaga aniqlik kiritishga qaratilgan savollar o'ziga alohida e'tiborni talab qiladi. Chunki o'smirlar ko'pincha savolni biror narsani aniqlab olish uchun beradilar, tasdiq yoki rad javobini olgachgina, nega shundayligini so'raydilar.

O'quvchining yangi ma'lumot olishga qaratilgan savollari uning dunyoqarashini kengaytiradi, bilimlarini boyitadi. Bunday savollar ko'pincha o'z ortidan faol harakatlarni yetaklab keladi. Yangi axborot olgan o'quvchi ko'pincha faol amaliy ishga o'tadi, javobda ko'rsatilgan adabiyotlarga murojaat qiladi. O'quvchilar bir-biriga o'xshamagan savollar tuzishga, o'z fikrlarini savol shaklida to'g'ri shakllantirishga harakat qiladilar. Savollar o'quv materialidagi asosiy g'oyalar, muammolar qay darajada chuqur o'zlashtirilganligini ko'rsatadi.

O'quvchilarning o'z o'rtoqlariga savollar berishi ham ko'p ijobiy sifatlarga ega. Bu barcha o'quvchilarning faolligini oshiradi, o'z savoliga, o'rtoqlarining javobiga tanqidiy nazar shakllana boradi. Demak, o'quvchilar tafakkurini rivojlantiruvchi, bilimlarning yuzakiligini bartaraf qiluvchi, ularga o'zgaruvchanlik bag'ishlovchi savollar o'quv faniga nisbatan chinakam qiziqishni ham ko'rsatadi. Ba'zi savollar yuzaki qiziqishni namoyish etsa, boshqalari o'quv fanini chuqur o'rganishga intilishni ko'rsatadi. Darsda savollarning ko'p berilishi – o'qituvchining katta yutug'i. U o'z tarbiyalanuvchilarida yo'nalganlik bo'lishini ta'minlashi uchun ularni so'rashga o'rgatishi, har bir darsni shunday tashkil etishga urinishi kerak.

Savollarning o'rganilgan shakllardan boshqacha, o'zgargan holda qo'yilishi ham tafakkur mustaqilligining shakllanishida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Bunday vaziyatlarda o'quvchining tafakkuri mustaqil tarzda ishlay boshlaydi. Negaki, uning oldiga

javob berishni talab qiladigan vazifa qo'yilgan. O'z navbatida, bu usul fikrlarni o'z so'zlari bilan ifodalashni ham talab qiladi. Bu holat nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham molik. Asosiy savollarga berilgan javoblar hamisha ham yetarli darajada to'liq va o'zlashtirilayotgan hodisaning barcha jihatlarini aniq, tizimli, umumlashgan tarzda qamrab olmasligi mumkin. Shunda qo'shimcha savollar kerak bo'ladi. Ular eslashga qaratilgan, o'ylashga undaydigan savollar bo'lib, ma'lum maqsadlar uchun xizmat qiladi va shuning uchun aniq qo'yiladi. Eslashga qaratilgan savollar o'quvchining javobini ma'lum izchillikda, o'rganilgan materialni to'liq va aniq ifodalash maqsadi yo'lida bo'lishini ta'minlaydi. Bunday qo'shimcha savollarning qo'yilishi har qanday holatda aqliy faollikni oshiradi. Bu faollik bolalarning qo'yilgan savolga javob berishga intilishida ko'rinadi. Qo'shimcha savollar o'quvchini materialning unutib qoldirilgan jihatlarini tiklashga yoki xatoliklarni to'g'rilashga yo'naltirganda ahamiyat kasb etadi. Ammo bu savollarning o'quvchi tafakkuri mustaqilligini ta'minlashdagi roli cheklangan bo'ladi.

Qo'shimcha savollarning ikkinchi guruhi o'z bilimlarini jamlash va ularni so'rov jarayonida paydo bo'lgan yangi masalalarni hal etishda ijodiy qo'llashni talab qiladi. Bir o'quvchiga berilgan qo'shimcha savol sinfdagi boshqa o'quvchilarni ham o'ylashga undaydi. O'quvchidan fikrlashni talab qiladigan qo'shimcha savollar uning fikrlashida aniqlik yo'qolib, umumiy gaplar atrofida aylana boshlaganda ham o'rtaga tashlanadi. Ma'lum isbotni talab qiladigan qo'shimcha savollar qiyinligi sababli tafakkurning yuqori faolligini yuzaga keltiradi. Faqat javoblar yod olingan iboralardan tashkil topgan bo'lmasligi kerak. O'quvchilar tomonidan ikki xil fikr o'rtaga tashlanganda o'qituvchi bu javoblarning qay biri to'g'riligini isbotlashni ularning o'zlaridan talab qilgani ma'qul. Takror qo'yilgan masala bolalarda qiyinchilik uyg'otmaydi. Bu masala o'quvchilarning bilganlariga asoslanganda ularning fikrlash faoliyatini tezlashtiradi.

Qiyin vaziyatlarni vujudga keltiradigan savollar nafaqat o'quvchilar tomonidan ularga to'g'ri yechim topilganida, balki yechim topilmagan taqdirda ham foydali bo'ladi. Murakkab masala yechimini o'quvchilarning o'zlari topishlari hodisaning qonuniy aloqalari ular tomonidan anglab yetilganidan dalolat beradi. Ishda

istalgan natijaga erishilmagan taqdirda ham, bu masala o'rganilgan bilimlar doirasida ekanligi anglansa, o'quvchilar o'rganilayotgan material ustida ongli va faol ishlay boshlaydilar. Eng muhimi, bu jarayonda mustaqil va tanqidiy fikrlash shakllana boradi. Agar uzoq muddat davomida o'quvchilarga tafakkur faolligini talab qiluvchi pedagogik ta'sir ko'rsatib borilsa, fikr mustaqilligi shakllanishiga erishiladi. O'qituvchi har qanday savoli bilan tinglovchi tafakkuri, tasavvuri va tuyg'ulariga kuchli ta'sir ko'rsata olishi kerak.

O'quvchilarning tafakkur faoliyatida o'zgarish qilishga erishish yetarli darajada uzoq muddatni va bu xususiyatlarni o'zgartirishga qaratilgan qator maxsus pedagogik ishlar, zarur shart-sharoitlarni talab qiladi. O'quv jarayoniga bo'lgan ijobiy munosabat aqliy faoliyatni ko'taradi va ijobiy munosabatning qat'iylashuvini ta'minlaydi.

O'quvchiga yordam berish – ta'limning har qanday turida o'qituvchining muhim vazifasi. Bu vazifa o'qituvchidan katta kuzatuvchanlik, ziyraklik va o'quvchining tafakkuri darajasini bilishni talab qiladi. Shu bilan birga, o'quvchining qobiliyatiga, mustaqilligiga daxl qilmaydigan yordam darajasini aniqlab olish, unga qiyinchiliklarni mustaqil ravishda bartaraf qilishni o'rgatadigan yo'llarni bilish nazarda tutiladi. O'qituvchi o'quvchilarga yordam berar ekan, ular ta'lim jarayonining har bir bosqichida mustaqil ishlash tajribasini o'rganib borishlari lozimligini nazardan qochirmagani ma'qul. Agar bu talab nomiga bajarilsa, o'quvchi o'zi hal etish tajribasiga ega bo'lmagan holda qiyin muammo bilan uzoq vaqt yolg'iz qolsa, uning qobiliyati va tafakkurining mustaqilligi o'sishiga putur yetadi. Shuningdek, o'qituvchining qiyinchilikni tamomila bartaraf qiladigan yordami ham o'quvchining tafakkur mustaqilligi rivojiga halaqit beradi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning mustaqil tafakkuri va faoliyatini tashkil etishda ritorik javob talab qiladigan va qo'shimcha savol va topshiriqlarning ham o'z o'rni mavjud.

Savol va topshiriqlar:

1. «*Hayrat tushunishning boshlanishi va u bilishga olib boradigan yo'ldir*» degan qanoatning mag'zini chaqing. Uni tahlilga torting. Munosabat bildiring.

2. Sizningcha, qanday savollarni: «*Qiyin vaziyatlarni vujudga keltiradigan savollar*» deb atash mumkin? Fikringizni biror asar misolida dalillang.

3. Hamonki darsda o'quvchilarning savol berishlari bunchalar muhim ekan, Sizningcha, adabiyot darslarida bunday vaziyatlarni, ya'ni o'quvchilarni savol beradigan holatga solishni qanday qilib yaratish mumkin?

4. Biror badiiy asarni tanlab oling va uning mazmuni asosida savol va topshiriqlar tuzing. Bu jarayonda asar matnini qayta hikoyalanishiga yo'l qo'ymaslikka tirishing.

5. Matn mazmun-mohiyati asosida tuzgan savol va topshiriqlaringiz har qanday o'qirmanni o'ylashga, izlanishga, o'z mustaqil fikrini aytishga yo'naltiradigan bo'lsin.

6. Ustozingiz bilan kelishgan holda badiiy asarga savol-topshiriqlar tuzish darsini tashkil eting. Tuzilgan didaktik ashyoning mantiqiylik darajasi ustuvor bo'lishiga erishishga harakat qiling.

7. Bugun amalda bo'lgan «O'qish kitobi» va «Adabiyot» darsliklarini olib ularning mazmunidagi asarlar yuzasidan taqdim etilgan didaktik ashyolardan biri – savol va topshiriqlarning mazmun-mohiyatini o'rganib chiqing. Ularning yo'nalishlarini aniqlang. Beriladigan javoblarning mustaqillik darajasini belgilang.

8. Birorta asar mazmunidan kelib chiqib «Menga yoqqan sahifa» mavzusida insho yozing.

ADABIYOT O‘QUV FANIDAN BERILADIGAN UY VAZIFALARI

Reja:

1. Uy vazifalari va ularning adabiy ta’limdagi o‘rni.

2. Uy vazifalarining turlari va ularni bajarishga qo‘yiladigan talablar.

3. Uy vazifalari va ularni tashkil etishga qo‘yiladigan didaktik va metodik talablar.

4. Uyda o‘qish uchun beriladigan topshiriqlar.

5. Asar matni ustida ishlash uchun beriladigan uy vazifalari.

6. O‘quvchilarning uy insholarini tashkil etish.

O‘quvchi ma’naviy kamolotining asosi bo‘lgan tafakkur va faoliyatdagi mustaqilligining darajasi uy vazifalarini bajarishda ham namoyon bo‘ladi. Uy vazifalari bajarilishidagi eng muhim shart unda dars va darslikdagi haqiqatlarning takrorlanmaslik kerakligidir. Aks holda, o‘quv materialini ko‘r-ko‘rona eslab qolish holati yuz beradi. Uy vazifalari o‘quvchining sinfdagi faoliyatidan shunisi bilan farq qiladiki, unda barcha topshiriqlar o‘quvchining o‘zi tomonidan mustaqil ravishda bajariladi. Ta’limning bu turidan darsda shakllangan mustaqil fikrlash faoliyatini yana-da mustahkamlash va rivojlantirish uchun foydalanish juda muhim. Afsuski, ta’lim amaliyotida o‘quvchilarning uy vazifalarini pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish bilan yetarli darajada shug‘ullanilmaydi. Har darsda o‘quvchilarga uy vazifalari topshiriladi, lekin ularni qanday bajarish mumkinligi nisbatan kengroq o‘rgatilmaydi.

O‘quvchi uy vazifasiga keyingi darsda o‘qituvchi nimani so‘rashi mumkinligidan kelib chiqib yondashadi. Ko‘pchilik o‘quvchilar og‘zaki uy vazifalarini tayyorlashda berilgan matnni bir-ikki marta qayta o‘qiydilar. Ba’zilari hatto o‘qimaydilar ham. Darslikda matn qanday berilgan bo‘lsa, shunday qayta hikoya qiladilar. Darsga tayyorlikning o‘lchovi matnni qayta hikoyalashdan iborat bo‘lib qoladi. O‘qilgan matn ustida mulohaza yuritilmay, matn mazmunini eslab qolishgagina tirishiladi.

Uy vazifasini ma’lum reja asosida tayyorlash ham o‘quvchilarning faol fikriy mustaqilligini oshiradi. Uy vazifasini tayyorlashni to‘g‘ri yo‘lga qo‘ya bilgan o‘quvchi undan mustaqil mulohaza talab qiladigan mashg‘ulotlarga o‘ziga ishongan holda

qatnashadi. Uy vazifalarini ma'lum reja asosida bajarish bolalardan o'quv materialiga ongli ravishda yondashishni talab qiladi. Yaxshi tuzilgan reja o'quvchining faoliyatini tizimga soladi, zarur materialni ajratib olishga o'rgatadi, muhim jihatlarni ochishga va to'g'ri xulosalar chiqarishga undaydi. O'z fikrini muayyan tizimda bayon etishga o'rgatadi. Uy vazifalarini og'zaki tarzda bajarishda o'quvchilar matn yuzasidan darslikdagi savol-topshiriqlarga murojaat qilmaydilar, ular bilan ishlamaydilar. O'qituvchilar ham uy vazifasini so'rashda ko'pda bunga e'tibor qilmaydilar. O'quvchilardan uy vazifasini so'rash jarayonida nafaqat ularning olgan bilimlarini aniqlash, balki bu bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va tizimga solish bo'yicha keyingi ishlar ham tekshirilishi kerak. Bu bilan o'quvchilarning mustaqil ishlashlari va o'qiganlari asosida mulohaza yuritishlariga keng imkoniyat yaratiladi.

Har qanday yozuvchi umrbayonining davrlar bo'yicha o'z tarixi bor. Bu ham o'z navbatida muhokama yoki uy vazifasi uchun mavzu bo'ladi va maxsus savollar ko'magida amalga oshiriladi. Agar adibning tarjimai holidan qandaydir mustaqil qismlarni ajratib olib, uni o'zgacharoq tarzda shakllantirish uy vazifasi sifatida topshirilsa, o'quvchilar yodlab olingan siyqa iboralarni qo'llamay, material mazmuni ustida o'ylashga, berilgan savollar ustida mulohaza yuritishga harakat qiladilar. Bu, so'zsiz, ularning fikr mustaqilligini faollashtiradi.

Uy vazifalarini og'zaki so'rashning faqat o'quvchi xotirasiga tayanib javob berishi talab etiladigan tarzda tashkil qilinishi natijasida vazifa so'rash o'qituvchi bilan bitta o'quvchi orasidagi alohida suhbatga aylanib qolib, sinfdagi boshqa o'quvchilar unda ishtirok etmaydilar. Uy vazifalarini darsda ko'tarilgan asosiy savol muhokamasi natijasiga qarab shakllantirish o'quvchilarni darsda o'rgangan bilimlarini mustaqil ravishda guruhlashga, undan muhimini ajratishga, o'qituvchining talablariga mos keladigan dalillar topishga o'rgata boradi. Ularning oldida mustaqil mulohaza yuritishni talab qiladigan yangi savollar paydo bo'ladi. Dalillar keltirish uchun nafaqat faktlar izlashga, balki ularni o'z so'zlari bilan yetkazishga ham harakat qiladilar. Bu holat ham ta'limiy, ham tarbiyaviy jihatidan o'ta muhim hisoblanadi. O'quvchilar fikrlarini o'z so'zlari bilan ifodalagan joyda tafakkur faoliyati mustaqilligi tarbiyalanmasligi mumkin emas.

O'rganiladigan o'quv materialini bilishga qiziqish uyg'otish uchun detallarni qayta ishlash bilan chegaralanib bo'lmaydi. Uy

vazifasi topshirilganda o‘quvchilarning fikrini uyg‘otish, hodisaning sabablarini aniqlash va uni tushuntirishga yo‘naltirish kerak. Bunga erishish uchun ularning oldiga o‘ylashga yo‘naltiradigan: «(Asardagi biror holatni, masalan, Sandro bilan Jo‘hadzening vatanga muhabbatini yoki turk zobiti bilan bulg‘or qizning vatansuyarligi darajasini... singari), Sizning nazaringizda qanday talqin qilish mumkin?», «Nega shunday (masalan, Kumushbibining halokati) bo‘lgani sabablari haqida o‘ylab ko‘ring», «Shu vaziyatda (masalan, Humoyunning halokati tayin ekanini ko‘rib turganingizda) Siz qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?» singari savol-topshiriqlar uy vazifasi sifatida berilishi maqsadga muvofiqdir. Uyga vazifani so‘rash jarayonida ham o‘ylashga undovchi qo‘shimcha savollar qo‘llanmas ekan, o‘quvchilarda tashabbuskorlik, onglilik, topqirlik kabi sifatlar shakllantirilmaydi, ular mustaqil fikrga ega bo‘lolmaydilar.

Uy vazifasini so‘rash jarayonida o‘quv materialini taqqoslash va umumlashtirishni talab qiladigan savollarni o‘rtaga tashlash muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilar oldiga bunday savollar qo‘yish ularning mustaqil fikrlash va ijodkorlik imkoniyatlarini kengaytiradi. O‘quvchilarni o‘z mustaqil fikrini aytishga yo‘naltiradigan topshiriqlar berish oldindan ma’lum narsalarni takrorlamaslikni, o‘rganilganlar orasidan darsliklarda yo‘q yangilikni topishni talab qiladi. Talab qilinayotgan narsani o‘rganilganlari orasidan mustaqil tahlillash va taqqoslash orqali topish aqlning anchagina zo‘riqishini talab qiladi. Uy vazifasini so‘rash jarayonida ham o‘qituvchi javobning o‘zi bilan chegaralanib qolmasligi, isbot talab qilishi kerak. O‘qituvchilik san’ati bolalarni mulohazalar yuritish yo‘li bilan xulosaga, natijaga yetaklashdan iboratdir. Har safar, uy vazifasini so‘rashda o‘quvchilarning oldiga taqqoslash va umumlashtirishga undash uchun qo‘yilgan savollar ularning aqlini zo‘riqtiradi. O‘quvchilar tafakkuri ulardan o‘rganganlarining muhimini ajratish so‘ralganda yana-da ijodiy ishlaydi. Muhim narsa o‘quvchilarning o‘zlari aytganlari orasidan qidiriladi.

Uy vazifalarini bajarish jarayonida yuz bergan qiyinchiliklarni bartaraf qilish nafaqat o‘quv materialini o‘zlashtirishdagi bir tomonlamalikni hal etishda ko‘maklashadi, balki unda o‘quvchilarning bilimini boyitadigan yangi yo‘nalishlar ham ochiladi. Bunday uy vazifalari o‘quvchilarda mustaqil umumlashmalarni talab qiladigan nisbatan qiyin o‘quv topshiriqlarini bajarish va o‘rganilayotgan hodisaga mustaqil yondashish tajribasini shakllantiradi.

O‘qituvchining uy vazifasini so‘rashda o‘rganilgan materialni qayta tiklashga yo‘naltirilgan savollari ta’sirida o‘quvchilar aqliy faoliyati muayyan qolipda shakllanib qolishi mumkin. O‘qituvchi savollarni asar matniga tayanib, undan uzoqlashmagan holda tuzsa, o‘quvchilar ham o‘z javoblarini darslikdagi tayyor javoblar ustiga quradi. Bunday so‘rovlar o‘quvchini o‘quv materialini yodlab olishga, fikrlarni kitob tili bilan so‘zma-so‘z bayon etishga o‘rgatib qo‘yishi mumkin.

Agar darslarda uy vazifalarini so‘rash darsning ijodiy qismiga aylantirilsa, ya’ni o‘quvchining hodisa tahlili va u bilan bog‘liq faktlarni umumlashtirishga bo‘lgan qiziqishlari, imkoniyatlari hisobga olinsa, uy vazifasini so‘rash jarayonining samaradorligi ham sezilarli darajada ortadi. Uy vazifasini so‘rash jarayonida o‘quvchilar ko‘pincha u yoki bu hodisani bayon qiladilar, lekin unga baho bermaydilar. Bu shundan dalolat beradiki, o‘qituvchi ulardan shunday bahoni, munosabatni hech qachon talab qilmagan. Sababi, buni o‘qituvchining o‘zi ham bilmaydi. O‘quvchilarda voqea-hodisani baholash, unga o‘z munosabatini bildirish ko‘nikmasi shakllantirilmagan. Uy vazifalarini so‘rash paytida o‘quvchiga mustaqil mulohaza yuritish talab qilinadigan savollar berilishi uning aqliy faoliyatini tezlashtiradi. Berilgan savollarga o‘quvchilar yaxshi tanlangan dalillar orqali javob berishga erishsa, bunday savollar ularning o‘zlariga ham katta ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘quvchilarga uyda bajarish uchun beriladigan yozma ishlarning ko‘pchiligi takrorlardan iborat bo‘ladi – o‘quvchilar bir-birlaridan ko‘chiradilar. Ko‘pchilik o‘quvchilarning boshqa yo‘li ham yo‘q. Ular nimani, qanday yozishni bilmaydilar. O‘quvchilar bunga o‘rgatilmagan. Aytadigan gaping bo‘lmaganida oq qog‘oz bilan yuzma-yuz, yolg‘iz qolishdan azobli narsa yo‘q. O‘quvchi bunday uni qiynaydigan vaziyatlarda uzoq qolishni istamaydi. Shuning uchun oson yo‘lni – ko‘chirmachilikni ixtiyor etadi.

Takrorlash darslari uy vazifasini so‘rashdan o‘rganilgan o‘quv materialini umumlashtirishning nisbatan yuqoriligi bilan farq qiladi. Bunday sharoitda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish va rivojlantirish uchun o‘qituvchilar savol va topshiriqlarni oddiy darslardagiga nisbatan muammoliroq tarzda qo‘yadi. O‘quvchilarning javoblari va izlanishlari ham shunga yarasha bo‘ladi. O‘qituvchi qanchalik bilimdon, saviyasi ne qadar baland bo‘lsa, tarbiyalagan o‘quvchilarini ham o‘zining darajasida yuqorilatib boraveradi.

O‘quvchilarning uyda ishlashlarini tashkil eta bilmaslik ham bolalarning bilim olishiga, o‘z kamolotini ta’minlash yo‘lida bevosita ishtirok etishiga halaqit bermoqda. O‘qituvchilarning yangilangan pedagogik tafakkur talablariga moslashishi juda sekin kechyapti. Tarbiyalovchilar qolipga tushib qolgan o‘qitish usullaridan voz kecholmayaptilar. Gap shundaki, mamlakatni buyuk kelajak sari yetaklash ham, uni tubanlik qa’riga tortish ham o‘sib kelayotgan avlodning, millatning qo‘lida. Millatning saviyasi ko‘tarilmasa, mamlakat rivojlangan davlatlar safiga chiqolmaydi. O‘qituvchi ko‘tarilmasa, millat ko‘tarila olmaydi. Millatni ma’nan ham, aqlan ham ko‘taradigan o‘qituvchi bo‘ladi. O‘qituvchining shaxsi, dunyoqarashi, saviyasi, bilim darajasi, millat va mamlakatning taqdirini belgilaydi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning uy ishlarini to‘g‘ri tashkil etish o‘z yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan biri. Ta’limda o‘quvchilarning uy vazifalarini pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish yo‘llari bilan ilmda ham, amaliyotda ham yetarli darajada shug‘ullanilmayapti. Uy vazifalarini tashkil etishning pedagogik, psixologik va ilmiy-metodik asoslari ishlanmagan. Shu bois pedagogik yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlari ta’limida ham uy vazifalarini tashkil etish borasida talabalarga yetarli darajada bilim berilmaydi. O‘qituvchilar uchun bu borada ilmiy asoslangan nazariy-metodik, amaliy tavsiyalar yo‘q.

Ta’lim amaliyotida o‘quvchiga bo‘lgan talabchanlik bolani kamolot sari yetaklashning qat’iy mezonlari asosida uni o‘z-o‘zini rivojlantirishga undashi kerak. Bolani tarbiyalash, o‘qitish emas, uni kattalar ko‘magida o‘zini o‘zi tarbiyalaydigan, bilimlarni o‘zi izlanib o‘zlashtiradigan vaziyatga solish lozim. O‘quvchilariga imkon qadar ko‘p va chuqur bilim bera oladigan o‘qituvchi yaxshi o‘qituvchi emas. Istiqlol davri milliy tarbiyashunosligida sinfdagi har bir o‘quvchini o‘z-o‘zini tarbiyalashi va bilimlarni o‘zlashtirishi yo‘lida faol, tinimsiz ishlata oladigan, ularni mustaqil fikr sohibi bo‘lishini ta’minlaydigan, o‘quvchi shaxsida o‘z qarashlarini asoslay oladigan hamda himoya qila biladigan, o‘rni kelganda g‘oyalari uchun kurashishga qodir insonni tarbiyalashni biladigan ustoz yaxshi o‘qituvchi hisoblanadi.

Bilimlarni o‘zlashtirishda bolalar mehnatiga, bu yo‘lda ularning erkinligiga e’tibor qilmaslik maktab va o‘qituvchining eng katta xatosi hisoblanadi. O‘quvchini mehnat qilishga majbur etish,

unga mehnat qilib bilim olishdan zavq olish mumkinligini, mehnatning ehtiyojga aylanishi uni har qanday qaramlikdan qutqarishini anglatish tarbiyashunoslik maqsadining asosidir. Adabiyot darslari jarayonida o'quvchilar mehnati haqida qayg'urganda uning qaysi turi besamar ketmasligi, qay yoshdagi bola qanday qiyinchiliklarni yengib o'ta olishi mumkinligini, mehnatning qanaqasi oson-u qaysi biri azobli ekanini aniqlab olmoq o'qituvchining asosiy vazifalaridan biridir. Shu ma'noda, o'qituvchi tomonidan puxta o'ylab berilgan uy vazifalari kattagina ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. O'quvchining ichki qiziqishlarini qondirishni ko'zlab berilgan uy vazifalari uning darsda olgan bilimlari, ko'nikma, malaka va ma'naviy sifatlarini mustahkamlash, rivojlantirish, takomillashtirishga yordam beradi. Bilimlarning sifatini oshirishga asos bo'ladi. To'g'ri berilgan uy vazifalari o'sib kelayotgan avlodni bilim olish jarayonida imkon qadar mustaqil ishlashga, erkin faoliyatga, bilimini chuqurlashtirishga o'rgatadi.

Bundan tashqari, pedagogik, psixologik va ilmiy-metodik asoslarga tayanib berilgan uy vazifalari o'quvchilar shaxsiyatida ziyraklik va erkinlik tarkib topishiga ko'maklashadi. Ularda aniqlik va batartiblik, mehnatsevarlik, qat'iyatni rivojlantirishga asos bo'ladi. O'quvchining o'z xatti-harakatlarida aniqlikka erishishiga ko'maklashadi. Faoliyatida duch kelgan qiyinchiliklarni yengib o'ta olish, boshlagan ishini oxiriga yetkazish hamda o'z xatti-harakatini nazorat qilish qobiliyatlarini shakllantiradi.

Uy vazifalari ularni to'g'ri tashkil qila bilgandagina o'quvchilarning ma'naviy shakllanishi va rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Aks holda ular salbiy natijalarni ham keltirib chiqaradi. Agar uy vazifalari o'quvchilarga metodik jihatidan puxta o'ylanmay berilsa, ular o'quvchilarni qalbakilikka, topshiriqlarni yuzaki bajarishga o'rgatadi, o'qishga va o'quvchining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ularni yolg'onga o'rgatadi, bola uchun ortiqcha, samarasiz mehnat bo'ladi. Uy vazifalari o'quvchilarning ruhan rivojlanishi va o'qishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi uchun ularning qat'iy me'yorini belgilash, uyda ishlash uchun topshiriqlar berishni va ularni nazorat qilishni metodik jihatidan oqilona tashkil qila bilish lozim. Ko'pchilik o'qituvchilar o'quvchilarning shaxsi, tabiati, intellektual imkoniyatlari, oilaviy sharoitiga e'tibor bermaydilar, ularning mustaqil mehnatini tashkil qilish metodikasidan bexabarlar va beriladigan uy vazifalarini

yoki haddan oshirib yuboradilar yoki juda jo'nlashtirib qo'yadilar. Buning natijasida o'quvchilar noto'g'ri ishlaydilar. Ba'zida uyga sinfda ishlanmagan, o'qituvchi tomonidan ifodali o'qilmagan badiiy matnlar yodlashga topshiriladi. O'tilmagan mavzularda referatlar yozish talab qilinadi.

Bunday topshiriqlar berila turib hatto ularni yozishda foydalanish mumkin bo'lgan manbalar ham ko'rsatilmaydi. Go'yo bu bilan ustozlar o'quvchilarini o'z o'quv fanlari bo'yicha ko'proq ishlashga majbur qiladiganday bo'ladilar. Ko'pincha o'qilgan asarlar yuzasidan uyga beriladigan vazifalar bir-biridan farq qilmaydi va ular o'quvchilarning uy vazifalarini bajarishga bo'lgan qiziqishlarini so'ndiradi. Uyga topshiriq berishdan oldin, uning uchun asosiy bo'lgan didaktik talablar ishlab chiqilishi kerak. Har bir topshiriq o'quvchi uchun tushunarli va uning mustaqil ravishda bajarish imkoniyatlari doirasida bo'lishiga harakat qilinishi lozim. Uy vazifalarini bajarishga o'quvchi sinfda o'qituvchi tomonidan alohida tayyorlanadi, manbalar ko'rsatiladi, lozim bo'lganda ishlash uchun yo'nalish beriladi. Sinfda uy vazifasini olgan o'quvchining topshiriqni bajarishga qiziqishi va ehtiyoji, uni mustaqil ravishda bajarish yo'llari haqida tushunchaga ega bo'lishi lozim.

Bugungi maktab amaliyotida uy vazifalari sinfdagi o'quvchilarning ko'pchiligiga moslashtirilgan holda, umumiy tarzda beriladi. Uyga topshiriqlar berishda o'quvchilarga xos bo'lgan xususiy jihatlar, alohida o'quvchilarning ishlash imkoniyatlari inobatga olinmaydi. Bu o'z-o'zidan uy vazifasini bajarishda salbiy natija beradi. O'qituvchi tomonidan bir soatga mo'ljallab berilgan uy vazifasini o'quvchilarning ayrimlari 30 – 40 daqiqada, ba'zilari bir soatda, bir qismi esa 1,5 soatda bajaradi. Bugungi o'qituvchi o'quvchilarning individual xususiyatlari – kimning tez ishlashi-yu kimning sekin ishlashi, birovning o'ta shiddatli fikrlashi-yu qay bir o'quvchi tafakkuri jarayonining sustroq ekanini inobatga olmaydi. Uy vazifasini tekshirish asnosida uning qanday bajarilganiga – ishning puxtaligi, mavzuning anglanganlik darajasiga e'tibor qilmaydi. Bajarilgan ishning saviyasi, mohiyatiga kirib o'tirmaydi. «Bajarildimi – bajarildi» qabilida ish tutadi. Aslida uyga beriladigan topshiriqlarni ham, sinfda bajariladigan ishlarni ham har bir o'quvchining individual xususiyatlari, qiziqish va imkoniyatlarini inobatga olgan holda tashkil etish lozim. Toki, birining qobiliyati

o‘rtachalarning qurboni bo‘lmasin, ikkinchisining qo‘lidan kelmaydigan ishni bajarolmay g‘ururi, sha’ni yaralanmasin. Hammaga bir xil vazifa berib, uning bajarilishini barchadan birday talab qilish, uni bajara olmagan o‘quvchilarni «ikki»lar bilan jazolash bugungi milliy pedagogikaning maqsadiga to‘g‘ri kelmaydi.

O‘qituvchining shaxsiy tajribasi, o‘quvchilarga ziyraklik va e’tibor bilan munosabatda bo‘lishi, o‘z ishiga ijodiy yondashuvi, shu bilan birga, boshqa o‘quv fanlari bo‘yicha uyga berilgan vazifalar hajmini kuzatib borishi unga o‘z o‘quv fani bo‘yicha uy ishlarini to‘g‘ri tashkil qilishga yordam beradi. Odatda maktabda uy vazifalari shoshilib, ko‘pincha qo‘ng‘iroqdan keyin beriladi. Uy vazifasini fikri tarqalganda, shovqin ichida, tanaffus boshlanganda olgan o‘quvchilarning ko‘pchiligi nafaqat uni qanday bajarishni bilmaydi, balki ba’zida uyga nima berilganini to‘liq tasavvur ham qilolmaydilar. Bu hol uy vazifalarining qoniqarsiz bajarilishiga olib keladi yoki talab qilingan ish u yoqda qolib, butunlay boshqacha bajariladi yoxud ko‘chiriladi.

Uy vazifalari barcha o‘quvchilar diqqati bir joyga jamlanganda berilishi maqsadga muvofiq. Berilayotgan uy ishlari o‘qituvchi tomonidan aniq shakllantiriladi, darstaxtaga qisqa tarzda yoziladi. Uy vazifalarining kundalikka yoki daftarga yozdirilsa, uni bajarishda chalkashliklarga yo‘l qo‘yilmaydi. Uy vazifasi, asosan, sinfda o‘tilgan mavzu doirasida bo‘ladi va o‘tilgan mavzu barcha o‘quvchilar tomonidan yetarli darajada o‘zlashtirilgandan so‘ng beriladi. Uy ishlarida sinfda o‘tilgan mavzu mutlaqo takrorlanmaydi. Uy vazifalari darsning boshida, o‘rtasida, oxirida ham berilishi mumkin. Faqat o‘quvchilarning diqqati chalg‘imasdan avval berilsa, bas.

O‘quvchilarni uy vazifalarini bajarish ishlarini rejalashtirib olishga o‘rgatish ham ularning tafakkur va faoliyat mustaqilligini ta’minlashda o‘ziga yarasha ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchilar nazarida bu ma’lum darajada murakkab fikriy faoliyat bo‘lgani uchun ham o‘quvchilarga nisbatan sodda reja tuzishni taklif qiladilar. Hatto, shuning o‘zi ham ularni o‘zgalarning tayyor fikrlarini takrorlashdan chekintiradi, mustaqil ravishda fikr aytishga yo‘naltiradi. Uy vazifalarini ma’lum reja asosida bajarish o‘quvchini o‘quv materialiga ongli va tizimli ravishda yondashishga o‘rgatadi.

Yaxshi tuzilgan reja o‘quvchining faoliyatini tartibga soladi, zarur materialni ajratib olishga o‘rgatadi, muhim jihatlarni ochishga va to‘g‘ri xulosalar chiqarishga undaydi. O‘z fikrini muayyan tizimda bayon etishga yo‘naltiradi.

Uy vazifasini ma’lum reja asosida tayyorlash o‘quvchining aqliy faolligini ham oshiradi. U mustaqil mulohaza talab qiladigan muhokamalarga o‘ziga ishongan holda faol kirishadi. O‘quvchining darsda, uyda, sinfdan va maktabdan tashqari har bir ishni reja asosida bajarishi uning vaqtini tejaydi, fikrlari va faoliyatini tartibga soladi. Ma’lumki, har bir o‘quvchining kundalik uy vazifasini bajarishda o‘z uslubi bo‘ladi: ayrimlar avval qiyin darslarni bajaradi, keyin nisbatan osonlariga kirishadi. Ba’zilar buning aksini qilishadi. Shu tarzda o‘quvchilar faoliyatida oson va qiyin vazifalar o‘rin almashib turadi. O‘quvchi ma’lum tajriba orttirgandan so‘ng ba’zi ishlarga sarflanadigan vaqtni ham avvaldan belgilab oladigan bo‘ladi. Boshida rejalashtirish ma’lum aqliy zo‘riqish va vaqtni talab qiladi. Asta-sekin bu ishga kam vaqt sarflana borib, u vazifani bajarish jarayoni bilan uyg‘unlashib ketadi.

Reja bilan ishlashga o‘rgatishdan maqsad o‘quvchini topshiriqni yaxshiroq bajarish, vaqtdan unumli foydalanishga o‘rgatish va ishida tartib bo‘lishiga erishishdan iborat. Mana shu jihatlar – ishni rejalashtirish tamoyili o‘quvchining «men»iga, tabiatiga singishiga, bu yumush bolaning maktab hayotidagi asosiy ishlaridan biri bo‘lishiga erishish kerakligini taqozo etadi.

Shuni ham alohida ta’kidlash joizki, adabiyot o‘qituvchilarining ko‘pchiligi hali o‘quvchilarga dars maqsadi va rejasini bayon etishga odatlanganlaricha yo‘q. O‘rganiladigan mavzu rejasining darsda o‘qituvchi tomonidan bayon etilishi o‘quvchi diqqatini mavzuning muhim o‘rinlariga tortadi, unda mana shu muhim narsani o‘zlashtirib olishga ehtiyoj uyg‘otadi. Shu tariqa tashkil etilgan darsda o‘qituvchi javob beradigan o‘quvchini ham berilajak javobini rejalashtirib olishga, undagi muhim jihatlar va xulosalarni ajrata bilishga yo‘naltiradi. Afsuski, ko‘pchilik o‘quvchilar yozma ishlarga ham, matn yuzasidan ham reja tuzishni bilishmaydi. O‘quvchilarning reja tuzishni bilmasligi o‘qituvchining aybi.

O‘quvchining asar mutolaasi davomida kichik-kichik so‘z va iboralar misolida uning tezisini yozib yoki e’tiborli o‘rinlarini matndan belgilab borishi o‘z faoliyatini rejalashtirib olishiga asos

bo‘lishi mumkin. Asar o‘qib bo‘lingach, shu tezis yoki belgilar asosida reja tuzish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu o‘quvchilarga o‘qituvchi tomonidan tushuntirib qo‘yiladi. Shu tarzda tuzilgan reja o‘quvchiga asar matni ustida ishlash uchun keyingi, uydagi faoliyatini tashkil etishda ham ko‘maklashadi. Bundan tashqari, sinfda o‘qituvchi savollariga javob berishda, insholar yozishda, asar matnidan ko‘chirmalar olishda, asar qahramonlarini baholash bilan bog‘liq yozma va og‘zaki ishlarda, qahramon shaxsi yoki biror haqiqatni asoslashda misollar keltirishda ham yordam beradi. Tarkibiy reja yaxlit asarni ma’lum bo‘laklarga bo‘lib, ularga mazmunan va mantiqan mos sarlavhalar qo‘yib, qismlar bo‘yicha ma’lum maqsadlar asosida alohida rejalar tuzib ishlashni nazarda tutadi.

Masalan, «Menga yoqqan sahifa» mavzusi ustida ishlash uchun avval o‘quvchi tomonidan o‘rganilgan asardan o‘ziga ma’qul bo‘lgan sahifa ajratib olinadi. So‘ng parcha mazmuniga mos sarlavha topish; uning asar umumiy mazmuniga ta’siri; sahifaning badiiy qiymati; uni tanlashga asos bo‘lgan sabablar; olingan taassurotlar; bu sahifa o‘quvchida qanday fikr, tuyg‘u va orzularni uyg‘otgani kabi masalalar yoritiladi. Shundan keyingina aytish yoki yozish lozim bo‘lgan fikrlar rejalashtiriladi. Qarash va xulosalar yozma yoki og‘zaki tarzda bayon etiladi.

Boshlang‘ich sinflar «O‘qish kitobi» darsliklarida badiiy asar ustida ishlash uchun o‘quvchilarga matn asosida reja tuzish va o‘qilganlarini reja asosida qayta hikoyalash ko‘p taklif qilinadi. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarda reja tuzish ko‘nikmalari shakllanishiga e’tibor qaratishi, ular asar qismlarining mantiqiy aloqasini qanday o‘zlashtirganliklarini aniqlab borishi kerak. Odatda, o‘qituvchilar topshiriqning ikkinchi qismiga, reja asosida asar matnini qayta hikoyalatishga ko‘proq urg‘u beradilar. Shuning uchun o‘quvchilar yuqori sinfga borganda ham insho yozish uchun reja tuzishga qiynaladilar. Asar matnini qayta hikoyalash, ayniqsa, yuqori sinflarda, hatto, u ijodiy xarakterda bo‘lsa ham, o‘quvchining ma’naviyati uchun yetarli manba bo‘lolmaydi. U boshlang‘ich sinflarda o‘quvchining nutqini o‘stirishi mumkin, xolos. Reja tuzishni o‘rgatishdan maqsad o‘quvchining tasavvuri va tafakkurini uyg‘otish, uni muhimni nomuhimdan ajratishga, bilganlarini tizimga solishga o‘rgatishdir.

O‘quvchilar ongini faollashtiradigan bunday ish turlari nafaqat asar matnining chuqur o‘zlashtirilishini ta’minlaydi, balki ularda har qanday badiiy asarni mustaqil muhokama qilishga qodir kitobxonni tarbiyalaydi. Qolaversa, o‘quvchilar tuzgan reja o‘quv materialini ular tomonidan chuqur va mustahkam o‘zlashtirilishiga imkoniyat yaratadi va bilimlar nisbatan ongli o‘rganilishiga erishiladi. Bilimlarning ongli o‘zlashtirilishi darsda o‘quvchining faol ishtirok etishiga mustahkam tayanch bo‘lib xizmat qiladi. O‘quv materiali bo‘yicha reja tuzish jarayonining o‘zi o‘quvchilarda mantiqiy mulohaza yuritishni ham tarbiyalash hisoblanadi.

O‘quvchilarga reja tuzishni o‘rgatishda o‘qituvchi quyidagicha yo‘nalishni taklif qilishi mumkin:

a) berilgan matnni ikki marta to‘liq o‘qib chiqish;

b) birinchi o‘qishda matndagi asosiy fikrni aniqlash, o‘qish jarayonida zarur raqamlar va yangi so‘zlarni belgilab qo‘yish;

v) ikkinchi o‘qish jarayonida asosiy fikrlarni topish, materialni ma’noli bo‘laklarga bo‘lish va ularning har birini nomlash.

Matndagi asosiy fikrlar anglashilgandan keyingina uning rejasini tuzishga kirishiladi. Bunday faoliyat boshlang‘ich sinflarning dastlabki bosqichidan ta’lim amaliyotiga singdirilishi kerak. Reja tuzish a’lochi o‘quvchilardan ham, sust o‘zlashtiruvchi bolalardan ham birday talab qilinishi zarur. Aks holda yuqori sinflarda murakkab masalalar bilan to‘qnashilganda, mustaqil xulosa chiqarish kerak bo‘lganda ko‘pchilik o‘quvchilar rejalashtirishga qiynalib qoladilar.

To‘g‘ri, o‘qilgan asar yuzasidan asosiy fikrni ilg‘ab olish va uni mantiqiy qismlarga ajrata bilish hamisha ham oson amalga oshavermaydi. Shuning uchun reja bandlarini shakllantirishda o‘quvchilar ko‘proq kitobiy tilga tayanadilar, fikr ifodalashlarida ham kitobga qaramlik sezilib qoladi. Bunday kamchiliklar hamisha o‘qituvchining e’tiborida bo‘lib, o‘quvchiga eslatib turilsa, ular tezda bartaraf etiladi. O‘qituvchining o‘quvchida tabiatan mavjud bo‘lgan o‘z faoliyatini rejalashtirish, uni bajarish, natijalarni tekshirishini maktab ham davom ettirishi uning tafakkuri va faoliyat mustaqilligini rivojlantiradi.

Darsda yoki uyda mustaqil bajarish uchun berilgan topshiriqni rejalashtirish o‘z-o‘zidan uning predmetini, maqsadini bilishni talab qiladi, shu bilan birga bunday vazifalarni bajarish uchun ma’lum

tajriba ham talab qilinadi. Maktab hayotidagi bunday ishlarni mustaqil ravishda rejalashtirishga birdaniga kirishib bo'lmasligi, tushunarli. Bunga o'quvchilarning maktab hayotida o'quv yo'nalishida u yoki bu darajada malakaga ega bo'lganlaridan keyin kirishiladi. Hatto o'quvchilarga harakat rejasi taqdim etilganda ham uning ma'lum qismlarini muhokamaga qo'yish va bolalar faoliyatining ongliligiga ishonish kerak. O'quvchilar faolligi asta-sekinlik bilan oshirib borilib, ular katta muammolarni rejalashtirishga o'rgatiladi. Asarning, undagi alohida hodisa yoki vaziyatning, qahramonlar xarakteristikasining to'kis bo'lishini ta'minlaydi.

Uy vazifalariga qo'yiladigan didaktik va metodik talablar. Adabiyot darslarida o'qituvchi o'zidagi eng yaxshi fazilatlarni o'quvchilarga o'tkazadigan, ular bilan birgalikda o'zligida ham tasavvur va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradigan, dars jarayonidagi har qanday faoliyatda birgalikda ishtirok etadigan, mulohaza yuritishga, munosabat bildirishga yo'naltiradigan katta yoshli do'st. O'qituvchilik faoliyati ifodali o'qish, rasm chizish, musiqa tinglash, badiiy ijod singari tuyg'u va axloq shakllantirish bilan bog'liq ishlarni, bilim, texnika vositalari, har xil metodik o'yinlarni ham qamrab oladi. Bu ishlarning hech biri vaqt o'tkazish yoki biror ishdan dam olish manbai bo'lmasligi kerak. Darsga ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy shakli sifatida urg'ubergan holda o'qituvchi o'quvchilarning uy vazifalarini shunday tashkil etishi kerakki, ular adabiy ta'limning har bosqichida tom ma'noda tarbiyaviy, ta'limiy masalalarni hal etishga qaratilsin. Buning uchun, eng avvalo, o'qituvchidan sinfda bajariladigan ishlarni ham, uy vazifalarini ham o'quvchi mustaqilligining ortishi bilan hamohang tarzda tashkil qila bilish talab etiladi. O'quvchi tafakkuri va faoliyatidagi mustaqillikning darajasi uy vazifalarini bajarishda ham yorqin namoyon bo'ladi. Ta'limning bu turidan o'quvchi mustaqil faoliyatini yana-da mustahkamlash va rivojlantirish uchun foydalaniladi.

Adabiyot darslarida uyga vazifa berilayotganda, avval, o'quvchining diqqati tortiladi, fikri uyg'otiladi. So'ng topshiriq yuzasidan voqea yoki hodisaning sabablarini aniqlash, uni tushuntirish, xulosalar chiqarish va fikrlarini asoslash lozimligi alohida ta'kidlanadi. O'quvchining oldiga o'ylashga, tahlil qilishga, munosabat bildirishga, o'z xulosasini chiqarib uni misollar

bilan asoslashga yo‘naltiradigan: «Asardagi shu vaziyatni qanday tushuntirish mumkin?», «Nega shunday bo‘lgani sabablarini aniqlang. Qarashlaringizni asoslang», «Mazkur holatga sizning munosabatingiz qanaqa? Fikringizni nima bilan isbotlaysiz?»,»Nima deb o‘ylaysiz, shu epizod (yoki hodisa) asarga nima maqsadda kiritilgan bo‘lishi mumkin? Nega shunday deb o‘ylaysiz?», «Qahramon xatti-harakatlariga o‘z munosabatingizni bildiring. Mazkur oqibatning sabablari haqida o‘ylab ko‘ring», «Qahramon faoliyatiga berilgan rag‘bat (yoki jazo)ning sabablari haqida mulohaza yuriting. Nega shunday bo‘lganini izohlang», «U yoki bu qahramon ruhiyatidagi, shaxsiyatidagi o‘xshashlik va farqli jihatlar nimada?», «Nega ularning orasidagi do‘stlik (yoki muhabbat) mustahkam bo‘lib chiqmadi?», «Otabekning, (Kumush yoki Zaynabning) bu gaplari zamirida qanday xohish-istaklar jamlangan deb o‘ylaysiz?», «Shu misralarda muallifning qanday sifatlarini anglash mumkin, sizningcha?», «Nima deb o‘ylaysiz, voqea nima uchun bunday yakun topdi?» va hk. savol topshiriqlarni vazifa shaklida qo‘yish mumkin.

Uy vazifalarini so‘rash jarayonida ham o‘qituvchilar o‘quvchini o‘ylashga undovchi, shaxsiy munosabat bildirishni talab qiluvchi qo‘shimcha savollarni qo‘llamas ekan, tarbiyalanuvchilar o‘zlarida tashabbuskorlik, onglilik, topqirlik kabi sifatlarni shakllantirishga imkon beruvchi, mustaqil tafakkurni namoyish etuvchi tajribaga ega bo‘lolmaydilar. Hamisha ham o‘quvchi uy vazifasi sifatida oldiga qo‘yilgan masalani ijobiy hal qilavermaydi. Bu uning nafaqat imkoniyatlari, balki mazkur topshiriqqa bo‘lgan qiziqishi bilan ham bog‘liq. Agar odamda bilishga ehtiyoj bo‘lsa, u hamma narsani qiziqish bilan o‘rganadi. Gap bilim olishning ichki ehtiyojga aylanishida. Ehtiyoj insonda har qanday qobiliyat shakllanishining zaruriy sharti hisoblanadi. Ta’limda bilishga bo‘lgan ehtiyojni uyg‘otish o‘qituvchining vazifalaridan biridir. Ma’lumki, ta’lim jarayonida o‘quvchining ijodiy ishlashga, bilishga bo‘lgan ehtiyoji uning oldiga nisbatan murakkab savollar qo‘yilganda paydo bo‘ladi. Qolaversa, uyga berilgan topshiriq o‘quvchini qiziqtirib qolganda, uni bajarishdan moddiy yoki ma’naviy manfaatdorlik anglashilgandagina sidqidildan va albatta, ijobiy hal etiladi. Chunki har qanday manfaatdorlik odamni izlantiradi, hodisaning mohiyatini tushunishga va tushuntirishga undaydi. Bu insonga xos bo‘lgan tabiiy xususiyat.

Mavzu bo‘yicha aniq va zarur ma’lumotlarga ega bo‘lganda o‘quvchining muhokamaga bo‘lgan qiziqishi ortadi. Uy vazifasini bajarish jarayonida yuz bergan qiyinchiliklarni bartaraf qilish uning ehtiyojini qondiradi. O‘quvchi g‘alaba nashidasini tuyadi. Bu qoniqish hissi, topshiriqning bajarilishidan tuyilgan lazzat nafaqat o‘quv materialini o‘zlashtirishdagi bir tomonlamalikni hal etishga ko‘maklashadi, balki o‘quvchi bilimini boyitadi, unda shaxslik sifatlari shakllanishiga asos bo‘ladi. Bunday faoliyatni tashkil etadigan uy ishlari o‘quvchida mustaqil umumlashmalar qilishni talab etadigan qiyin topshiriqlarni uddalash qobiliyatini tarbiyalaydi va har qanday hodisada sababni ko‘rishga va fikri, qarashlarini erkin bayon etishga, xulosalarini asoslashga o‘rgatadi.

Murakkab umumlashmalar qilishni talab qiladigan uy vazifasini olgan o‘quvchini o‘qituvchi aytilajak fikrlarning rejasini tuzib olishga, taqriz yoki xulosalarda, berilajak javobda muhimni nomuhimdan ajrata olishga o‘rgatishi kerak. Ba’zan o‘zlashtirilgan materialning muhim jihatlari qanday mezonlar asosida belgilanishini ham so‘rash mumkin. Shunda uy vazifasining samarasi kutilgandan ham ziyoda bo‘lishi tayin. Darslarga o‘ziga qattiq ishongan holda, har qanday vaziyatga tayyor tarzda kelgan o‘quvchida qat’iyat, o‘ziga ishonch hissi shakllanib boradi. Bular juda yoqimli tuyg‘ular. Shu tuyg‘ular uning bilim olishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

Uy ishi sifatida o‘qituvchisi tomonidan o‘rganilgan mavzu mazmunidan muhim jihatlarni ajratish vazifasini olgan o‘quvchi uyda topshiriq bilan yuzma-yuz yolg‘iz qoladi. Yo‘nalish to‘g‘ri berilgan bo‘lsa, topshiriq ham to‘g‘ri bajariladi. Buning uchun o‘quvchi quyidagi ishlarni qiladi:

- avval fikr predmetini aniqlaydi;
- matnni muhim va ikkinchi darajali mantiqiy bo‘laklarga ajratadi;
- kalit so‘z va tushunchalarni topadi;
- matnning mohiyatini qisqa ifodalash uchun tayanch nuqtalarni belgilab oladi va shularga asoslanib uning muhim jihatlarini ajratadi.

Fikrlarining kichik rejasini tuzadi. Shu reja asosida qarashlarini og‘zaki yoki yozma ravishda bayon etishga tayyorlanadi. Bunday topshiriqni bergan o‘qituvchidan o‘quvchini shunday yo‘nalishga

solib qo'yish ham talab qilinadi. Maktabda darslarning samarali tashkil etilishi uy vazifalari hajmini nisbatan toraytirishi mumkin. Lekin bu uy vazifalaridan voz kechish degani emas. O'quvchiga uy vazifalari bermaslik uncha to'g'ri emas. Ma'lumki, o'quvchilarning xotirasi va bilimlarni o'zlashtirish darajasi har xil. Birida eshitib o'zlashtirish qobiliyati kuchli bo'lsa, ikkinchisida ko'rganini eslab qolish imkoniyati katta. O'quvchilarning ma'lum qismi o'qituvchi bayonidan so'ng o'quv materialini kitobdan o'zi o'qishga va uning asosiy o'rinlarini ko'z bilan xotirasiga o'rnashtirib olishga ehtiyoj sezadi.

Qolaversa, o'quvchi o'quv materialini darsda yaxshigina o'zlashtirib olgan bo'lsa ham, uyda uni bir marta qarab chiqishi foydadan xoli emas. Faqat uy vazifasi sifatida matnni qayta o'qishni emas, balki kuzatish ishlarini, tajribalar o'tkazishni, har xil ijodiy ishlarni bajarishni topshirish lozim. Aks holda bu ixtiyorsiz ravishda o'quv materialini mexanik tarzda eslab qolishga olib keladi. Adabiy ta'limning barcha bosqichida o'quvchilarning uy vazifalariga qo'yiladigan didaktik talablar bir-biridan katta farq qilmaydi. Adabiy ta'lim jarayonining har bosqichida uyga beriladigan topshiriqlar:

– o'quvchi tomonidan o'zlashtiriluvchanligi;

– uning maqsadi, vazifasi va bajarilish tartibining aniqligi;

– uyga beriladigan vazifaning yangi va avvalgi darslarda o'tilgan mavzular bilan bog'liqligi;

– sinfda bajarilgan ishlarni aynan takrorlamasligi;

– avval o'rganilgan mavzuning to'ldiruvchi va rivojlantiruvchi qismi bo'lishi;

– topshiriqlarning belgilangan vaqt oralig'ida bajarilish imkoniyati va hk. talablarga javob berishi kerak.

O'qituvchining mahorati uy vazifalari uchun ta'limning har bosqichida, ma'lum vaziyat va holatga munosib topshiriqlar tanlay bilishida ko'rinadi. Adabiy ta'limda o'quvchilar uy vazifalarini tashkil etishning ma'lum shakllari mavjud:

- uyda o'qish uchun beriladigan topshiriqlar;
- asar matni ustida ishlash uchun beriladigan vazifalar;
- yod olish uchun beriladigan uy ishlari;
- suratlar bilan ishlash bo'yicha topshiriqlar;
- savol va topshiriqlar bilan ishlash vazifalari;

- kalit so‘zlar bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar;
- o‘quvchilarning uy insholari bilan bog‘liq ishlar.

Mazkur yo‘nalishda taqdim etilgan uy vazifalari o‘qituvchiga o‘quvchilarning uyda ishlashlarini tashkil etishda, ularni ma’lum bir tizimda boshqarishga va nazoratni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishga ko‘maklashadi.

Uyda o‘qish uchun beriladigan topshiriqlar. Maktab hayotining hamma bosqichida darslik o‘quvchi uchun zarur va asosiy qo‘llanma hisoblanadi. Yuqori sinflarda adabiyot kursini o‘rganishda o‘quvchilarning o‘qishi, ularning badiiy asar yoki asar haqidagi maqolalar ustida ishlashini tashkil etish uchun o‘qituvchi ta’limning quyi bosqichlaridagi shunday faoliyat bilan bog‘liq uy vazifalariga ko‘proq e’tibor qaratishi kerak bo‘ladi. Bunday topshiriqlar darslikdagi adabiy matn mazmunini uyda, mustaqil ravishda o‘zlashtirib olishga, badiiy so‘z mohiyatiga kirishga ko‘maklashadi.

Darslik bilan ishlash bo‘yicha uy vazifalarining taxminiy me’yori boshlang‘ich sinflarda 10 – 15 daqiqa, 5 – 7-sinflarda 15 – 20 daqiqa, 8 – 11-sinflarda 25 – 30 daqiqani tashkil etadi. Faqat bunday topshiriqlar sinf, vaziyat va alohida o‘quvchilar uchun mos bo‘lishi, har bir o‘quvchining intellektual imkoniyatlari doirasida berilishi, shu bilan birga, topshiriqlarning bir xilligi hamda bir birini takrorlashidan qochish kerak.

Ular: savollarga javob berish, matnning ma’lum bo‘limi rejasini tuzish, o‘qilgan matn yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, o‘qituvchining savollari, qo‘yilajak muammolar ustida ishlashga tayyorgarlik, asar matni asosida tezislar yaratish, sinfda taqdim etilgan reja asosida matndan materiallar ajratish va hk. shakllarda bo‘lishi mumkin. Uyga beriladigan topshiriqlarning barchasi adabiy ta’limning bosh maqsadi asosida tashkil etilishi lozim.

Adabiy ta’lim bo‘yicha sinfda o‘rganilishi lozim bo‘lgan asarlar dastur va darsliklarda o‘quvchining yoshi, intellektual imkoniyatlari inobatga olingan holda taqdim etiladi. Ko‘rsatilgan asarlarni o‘rganish uchun vaqt ham o‘quv rejasi asosida belgilangan, ularning talqini ham adabiy ta’limning bosh maqsadiga yo‘naltirilgan tarzda dasturda o‘z ifodasini topgan. Lekin adabiyot darsida dasturda taqdim etilgan barcha asarlarning to‘liq matnini o‘qish imkoni bo‘lmaydi. O‘qituvchi darsliklar-

dan o‘rin olgan asarlarning to‘liq matnini yozda o‘qish uchun topshirishdan avval ularni darsda to‘liq o‘rganish imkoniyati yo‘qligini, darslikda taqdim etilgan parchalar asosida asarning mohiyatiga hamisha ham chuqur kirib bo‘lmasligini o‘quvchilarga anglatmog‘i maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘qituvchilar 5-sinfda O‘. Hoshimovning «Dunyoning ishlari», Andersen ertaklari, N. Dumbadze hikoyalari va O‘. Umarbekov «maktublar»idan; 6-sinfda X. To‘xtaboyevning «Sariq devni minib», Ch. Aytmatovning «Oq kema» asari, J. Rodari ertaklari, J. Sviftning «Gulliverning sarguzashtlari», Z. A’lamning «Afandining qirq bir pashshasi», T. Murodning «Yulduzlar mangu yonadi», G‘. G‘ulomning «Shum bola» asarlarini, Said Ahmad hikoyalari; 7-sinfda «Ravshan» dostoni, A. Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romani, Sh. Xolmirzayev, A. Qahhor hikoyalarini; 8-sinfda Oybekning «Navoiy» romani, Shayxzodaning «Mirzo Ulug‘bek» tragediyasi, A. Muxtorning «Chinor» romani, Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasi, Sh. Boshbekovning «Temir xotin» komediyasi, R. Thokurning «Nur va soyalar», Firdavsiyning «Shohnoma» asarlarini; 9-sinfda «Alpomish» dostoni, A. Qodiriyning «O‘tgan kunlar», Oybekning «Qutlug‘ qon», O.Yoqubovning «Ulug‘bek xazinasi» romanlarini, Ch. Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» asarini yozda sinfdan tashqari o‘qish uchun topshirishlari mumkin.

Navoiyning «Xamsa»si, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig»i singari asarlarni, Muqimiy, Furqat, Fitrat, Cho‘lpon she’rlari, Hamzaning «Maysaraning ishi», «Boy ila xizmatchi» dramalarini, Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romani, O.Yoqubov qissalari va hk.lar tavsiya etiladi.

Shunda o‘quvchilar maktabga sinfda o‘rganiladigan asarlar haqida yoki uni yozgan muallifning ijodi va uslubi haqida ma’lum darajada tasavvur hamda tushunchaga ega bo‘lgan holda keladilar. Yirik asarlarning o‘quvchilar tomonidan oldindan o‘qib chiqilishi nafaqat ularning o‘quv yili davomidagi vaqtini tejaydi, balki o‘qituvchining ish faoliyati uchun ham katta qulaylik tug‘diradi. O‘quvchilar tomonidan avval o‘qilgan asar matniga tayanib darslikdagi parchaning kengroq tahliliga erkin kirishish mumkin bo‘ladi. Asar matni yuzasidan suhbatlar tashkil etishda darslikda bo‘lmagan, lekin o‘quvchilarga tanish bo‘lgan lavha asarning o‘zidan ham olinishi mumkin. Bu ham, o‘z navbatida, o‘quvchilarga

asardagi fikrlarni, haqiqatlarni to'laroq anglash imkonini beradi. Shunday asarlar borki, ularni o'quvchilar o'qituvchining yordamisiz o'zlashtirishlari qiyin. Ular hajman uncha katta bo'lmagan, lekin til xususiyati jihatidan murakkab bo'lgan asarlar – har sinfda taqdim etiladigan o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari hisoblanadi.

G'azallarni bevosita o'qituvchining o'zi ifodali o'qib berishi kerak. Ularning badiiy tahlili o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati asosida amalga oshiriladi. Sinfda asarlar sharhi haqida bilim va tasavvurga ega bo'lgan o'quvchiga uy vazifasi sifatida boshqa g'azallarni lug'at yordamida sharhlab o'rganishni tavsiya etish mumkin bo'ladi. Buni ham hamma o'quvchidan birday talab qilish metodik jihatdan uncha to'g'ri bo'lmaydi.

O'quvchilarning uyda o'qishlari uchun beriladigan vazifalarga, ayniqsa ular mumtoz adabiyot bilan bog'liq bo'lganda, juda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak. Mumtoz asarlar nafaqat tili bilan, balki yaratilish davri, aks ettirilgan ijtimoiy muhiti bilan ham bugungi o'quvchidan ancha yiroq. Lekin qiyin deb ularni o'rganmaslik yoki ularni bugungi o'quvchi saviyasi darajasiga moslashtirish, jo'nlashtirish ham noto'g'ri. Ya'ni darslarda asarlarning tabdili bilan ishlash yoki uy vazifasini tabdillar asosida bajarish o'quvchini chalg'itadi. O'quvchiga ularni anglatish uchun bolada mumtoz ma'naviyat namunalariga muhabbat hissini shakllantira bilish lozim.

Bobolar so'ziga ichki ehtiyojsiz, muhabbatsiz ularning bitiklarini o'rganib bo'lmaydi. Buning uchun so'zning mohiyatiga kirish kerak. Mohiyatga kirishda obzor mavzular o'quvchiga ma'lum darajada ko'maklashadi. Obzor mavzularni o'rganishga monografik mavzularni o'rganishga qo'yilgan talablar bilan yondashib bo'lmaydi, albatta. Ular darsliklarga o'quvchilar tarixiy ma'lumotlardan, asarlarning yozilgan davri, xalqning o'sha davrdagi turmush tarzi, madaniy-ma'rifiy hayotidan xabardor bo'lishlari uchun kiritiladi.

O'quvchilarning uyda o'qishlari uchun beriladigan topshiriqlar, birinchi navbatda, dasturdagi o'quv materiallarini o'quvchilar chuqurroq, kengroq o'zlashtirishlarini nazarda tutadi. O'quv yilining oxirida o'quvchilarga yozda o'qish uchun topshiriq berilayotganda dastur doirasiga kiradigan, u yoki bu adibning ijod yo'lini, uslubini aniqroq bilishga imkon beradigan asarlar tavsiya

etiladi. Ular shunchaki sinfdan tashqari o'qish uchun material emasligi, topshiriqning o'z nazariy, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati borligi, bu faoliyatning amaliy ahamiyati nimalardan iborat ekani o'quvchilarga yetkaziladi. Bunday paytlarda o'quvchilar quyi sinfda o'rgangan asarlari ham qamrab olinishi mumkin. O'quvchining avval o'qigan asarlarini oradan ma'lum vaqt o'tgach qayta o'qiganda olgan taassurotlari avvalgilari bilan taqqoslanib, ular haqida ham alohida suhbatlashish mumkin. Bu ham o'quvchining ma'naviy kamolotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunday asarlar bo'yicha o'quvchilarning umumiy tarzda asar mavzusi, undagi yetakchi fikrlarni bilishi, asar qahramonlariga tavsif bera olishi kifoya.

Asar matni ustida ishlaganda undagi qahramonlarga individual, qiyosiy va guruhiy tavsiflar berish vazifasi umumiy o'rta ta'limning 5-sinfidan boshlanadi. Sinflar yuqorilab borgani sari o'quvchilar tomonidan bajariladigan ishlarning mazmuni bilan birga fikrlar bayonining tizimliligi, mantig'i va mustaqillik darajasi hisobga olinib, baholanadi. Har bir fikrni asoslash uchun asardan keltirilgan misollar va iqtiboslar o'quvchining faollik, ziyraklik va bilimlilik darajasini ko'rsatadi. Asar qahramonlariga tavsif berishda o'quvchidan avval timsolning yetakchi xususiyatlarini ajratib olish talab qilinadi. So'ng uning boshqa timsollar bilan aloqasi, bog'liq tomonlarini ko'rsatish so'raladi. Qahramon tabiatidagi jihatlarning voqealar rivojiga ta'siri, oqibatning sabablari aniqlanadi. Qahramonga xos bo'lgan individual va tipik xususiyatlarni aniqlash, uning xatti-harakatlarini tahlil qilish, berilgan tavsifni matndan misollar keltirib asoslash o'quvchida puxta ishlash ko'nikmasini shakllantiradi.

Yuqori sinf o'quvchilariga timsolni tahlil qilishni uy vazifasi qilib topshirishdan oldin darsda ular bilan birgalikda qahramonning shaxsi, dunyoqarashi, asardagi o'rni aniqlanib, uning hayotga, jamiyatga, odamlarga munosabati belgilab olinadi. Bunday uy vazifalarining darsdagi tahlili har bir o'quvchining aniq o'z xulosasi bilan yakunlanishi kerak. Shundan so'ng berilgan uy vazifalari timsollarning yashirin qirralariga, qahramon xatti-harakati tahliliga, oqibatlarning sabablarini aniqlashga, qahramon tushib qolgan qiyin vaziyatlarning yechimiga, tuyg'ular sharhiga qaratiladi.

Adabiy ta'limda uyda o'qish uchun beriladigan topshiriqlar darslikdagi o'quv materiallari bilan cheklanib qolmasligi kerak.

Uyda o'qish uchun beriladigan asarlar boshlang'ich maktabning 3 – 4-sinf o'quvchisi uchun bir yilda 12 – 14ta kitobni tashkil qiladi. Yuqori sinflarda bir yilda o'qilishi lozim bo'lgan adabiyotlar soni tahminan: 5-sinfda 13 – 15ta, 6-sinfda 15 – 18ta, 7-sinfda 19 – 22ta, 8-sinfda 22 – 25ta, 9-sinfda 25 – 30tagacha taklif etiladi. Bu raqamlar sirasiga darslikda parcha berilgan asarlarni ham kiritish mumkin. O'qituvchi taxminan bir oyda ikki marta sinfdan tashqari o'qilgan asarlar ustida ishlash uchun (ayrim asarlarni o'rganishdan chegirilgan soatlar hisobidan) vaqt topa bilishi kerak. Bunday darslarda o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida asarlarni tahlil qiladilar, ularga taqriz beradilar, munosabat bildiradilar va asarlar haqidagi fikrlarini uning matniga tayanib asoslaydilar. Bunday darslarga ota-onalarni ham taklif qilish katta samara beradi. O'qituvchi sinfdan tashqari o'qish uchun darslikda parcha berilgan asarlarni to'liq o'qishni tavsiya etishi, ayrim qo'shimcha asarlardan boblar o'qib o'quvchilarni qiziqtirib olishi va shu asnoda ularni uyda o'qishga berishi mumkin.

Asar matni ustida ishlash uchun beriladigan uy vazifalari. Insonning fe'lu atvorini zo'rlik bilan o'zgartirish mumkin emas. Odamlar tomonidan yaratilgan qoidalar, tartiblar, qonunlar insonning tabiiy xususiyatlariga mos tushsagina ular tarbiyalanuvchiga «yuqishi» mumkin. Shundoq ekan, o'quvchini maktabning tartib-qoidalariga emas, ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchiga moslashtirish kerak. Ya'ni, darslar, uy vazifalari ta'limning har bosqichida har bir o'quvchi qobiliyati, iqtidori, qiziqish va imkoniyatlariga asoslangan holda, imkon qadar individuallashtirilgan tarzda amalga oshirilishi lozim. O'quvchining intensiv rivojlanishini nazarda tutgan holda unga adabiy ta'limning barcha bosqichida, har darsda uyda ishlash uchun topshiriqlar berilishi, bola uyda har kuni sinfdagidek ishlashi kerak. Uy ishlarining qiyinlarini osonlari bilan va aksincha, almashtirib turish muhim ahamiyat kasb etadi. Tinimsiz qiyin topshiriqlarni berish o'quvchilarni zo'riqtirgani singari, uzluksiz oson vazifalar ham ularni uy ishlariga yengil qarashga o'rgatib qo'yadi. Uy vazifalarini bajarish uchun ajratiladigan vaqt ta'limning har bosqichida o'quvchining yoshi, ruhiy va jismoniy xususiyatlari hamda imkoniyatlariga asoslangan holda aniqlanadi.

Uyga beriladigan topshiriqlarning umumiy hajmi, turli shakllarda, barcha o'quv fanlari misolida umumiy tarzda: boshlang'ich

sinflarning quyi bosqichlarida taxminan yarim soatgacha, yuqori bosqichlarida 40 – 45 daqiqa; 5-sinflarda 1 soat – 1soat 15 daqiqa atrofida; 6 – 7-sinflarda 1soat 15 daqiqadan 1,5 soatgacha; 8 – 9-sinflarda 1,5 soatdan 2 soatgacha bo'lmog'i nazarda tutiladi. Bunday vaqt oralig'iga mo'ljallangan uy ishlari maktabdagi barcha o'quv fanlari bo'yicha og'zaki bajariladigan ishlar, o'qish uchun topshiriqlar hamda yozma ishlar bilan almashtirib turiladi.

Adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichida o'qilgan asarlar yuzasidan uy vazifasi sifatida:

- sinfda o'tilgan mavzuni uyda qayta o'qish;
- o'qiganlarining rejasini tuzish va reja asosida qayta ijodiy hikoyalash;
- asar yuzasidan uning matnini takrorlashga emas, mustaqil mulohaza yuritib, o'z fikrini aytishga undovchi mantiqli savollar tuzish va ularga javob berish;
- sinfdan tashqari o'qiladigan asarlar ustida ishlash uchun topshiriqlar berish;
- mustaqil ishlar;
- lug'at bilan ishlash;
- yozma va og'zaki insho;
- matnni bo'laklarga ajratish va ularning mazmuniga mos sarlavha topish;
- asar matni qismlari bo'yicha sarlavhalar tavsiya etib, mavjud matnni shu sarlavhalarga mos tarzda bo'laklarga bo'lishni talab qilish;
- har bir bo'lakning rejasini tuzish va shu reja asosida gapirishga tayyorlanish;
- ertak, topishmoq, she'r, tush va hikoyalar to'qish;
- asarlar matni yuzasidan tayyorlangan suratlar ustida ishlash;
- matn yuzasidan berilgan savol-topshiriqlar bo'yicha og'zaki va yozma ishlar berish mumkin.

Bunday topshiriqlarni sinfda va uyda almashtirib bajarish ham o'quvchining tafakkuri hamda faoliyati mustaqilligini ta'minlaydi. Ma'naviyatini boyitadi.

Uyga yozma ishlar berilgan kunlarda og'zaki topshiriq yoki o'qish uchun vazifalar berilmaydi. Adabiyotdan uy vazifalari berishda o'quvchilarning intellektual imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ularning boshqa o'quv fanlari bo'yicha yuklamalari bilan

ham hisoblashish talab qilinadi. Adabiyot darslarini boshqa hamma o'quv fanlaridan ustun qo'ygan, faqat o'z sohasi bo'yicha barcha o'quvchilarni ko'proq ishlatishni niyat qilgan o'qituvchi qattiq adashadi. Sinfdagi badiiy so'zga qiziqishi va iqtidori bor o'quvchilarga ularning qiziqishlarini qondiradigan, ehtiyojlarini to'yintiradigan topshiriqlarni ko'proq berish mumkin. Qolganlarga dastur talablari asosida bilim berish va DTS talablari doirasida bilimlarini nazorat qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yod olish uchun beriladigan uy vazifalarining nomi va soni adabiyot dasturida va darsliklarda aniq ko'rsatilgan. Pedagogika ilmida bir darsda yod olish uchun beriladigan uy vazifalari 1-sinfda to'rtdan sakkiz qatorgacha; 2-sinfda sakkizdan o'ntagacha; 3 – 4-sinflarda 16 satrgacha; 5-sinfda 16 – 18; 6-sinfda 20 – 22; 7-sinfda 22 – 24; 8-sinfda 24 – 26; 9-sinfda 28 – 30 misra atrofida bo'lishi tavsiya etilgan. Biror asarning to'liq matni yoki asardan parcha yod olishni uy vazifasi sifatida topshirishdan avval uning mazmuni o'quvchilar tomonidan yaxshilab tushunib olinishiga erishiladi. Asarni yod olishdan oldin u darsda sharhlab o'rganilishi, she'r matni o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi shart. Asarning yoddan, ifodali o'qilishi darajasi uning qanchalik anglashilganligini ko'rsatadi. Adabiy ta'lim davlat standarti talabi bo'yicha yod olinishi lozim bo'lgan asarlarni barcha o'quvchilar yod olishlari shart. Lekin dasturda ham o'quvchilar yodlashlari uchun ma'lum miqdorda qo'shimcha o'quv materiallari taqdim etilgan. Ularni yod bilish darsliklardagi she'rlar yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ustida ishlashni osonlashtiradi. Dasturda va darslikda yod olish talab qilingan barcha she'riy asarlarni o'quvchilarning hammasidan birday talab qilish ham unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Bu o'rinda o'quvchilarning xohish-istak va imkoniyatlarini inobatga olish kerak.

Suratlar bilan ishlash bo'yicha uy vazifalari. Boshlang'ich sinflarda asar matni yuzasidan chizilgan suratlar ustida ishlash topshirig'i ko'proq uchraydi. Bunday suratlar o'quvchilarga asar qahramonlarini tiniqroq tasavvur qilishga ko'maklashadi. Lekin bugungi ta'lim amaliyotida, o'qish darslarida rasmlar ustida ishlash juda no'noqlik bilan tashkil etilgan. O'qituvchilar rasmlardagi faqat yuzaki jihatlarni ochishni talab qiladilar. Chunki boshqacha o'qishni o'zlari ham bilmaydilar. Ularga oliy maktabda bu o'rgatilmagan.

Asar matni yuzasidan ishlangan suratlar ustida ishlash o'quvchilar ma'naviy kamolotiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Suratlar bilan ishlash bo'yicha berilgan uy vazifalarida ranglarning o'rni, ularning surat uchun umumiy ahamiyati, o'zaro mutanosibligi, nega aynan shu rangning qo'llanilganligi, suratda yoritilgan narsalarning o'rni, ularning umumiy tasvirga ta'siri bilan bog'liq vazifalar topshiriladi. Sinflar yuqorilab borgan sari suratlar ustida ishlash bilan bog'lab berilgan uy vazifalarida rasmdagi shaxslarning yuz ifodasi, yuzidagi, ko'zlaridagi, turishi yoki holatidagi ifodalar tahliliga, har birini tasvirlashda qo'llangan ranglarga o'quvchilarning e'tibori tortiladi.

Bu o'quvchida rangni his qilish, undan ta'sirlanish, tasvirni, ranglardagi musiqiylikni o'qish mahoratini shakllantiradi. Uy vazifasini bajarishda suratda ifodalangan har bir predmetni ajratish, uning rasmdagi vazifasini izohlash, rasmda tasvirlangan hodisaning boshi yoki oxirini o'ylab topish, hikoyalab berish, kabi topshiriqlar hikoya bayonida fikrdan fikrga o'rinsiz sakrab ketmaslik ko'nikmasini shakllantiradi. Olamni, odamni ranglar ko'magida baholashga o'rgatadi. Qahramonning ko'zlari, yuz ifodasi, holati tahlili o'quvchini suvrat va siyratni farqlashga odatlantiradi.

Savol-topshiriqlar bilan ishlash bo'yicha uy ishlari. Boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi» va yuqori sinflarning «Adabiyot» darsliklarida taqdim etilgan adabiy matnlar ustida ishlash uchun ma'lum savol-topshiriqlar berilgan. Boshlang'ich ta'limning 3 – 4-sinflarida o'quvchilarga uy vazifasi sifatida asar matni yuzasidan beriladigan savol-topshiriqlarning soni to'rttadan oshmasligi kerakligi ma'lum. Darsliklarda taqdim etilgan ayrim savol-topshiriqlar tavsiflashni talab qilsa, ba'zilari umumlashtiruvchi xarakter kasb etadi. Ayrim savollar avval o'zlashtirilgan bilimlarni eslashga ehtiyoj uyg'otsa, boshqasi har tomonlama o'ylashni va tahlilni talab qiladi. Yana bir xil savol uchun darslikdagi ma'lumotning o'zi kifoya qilsa, o'zgasiga javob berish uchun yordamchi manbalarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Darsliklardagi asar matni yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarga uyda javob tayyorlashda o'quvchilar ko'pincha umumiy qonuniyatni to'g'ri topadilar, biroq buni o'zlari asardan misollar keltirib asoslab berishga qiynaladilar. Ulardan nega shundayligini tushuntirish yoki aytganlarini isbotlash talab qilinganda, mazkur

holatga tegishli ko'pgina faktlarni bilsalar ham, o'zlarini yo'qotib qo'yadilar. Gap shundaki, javob beradigan o'quvchi o'zi bilgan dalillarni, bilimlarni yangi tizimga, o'qituvchi tomonidan belgilangan, uning savoli talab qilayotgan yangi yo'nalishga solishi kerak bo'ladi. Dastlab o'quvchini aynan shu narsa qiynaydi. Keyinchalik, faktlar aniqlanib, topshiriq aqliy imkoniyati darajasidan uncha uzoq emasligi ma'lum bo'lgach, tafakkuri faollashadi.

O'quvchilar faoliyati mustaqilligini uyg'otishga intilgan o'qituvchi uyga beriladigan savol yoki topshiriqni mavzuga moslagan tarzda shakllantiradi. Shuning o'zi tarbiyalanuvchining aqliy faoliyati uchun qulay sharoit yaratadi. O'qituvchi o'quvchini materialni shunchaki qayta bayon qilmay, qarashlarini ma'lum tayanch fikr atrofida umumlashtirishga, undan javob uchun zarurini ajratib olishga, fikrini qolipga tushgan siyqa iboralarda emas, o'z so'zlari bilan bayon qilishga undaydi. Bu o'quvchidan ma'lum hodisa sabablarini tushuntirish, fikrlarini qat'iy ilmiy-mantiqiy asoslarga qurish, voqealarni xolis baholash va kuzatganlarini umumlashtirishni talab qiladi. Uy vazifalarini berish bilan bog'liq bunday vaziyatlarda qo'shimcha savollar juda qo'l keladi. Qo'shimcha savollarning kuchi shundaki, ular avval o'rganilgan bilimlarga tayanganidan o'quvchilar ishini yengillashtiradi. Bu o'rinda avval o'zlashtirilganlarni takrorlash emas, balki o'rganilgan bilimdan yangi yo'nalishda foydalaniladi. Bu o'quvchilarni yangilik qidirishga, noma'lumni aniqlashga yo'naltiradi.

Kalit so'zlar bilan ishlash. Asar matni bilan ishlash topshiriqlari sirasiga kalit so'zlar bilan ishlash vazifasi ham kiradi. O'qituvchi bunday topshiriqlardan uy ishi sifatida ham, dars jarayonida ham foydalanishi mumkin. Bu topshiriqning asosiy xususiyati matndagi kalit so'zlarni ajratib olib, ularning ma'nosi va asarning umumiy mazmunidagi o'rnini aniqlashdan iborat. Kalit so'zlar bilan ishlash bo'yicha uy vazifasi biror qahramon timsolida, biror epizod yoki hodisa misolida ham bo'lishi mumkin. Asar qahramoni shaxsi bilan bog'liq kalit so'zlar ustida ishlash uchun o'quvchi matndan asosiy so'zlarni ajratib oladi. Ularning mohiyatiga kiradi, ma'nosini aniqlaydi. So'ngra bu so'zlarning qahramon shaxsi, fe'l-atvorini ochishdagi o'rni, ahamiyatini belgilaydi. Ularning qo'llanilishiga o'z munosabatini bildiradi, fikrini asoslaydi. Shu asnoda yozuvchining uslubiga, qahramonning shaxsiga baho beradi. O'z ma'naviyati shakllanishida o'zi ishtirok etadi.

Kalit so‘zlar bilan ishlanadigan uy vazifalarini berishda asardagi peyzaj juda qo‘l keladi. Mavzu atrof olam bilan aloqada o‘rganiladi. O‘quvchi tabiat hodisalarini kuzatadi, ko‘rganlarini badiiy ifodalashga urinadi va hk. Qo‘llangan so‘z va iboralardan mavzu uchun muhimlari ajratiladi. Bunday mustaqil izlanishlar o‘quvchining dunyoqarashini kengaytiradi, peyzaj tasviridagi badiiylik va aniqlikni kashf ettiradi. Matnni o‘zlashtirish emotsional, ongli tarzda amalga oshadi. Ular o‘quvchini ko‘ra bilishga, ilg‘ay olishga, anglaganlarini so‘z bilan ifodalashga o‘rgatadi. O‘qituvchilar asarlardagi peyzaj tasviriga ko‘pda e’tibor qilmaydilar. Tabiatdagi go‘zallikni ko‘ra bilish, ko‘rganlarini so‘z bilan ifodalash mahorati har bir adibda o‘ziga xos tarzda shakllangan. Buni o‘quvchi farqlashi va anglashi uchun uni tasvir mohiyatiga kirishga undaydigan uy vazifalari berilishi kerak. Asar matni ustida ishlash bilan bog‘liq bunday uy ishlari ham o‘quvchilarning ma’naviy kamolotini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘quvchilarning uy insholarini tashkil etish. Ma’lumki, bugungi kunda mamlakat oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihonlari testlar asosida amlga oshirilmoqda. Shuning uchun o‘quvchilar, ota-onalar, hatto, ko‘pchilik o‘qituvchilar o‘quvchilarning insho yozishiga e’tiborni susaytirdilar. Insho yozish o‘quvchilarning adabiyot darslaridagi asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi va ular oliy maktabga kirish vositasi emas. Insholar inson tafakkurini charxlash, dunyoqarashini kengaytirish, fikrlarini, qarashlarini qat’iylashtirish va ma’naviyatni shakllantirish omili hisoblanadi. Maktab adabiy ta’limining barcha bosqichida o‘quvchilarga insho yozdirish shart. O‘quvchining fantaziyasi, xayolot olami kattalarnikidan boy va keng. Tarbiyalanuvchining bu imtiyozlaridan uning o‘zi uchun foydalanish kerak. O‘quvchining hayotiy tajribasi kattalarnikiga nisbatan ancha g‘arib, atrof-muhitga munosabati ham sodda va jo‘nroq. O‘quvchini ijodkorlikka yo‘naltirish uning ruhiyatini bezovta qila oladigan, qiziqtiradigan mavzuda yozishga, eng muhimi, tuyg‘ularini, munosabatini so‘z bilan ifodalab berishga qiziqish uyg‘otilganda yengil amalga oshadi.

Bola ko‘pincha yozishga arziydigan salmoqli gapi yo‘qligidan yomon yozadi. Maqsad sinfdagi barcha o‘quvchilarni badiiy ijodkor qilish emas. Muhimi, tarbiyalanuvchida ijodkorlik tuyg‘usi paydo bo‘lsa, darsda o‘rganganlariga munosabat bildirishga odat-

lansa, unda insonlik, shaxslik kurtaklari shakllanadi. O'quvchini faqat o'zi yaxshi bilgan narsasi haqida yozishga o'rgatish kerak. Yaxshi bilmagan, tushunmagan mavzu haqida yozishdan azobli narsa yo'q. Bolaga bunday topshiriq berish unda quruqlik, yuzakilikni tarbiyalash demakdir. O'quvchi shaxsida ijodkorlikni, bezovta, uyg'oq qalbni tarbiyalash uchun, avvalo, unda atrof-muhitga, tabiatga, hayvonot va nabotot olamiga, insonga kuchli qiziqish uyg'otiladi. Bolani o'zi yaxshi bilmaydigan, yaxshi ko'rmagan, qiziqmagan mavzuda yozishga majbur qilmagan ma'qul.

Boshlang'ich sinflar adabiy ta'limida uyga insho yoki bayon yozishga berilsa, o'sha kuni o'quvchi boshqa o'quv fanlari bo'yicha oshiqcha yuklamalardan halos etilishi kerak. Chunki insho va bayon yozish aqliy zo'riqish va ancha vaqtni talab qiladi. Ta'limning yuqori bosqichlarida ham o'quv fanlari muallimlari bir-birlari bilan doimiy aloqa bog'lab turishlari, uy vazifalarini berishda bir-birlari bilan kelishishlari o'quvchining uyga berilgan topshiriqlarni tayyorlashdagi vaqtini nazorat qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, maktabda dars jadvallari ham shundoq tuzilishi kerakki, uy vazifalari bir kunda 3 – 4tadan oshmasligi maqsadga muvofiq keladi. Sinflar yuqorilab borgani sari uy vazifalarining soni oshmay mazmuni chuqurlashadi. Talab doirasi kengayadi. Bundan tashqari rasmlar, kuzatishlar asosida ham insholar yozdirish mumkin. Bunday uy vazifalari ham 30 – 35 daqiqali ishlar bo'lishi kerak.

Dunyo ta'lim tizimidagi barcha jihatlarni ko'r-ko'rona ko'chirish o'rniga ular erishgan yutuqlarning o'zbek o'quvchisi milliy xususiyatlari, ruhiy o'ziga xosligiga mos keladigan tomonlarini o'zlashtirish kerak. Aks holda, chet el pedagogikasidagi tashqi jihatlargina o'zlashtirilib, qilingan harakatlar samarasiz ketadi. Tajriba almashishlar ko'rsatdiki, chet el ta'lim tizimida har qanday o'quv fani bo'yicha esselar yozish yetakchilik qiladi. Ma'lumki, esse – erkin fikrning, mustaqil tafakkurning mahsuli. U – ijod. Adabiyot darslarida insho yozish ham ijod. Ijodning har ikkala turi orasidagi tafovut uncha katta emas.

Adabiyot darslarida tanlangan insho mavzulari o'qituvchi uchun eski, ammo o'quvchilar uchun yangi. O'quvchilarga insholarning o'ylantiradigan, qiynaydigan yoki sevintiradigan tuyg'ularga hamohang mavzularda bo'lishi yoqadi. Masalan, ma'lum shaxs haqidagi insho mavzulari: «O'rtog'imning tavsifi», «Mening do'stim», «Mening ilk muhabbatim», «Mening akam», «Men suy-

gan suyukli»; o'rganilgan asarlar yuzasidan: «Menga yoqqan sahifa», «Hoshimjonga munosabatim», «A. Oripov asarlaridan olgan taassurotlarim», «O'. Hoshimov ijodining qaysi tomonlarini qadrlayman va yaxshi ko'raman» va hk. mavzular istisnosiz ijodiy tafakkurni, tom ma'noda mustaqil fikrlashni talab qiladi. O'quvchining erkin va mustaqil mulohazasiga asoslanadigan bunday uy insholari o'quv yilining boshida, badiiy asar tahliliga bir oz o'rganilgandan keyin, o'quv yili o'rtalarida va oxirida olish bolalarning mustaqil fikrlashini o'stirishga xizmat qiladi. O'quvchilardagi fikr mustaqilligining o'sishini nazorat qilishga imkon beradi.

Xullas, adabiy ta'limning har bosqichida turfa shakllarda uy vazifalari berish o'quvchining faoliyatidagi mustaqilligini oshirish garovidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Butun adabiy ta'lim va mazkur o'quv qo'llanma mazmunan asoslangan: «*O'quvchi ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan tafakkur va faoliyatdagi mustaqillik*» degan tushunchaning mohiyatiga kiring. Shu vaqtgacha o'rganganlaringizga asoslanib bu g'oyani tahlilga torting. Qarashlaringizni asoslang.

2. Matnda shunday fikr bor: «*Uy vazifalari bajarilishidagi eng muhim shart unda dars va darslikdagi haqiqatlarning takrorlanmaslik kerakligidir*». Siz buni qanday tushunasiz? Butun maktab hayotingizda ham, o'rta maxsus ta'limi davrida ham, hatto oliy ta'limdagi faoliyatingizda ham uy vazifalarini bajarishingiz shunday qarashga asoslanganmi, yo'qmi? Fikringizni dalillang. Qolaversa, nima deb o'ylaysiz, bunday uy vazifalarini qanday tashkil etish mumkin? Shu haqda ham o'ylab ko'ring.

3. Mavzu mazmunidan uy vazifasining zimmasiga ortiladigan mas'uliyat bilan bog'liq fikrlarni alohida ko'chirib yozing. Ularning mohiyatiga kiring, tahlilga torting, munosabat bildiring.

4. O'quvchilarning uy vazifalarini qanday tashkil etish borasidagi jamiki fikrlarni alohida ko'chirib yozing. Ularni o'rganing va tahlilga torting. Munosabatingizni o'rtoqlashing.

5. Uy vazifasini so'rash bilan bog'liq quyidagi fikrga diqqat qiling: «*Har safar, uy vazifasini so'rashda o'quvchilarning oldiga taqqoslash va umumlashtirishga undash uchun qo'yilgan savollar ularning aqlini zo'riqtiradi*». Sizningcha, o'quvchini «*taqqoslash va*

*umumlashtirishga undash»*ga yo'naltiradigan savol va topshiriqlar qanday bo'ladi? Qarashlaringizni biror badiiy asar misolida dalillang.

6. Uy vazifasini so'rash bilan bog'liq jamiki fikrlarni ajrating. Ularni izohlang. Munosabat bildiring.

7. «*O'qituvchi qanchalik bilimdon, saviyasi ne qadar baland bo'lsa, tarbiyalagan o'quvchilarini ham o'zining darajasida yuqorilatib boraveradi*» tarzidagi hukm-xulosaga diqqat qiling. Mamlakatning, millatning ertasi sizning shaxsingiz, mahoratingiz bilan ne qadar bog'liq ekani haqida o'ylab ko'ring. Qanoatlaringizni ovoz chiqarib e'tirof qiling, agar bunga jur'atingiz yetmasa, adabiyot daftaringizga yozib qo'ying. Amaliy faoliyatingizda kerak bo'ladi.

8. O'quvchilarga uy vazifalari berish borasida o'qituvchilarga xos bo'lgan umumiy illatlarni ajrating. Ularni bartaraf qilish yo'llarini tavsiya eting. Mazkur fojea-muammoni birgalikda muhokamaga torting.

9. O'quvchida siz o'qituvchi sifatida shakllantirishingiz lozim bo'lgan «shaxslik sifatlar» haqida o'ylab ko'ring. Ularni, nommanom sanang va qayd eting. Sanalgan fazilatlarning o'z «men»ingizda qanchalik mavjudligi haqida o'qituvchilik mas'uliyati bilan fikr yuriting.

10. O'quvchilarga uyda o'qish uchun beriladigan vazifalarning alohida xususiyatlarini ajrating va muhokamaga torting. Muhim va nomuhimlarini belgilang. Munosabat bildiring.

11. Adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichida o'qilgan asarlar yuzasidan berilaigan uy vazifalarining qaysi biridan yuqori sinflarda ham foydalanish mumkin deb o'ylaysiz? Fikringizni nimlar bilan asoslaysiz?

12. Suratlar bilan ishlash borasidagi uy vazifalariga qo'yiladigan talablarga diqqat qiling. O'quvchilarga bunday topshiriqlar berish uchun o'zingiz suratlarni o'qish borasida ma'lum bilimga ega bo'lishingiz kerakligini ta'kidlash shartmasdir!? O'qituvchingizga metodika darslarida suratlar bilan ishlash mashg'ulotlarini taklif qiling. Birgalikda o'zingizda tasviriy san'at namunalarini o'qish ko'nikmasini shakllantirib boring.

13. Istalgan mavzuda uy inshosi yozing. O'rtoqlaringizning inshosini bir o'qituvchi sifatida tekshiring. Xulosalaringizni, xato va kamchiliklarni muhokama qiling.

YOZUVCHI TARJIMAI HOLINING BERILISHIGA XOS XUSUSIYATLAR

Reja:

1. Tarjimai hollarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Adib tarjimai holi mazmuni.
3. Tarjimai hollarni o'rganishning ma'rifiy ahamiyati.
4. Tarjimai hollarni o'rganishda ilg'or metodlar, vositalar, usullar.

Yozuvchi va shoirlarning asarlarida har bir tarixiy davr ruhi, xalqning turmush tarzi, shu davrga xos ijtimoiy munosabatlar ma'naviy boyliklar sifatida kitobxonlar qalbiga yetib boradi, u yerda puxta o'rnashib, muhrlanib qoladi, o'z tarbiyaviy ta'sirini ko'rsatib turadi. Ravshanki, biografik ma'lumotlar o'z mazmuni bilan yoshlarni milliy ma'naviyatni anglash, his etish ruhida tarbiyalashda o'ziga xos o'rin tutadi.

Ma'rifiy va ma'naviy ozuqa berishga da'vat etilgan ijodkor tarjimai holi qanday mazmunda bo'lishi kerakligini belgilab olish o'ta mas'uliyatli muammodir. Buning zarurligini «Adabiyot» darsliklaridagi quruq faktlarni qalashtirish mazmunidagi biografik ma'lumotlarning hissiz qabul qilinib kelinganligidan ham bilish mumkin.

Adabiyot o'qitish metodikasida tarjimai hollarni o'rganish xususida A. Zunnunov, R. Usmonov, Q. Yo'ldoshev, Ye. D. Pristupa, V. T. Maransman va boshqa metodist-olimlar so'z yuritganlar, biografik ma'lumotlar mazmuni qanday bo'lishi kerakligi haqida ba'zan yo'l-yo'lakay, ba'zan maxsus to'xtalib o'tganlar.

Metodik adabiyotlarda biografik ma'lumotlar haqida bayon etilgan tavsiyalarni umumlashtirib, tarjimai hol mazmuni quyidagi unsurlardan iborat bo'lishi ta'kidlanadi:

– adibning bolalik chog'lari va o'sib ulg'ayishi;
– san'atkorning ijod yo'li;
– yozuvchi yoki shoirning ijodiy faoliyati va badiiy mahorati;
– asarlaridan parchalar;
– dasturda tavsiya etilgan asarning yaratilish tarixi;
– ijodkorning jamiyatda tutgan mavqei, xizmatlari;
– so'z ustasi haqida uning zamondoshlari fikri va hk.

Tarjimai holning eng xilma-xil mazmun va hajmga ega bo'lgan qismi yozuvchi yoki shoirning yoshligi haqidagi ma'lumotlardir. Bu yerda nimalar aks etishi kerakligi to'g'risida metodik adabiyotlarda turlicha tavsiyalar beriladi. Mazkur tavsiyalarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, biografik ma'lumotda san'atkorning o'sib ulg'ayishi, kamol topishi, komil inson bo'lib yetishuvi, ichki dunyosi, ruhiy olami, bu olamning boyligi haqida hikoya qilinishi maqsadga muvofiq. Maktab «Adabiyot» darsliklarida bu masala yuqoridagi talab darajasida hal etilmay kelinyapti. Ayrim tarjimai hollarda adibning bolaligi 3 – 4 gap bilan aytib o'tildi. Bunda uning qaysi maktabda qanday o'qigani, nimalarga ko'proq qiziqqani, necha yoshidan she'r yoza boshlagani ma'lum qilinadi.

Metodik adabiyotlarda adib hayotidagi muhim voqealar (ko'pincha bir-ikki voqea) aksariyat hollarda uning shaxsi qanday kamol topayotganini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatish maqsadini ko'zda tutadi deb ta'kidlanadi[123]. Bundan bilish mumkinki, adiblarning tarjimai holidagi bu kabi ma'lumotlar ma'lum darajada tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Bular yozuvchi ma'naviyatining shakllanish yo'li, bosqichlari, tarkibini namoyish etadi.

Biografik ma'lumotlar, ayrim metodistlarning ta'kidlashlariga ko'ra, adibning shaxsi, ichki dunyosi va ruhiy olami, ma'naviy e'tiqodi va izlanishlarini qamrab olishi kerak[124]. Bizningcha, e'tiqod va izlanishlar haqidagi gaplarni san'atkorning yoshlik yillari va o'sib ulg'ayishi bitiladigan qismda emas, uning ijod yo'li yoritiladigan joyda berilgani ma'qul.

«Adabiyot» darsliklarini kuzatish shuni ko'rsatdiki, adibning bolaligi, o'sib ulg'ayish davri juda qisqa yoritiladi va bundan uning shaxsi, ichki olami, ruhiyati va ideallarini bilib olish qiyin. Adibning bolaligida yoki o'quvchiligi paytida taqdirining belgilanishiga sabab bo'lgan hodisalar bayoni o'quvchi shaxsining shakllanishiga u yoki bu darajada o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Masalan, Pirimqul Qodirovning tarjimai holidan quyidagi o'rinni ko'rsatish joiz:

«*Maktabda men a'lochilar qatorida yurardim. Bir yilda ikki sinfni bitirib, uchinchiga ko'chirilgan edim. Oltinchi sinfda meni*

[123] Zunnunov A. O'zbek maktablarida adabiyot o'qitish metodikasi tarixidan ocherklar. – T.: «O'qituvchi», 1980.191 b.

[124] Маранцман В. Г. Биография писателя в системе эстетического васпитания школьников. – Москва: «Просвещение», 1965. – С.75.

Toshkentga sayohat qilish yo'llanmasi bilan mukofotlashdi. Lekin ma'lum joylar «otasi boy bo'lgan» deb, mukofotni bekor qilishibdi. Shunda Daminov degan jo'g'rofiya o'qituvchimiz: «Axir, otasi hozir kolxozchi-ku!» – deb kuyunib yurgani, lekin uning so'zi o'tmagani, meni sayohatdan mahrum qilishgani hech esimdan chiqmaydi»[125].

Adibning bosib o'tgan yo'li, ijodiy faoliyati biografik ma'lumotda o'ziga xos o'rin tutib, uning shaxsi, ichki dunyosi, ruhiy olami, qarashlari, ma'naviy e'tiqodi qay tarzda shakllanganidan tortib badiiy mahoratini egallashigacha bo'lgan hayot yo'li o'z aksini topadi. O'quvchi so'z ustasining kimligini, orzu-o'ylarini, intilishlarini tarjimai holning shu qismidan ko'proq bilib oladi. Demak, bu yerda beriladigan ma'lumotlarning yoshlar uchun ma'rifiy ahamiyati katta. Tarjimai holning shu qismi orqali tarixiy davr bilan tanishish ham yuz beradi.

R. Usmonovning fikricha, tarjimai holda san'atkorning ijodiy takomiliga ta'sir etgan voqea va hodisalar bayoni ham aks etishi kerak. Masalan: «*To'rt yil davomida Istambul dorilfununida tahsil olgan Fitrat taqdirida Turkiya hayoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yillar Fitratning siyosiy va davlatchilik qarashlarida, dunyoqarashi, san'atkorlik mahorati shakllanishida yo'naltiruvchi ahamiyat kasb etdi*»[126].

Q. Yo'ldoshev 7-sinf uchun yozilgan «Adabiyot» darslik-majmuasiga yozgan metodik qo'llanmasida[127] adiblarning tarjimai hollarini yoritishda shu vaqtgacha qaror topgan qoliplarga rioya etmay, bolalarning tafakkuriga, hissiyotiga ta'sir qiladigan, ularni loqaydlikdan chiqaradigan ma'lumotlarni berish kerakligini eslatadi.

R. Usmonov, Ye. D. Pristupa, V. G. Maransman va boshqa bir qatori metodist-olimlar o'quvchi tarjimai hol orqali so'z ustasining bosib o'tgan hayot yo'lini o'rganish barobarida uning badiiy mahorati, bu mahoratning o'ziga xosligi, badiiy kashfiyotlarini bilib olishi kerak degan fikrni ilgari suradilar.

---

[125] Karimov N., Nazarov B., Normatov U. XX asr o'zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. – T.: «O'qituvchi», 1995, 295 b.

[126] Usmonov R. Yuqori sinflarda yozuvchi biografiyasini o'rganish. – T.: «O'qituvchi», 1969. 31-bet.

[127] Yo'ldoshev Q. O'qituvchi kitobi: Metodik qo'llanma. T.:O'qituvchi, 1997. 11 – 12-b.

«Adabiyot o'qitish metodikasi» nomli qo'llanmada yuqori sinflarda yozuvchi uslubini o'rganishga jiddiy e'tibor qaratish zarurligi uqtirilgan. «*Uslub yozuvchining ijodiga singib ketgan bo'ladi. Uni ijodining ruhi, har bir asaridan anqib turadigan xushbo'y hid deyish mumkin. Yozuvchining hayotga munosabatidagi, xarakter yaratishdagi, tasviriy vositalaridagi, fikrlash yo'sinidagi, hatto biografiyasi va shaxsiyatidagi o'ziga xosliklar hammasi birikib, uning uslubini vujudga keltiradi. Biroq uslub mana shunday murakkab hodisa bo'lsa ham, ijodning bir sohasi borki, unda uslub birinchi qarashdayoq ko'zga yarq etib tashlanib turadi. Bu yozuvchining tili. Tilda yozuvchining mahorati ham, estetik prinsiplari ham, hayot ranglarini payqay olishi ham, nozik farqlarni his etish qobiliyati ham aniq ko'rinadi*»[128].

Yozuvchi yoki shoir ma'lum janrga asos soladi yoki biror janrni rivojlantiradi, yangicha yo'nalish, oqim ixtiro qiladi yoki ko'pincha mutlaqo yangi badiiy obrazlarni yoxud yangicha uslubni yaratadi. Tarjimai holda bu masala ham tilga olingani maqsadga muvofiqdir. Umuman, tarjimai holni o'rganish jarayonida yozuvchining ma'naviy olamiga, ijodiy faoliyatiga alohida ahamiyat berilsa, ta'lim va tarbiya vazifalari muvaffaqiyatli suratda hal etiladi. Badiiy asardan olingan parchalar ham o'quvchini tarjimai holi o'rganilayotgan san'atkorning yashab ijod etgan davri bilan tanishtirishda, uning ma'naviy qiyofasini ochib berishda o'qituvchi uchun ko'rsatmali qurolning eng ta'sirchan va eng samarali turi sifatida xizmat qiladi.

Yozuvchining ijodiy kamolot sari bosib o'tgan yo'li, ijodiy faoliyati biografik ma'lumotda o'ziga xos o'rin tutib, uning shaxsi, ichki dunyosi, ruhiy olami, qarashlari, ma'naviy e'tiqodi tarjimai holning shu qismida o'z aksini to'liqroq topadi. Tarjimai holda yozuvchining navbatdagi darsda yoki darslardan birida o'rganilajak dasturiy asarining yaratilish tarixi shu asarning mazmunini tushunishga, o'quvchilarni bunga ruhiy jihatdan tayyorlashga yordam beradi. Mazkur yordam asarning yozilishiga turtki bo'lgan narsa, voqea-hodisa bayonidan, tarixiy-adabiy davr sharhidan, yozuvchining asar ustida olib borgan ishlari haqidagi ma'lumotdan, za-

[128] Yo'ldoshev Q ., Madaev O., Abdurazzoqov. A. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: «O'qituvchi», 1994. 92 b.

mondoshlari kitobni qanday kutib olgani to'g'risidagi qaydlardan iborat bo'lishi mumkin. Shuningdek, bu qismda asarga singdirilgan g'oyaviy fikrlar, asarning keyingi davrlar, kelgusi avlod uchun qanchalik ahamiyatli ekanligi bayon etilishi mumkin[129].

«*Asarning yaratilish tarixi bilan mufassal tanishish o'quvchilarni tarixiy sharoitga olib kirish, davrdagi ijtimoiy vaziyatni ko'rsatish, yozuvchi tanlagan pozitsiyaga e'tiborni qaratish imkonini beradi*»[130].Masalan, Oybekning «Qutlug' qon» romani Stalinning sho'ro davridagi «Chorizm – xalqlar turmasi edi» degan so'zlariga javoban yozilgan. Adib chorizmning qahri ayniqsa kuchaygan bir paytdagi o'zbek xalqi hayotiga murojaat etadi. Bu, shubhasiz, 1916-yil qo'zg'oloni O'rta Osiyo bo'ylab gurillab yongan tarixiy bir davr edi. Oybek bu mavzuga kirishar ekan, o'zbek xalqining, bir tomondan, ikki yoqlama zulm ostida yashagani, ikkinchi tomondan, shu zulmning hadsizligi tufayli siyosiy-ijtimoiy ongi tezroq uyg'onganini ko'rsatib berishni o'ziga maqsad qilib oldi[131].

Yozuvchi biografiyasini o'rganishda adib haqidagi ma'lumotlardan, qiziqarli hayotiy voqealardan foydalanish o'quvchilarda uning asarlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Masalan, A. Qahhor biografiyasini o'tishda Kibriyo Qahhorovaning «Chorak asr hamnafas» kitobidan olingan parchalar o'quvchilarni juda qiziqtiradi. Yoki adib «Hikmatlar»idagi ayrim fikrlar yozuvchiga bo'lgan hurmat-e'tiborni yana ham oshiradi.

Adibning el-yurt oldidagi xizmatlari, jamiyatda tutgan mavqei bajargan davlat ishlari, jamoat ishlari va boshqalar haqidagi fikrlarda o'z ifodasini topadi. Ayrim tarjimai hollarda san'atkorning ijod yo'li mehnat faoliyatiga qo'shib bayon etiladi. Hamza Hakimzoda Niyoziyning tarjimai holi shu tarzda, adibning o'z tilidan yoritilgan[132]. Bunda ijodiy faoliyatdan ko'ra ko'proq mehnat faoliyati

---

[129] Usmonov R. K. Yuqori sinflarda yozuvchi biografiyasini o'rganish. – T.: «O'qituvchi», 1969. 17-b.

[130] Приступа Е. Д. Особенности изучение монографических тем в старших классах национальной школы. Автореф. дис. .. канд. пед. наук. – М., 1985.

[131] Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B., Normatov U., Sharafiddinov O. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. T.: O'qituvchi, 1999, – 206 b.

[132] Karimov N., Nazarov B., Normatov U. XX asr o'zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 1995, 159-b.

haqida so‘z yuritilgan. Bu jihatdan, ayniqsa, zamondosh shoirlar haqidagi ma’lumotlar muhimdir. O‘tkir Hoshimov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov singari zamondosh adiblarning ijtimoiy mavqei har qanday o‘quvchini qiziqtiradi. Masalan, Abdulla Oripovning O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisi bo‘lgani, O‘zbekiston Qahramoni ekanligini bilish ularda maroq va havas uyg‘otadi.

Ijodkor va uning asarlari to‘g‘risidagi fikrlar tarjimai holning yakunlovchi muhim bir qismi sanalib, bular ham adibning jamiyatda va adabiyotda tutgan mavqeini ko‘rsatish shakllaridan biri hisoblanadi. Bunda yozuvchi yoki shoirning faoliyat davrlari, yaratgan asari haqida ilmiy maqolalardan ko‘chirmalar berish, zamondoshlarining xotiralaridan lavhalar keltirish, adibning buyukligini, o‘ziga xosligini, uslubini, asarlarining jahon adabiyotida tutgan o‘rni, estetik qimmatiga baho beriladi. Masalan, A. Qodiriy jahonda oltinchi romanchilik maktabini yaratganini aytish alohida ahamiyat kasb etadi.

Yozuvchining buyukligini, adabiyot sohasidagi xizmatlari, jamiyatda tutgan mavqei, milliy ma’naviyatga qo‘shgan hissasi, chinakam so‘z ustasi ekanligini o‘quvchilarga yetkazish zamirida bir tomondan, ma’rifiy maqsadlar yotsa, ikkinchi tomondan, o‘rganiladigan asarga ijobiy munosabatni shakllantirish yotadi. So‘z ustasining ijtimoiy mavqei, badiiy mahorati haqida chiqariladigan xulosa uchun uning o‘zi to‘g‘risida aytganlari bilan bir qatorda boshqa atoqli kishilarning fikrlari muhim rol o‘ynaydi. Bu kabi vositalar san’atkorning, adibning boshqalarga o‘xshamaydigan qiyofasi va uslubi haqida o‘quvchida yaqqol tasavvur uyg‘otish uchun xizmat qilishi kerak. Zero, A. Oripovning O‘zbekistonni sevishi H. Olimjonning sevishiga o‘xshamaydi; Usmon Nosirning yurt tabiatiga maftunligi Cho‘lpon lirikasidagi tabiat tasvirlaridan tamoman farq qiladi. Har bir ijodkorning olam go‘zalliklarini ko‘rishi, his qilishi, tasvirlashi o‘ziga xos. Masalan, A. Qahhor hayoti va ijodi haqidagi monografik mavzuni yuqori sinfda yoritishda adib shaxsiga oid halollik, rostgo‘ylik, illatlarga murosasizlik kabi xususiyatlarning ijodida aks etish darajasini o‘rganish qiziqarli, albatta. Bu o‘rinda «O‘tmishdan ertaklar» qissasining rus tilida nashr etilishi munosabati bilan tarjimonlik qilgan K. Simonovning «Drujba narodov» jurnalining 1968-yil 10-sonidagi so‘z boshisidan ko‘chirma keltirish mumkin: «*Men Abdulla Qahhor bilan Toshkentda yonma-yon turib ishlagan chog‘larimni eslab, uning asarlarini rus*

tiliga ag'darganimdan, undan saboq olganimdan o'zimni behad baxtiyor hisoblayman. Bundan tashqari, o'sha yillar shunisi bilan esda qoladiki, men shu bahonada Abdulla Qahhordek oqilu dono, hozirjavob, bir so'zli, hatto tili hiyla achchiq, ayni zamonda bag'ri keng, odamshavanda inson bilan do'stlashdim...»

Adibning umr yo'ldoshi Kibriyo Qahhorova u haqda: «*Biror yozuvchi yoki shoir o'zbek tilining nazokatini buzsa, ming yaqin, jonajon do'sti bo'lsa ham uni ayab o'tirmasdilar. Abdulla Qahhor faqat o'zigagina emas, hatto tengqurlari, qalamkash do'stlariga nisbatan ham talabchan edilar. Eng avvalo, o'zlari yozadigan har bir so'zni fikr tarozusida obdon o'lchardilar*»[133], – deb yozgan edi.

Alohida e'tibor berish lozimki, muayyan adib haqida turli mashhur kishilar aytgan fikrlar o'quvchi ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. S. Zaligin: «*Buyuk odamlar bizning ma'naviy olamimizga uzluksiz ta'sir o'tkazib turadi*», – degan edi[134]. Mashhur kishilar, taniqli shaxslar, ayniqsa, yirik olimlar va yozuvchilar o'quvchi yoshlar uchun hamma vaqt namuna maktabi bo'lib kelgan. Bunda, ayniqsa o'quvchilar uchun o'z millatdoshlarining fikrlari kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan A. Qahhor haqida adabiyotshunos O. Sharafiddinov, M. Qo'shchanov, Leonid Lench, Konstantin Simonovlarning fikrlarini keltirish o'rinli bo'ladi. Bu o'quvchilar uchun tasdiqlovchi omil vazifasini o'taydi.

Bundan tashqari, muayyan san'atkorga daxldor turli ilmiy va badiiy asarlardan qaydlar tarjimai holni yana ham boyitadi. Ijodkor faoliyatining davrlari haqida, u yaratgan asarlar to'g'risida beriladigan ma'lumotda xilma-xil manbalardan ko'chirmalar keltiriladi, ayrim parchalar aks ettiriladi, zamondoshlari xotiralaridan lavhalar, adabiy tanqidchilar fikrlaridan misollar beriladi, adibning buyukligi, o'ziga xosligi, asarlarining jahon adabiyotida tutgan o'rni, estetik qimmati yoritiladi.

V. G. Maransmanning adib biografiyasi bilan uning ijodiga beriladigan sharh oldinma-keyin emas, balki qo'shib bayon etilishi kerak degan fikri e'tiborga molikdir. Chunki olimning uqtirishicha, yozuvchi biografiyasini o'rganishdagi estetik vazifa san'atkor

---

[133] Sharafiddinov O. Birinchi mo'jiza. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. 282-b.

[134] Залыгин С. Культура и личность // Собеседник: Литературно-критический ежегодник. – М., 1987. – Вып. 8. – С. 6.

tomonidan san'at asarida hayot qanday mujassamlashtirilganini ko'rishdan iboratdir. Maktabda yozuvchining hayoti haqidagi gapni ijodini o'rganishdan ajratib qo'yganda asaridan keltirilgan parcha tushunarsiz bo'lib qoladi. V. G. Maransmanning fikricha, san'atkorning hayoti bilan ijodini ayrim-ayrim bo'lib o'rganish o'quvchilar ongida san'atning hayotdan uzib qo'yilishiga olib keladi. Basharti, biografiyasi avval, ijodi keyin joylashtirilsa, birinchisi mazmunsiz bo'lib qoladi, chunki undan san'atkorning hayot ma'nisi, baxti va tashvishlarini tashkil etuvchi zamin chiqarib tashlangan bo'ladi. Yozuvchining hayoti haqidagi gaplar faktlar to'plami va sanalar ro'yxati bilan almashtirib qo'yiladi yoki hayotni maishiy turmushga olib borib taqab qo'yadigan biografizm tiklanadi. «*Maktabda yozuvchi biografiyasini o'rganish jaqat ma'rifiy-axloqiygina emas, balki estetik maqsadlar uchun ham zarur. Rassom (san'atkor) ko'rganlarini o'z idrok qirrasi orqali o'tkazadi. Muallif shaxsining ana shu qirralarini ko'rmasdan turib, asarni tushunish qiyin. Tomoshabin, tinglovchi, kitobxon badiiy asardan uning oldiga zamon, odamlar yuragi qo'ygan murakkab savollarga javob qidiradi. San'atkor xohlasa-xohlamasa, o'z suhbatdoshining savollariga javob qaytaradi. Agar o'quvchi darsda san'atkorning ichki olami bilan tanishsa, ovozining betakrorligini anglab yetsa, yozuvchi bilan so'zlashuv behad chuqur, hayajonli va to'g'ri bo'ladi. Mutlaqo notanish shaxs bilan suhbatlashish mushkul, shuning uchun biografik ma'lumot badiiy asar tahlilida tabiiy va zaruriy tayanch bo'lib qoladi*»[135].

Adibning hayoti va ijodiy faoliyatini darsliklarda beriladigan tarjimai hollar yordamida o'rganish ta'lim jarayonini to'liq qamrab olmaslikdan iborat bir yoqlamalilikka sabab bo'ladi. Ayrim ma'lumotlarni eshitish mashqlari sifatida taqdim etish, ba'zilarini ma'ruza sifatida o'quvchilarga yetkazish (yozuvchi yoki shoirning tug'ilgan kuni munosabati bilan tashkil etiladigan adabiy kechalar dasturiga kiritiladi, devoriy gazetalarda beriladi), kinoko'rsatuv, diafilm, videofilm va boshqa materiallardan foydalanish yo'li bilan ham o'rganish mumkin. Bular biografik ma'lumotlar mazmunini kengaytiradi.

R. Usmonovning ta'kidlashicha: «*O'quvchilar yozuvchi biografiyasini o'rganish orqali san'atkorning ijodiy takomiliga ta'sir*

[135] Маранцман В. Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников. – Москва: «Просвещение», 1965. – С. 73.

etgan fakt va hodisalarni hamda ularning yozuvchi asarlarida qanday aks ettirilganini, shuningdek, asarlarining yaratilish tarixi, ularga singdirilgan g'oyaviy fikrlar, yozuvchining asar ustida olib borgan ishlari, uning bu ijodiy mahsuli zamondoshlari tomonidan qanday kutib olingani va keyingi davrlar uchun qanchalik ahamiyatli ekanligini tushunib oladilar»[136]. Ixchamlik uchun tarjimai hol yozuvchining o'rganiladigan asari bilan bog'liq faoliyat davrini yoritadigan qisqa ocherk tarzida tavsiya etilishi ham mumkin. Tarjimai holni bayon etish shakli ham muhim masala. Yozuvchi biografiyasi o'rniga uning o'zi haqidagi hikoyasidan, xatidan yoki biografik asaridan parcha bergan ham ma'qul. «Adabiyot» darsliklaridagi aksariyat tarjimai hollar (asosan XX asr o'zbek adabiyoti namoyandalari haqida) shunday hikoyalardir. Bunday paytda ilmiy maqola o'rnini badiiy matn egallaydi, natijada biografik ma'lumotlarni o'rganishning estetik qiymati ta'minlanadi.

Adibning o'zi haqidagi hikoyasida ko'proq tarixiy davr, tarixiy voqealar bilan bog'lab o'z mehnat faoliyati yoritiladi. Ijodiy faoliyati, badiiy mahorati haqida esa juda kam so'z yuritiladi. Bunday so'z yuritilgan o'rinlar ba'zan hisobotga o'xshab ketadi.

Ba'zan yozuvchi o'z uslubining farqli xususiyatlarini aytib o'tadi. Masalan, Sharof Boshbekov shunday deydi: «*Har bir yozuvchining qandaydir o'zigagina xos jihati bo'ladi. Kimdir syujet topishga usta, kimdir noyob xarakterlar yaratishga mohir, boshqalari asar voqealarini zargarona terishda tengi yo'q. Mening eng yaxshi ko'rgan qurolim – yumor. Asar qanday janrda yozilmasin, voqealar qanchalik jiddiy, qahramonlarimning taqdiri qay darajada fojiali bo'lmasin, yumor, hazil-mutoyiba, askiya unsurlari, so'z o'yinlaridan unumliroq foydalanishga harakat qilaman...* «[137].

Nihoyat, aytish joizki, biografik ocherkning tili nisbatan sodda bo'lishi kerak.Tarjimai hol sermazmun bo'lishi bilan bir qatorda hajm jihatdan katta bo'lib ketmasligi, o'quvchilarning imkoniyat doirasidan chetga chiqmasligi, ularni zo'riqtirishga olib kelmasligi, o'ta zarur ma'lumotlar bilan qurollantirishni ko'zda tutmog'i lozim.

---

[136] Usmonov R. K. Yuqori sinflarda yozuvchi biografiyasini o'rganish. – T.: «O'qituvchi», 1969. 37 – 38-b.

[137] Kattabekov A., Raxmonov V. O'zbek adabiyoti. 8-sinf uchun darslik-majmua. – T.: «O'qituvchi», 1993. 195-b.

Adib hayoti va ijodining ilmiy bayoni:

a) muayyan adibning yozuvchi va mutafakkir sifatidagi mavqei;

b) yashagan davrida tutgan o'rni;

v) ijodkor uslubi va uning shakllanishi;

g) adibning milliy-ijtimoiy tafakkuri va adabiyot taraqqiyotiga qo'shgan hissasi;

d) uning umumjahon badiiyati va tafakkuri rivojiga munosabati;

e) milliy g'oya va milliy qadriyatlar tarkibidagi o'rni singari masalalardan tashkil topsa, o'quvchi e'tiborini jalb etishga yordam beradi.

Adiblarning tarjimai holini keng miqyosda, batafsil o'rganish VIII sinflardan boshlab amalga oshirilishi kerakligi metodist-olimlar tomonidan ta'kidlangan. Bu yoshdagi o'quvchilarga xos bo'lgan inson shaxsini o'rganishga qiziqish quyidagilarga asoslanadi:

– iste'dodining rivojlanishi;
– qalbining ulug'vorligi;
– tabiatga munosabati;
– insonga munosabati.

Yoshlarning komil inson sifatida shakllanishida milliy an'analar, qadriyatlar, ma'naviy boyliklar, davr ijtimoiy hayotining roli beqiyosdir. Shu bois tarjimai hollar mazmuni qanday bo'lishidan qat'i nazar birinchi navbatda adibning o'zi haqidagi hikoyasi bilan ijodi to'g'risidagi maqola qo'shilgan holda berilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Masalan, O'tkir Hoshimov shunday yozadi: «*Men 1941-yil 5-avgustda Toshkent biqinidagi Do'mbirobod qishlog'ida tug'ilgan ekanman. Qishloqda, tag'in, poytaxt biqinidagi qishloqda tug'ilganim taqdirning hadyasi bo'lsa ajab emas. Negaki, ijodkorda qishloqning qalbi, shaharning aqli bo'lishi kerak.*

Oilamizda bir qiz, to'rt o'g'il bor edik. Men uchinchi o'g'il edim...

Otamdan qattiq hayiqar edik. Otam biron marta ham birontamizni bir tarsaki urgan emaslar. Otani qattiq izzat qilishni onam o'rgatganlar: «Hozir adang keladilar, uyni supurib qo'y», «Adangni jahllari yomon, tinch o'tiringlar», «Adangni ketmoniga tegma», «Adangni soatiga qo'l tegizma...» Bilmadim, balki hozir-

gi – zamonaviy oilalarga bizning holat «feodallik» bo'lib tuyular. Ammo bizning oilamizda ota shaxsiga sig'inish farzandlarga ziyon keltirganini eslay olmayman...

Yetti yoshga to'lar-to'lmas, akalarimga ergashib, Do'mbiroboddagi maktabga bordim. Bu – yetti yillik maktab edi. Uni bitirib, ancha naridagi «katta» maktabda o'qishni davom ettirdim. «Ikki eshik orasi» romanida Muzaffarning «katta maktab»ga borishi, «Alvasti ko'prik», Bo'rijar manzaralari o'sha palladagi kuzatuvlar hosili bo'lsa ajabmas. Urushdan keyingi og'ir yillar edi. O'qituvchilarda ham, o'quvchilarda ham allaqanday fidoyilik bor edi... O'qituvchilarimiz biz uchun namuna edi. Kiyinishi ham, yurish-turishi ham... Ayni paytda domlalarimiz dars o'ta turib, temir pechkaga o'tin tashlab qo'yishdan ham erinmasdi. «Alifbe»ni o'rgatgan Ma'suda opani, faqat direktor emas, haqiqiy tashkilotchi bo'lgan Odil akani, Zuhriddin aka, Abduusmon aka, Qo'chqor aka, Maryam opa, Abduvali aka degan o'qituvchilarimni unuta olmayman.

Birinchi «she'rim»ni 5-sinfda o'qiyotganimda yozganman. Erta bahor edi. Maktabdan kelayotsam devorning kungay etagida qoqigul ochilib yotibdi. Hayajonlanib ketib «Oltin tugmacha» degan «she'r» yozdim. Chamamda bu o'lgudek bema'ni she'r bo'lsa kerak. Esimda qolmagan. Faqat qoqigulni oltin tugmachaga o'xshatganimni unutolmayman.

Urushdan keyingi avlodning bolaligi qanaqa o'tgan bo'lsa meniki ham shunday o'tgan. Men halol mehnati bilan kun ko'radigan oilada voyaga yetganman. Ota-onam haromdan va yolg'ondan hazar qilishni o'rgatishgan. Haliyam shu shior bilan yashayman. Farzandlarimga ham shuni uqtiraman.

Bolaligimdagi bir voqeani aytib beray. Uyimiz yonida jiydazor bo'lardi. U yerda men tengdosh o'rtoqlarim bilan sigir boqardim. O'sha paytda sigirni yog'och qoziq bilan arqonlab qo'yardik. Yog'och qoziqning yomon tomoni shundaki, qoqaversangiz, sinib ketadi. Bir kuni jiydazordan temir qoziq topib oldim, ozgina arqoni bilan. Qoziqni sigirimizning arqoniga bog'lab, uyga keldim. Yarim kechasi adam uyg'otdi. Qo'lida temir qoziq. «Qoziqni qayerdan olding?» dedi. «Topib oldim», deb javob qaytardim. «Qayerdan?» «Qiyshiq jiydaning tagidan!» «Jiydaning to'g'risi bo'lmaydi. Hammasi qiyshiq bo'ladi», dedi adam jahl bilan va «Qayerdan

olgan bo'lsang, xuddi o'sha joyga olib borib tashla, hoziroq!» dedi. Yosh bolaman, yarim tun bo'lsa, chakalakzor. Yana Darhon anhorining lopillab turgan ko'prigidan o'tish kerak... Albatta qo'rqdim! Endi chiqib ketayotgandim, menga rahmi kelib, akam ergashmoqchi bo'ldi. «O'zi tashlab keladi!» dedi adam qat'iyat bilan. Amallab ko'prikdan o'tib, chakalakzor tomonga qoziqni uloqtirib, qaytib keldim. Labimga uchuq toshganini hisobga olmaganda hech narsa bo'lmadi. Lekin uch-to'rt kundan keyin adam yana yoniga chaqirib oldida, bunday dedi: «Sen topib olgan qoziqqa birov molini boylagani aniq. Agar o'sha molni kimdir o'g'irlagan yoki mol adashib ketib qolgan bo'lsa-yu, qoziq bizning uydan chiqib, o'sha odam seni o'g'ri gumon qilsa nima bo'ladi? Biz nima degan odam bo'lamiz?» Mana shu voqea menga bir umrlik saboq bo'lgan.

Bolaligimda osmonga, yulduzlarga tikilishni yaxshi ko'rardim. Nazarimda har bitta yulduz meni o'ziga chaqirayotgandek bo'lardi....

Mening bobolarim o'z davrining mashhur kishilari bo'lishgan ekan. Jumladan, bobokalonim – otamning bobolari Abulqosimxon eshon Turkiston tarixida chuqur iz qoldirgan ulug' shaxslardan bo'lgan ekanlar.

Toshkentda, Xalqlar do'stligi saroyi bilan Oliy Majlisning muhtasham binosi o'rtasida qadimiy obida – madrasa bor. Mana shu obidani 1832-yili Abulqosimxon eshon bunyod etgan ekanlar. Bu zukko inson o'zbek tilidan tashqari arab, fors, rus va boshqa tillarni mukammmal bilgan, Turkistonning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishiga qarshi kurashning g'oyaviy rahnamolaridan biri bo'lgan ekanlar. 1899-yili Sankt-Peterburgda nashr etilgan «Musulmonlikka oid materiallar to'plami» kitobida bunday deb yozilgan: «1892-yili vafot etgan Abulqosimxon eshonning Toshkent va boshqa shaharlarda o'n minglab muridlari bo'lib, ulardan kelgan mablag'lar va vaqf yerlaridan tushgan daromadlar hisobidan eshon 30 ming oltin so'mga madrasa qurdirgan. Bu madrasada 100 – 150 talaba tahsil olgan... Uning aholi orasidagi nufuzi nihoyatda baland bo'lgan...» Madrasada faqat diniy emas, dunyoviy ilmlar ham o'rgatilgan.

...1892-yili Toshkentda vabo kasali tarqaladi. Ustiga-ustak kelgindilar zulmidan tinkasi qurigan xalq qo'zg'olon ko'taradi.

Tarixga «Vabo qo'zg'oloni» nomi bilan kirgan milliy-ozodlik harakati boshlanadi. Chor hukumati askarlari eski shaharga bostirib kirgan qirg'in chog'ida Abulqosimxon eshon muqarrar o'limni bo'yniga olib, o'sha paytdagi Turkiston general-gubernatori Vrevskiy nomiga rus tilida ariza yozib, uning oldiga boradi. Bosqinchi askarlar Toshkentning mahalliy aholi yashaydigan qismidan (eski shahardan) olib chiqilmasa, oqibati ikkala tomon uchun ham fojeali bo'lishini tushuntiradi. Gubernator buyrug'i bilan «sallotlar» shahardan olib chiqiladi.

Keyin esa undan ham g'aroyib hodisa ro'y beradi... 1892-yil 30-iyun kuni Abulqosimxon eshon Xo'ja Ahror jome masjidida ming-ming odamlar orasida va'z aytib, Toshkent ahli bir balodan qutilgani – bosqinchi askarlar shahardan olib chiqilgani bilan xaloyiqni qutlaydi va tag'in bir ofatni – vaboni o'zi bilan olib ketish niyatida ekanini aytib, Allohga iltijo qiladi. «Turkiston viloyatining gazeti» muharriri N. Ostroumov «Fon Kaufman – Turkiston o'lkasining tashkilotchisi» nomli maqolasida bu hayrotomuz hodisa haqida shunday deb yozadi: «Shundan so'ng munkillagan yoshida so'nggi kunlardagi voqealardan («vabo qo'zg'oloni»dan, demoqchi) qattiq larzaga tushgan muhtaram Abulqosimxon tezda – 4-iyulda vafot etdi. Qiziqarlisi shundaki, vabo barham topdi, toshkentlik sartlar buni uning vafotiga nisbat berdilar...»

Ajdodlarim to'g'risida bu qadar batafsil to'xtalganimning sababi shundaki, ellik yoshga chiqqinumcha bobolarimning kim bo'lganini bilmaganman. 1991-yil taniqli olim va jurnalist Sirojiddin Ahmedov shajaramiz to'g'risidagi ma'lumotni qo'limga topshirdi. Keksa yoshdagi qarindoshlarimdan bu dalillarni nega menga aytishmaganini so'raganimda juda asosli javob eshitdim. Gap shundaki, agar bu gaplarni bilganimda qayerdadir aytishim yoki yozishim muqarrar edi. Sho'ro siyosati esa «xalq dushmanlari»ga aloqador bo'lgan odamni ko'kartirmasligi aniq edi...»[138].

Xullas, yozuvchining tarjimai holini va ijodiy faoliyatini o'rganish, bir tomondan, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarga davr ruhini chuqurroq anglatish, ijtimoiy munosabatlarni ular qalbiga yetkazish, ularni milliy mafkura, milliy ma'naviyatga cheksiz hurmat ruhida tarbiyalash, adibning adabiyot ravnaqida va jamiyatda tutgan mavqeini, uning

[138] http://fikr.uz/blog/utkir_hoshimov/azhdodlar-abadiyligi.html

novatorligini ko'rsatish orqali adabiy jarayonning rivojlanish bosqichlarini chuqurroq anglatish, yozuvchi shaxsining kamol topishi, ruhiy olami misolida yoshlar tarbiyasiga ijobiy ta'sir etish, eng muhimi, o'rganilajak asarning yaratilishiga turtki bo'lgan voqea-hodisalar bilan tanishtirish, shu orqali parcha mazmunini to'liq tushuntirish, imkon yaratish uchun xizmat qiladi, asarni o'qish uchun havas uyg'otadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiy ta'limda ijodkorlar biografiyasining badiiy asarning o'quv tahlilidagi ahamiyati haqida mutaxassislarning qarashlarini tahlilga torting. O'z munosabatingizni bildiring.

2. Amaldagi «Adabiyot» darsliklaridan o'rin olgan adiblar hasbi holini tahlilga torting. Ularning mazmun-mohiyati haqida fikrlashing.

3. Mazkur matndan ijodkorlarning hasbi holi berilishiga qo'yilgan talablarga diqqat qiling. Ularni muhokamaga torting.

4. O'tkir Hoshimov va Sh. Boshbekovning o'zlari haqida yozganlari ularning qaysi asarlarida u yoki bu darajada o'z aksini topgan deb o'ylaysiz?

5. Adiblarning o'zlari haqidagi ma'lumotlari ularning qaysi asarini o'rganishda qo'l keladi deb o'ylaysiz?

6. Taniqli kishilarning hasbi hollarini yana qanday ma'lumotlar bilan boyitish kerak deb o'ylaysiz? Siz tavsiya etgan qarashlar adabiy ta'limda nimasi bilan ahamiyatli ekani haqida fikrlashing.

7. «Men sevgan adib» mavzusida insho yozing. Barcha bitiklaringizni birgalikda muhokama qiling. Bir-biringizning yutuq va kamchiliklaringizga munosabat bildiring.

DARSDA O‘QUVCHILARNI ASAR QAHRAMONLARINI BAHOLASHGA O‘RGATISH

Reja:

1. Badiiy asar qahramonlari shaxsiy sifatlarini baholashning mazmuni, usullari va metodlari.

2. Adabiy qahramonlar tushib qolgan murakkab vaziyatlarning sabab va oqibatlarini aniqlash asnosida ularning shaxsini baholash.

3. O‘quvchilarni badiiy asar qahramonlarini baholashga o‘rgatuvchi adabiyot darslarining turli tiplari va ko‘rinishlari.

Badiiy asar tahlili ustida ishlash jarayonida qahramonlarni baholash uchun o‘quvchilarning tanqidiy tafakkuri ishga tushadi. Tanqidiy tafakkur tushunchasi ostida insonning mustaqil fikrlash tarzi yotadi va uning asosini turfa axborotlar tashkil etadi. Tanqidiy tafakkur tushunchasi zamirida qo‘yilgan masalaga ishonchli dalillar yordamida mustaqil ravishda yondashuv nazarda tutiladi. Mazkur pedagogik hodisaning o‘ziga xos jihati shundan iboratki, unda o‘quvchilar ta’lim jarayonidagi faoliyatlarini o‘zlari aniq, obyektiv maqsaddan kelib chiqqan holda mustaqil tarzda loyihalashtiradilar, xatti-harakti, fikrlari to‘kislashib borishi asnosida rivojlanishnlarining darajasini ham namoyish etadilar. Ayni zamonda zarur yakuniy natijaga ham muvaffaq bo‘ladilar.

O‘quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o‘rgatadigan darslar an’anaviy darslardan tubdan farq qiladi. Bunday darslarda o‘quvchilar o‘qituvchining aytganlarini bajaradigan obyektlikdan dars jarayonida faol harakatlanuvchi subyektlarga aylanadilar. Ular oldilariga qo‘yilgan murakkab masalalar, savollar, topshiriqlar ustida o‘ylanadilar, izlanadilar, qayta-qayta badiiy matnga murojaat qiladilar, bir-birlari bilan fikr almashadilar, badiiy asar va undagi obrazlarni har xil rakurslarda tahlilga tortadilar. Bu jarayonda, o‘z-o‘zidan o‘quvchida badiiy matnga nisbatan ijodiy munosabat shakllanadi. Chunki asarning mohiyatiga kirilgani sari u anglanadi, anglangani sari ruhiyatda ma’lum tuyg‘ular paydo bo‘ladi. Ruhiyatda qahramonlarga nisbatan muhabbat yoki nafrat, achinish yoxud g‘azablanish hissi, ularga ko‘maklashish, dardlarini bo‘lishish ehtiyoji paydo bo‘ladi. O‘quvchi ko‘nglida badiiy matn muhokamasi asnosida paydo bo‘lgan bunday tuyg‘ular

uni asarning mohiyatiga chuqurroq kirishga, oqibatlarning sabablarini yaxshiroq o'rganishga, qahramonning shaxsi, xatti-harkatlarini taftish qilishga undaydi. Shu asnoda badiiy asar qahramonlariga munosabat bildiriladi va baholanadi. Adabiy ta'lim uchun asar yoki undagi timsollarga nima uchun shunday baho berilganligini asoslab berish o'ta muhimdir. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi kuzatuvchi, muvofiqlashtiruvchi, yo'naltiruvchi va umumlashtiruvchi mavqeni egallaydi.

O'quvchilarni badiiy asar qahramonlarini baholashga o'rgatuvchi adabiyot darslarining turli tiplari va ko'rinishlari mavjud. Darsning alohida usullari maktab amaliyotida namoyon bo'ladi. Bunday darslar o'qituvchilarning amaliy faoliyatida alohida o'rin egallaydi. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlarini tasniflashga o'rgatadigan darslar o'z maqsadiga ko'ra o'quvchilarning tanqidiy hamda estetik tafakkurlari, badiiy his-tuyg'ulari, ko'rkam asarni idrok etish ko'nikmalari, obrazli tafakkurlarini o'stirish, ular ongini timsollar yordamida boyitish, axloqiy, estetik, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma'naviy tarbiyalash, o'qishga ijobiy munosabat uyg'otish, badiiy asar va san'at namunalari bilan muntazam muloqot qilishga ehtiyoj hosil qilish, kitoblarni mustaqil tahlil qilish, ularni baholay olish, qiziqarli badiiy asarlarni mustaqil izlab topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy asarlarning qahramonlarini munosib baholashda muayyan nazariy bilimlarga ham ehtiyoj seziladi. Chunki bunday faoliyatga kirishgan o'quvchi ilmiy mantiqqa tayangan holda ish olib borishi taqozo etiladi. Badiiy asar qahramonlari shaxsini baholashda o'quvchilarning psixologik, pedagogik, mantiqiy, falsafiy bilimlari integratsiyalashadi va berilgan bahoning har jihatdan munosib va asosli bo'lishiga imkon yaratiladi.

«Adabiyot» darsliklaridagi yozuvchi yoki shoirlarning tarjimai holi bilan bog'liq ma'lumotlar ham o'quvchiga u yoki bu darajada asar qahramonlarini baholashga yordam beradi. Bunday darslarda o'qituvchining adiblar shaxsi, turmush tarzi bilan bog'liq darsliklarga kiritilmagan axborotlari katta ahamiyat kasb etadi. O'quvchilar asarlarning mualliflari haqida qancha ko'p ma'lumotga ega bo'lsalar, uning shaxsi bilan qanchalik yaqindan tanishsalar u yaratgan obrazlarni ham imkon qadar mukammalroq his qiladilar. Muallifning insonni anglash yo'lidagi izlanishlari, kashfiyotlarini yozgan asarlari zamiridan qidirish ham o'quvchi shaxsini to'kislik sari yetaklaydi.

Masalan, mashhur yozuvchi Abdulla Qahhor: «*Agar yozuvchining axloq kodeksi tuziladigan bo'lsa, men halollik bilan jasoratni birinchi modda qilib qo'yar edim, chunki yozuvchining boshqa hamma xislatlari uning qay darajada halol, naqadar shijoatli ekaniga bog'liqdir*»[139], – degan ekan. O'quvchida ulug' yozuvchining shu bahosiga shaxsiyati va ijodi bilan to'g'ri keladigan hurmat hissi paydo bo'ladi. Bhu tuyg'u asari o'rganilayotgan yozuvchining qahramonlarini baholashda o'quvchiga qo'l kelishi mumkin.

Taniqli adabiyotshunos olim Q. Yo'ldoshevning Ch. Aytmatov qalamiga mansub «Asrga tatigulik kun» romani haqidagi quyidagicha fikrlari: *«...yozuvchining shaxsiyatidagi asl tuyg'ular manqurt Jo'lomon fojiasini, uning turli davrlardagi qiyofadoshlari bo'lmish: revizor, mayor Tansiqboyev, leytenant Tansiqboyev, Sobitjon singari kimsalarning ma'naviy-ruhiy qashshoqligi hamda bu ma'naviy g'ariblikning buzg'unchi qudratini butun ko'lami bilan ko'rsatish imkonini beradi. Asarda bir qator timsollar tasviri orqali kechagi kuniga bog'lanmagan odam ertangi kunini o'ylay olmasligi, u faqat buguni bilangina yashashga mahkum ekani ko'rsatilgan. O'tmish va kelajakdan uzilganlik, ya'ni ma'naviy tomirlarning qirqilishi odamni yovuzliklardan tutib turuvchi axloqiy to'siqning yo'qotilganini bildiradi. Bunday kimsada o'z manfaatidan yuksak qadriyat, muqaddas tushuncha bo'lmaydi.*

*Zamonaviy manqurt Sobitjon o'z milliy tomiridan uzilgani, o'ziga yot qadriyatlarni esa o'zlashtirolmagani uchun ham bu ochunda omonat yashaydi, u kechagi kunni bilmagani va qadrlamaganidek, ertangi kuni haqida ham o'ylashga qodir emas. Faqat bugunidan iboratligi uchun ham u, Edilboy daroz aytmoqchi, «...**o'zi o'ziniki bo'lmay qol**»gan kimsaga aylangan.*

...Oldin eri, so'ng o'g'lidan ham ajralgan bo'lsada, odamiyligi, g'ururi, azaliy udumlarga hurmatini saqlab qola bilgan Nayman onaning shaxsiyatidagi butunlik asarda ishonarli ko'rsatilgan. Romanda onaning ruhiy holatidagi ichki dinamikaning evolyutsion bosqichlari ulkan mahorat bilan tasvirlanadi. Chunonchi, afsona boshlarida ona tuyg'ulari «Sayyoh savdogarlar ...Sario'zakda uchragan yosh manqurt haqida gap ochib Nayman onaning o'rtangan yuragini battar o'rtab, yarasiga tuz sepishganini

[139] Abdulla Qahhor. Adabiyot atomdan kuchli. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. 83-bet.

...payqashmagan edi. Ona qandaydir falokatni sezib, yuragi orqasiga tortib ketdi. O'sha manqurt mening o'g'lim bo'lib chiqsaya, degan hadik borgan sari kuchayib, uning aqlu hushini, butun vujudini tobora chuqurroq, tobora kuchliroq chirmab ola boshladi. O'sha manqurtni izlab topib, o'z ko'zi bilan ko'rib, uning ...o'g'li emasligiga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligiga ko'zi yetgan edi» tarzida berilgan. Ushbu ifodalardagi nozik nuqtalar e'tibordan qochirilmasa, onaning yuragini o'rtagan alamlar miqyosi ilg'ab olinadi. Bu tasvirda odam ruhiyati, sezimlari g'oyat o'zgaruvchan ekani aks etgan. Unda o'g'lining yo qahramonlarcha halok bo'lgani, yoki yov o'qidan o'lib, o'ligi dalada qolgani, yoxud manqurt holiga tushirilgan bo'lishi mumkinligiday uch ehtimolning birortasini ham o'yiga keltirishdan qo'rqayotgan, ayni vaqtda bor haqiqatni bilmaguncha tinchiy olmaydigan sho'rlik ona holati tengsiz mahorat bilan aks ettirilgan[140]», – o'quvchilarning asar qahramonlarini baholashda o'z fikrlarining shakllanishiga ko'maklashadi.

Taniqli yozuvchi Sayim Is'hoqning «Ko'klam adog'ida kuz» romanining bosh qahramoni Sarimcoq polvon shaxsi bilan bog'liq quyidagi fikrlarning o'quvchilarga taqdim etilishi ularda asar qahramoniga munosabat shakllanishiga ma'lum darajada ko'maklashishi mumkin: «*Sarimsoq polvon diniy ilmdan ham yaxshigina xabardor shaxs. U o'n ikki yoshidan boshlab namoz o'qigan, gurkirab ko'pkari chopib yurgan davrlarida ham, qamoqlarda sarson-sargardon, xor bo'lib yurgan damlarida ham e'tiqodiga dog' tushirmagan, o'zining haq taolo oldidagi farziga hiyonat qilmagan. Butun umri davomida ta'qiqlangan ishlarning birontasiga qo'l urmabdi. Tarbiyasiga, ruhiyatiga o'rnashib ketgan intizomiga qarshi bormabdi. Hatto o'zi istamagani holda jon-dili bilan sevib qolgani Urqiyaga munosabatda ham tuyg'ularini e'tiqodidan baland qo'ymaslikka bor kuchi bilan harakat qildi. Balki shu sabab hayot mashaqqatlarini qoqinmay-so'qinmay yengib o'tib piri badavlat yoshga yetgandir, farzandlari kamolini ko'rish nasib etgandir*»[141].

Yoki Alisher Navoiy asarlarini o'rganishda uning «Mahbub ul-qulub»da yozgan: «*...kamina bolalikdan to qarilikka qadar*

[140] Yo'ldoshev Q. Chingiz Aytmatov ijodida manqurtlik ruhiy-estetik tushuncha sifatida. // «Sharq yulduzi» jurnali. 2015-yil 6-son. 42-bet.

[141] Husanboyeva Q. Yozkechuvlik yo'lbars. // «Sharq yulduzi» jurnali, 2016 yil 10-son. 162-bet.

ko'hna davron voqealaridan, ...zamonning rang singari gunogunligidan ko'p vaqt va uzoq muddat har xil xayol va taraddudlar bila... yurdim. ...turli yo'llarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim; katta-kichikning suhbatida bo'ldim; goh xorlik va qiyinchiliklar vayronasida nola qildim; goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qildim. ...ba'zan ilm-fan madrasalarida quyi saflardan joy oldim va olimlar majlisida ilm nuridan ko'nglimni yoritdim; goh pastkash va baxil kishilar qo'lida xo'rlandim va razil-nokaslar oldida e'tiborsiz bo'ldim. ...goho axiylar xizmatidan va ular suhbatidan bahramand bo'ldim hamda o'z so'zimni ularga yoqimli topdim. ...har yo'lda yurdim; olamda bo'lmish har nav odam bilan ko'rishdim; yaxshi-yomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim; yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib, zahrini totib ko'rdim. Baxil va pastkashlarning zaxmini, saxovatli kishilarning malhamini ko'nglim darhol sezadigan bo'lib qoldi... Shu jihatdan hamsuhbatlarni va do'st-yoronlarni bu hollardan ogoh va xabardor qilmoq vojib ko'rindiki, toki ular ham har toifaning xislati haqida bilimlari va har tabaqaning ahvoli haqida tushunchalari bo'lg'ay. Ular ham munosib kishilarning xizmatig'a bel bog'lab, nomunosib odamlar suhbatidan, azob-uqubatlaridan o'zini tortish lozimigini bilgaylar va maxfiy sirlarini har kimga so'zlamagaylar, shayton sifat odamlarning hiyla-nayranglariga aldanib qolmagaylar...

Umid shulki, bu asarga o'quvchilar diqqat-e'tibor bilan nazar solib, har qaysilari o'z fahmi-idroklariga yarasha dillarini obod va yozuvchi ruhini ham duo bila shod etgaylar[142]», – singari fikrlarini o'qib berish ham ularning adib va uning asarlari qahramonlari borasidagi o'z qarashlarining shakllanishida qo'l kelishi mumkin. Buyuk shoirning bu e'tirofi, o'z hayotidan chiqargan saboqlari ekanini bolalar anglasalar, ular Navoiy timsolida bundan besh asr avval yashab o'tgan tarixiy shaxsnining o'z ota-bobolari singari bir inson bo'lganini his qiladilar. Asarlaridagi qahramonlari shaxsidan uni qidiradilar, o'xshash jihatlari topilganda ruhiyatlari ko'tariladi. Bu, o'z navbatida o'quvchining ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda, badiiy asarlarga ishlangan illyustratsiyalar, ularning mazmuni asosida suratga olingan kinofilmlar, mu-

[142] Alisher Navoiy. Mahbubul-qulub. – T.: «Adabiyot va san'at nashriyoti», 1983. 13 – 14-b.

taxassislar tomonidan yozilgan maqolalar ham o'quvchilarning asar qahramonlarini munosib baholashlariga ma'lum darajada ko'maklashadi. O'quvchida asar qahramonlariga ishlangan suratlarni «o'qish» ko'nikmasining shakllanganligi ham timsollarni baholashda qo'l keladi. Kinofilmlarda yaratilgan obrazlar ham, mutaxassislarning timsollarga bergan baholari ham o'quvchida o'zgalarni munosib baholay bilish ko'nikmasini shakllantirib boradi.

Badiiy asarlar qahramonlarini munosib baholash bilan bog'liq qarashlarni yakunlab shuni aytish mumkinki, timsollarning xatti-harakati, his-tuyg'ularini tahlilga tortib, ularni yoqlab yoki qoralab fikr aytib, qarashlarini har jihatdan asoslab berayotgan o'quvchiga munosabatining poklanish sari yuz tutayotganini payqash mumkin. Bu, bevosita o-qituvchining ziyrak nazari bilan bog'liqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Yuqorida mutaxassislar tomonidan asar qahramonlari shaxsiga berilgan tavsiflarga diqqat qiling. Ularga o'z munosabatingizni bildiring.

2. Istalgan badiiy asarning qahramonlariga o'zingiz tavsifnoma yozing. Qahramonlar tabiatidagi hislatlarni munosib baholashga urinib ko'ring.

3. Badiiy asarlardan biridagi ikki qarama-qarshi timsolni bir-biri bilan taqqoslab qiyosiy xarakteritika yozing. Ular tabiatiga xos bo'lgan ijobiy va salbiy hislatlarning sabablari va manbalari haqida xolis mulohaza yuriting.

4. Badiiy bitiklarning qahramonlarini baholashda ularga qanday yondashgan ma'qul, sizningcha? Nima uchun?

5. Badiiy asarlarning qahramonlariga xos bo'lgan «ijobiy» va «salbiy» singari tushunchalarga o'z munosabatingizni bildiring. Ularga shunday yondashish mumkinmi? Nima uchun?

6. «Men suygan suyukli» yoki «Do'stim va muhabbat» mavzularidan birida (yoki o'zingiz istagan biror mavzuda) esse yozing. Unda shaxsni tavsiflashga urg'u bering. Qahramoningiz fe'l-atvoridagi xususiyatlarni tahlilga torting.

ADABIYOTDAN DARS SHAKLLARI (TURLARI)

Reja:

1. Adabiyot o'qitish metodikasi ilmidagi dars shakllari.
2. Dars va uning maqsadiga ko'ra turlari.
3. Darsning shakliga ko'ra turlari.
4. Ularning tasnifi va talqini.

Keyingi vaqtlarda umumiy o'rta ta'lim maktablarida darsning uy vazifasini so'rash, uni mustahkamlash, yangi darsni tushuntirish va uni mustahkamlash, uyga topshiriq berish singari an'anaviy tizimiga qat'iy amal qilishdan voz kechilgan. Ayni holat adabiyot o'qitish kechimiga yangicha yondashuvni taqozo etib, muallimlarni o'quvchilar faolligini oshiradigan saboq turlaridan foydalanishga undamoqda. Tashabbuskor adabiyot o'qituvchilari bugungi kunda darsning bir qator yangi shakllari bilan ish olib bormoqdalar.

Zamonaviy adabiyot saboqlariga tegishli tamoyillarni aniqlash uchun, avvalo, darsning o'zi nima ekani haqida tushunchani yana bir marta mustahkamlab olish zarur. **Dars** – ta'limning o'quvchilar tomonidan o'zlashtrilishi lozim bo'lgan bilim, shakllantirilishi zarur bo'lgan ko'nikma, malaka, dunyoqarash va axloqiy-estetik sifatlarni o'zlashtirish maqsadida tashkil etiladigan shakli. Ta'limning bunday shakli doimiy shug'ullanadigan o'quvchilar jamoasi uchun mo'ljallangan bo'lib sinf-dars tizimida qo'llaniladi[143]. Dars maktabda o'quv ishlarini tashkil etishning asosiy shakli bo'lib, bir xil guruh yoki sinfdagi o'quvchilar bilan qat'iy jadval asosida o'tkaziladi. Unda ta'lim-tarbiyaviy maqsadlar amalga oshiriladi. Umumiy o'rta ta'lim maktabida sinf-dars tizimi jamoaviy o'qitish shakli sifatida alohida ijtimoiy axamiyatga ega. Chunki u maktab yoshidagi bolalarga ommaviy ta'lim berishga, o'quvchilarni jamoaviy va ijtimoiy faollik, milliy g'oyaga uyg'un, vatansevarlik, insonparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Darsdan maqsad o'quvchilarga bilim berish va ular olgan bilimni amalda qo'llay oladigan darajaga yetkazishga erishish, har bir o'quvchida komil shaxsga xos fazilatlarni shakllantirishdir.

---

[143] https://ru.wikipedia.org/wiki/

Darsning maqsadiga ko'ra turlari quyidagicha:

1)mavzuni o'rganish, umumiy ma'lumotlar bilan tanishish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash darsi;

2)o'tilgan mavzuni mustahkamlash darsi;

3)o'quvchilar bilim va ko'nikmalarini tekshirishga qaratilgan nazorat darsi;

4)ikki yoki undan ortiq dars turlarining birga qo'llanilishidan yuzaga kelgan aralash dars.

Darslar tuzilmasini uning maqsadi va mazmuni belgilaydi. Har bir fan yuzasidan tashkil etiladigan darslar o'quv dasturiga mos tarzda o'tiladi. Dars davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi talablaridan kelib chiqqan holda tashkil etiladi.

O'qitish amaliyotida darsning shakliga ko'ra quyidagi turlari mavjud:

1. Darslik bilan ishlash darslari. Yangi mavzu bir necha qismlarga bo'linadi. O'quvchi o'qituvchining matnga tayangan holda munosabat bildirishga yo'naltiruvchi savollariga javobni darslikka qayta-qayta murojaat qilgan holda topadi. Javoblar tahlil qilinib, baholanadi. Dars oxirida o'qituvchi mavzuni qisqacha umumlashtirib, yakunlaydi. Bu ish turi o'quvchilarni darslik va qo'shimcha manbalardan foydalanib, mustaqil bilim olishga o'rgatadi.

2. Va'zxonlik darslari. Bunday darslar, asosan, yuqori sinflarda amalga oshirilib, o'qituvchi ma'ruzasidan iborat bo'ladi. O'quvchilar ko'proq tinglovchiga aylanadilar. Va'zxonlik darslarida o'qituvchi nutqining izchilligi va ravonligi, aniq reja asosiga qurilishi va ko'rgazmalilikka asoslanishi muhim sanaladi.

3. Mustaqil fikr yuritish darslari. O'quvchilarga yangi materialning ayrim qismlari beriladi. Berilgan voqea, hodisaning kelib chiqish sabablarini izlab topish o'quvchilar tomnidan amalga oshiriladi. Bunday darslar o'quvchilarni mustaqil tafakkur qilishga o'rgatadi, o'qituvchi material tanlashda uni qiziqarli va o'quvchilarning hissiy-intellektual ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan bo'lishi talab qilinadi.

4. Seminar darslari. Adabiyot darsliklaridagi katta mavzular, xususan, bir ruknga jamlangan materiallar to'liq o'tib bo'lingandan

so'ng mavzular o'quvchilarga qayta bo'lib beriladi. O'qituvchi yordamida reja tuzilib, foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati taqdim etiladi. Har bir o'quvchi o'z mavzusining mohiyatini ochib berganidan so'ng sinfdagi boshqa o'quvchilar so'zga chiqib mavzuni to'ldirishi mumkin bo'ladi. Dars oxirida har bir so'zga chiqqan, munosabat bildirgan, fikrlarni to'ldirgan ishtirokchilarning faoliyati tahlil qilinadi, har biri haqida alohida fikr aytilib baholanadi. Seminar darslari o'quvchilarda mustaqil izlanish va javobgarlik hissini tarbiyalaydi.

5. *Sinov darsi.* Bu tipdagi saboqlar ikki turli bo'ladi. Sinov darslarining birinchi shaklida o'qituvchi yirik boblarni ma'ruza tarzida o'tadi. O'quvchilarga materiallarni umumiy tarzda qamrab oluvchi savollar beradi. Keyingi soatlarda shu savollarga javob oladi. Darsning bu turi tarbiyalanuvchilarni barcha savollarga javob topish uchun izlanishga chorlaydi. Yaxshi o'zlashtiradigan o'quvchilar bilan qo'shimcha ishlash va past o'zlashtirganlarga yordam berish uchun sharoit yaratiladi. Sinov darslarining ikkinchi turi o'quv yili va chorak davomida o'tilgan materiallar mazmunidan kelib chiqqan holda savollar berish bilan farqlanadi. O'quvchilar tayyor bo'lgan paytlarida yoki ro'yxat asosida javob berishlari mumkin. Sinov darslari o'quvchilarning o'tilgan materiallarni to'liq bilishiga qaratiladi.

6. *Muloqot darsi.* Bunday darslarda sinf o'quvchilarini ikki guruhga bo'lib, yumaloq stol atrofida davra suhbati tashkil etiladi. Muloqot darslarida oldindan hech qanday vazifa berilmay, o'tilgan mavzularni qaytarib kelish topshiriladi. Darsda o'qituvchi har ikkala guruh a'zolariga turli shakllarda vazifa beradi va javoblarga qarab ball qo'yadi. Ball qo'yishda 2 – 3 o'quvchidan ekspert sifatida foydalanishi ham mumkin. Ekspertlar dars davomida qo'yilayotgan ballarni umumlashtirib boradi hamda o'zlarining taklif-mulohazalarini aytadilar. Bunday dars usullari o'quvchilarni tashabbuskorlik, ijodkorlikka yo'naltiradi.

7. *Muammoli dars.* Darsda muammoli vaziyat vujudga keltiriladi. O'quvchilar muammo yechimini yakka holda yoki guruh bo'lib izlashlari mumkin. Dars davomida bir necha muammoli savollar o'rtaga tashlanadi va umumiy xulosa chiqariladi. Muammoli vaziyat o'quvchilarda aqliy izlanish ko'nikmalarini shakllantiradi.

8. Ko'rgazma darsi. Bunday darslarda o'quvchilar ilgaridan berilgan vazifalar bo'yicha albom, referat yoki o'zlari tayyorlagan mahsulot, materiallardan ko'rgazmalar tayyorlaydilar. Ko'rgazma materiallaridan foydalangan holda o'tilgan mavzu mazmuni yoritiladi. Ko'rgazma darsi o'quvchilarda o'z mehnatini namoyish qilish, hikoya qila bilish va emotsional holatlarini boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi.

9. Ma'ruza darsi. O'qituvchi ma'ruza tayyorlash uchun bir necha mavzuni o'quvchilarga taqsimlab beradi. Muhim o'rinlarni ko'chirma qilish, kerak joylarga ko'rgazmalar, kartochkalar tayyorlashni topshiradi. Tayyor bo'lgan o'quvchi o'z mavzusi yuzasidan ma'ruza qiladi. Qolgan o'quvchilar ma'ruzachiga savollar berishadi. Ma'ruza darslarida o'quvchi hajmi katta materialni qisqa muddatda o'rganish, o'zlashtirish, bayon qilish va uni mustahkamlash ko'nikmasini egallab boradi.

10. Muxbirlar darsi. Bunday darslarda mavzuni o'lkashunoslik materiallari bilan bog'lab o'tish yaxshi samara beradi. O'quvchi-muxbir uy vazifalarini yaxshi o'zlashtirgan o'quvchilarga o'zining mavzusiga mos savollar berib, javob oladi hamda muxbir sifatida javoblarni sinfdoshlari bilan birgalikda tahlil qilib, yutuq-kamchiliklarini ko'rsatadi. Bunday vazifalar jurnalist bo'lishni orzu qilgan o'quvchilarga topshirilsa, u bor mahoratini ishga soladi. Bu kabi darslarda o'quvchida ijodkorlik, tashabbuskorlik xislatlari uyg'onadi. Matbuot konferensiyasi darslari uchun bir hafta-o'n kun avval o'quvchilar ikki guruhga taqsimlanadi. Ularning taxminan 30 foyizi adabiyotshunoslar, yozuvchi va shoirlar, ya'ni so'z bilan ishlaydigan mutaxassislar, qolganlari esa respublika miqyosida chop etiladigan gazeta va jurnallarning muxbirlari etib tayinlanishi mumkin. Albatta, bu jarayonda barcha soha «mutaxassis»lari o'z kasblarini o'zlari tanlaydilar. Muxbirlar o'z nashrlarining yo'nalishini ham yaxshi o'zlashtirib olishlari taqozo etiladi. Har qaysi gazeta yoki jurnal muxbirining matbuot konferensiyasida beradigan savollari o'quvchilarning o'zlari tomonidan tuziladi. Tayyorlanadigan savollar muhokama qilinayotgan muammoni har tomonlama qamrab olishi lozimligi nazarda tutiladi. Barcha sohalarning mutaxassislari o'zi tanlagan sohaning o'ziga xos jihatlarini o'rganib chiqishi lozim ekanligi tayinlanadi. Ya'ni adabiyotshunoslar o'z

sohasidagi muammolarni, yozuvchi, shoirlar ijod jarayoni va uning o'ziga xos tomonlarini, har bir gazeta yoki jurnalning muxbiri o'z nashri talablarini o'zlashtirib olishi ta'kidlanadi. Bu jarayon o'qituvchi bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Adabiyotshunoslar ham, yozuvchi, shoirlar ham, muxbirlar ham o'z rollari, savollari va javoblarini bir-birlariga bildirmagan holda o'qituvchi bilan muhokama qiladilar. Har ikkala taraf ham mutaxassislar bilan muloqotga kirishish uchun yetarli darajaga erishganlaridan so'ng matbuot darsi amalga oshiriladi. Qatnashchilarning savollari va javoblarning mantig'iga, pishiqligi va asoslanganligiga qarab bilimlar baholanadi.

11. Ssenariyli dars. Ta'lim amaliyotiga kirib kelgan bu dars turi ham o'quvchilarni bevosita ijodga undashi bilan ahamiyatlidir. O'rganilgan asarlar matni yuzasidan ssenariy tuzish – o'ziga xos ijod jarayoni. O'qituvchi avval o'quvchilarga asar mazmuni yuzasidan ssenariy tuzish yo'llarini o'rgatadi. Keyingi darsda o'quvchilar tomonidan tuzilgan ssenariylarning xususiyatlari tahlil qilinadi. Bu jarayonda o'quvchilar mustaqil fikrlash va ijod qilishga yo'naltiriladilar.

12. Multimediya darslari. Bunday saboqlar asosan kompyuterlar yordamida amalga oshiriladi. O'quvchilar o'tilgan mavzuga doir materiallarni internet orqali topishlari ham mumkin. Yoki ma'lum mavzu, timsollarning xarakteristikasi, asar qahramonlarining umumiy va farqli jihatlari bo'yicha jadvallar, sayohatnomalarning xaritalarini tuzishlari, ruknlarning modullarini yaratishlari mumkin va hk. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarning qiziqishlariga hamohang bo'lganidan ular topshiriqlarni sidqidildan bajaradilar.

13. Sayohat darslari. O'lkashunoslik maqsadida tashkil etiladigan darslar sayohat darslari sanaladi. Bunday darslar mahalliy shoir yoki yozuvchilarning uy muzeylariga, adabiyot va tarix bilan bog'liq tarixiy joylarga sayohat asosida tashkil etiladi. Sayohatdan so'ng taassurotlar asosida yozma ishlar yoziladi. Sayohat darslari tabiatni kuzatish asnosida ham tashkil etiladi. Sayohatdan so'ng o'quvchilar peyzaj tasvirining yozma ifodasi bilan shug'ullanadilar.

14. Musobaqa darslar. Musobaqa darslari adabiyot o'qitishdning samarali darslardan biri hisoblanadi. Bunday darslarda har bir alohida shaxslar yoki o'quvchilar guruhlari bir-

biri bilan musobaqalashadilar. «Bahru bayt» musobaqalarida ham o'quvchilar ikki guruhga bo'linib ish yuritadilar. Ma'lumki, har qanday bola bellashishni, bellashuvda g'olib bo'lib g'alaba nashidasini tuyishni istaydi. Mazkur musobaqa darslari o'quvchilarni topqirlikka, tez fikrlashga, yo'naltiradi, musobaqa jarayonida o'zlarini ixtiyoriy ravishda ham aqlan, ham ruhan zo'riqtiradilar. Bu ularning ma'naviy kamolotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

15. Konferensiya darslari. Darslarning mazkur shakli ta'limning yuqori bosqichida xronologik tartibda tashkil etiladi. Unda o'quvchilar o'rganilgan rukn mazmuniga doir materiallarni o'zlari tanlaydilar va shu asosda ma'ruza matnlari tayyorlaydilar. Buning uchun qo'shimcha adabiyotlarga murojaat qilinadi, ma'ruzalar ilmiylik kasb etishi taqozo qilinadi. Konferensiya darslarini dars turlariga ham, didaktik o'yinli darslar sirasiga ham kiritish mumkin. Konferensiya darslari o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish, dunyoqarashini kengaytirish, ularni qo'shimcha materiallar bilan tanishtirish, ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar, lug'atlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'qituvchi konferensiya darslarini tashkil etishdan avval dars mavzusi, maqsad va vazifalarini aniq belgilab olishi, mavzuga oid adabiyotlar ro'yxatini tayyorlashi talab etiladi. Mazkur darsni o'tkazishdan o'n-o'n ikki kun oldin o'quvchilarga dars yo'nalishi, mavzusi e'lon qilinadi, unga tayyorgarlik ko'rish uchun zaruriy adabiyotlar tavsiya etiladi. Didaktik o'yinlar asosiga quriladigan darslarda har soha bo'yicha belgilangan «mutaxassislar» o'z «rol»larini o'z imkoniyatlari va bilimlariga tayangan holda o'zlari tanlaydilar. Bu har bir o'quvchini o'z qiziqishi, qobiliyati, iqtidori va imkoniyatini chamalashga o'rgatadi. Darsga tayorgarlik davrida ham, bevosita dars jarayonida ham o'qituvchining rag'batlari o'quvchilarni muvaffaqiyatga yo'llovchi omil ekanligi unutilmagani ma'qul. Bu jarayonda o'qituvchining o'quvchilarga ko'rsatadigan yordami juda ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qituvchi o'zining yordamlari faqat va faqat yo'naltirish asosiga qurilishi lozimligini unutmasligi kerak.

Ilmiy konferensiya darslarini tashkil etishda quyidagilarga amal qilinadi:

– o‘qituvchining kirish so‘zi. Bunda o‘qituvchi dars mavzusi, maqsadi va vazifalari, tegishli rollarni bajaruvchi «mutaxassislar» bilan tanishtiradi;

– ilmiy ma’ruzalarni tinglash. «Mutaxassislar»ning mazkur mavzu yuzasidan tayyorlagan ma’ruzalarini ko‘rgazmali qurollar asosida bayon etadilar;

– ma’ruzalar muhokamasi. «Mutaxassislar» bilan «opponentlar» (sinfdagi boshqa o‘quvchilar) o‘rtasida mavzu yuzasidan bahs-munozara, savol-javoblar o‘tkaziladi;

– ilmiy konferensiya yakuni. O‘qituvchi mavzu yuzasidan eng muhim tushuncha va g‘oyalarni ta’kidlaydi, konferensiyani yakunlaydi;

– o‘quvchilarni baholash. Darsda faol ishtirok etgan «mutaxassis» va «opponent»lar rag‘batlantiriladi, yutuq va kamchiliklar tahlilga tortiladi, qatnashchilar baholanadi.

Konferensiya darslari sinfdagi barcha o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirishidagi faolligini ta’minlaydi.

16. *Nazm darslari.* Bunday darslar o‘quvchilarda she’riy asarlarni tushunish, ularni ifodali o‘qiy bilish ko‘nikmalarini shakllantirish, badiiy so‘zga, she’riyatga muhabbat uyg‘otish maqsadida tashkil etiladi. Nazm darslarida ham o‘quvchilar she’riy asarlar tahlili ustida u yoki bu darajada ish olib boradilar. She’riyatning sir-sinoatlari bilan tanishadilar. Badiiy so‘zga moyilligi bor o‘quvchilar o‘zlarining ish namunalaridan o‘qib berishadi.

Muhimi shundaki, ushbu dars shakllarining barchasi zamirida asarlarning didaktik tahlili yotadi. O‘quvchiga o‘rganish uchun taqdim etilgan badiiy asarlar tahlilga tortilmas ekan, ular hech qanday samara bermaydi. Shu ma’noda badiiy asarlarga yondashishning o‘ziga xos xususiyatlari, ulardagi muhimni nomuhimdan farqlash, matn mohiyatidagi o‘quvchining e’tibori qaratilsa uning ma’naviyatida albatta ijobiy iz qoldirishi mumkin bo‘lgan jihatlar ajratib tavsiya etilsa, o‘qituvchilar adabiy ta’lim amaliyotini tashkil etishda ularga tayansalar, maktab adabiy ta’limi oldiga qo‘yilgan vazifalarning bajarilishida muayyan samaraga erishadilar.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima deb o'ylaysiz, an'anaviy dars turlari nimasi bilan bugungi talablarga javob bera olmay qoldi, Sizningcha?

2. Taqdim etilgan har bir dars turining o'zigagina xos bo'lgan yetakchi jihatlarini ajratib yozing. Ularni izohlang.

3. Har bir dars turini avval o'zlashtirgan bilimlaringiz asosida kengroq tavsiflashga urinib ko'ring.

4. Tavsiya etilgan dars turlarini biror asar misolida amalda ko'rsatib bering. Yutuq va kamchiliklarni birgalikda muhokama qiling.

5. Bir o'qituvchi sifatida «Konferensiya darsi» va «Muhbirlar darsi»ni birgalikda tashkil eting. Ulardan amalda foydalanish ko'nikmalarini egallang.

6. «Va'zxonlik» va «Ma'ruza» darslarini bir-biri bilan taqqoslang. Alohida farqli jihatlari nimalardan iborat ekanligini aniqlang.

7. Mazkur dars turlarining qaysi biri sizga ma'qul keldi? Buning sabablari nimalardan ibort ekanini asoslang.

8. «Men tanlagan kasb: unga muhabbatim, uning mashaqqatlari va mas'uliyati» mavzusida insho yozing. Ijod mahsulini auditoriyada birgalikda muhokama qiling.

ADABIYOT DARSLARINI KUZATISH VA TAHLIL QILISH

Reja:

1. Kasbiy mahoratni oshirishda dars kuzatish va tahlil qilishning o'rni.

2. Darslarga qo'yiladigan metodik talablar.

3. Dars tahlili turlari: ilmiy tahlil, metodik tahlil, didaktik tahlil, umumpedagogik tahlil.

4. Tahlil qilish va baholash me'yorlari.

Pedagogik faoliyatning samaraliligi darajasi olib borilayotgan darslarning kuzatilishi va ularning tahlili bilan aniqlanadi. Ya'ni, darslarni kuzatish o'qituvchi faoliyati, uning pedagogik mahorati, ish tizimi, o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi yuzasidan xulosa chiqarish imkonini beradi. Shunday ekan, har bir o'qituvchi dars o'tish barobarida darsni tahlil qila bilish malakasini ham egallagan bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

«Tahlil» arabcha so'z bo'lib, «*tarqalish, (kurtak yozish); tekshirish, surishtirish; hal qilish, ochish*» kabi ma'nolarni anglatadi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da tahlil so'zining quyidagi ma'nolari mavjudligi ko'rsatilgan: *«narsa, hodisalarni mohiyat, qonuniyat va boshqa jihatlardan tekshirish, o'rganish ishi;biror ma'lumot va narsa-hodisalarni ma'lum nuqtai nazardan o'rganish, baholash; biror narsaning tarkibini belgilash va uning mohiyatini tadqiq etish»*[144].

Dars tahlili borasida so'z yuritib shuni aytish mumkinki, u maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda boshqa ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini aniqlashning asosiy omillaridan biridir. Dars tahlillari har qanday o'quv yurtida ichki boshqaruv va nazoratni ma'lum tizimga solish hamda uni amalga oshirishni tartibga tushirishga xizmat qiladi. Dars tahliliga kirishdan oldin har bir o'qituvchining individual, psixologik, pedagogik hamda uslubiy xususiyatlari, pedagogik faoliyati ma'lumotnomasi o'rganib chiqiladi. Dars tahlilining maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda har bir o'qituvchi umumiy yo'nalishdagi dars tahlilini farqlashi bilan birgalikda, o'zining ixtisosligiga oid dars tahlilini ham yaxshi bilishi maqsadga muvofiqdir.

---

[144] O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. 3-tom, 41-b.

Afsuski, metodika ilmida ta'lim muassasalaridagi dars tahliliga qo'yiladigan talablar, uning pedagogik va psixologik asoslari va uni amalga oshirishning metodlari tadqiq qilinmagan. Iqtidorli bolalar maktablari va tabaqalashtirilgan ta'limda o'tiladigan darslar tahlili uchun ham alohida didaktik mezonlar belgilanmagan. Ma'lumki, ta'limning har bosqichi, har yo'nalishida o'quvchilarning qiziqishlari, imkoniyatlari, ruhiy va jismoniy sog'lomligi bilimlarni mustaqil egallash hamda mantiqiy fikr yuritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Darslar tahlili mezonlarini yaratishda mana shularga alohida diqqat qaratish maqsadga muvofiqdir. Chunki darslarning qanchalik samarali bo'lishi har ikkala subyektning iqtidori va imkoniyatiga bog'liqdir.

Bugungi kunda o'quvchilarning kitob bilan ishlashlari, ayniqsa, yuqori sinflarda nochor ahvolda. Uzluksiz ta'limning keyingi bosqichlarida, ya'ni oliy maktabda ham bu ishga panja orasidan qaraladi. Gap shundaki, o'qituvchining darsga tayyorgarligi va dars tahlilida kitobga bo'lgan e'tiborni chetlab o'tib bo'lmaydi. Bundan tashqari, ta'limga yangi kirib kelayotgan dars turlari, ularning ijobiy yoki salbiy jihatlari ham dars tahlili va uning metodikasida o'z aksini topmagan. Jumladan, mustaqillik darslarini tashkil etish, noan'anaviy darslar va masofaviy ta'lim xususida ham dars tahlillarini yo'lga qo'yish, ularga qo'yiladigan talablarni belgilab olish davr talabidir.

Ta'lim tizimida kuzatilgan darslar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, sinflar yuqorilab borgani sari o'quvchilardagi faollik susayib borayotir. Gap shundaki, boshlang'ich sinflar o'quvchilarida atrofmuhitni, olam va odam sirlarini bilishga bo'lgan intilish kuchli bo'lib, bu ehtiyoj darajasiga ko'tarilgan bo'ladi. Sinflar yuqorilab borgani sari ta'lim jarayoni o'quvchining qiziqishlari va bilish bilan bog'liq ehtiyojlarini qondirolmay qolmoqda. Aslida, bilish ehtiyoji yuqori sinflarda ham so'nmasligi, to'g'rirog'i, ularning so'nishiga yo'l qo'yilmasligi, o'qituvchi-o'quvchi munosabatlari asosida uyg'unlashib borishi maqsadga muvofiqdir. Dars tahlilida, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilarining kitob bilan ishlash ko'nikmalari, mustaqil mulohaza yuritish qobiliyati, ijodiy mehnatga bo'lgan munosabatiga ham alohida e'tibor qaratish ta'lim samaradorligining ortishiga asos bo'lishi mumkin.

Achinarli holatlardan yana biri shuki, yuqori sinf o'qituvchilari juda kamdan-kam hollarda boshlang'ich sinflarda dars kuzatishadi. O'z navbatida, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari ham yuqori

sinflar darslarini deyarli kuzatishmaydi va dars tahlillarida ishtirok etishmaydi. Aslida ta'limdagi tizimlilik va izchillik tamoyiliga ko'ra boshlang'ich sinflarda o'quvchida ko'zga tashlangan qobiliyat – o'qish, yozish, hisoblash va nutq texnikasiga, mustaqil hamda mantiqiy mulohaza yuritishga moyillik singari ko'nikmalar yuqori sinflarda qanday rivojlantirilayotganini bilish, o'z mehnatining samarasini kuzatib borish boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi uchun ham qiziq bo'lishi kerak. Qolaversa, bu uning o'qituvchilik burchi ham hisoblanadi. Dars kuzatayotgan o'qituvchi va sinf rahbarining qo'lida shu kabi tahliliy materiallar bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Ma'lum bo'ladiki, dars kuzatish va uning tahlilida yuqoridagi masalalar inobatga olinishi ahamiyatlidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablar o'z-o'zidan, tabiiy ravishda ortib boradi. Bugungi o'quvchilarning aksariyati o'qishga qiziqmay qo'yishdi. Chunki, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida samimiy muloqot yo'q. Bundan tashqari, umumiy o'rta maktabda, o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarida ham hamkorlik pedagogikasi, pedagogik ruhshunoslar xizmati to'g'ri yo'lga qo'yilmagan. Umuman olganda, ko'pchilik o'qituvchilar o'zlarining zaif tomonlarini, ayniqsa, o'z sohasi bo'yicha yetarli bilimga ega emasliklarini har xil qalbaki narsalar bilan pardalashga intiladi. Bugungi o'quvchi bilgan narsalarning ayrimlarini o'qituvchi bilmasligi ham rad etib bo'lmaydigan haqiqat. Kechagi jamiyatda shakllangan o'qituvchi bugungi taraqqiyot davridan, zamonaviy texnikadan ortda qolayotir. Masalan, ularning ko'pchiligi kompyuter, internet, dars jarayonida internet materiallaridan, o'z sohasi bo'yicha dunyo miqyosidagi yangiliklardan foydalanish imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun o'quvchilarga ortiqcha talablar qo'yadilar. Go'yo o'quvchilar ularning fani ustida qancha ko'p shug'ullanishsa, o'zini va u dars beradigan o'quv fanini yaxshi ko'radigan, yaxshi biladigandek. Tarbiyashunoslikda «o'quv faniga muhabbat o'qituvchiga bo'lgan muhabbatdan boshlanadi», degan qarash bor. O'qituvchi obro'si uning bilimi va mahorati bilan, sohasini qanchalik yaxshi ko'rishi va yaxshi bilishi bilan qozoniladi. Obro'ni talab qilib yoki zo'rlik bilan olib bo'lmaydi. O'quvchilar o'qituvchini har doim kuzatib yurishadi. Ular o'qituvchidan bilim, mahorat, mehr-muhabbatni kutishadi, ayni zamonda, o'qituvchisi tomonidan tushunilishni, tuyilishni istashadi.

Shu bois o'qituvchining hamisha o'z ustida ishlashi, bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirib borishi nafaqat o'zi, balki u bilim berib tarbiyalayotgan o'quvchilar uchun ham juda muhimdir. O'qituvchi pedagogik mahoratining ortishi, amaliyotda yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalana bilishi uning pedagogik faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. O'qituvchi faoliyatining samaradorlik darajasini, odatda, uning darslarini kuzatish va tahlil qilish orqali bilish mumkin. Bunday ishlarni ko'pincha mas'ul xodimlar, ta'lim muassasasi rahbarlari yoki usuliyotchilar, o'qituvchi va usuliyot birlashmasi boshliqlari amalga oshiradilar. O'z navbatida, darsni kuzatishga kirayotgan mutasaddi nimalarga e'tibor qaratishni, dars jarayonidagi muhim bilan nomuhimni farqlay olishni, darsga qo'yiladigan metodik, pedagogik talablar nimalardan ibort ekanini aniq bilishi maqsadga muvofiqdir. Kasbdoshining darsini kuzatishga kirayotgan o'qituvchi, avvalo:

a) fan dasturi, mavzu, maqsad va rejalashtirish bilan tanishishi;

b) fan bo'yicha darslik va metodik adabiyotlarni o'rganishi;

v) o'qituvchining tajribasi, saviyasi va bilimlilik darajasi haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishi;

g) sinfdagi o'quvchilarning umumiy xarakteristikasi, imkon bo'lsa, alohida o'quvchilarning xarakter-xususiyatlari haqida bilishi;

d) o'qituvchi bilan dars maqsadi, asosiy standart talablar (bilim, ko'nikma, malakalar) haqida suhbatlashishi;

e) o'qituvchi tomonidan dars jarayonida qo'llaniladigan metodlar xususida yetarli darajada bilimga ega bo'lishi;

j) o'quvchilarning kitobxonlik va shu paytgacha o'zlashtirgan bilimlari darajasidan xabardor bo'lishi;

z) shu sinf o'quvchilariga xos yosh xususiyatlarini o'rgangan bo'lishi;

i) tahlil qilinayotgan sinf tarkibini bilishi;

k) darsga kirish va uni tahlil qilishdan maqsad va hk.lardan xabardor bo'lishi hamda bularni o'qituvchiga ochiq bayon etishi o'rinli bo'ladi.

O'qituvchi faoliyatiga samimiy munosabatda bo'lish, unga hurmat bilan qarash, harakatlarini ma'qullab turish uning kayfiyatiga ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Mutaxassis sifatida darsni kuzatib, tahlil etishni mo'ljallagan shaxslar, shuningdek, o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rgani, o'quv rejasi va mavzu bo'yicha ishlanmalarning borligi, turli didak-

tik tarqatma materiallar hamda ko'rgazmali qurollarning tayyorligiga ham e'tibor qaratiladi. Kuzatish mobaynida o'qituvchining har bir darsga maqsad va vazifani qanchalik to'g'ri qo'yganiga ham diqqat qilinadi.

H. Abdukarimov o'zining «Dars tahlili va uning metodikasi» nomli monografiyasida dars tahlilining quyidagi tarkibiy qismlarini tavsiya etadi[145]:

1. Tashkiliy tahlil. Sinfning darsga tayyorgarlik darajasi, avvalo, o'quvchilarning kayfiyati, sog'lig'i va sinf xonasi, darstaxtaning ozodaligi, bo'r va lattaning borligi, sinf havosining tozaligi, mabodo ayrim o'quvchilar biron sababga ko'ra darsda qatnashmayotgan bo'lsa, ularning nomi yozilgan varaqchaning o'qituvchi stoliga navbatchi yoki sinf boshlig'i tomonidan qo'yilishi kabilardan tashqari, o'qituvchining darsga hozirligi, kayfiyati, dars uchun kerakli jihozlar, ko'rsatmali, tarqatma materiallar hamda texnik asbob-anjomlarning mavjudligi, o'qituvchining tashqi qiyofasi, kiyinish madaniyati va hk.

2. Ilmiy tahlil. Ilmiy tahlil ilm asosida bilim berish prinsipiga asoslanadi. Ilmiy bilimlar o'zining nazariy jihatdan puxtaligi, hayot va amaliyot bilan izchil bog'liqligi bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra, bugungi fan-texnika rivoji ta'lim mazmuniga singdirilgan holda o'quvchining ongiga yetkazib beriladi. O'qituvchining har bir darsi ilmiy asoslangan bo'lib, o'quv-biluv metodlarini modernizatsiya qilishga qaratilgan bo'ladi.

Ilmiy tahlilda o'qituvchi mustaqil ravishda ilmiy ta'lim-tarbiya metodlarini qay darajada qo'llay olishiga e'ribor qaratiladi. Bu jarayon ijtimoiy faol va malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning ilmiy-pedagogik asosini tashkil etadi.

3. Didaktik tahlil. Dars tahlilining bu turida ta'lim prinsiplarining mazmun-mohiyatiga asosiy e'tibor qaratiladi. Chunki ta'lim prinsiplari o'qituvchi va o'quvchi oldidagi vazifalarni uyg'unlashtirib, ta'limning nazariy va amaliy qonuniyatlarini to'g'ri hal etishning asosiy negizi hisoblanadi. Shunga muvofiq, har bir mavzuning ilmiyligi, tizimli va izchil bo'lishi, oddiydan murakkabga tomon yo'nalishi, ko'rgazmaliligi hamda berilayotgan bilim, yangi axborotlarning hayotiyligi, ularning jonli, tushunarli, ravon tilda ochib berilishi, o'quvchining bilimdonligi, mustaqil fikrlashi, faolligi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar tatbig'ini, yangi axborotlarning

[145] Abdukarimov H. Dars tahlili va uning metodikasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. 41 – 42-betlar.

hayot, amaliyot bilan bog'liqligi hamda ta'limning o'quvchilarning yoshi, individual xususiyatlari bilan bog'liqligi ochib beriladi. O'quv-biluv jarayoniga xos qaytar aloqaning ta'min etilishiga va uning amaliy samaradorligiga e'tibor qaratiladi.

4. Metodik tahlil. Bunda o'qituvchi faoliyatining bir-biri bilan izchil bog'liq bo'lgan ikki tomoni nazarda tutiladi. Birinchisi, darsni unga monand metod, usul, vositalar ko'magida o'quvchining yoshi, jinsi, individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishi bilan birga sinfdagi har bir o'quvchini o'z imkoniyatlari doirasida muttasil ishlata bilishi bo'lsa, ikkinchisi, o'qituvchi-mutaxassis sifatida o'z sohasini qanchalik chuqur bilishi, o'qituvchilik mahoratining rivojlanganlik darajasidir. Ikkinchi qismda o'qituvchining ijodkorligi, metodik mahorati namoyon bo'ladi. O'qituvchining innovatsion faoliyati, ya'ni yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq eta olish ko'nikmasi va unga oid tajribalari aynan shu yerda ma'lum bo'ladi. O'qituvchining metodik mahorati birdaniga ko'zga tashlanmaydi. Ayniqsa, yosh o'qituvchilar o'z bilim va tajribalarini o'quvchiga yetkazib berishda ko'plab qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shunga muvofiq, oliy o'quv yurtlarida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligiga alohida eotibor qaratiladi. Pedagogik amaliyot jarayonida uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish hal etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, hamon bo'lajak mutaxassislar maktab amaliyotida va keyingi mustaqil ish faoliyatlarida metodik jihatdan no'noq bo'lib qolishmoqda. Buning mexanizmlari ilmiy jihatdan o'rganilib, tegishli tavsiyalar ko'rinishida asoslab berilishi lozim.

5. Psixologik tahlilda, avvalo, sinfdagi har bir o'quvchining jismonan va ruhan sog'lomligi, madaniyati, faol yoki sustligi, diqqatining barqarorligi va ko'lami, sezgirligi, topqirligi, hushyorligi, fanga bo'lgan qiziqishi, hozirjavobligi, o'qituvchi bilan o'zaro munosabati, jamoadagi o'zaro hurmat, bolaning idroki, mantiqiy hamda obrazli tafakkuri, mustaqil, induktiv, deduktiv xulosalar chiqara olishi, xotirasi, materialni esda olib qolishi, bola fantaziyasining kengligi-yu boyligi, bajaradigan ishi kabilar qamrab olinadi.

O'qituvchi «amaldagi ruhshunos»dir. Bir soatlik dars jarayonida o'qituvchi bir qancha muammoli vaziyatlarga duch kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarni ba'zan anglab, ba'zan anglamay yoki ataylab e'tiborsiz qoldiradigan holatlar ham bo'ladi. Aslida o'qituvchi har qanday muammoli vaziyatlarga beparvo qarashi

mumkin emas. Jamoada sog'lom muhitni ta'min etishda, har bir tarbiyalanuvchining ma'naviy va axloqiy qiyofasi shakllanishida muammoli vaziyatlarning ijobiy yechimi alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish lozimki, o'qituvchi darsga kirdimi, dars amallarini belgilangan vaqt jarayonida pedagogik talablar darajasida boshqarishi lozim.

Maktab amaliyotida shunday hollar juda ko'p bora takrorlanadi: ba'zan yo'lak bo'ylab yurilsa, ayrim sinflarda shunchalik jimjitlikki, u yerda hech kim yo'qdek tuyuladi. Aslida dars ketayotgan bo'ladi. Ba'zi sinflarda shunchalik shovqin bo'ladiki, o'quvchilar maktabni boshiga ko'tarishadi. Darsning psixologik tahlilida yuqoridagi holatlarga ham alohida urg'u berilishi, tahlilga tortilishi maqsadga muvofiq: qaysi holat ta'lim amaliyotida kutilgan samarani berishi mumkinligi metodika ilmida mulohaza yuritishga arziydigan muhim masalalardan biridir.

6. Pedagogik tahlil. Kuzatilayotgan dars tahlilning bu turi ancha mas'uliyatli bo'lib, o'z ichiga o'qituvchining pedagogik mahorati darajasini qamrab oladi. Avvalo, o'qituvchining o'z xulqatvori va nutqini boshqara olishiga qo'yilgan me'yoriy talablar – o'qituvchining nutqi, ya'ni darsni adabiy tilda olib borishi, tashqi qiyofasi, kiyinishi, gavda, qo'l, yuz harakatlari, kayfiyati, ruhiy holati, his-hayajoni, diqqati, xayoli, kuzatuvchanligi, qadam bosishlarini idora qilish kabi holatlarga e'tibor qaratiladi.

O'qituvchining nutqi, ovozining past-balandligi sinf o'quvchilarining yoshi va xatti-harakati bilan uyg'un bo'lishi lozim. Demak, o'qituvchining har bir gapiga harakatining mosligi, so'z va nutqining uyg'unligi, uning jozibasi, ohangi, bir-biriga mos kelishi talab etiladi.

Pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchigina innovatsion faoliyatda yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim va tarbiya jarayoniga tatbiq eta oladi. O'qituvchining pedagogik mahorati aynan mana shu yerda ko'rina boshlaydi.

Shu bilan birga, pedagogik tahlilda o'qituvchining tarbiyachilik mahoratiga ham alohida eotibor beriladi. Har bir darsning tarbiyaviy ahamiyatini ochib berishda milliy va umuminsoniy tarbiyaning tarkibiy qismlarini qay darajada o'quvchiga yetkaza olishi yoki o'quvchining o'z-o'zini tarbiyalashga unday bilishi hisobga olinadi.

Hozirgi kunda eng dolzarb tus olib borayotgan ma'naviy-axloqiy, ekologik, jismoniy, jinsiy, nafosat hamda g'oyaviy-mafkuraviy tarbiya masalalariga har ikkala o'qituvchi (dars o'tayotgan va darsni kuzatayotgan) har bir darsda alohida e'tibor berishi lozim. Dars jarayonida tarbiyaning ta'sirchanligi, hayotiyligi, ijtimoiy o'rniga o'quvchining diqqat-e'tibori va ayniqsa, mas'ulligini oshirish lozim. Toki bunday tarbiya o'quvchining kundalik ehtiyojiga, ehtiyoj asosida esa e'tiqodiga aylanib borsin. Tarbiyaning kafolatli natijasi ana shunda ko'rinadi. Bu kabi dolzarb masalalar pedagogik tahlilning asosini tashkil etishi lozim. O'qituvchi mehnatining samarasi barkamol shaxs tarbiyasida o'z ifodasini topadi. Bu jarayon tinimsiz izlanish va ilmiy-ijodiy mehnatni talab etadi.

7. O'z faoliyatini asoslab bera olish. Bu jarayon uch xil shaklda amalga oshadi. Birinchidan, har bir o'qituvchi o'z darsini o'zi tahlil eta olishi lozim. Chunki kasbiy o'z-o'zini tarbiyalashning didaktik mohiyati aynan o'qituvchining o'z faoliyatiga tanqidiy yondasha olishida ko'rinadi. O'qituvchi belgilangan vaqt me'yoriga asoslangan holda yuqorida ko'rib o'tilgan barcha tahlil turlarini o'zi ko'rib chiqishi maqsadga muvofiqdir. Shu asosda o'zining yutug'i, kamchiligi hamda dars samaradorligiga erisha oladigan ilmiy-metodik yo'l-yo'riqlarni izlab topgan o'qituvchida kasb mahorati izchil rivojlanib boradi. Ikkinchidan, o'qituvchi boshqalarning darsini kuzatib, qiyosiy xulosalar chiqarish orqali o'z darsini o'zi tahlil etishi mumkin. Uchinchidan, o'qituvchining darsi boshqa o'qituvchilar, mutaxassislar tomonidan kuzatilib, tegishli tahlillar asosida chiqarilgan xulosalar va takliflarga muvofiq keyingi ilmiy-metodik talablar darajasida takomillashtirib borish maqsadida o'z darsini o'zi tahlil qilishi kiradi.

Ko'rib o'tilgan uchala holat ham bir-birini uyg'un ravishda muntazam to'ldirib borishi ilmiy-amaliy samaradorlikka erishish kafolatini beradi.

8. O'qituvchining o'quvchi bilan hamkorlikdagi faoliyati tahlili:

a) o'quvchilarni fikrlashga o'rgatishi;

b)aniq fikr va materiallarni o'rganib, mulohaza yuritish, fikr bildirishni ta'minlashi;

d)o'quvchilarni izlanishga, qidirib topishga yo'naltirishi;

e)o'quvchining o'z mustaqil fikriga ega bo'la olishi.

9. Yakuniy tahlil yoki xulosalar, tavsiyalar. Dars tahlilining bu qismida o'qituvchi o'zining mutaxassis sifatidagi xulosasi (dars jarayoniga qo'ygan bahosi)da dars oldiga qo'yilgan maqsadga erishilganlik darajasi, uning tashkil etilishi, ya'ni sinfdagi har bir o'quvchining darsga qanchplik jalb etilganligi, zamonaviy texnika vositalari va ta'lim metodlaridan foydalanishning samaradorligi darajasi va hokazo yuqorida sanalgan jihatlar aytib o'tiladi. Zaruriy maslahatlar beriladi. Kuzatuvchining darsga beradigan bahosi, eng avvalo, uning darsga kirishdan maqsadiga bog'liq. Agar kuzatuvchining maqsadi to'g'ri va samimiy bo'lsa, xulosasi ham shunga yarasha bo'ladi. Agar maqsad kamchilik axtarish bo'lsa, buni har qanday o'qituvchining ish faoliyatidan istagancha topish mumkin. Chunki o'qituvchilik o'ta murakkab ish va u hamisha izlanishda, rivojlanishda bo'ladi. Muhimi – kasbi va o'quvchilarini qanchalik yaxshi ko'rishida.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, hamkasbining darslarini kuzatish undan kamchilik qidirish emas, bilmaganlarini o'rganish va bilganlarini o'rtoqlashish, ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlash maqsadiga xizmat qilishi o'rinli bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Dars tahliliga xos bo'lgan yetakchi qarashlarni ajratib yozing. Har birining asosiy xususiyatlariga diqqat qiling.
2. O'rgangan bilimlaringiz asosida maktablardagi tajribali o'qituvchilarning darslarini kuzating.
3. Har qanday kamchilik tashqaridan qaragan kishiga yaqqolroq ko'rinadi. Ko'rganlaringiz asosida o'z faoliyatingizni tashkillashtirishga harakat qiling.
4. Nazaringizga tashlangan kamchiliklarning sabablarini aniqlashga urinib ko'ring. Sabab aniq bo'lgandagina oqibatni tuzatish mumkinligini unutmang.
5. «Internet va adabiy ta'lim» mavzusida maqola yozing. Maqolangizni o'qituvchingiz va o'rtoqlaringizga taqrizga bering. So'ngra biror davriy matbuotda chop ettiring.

ADABIYOT DARSLARIDA O'QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH USULLARI

Reja:

1. Adabiyot darslarida mustaqil ishlarning turlari.

2. Ularni yozish ko'nikmasini shakllantirish.

3. Mustaqil ishlarning xususiyatlari va ularni tashkil etish yo'llari.

4. Mustaqil ishlarning o'quvchi kompetentliligini oshirishdagi ahamiyati.

Shakllanayotgan shaxs ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan tafakkurdagi mustaqillik o'quvchining murakkab mavzular yechimiga o'ziga xos tarzda yondasha bilishi, qo'yilgan masalalarni to'g'ri va mustaqil ravishda hal etishi, fikrlarini o'z so'zi hamda uslubi bilan bayon etishi, bir masala bo'yicha boshqa o'quvchilarning fikri yoki munosabatidan farq qiluvchi nuqtai nazarga egaligi, boshqalar tomonidan aytilgan mulohazalarga tanqidiy munosabat tarzida namoyon bo'ladi. Sanalgan xususiyatlar ko'rsatadiki, fikrning mustaqilligi bu o'quvchilarning o'zgarib turuvchi vaziyatlarda murakkab masalalarni hal eta bilish qobiliyatidir. Ayrim o'quvchilarda mustaqil umumlashmalar qilishni talab qiladigan murakkab masalalar yechimida ishtirok etishga doimiy tayyorlik kuzatiladi. Ulardagi bunday qobiliyat barcha darslarda bir xil ko'rinishda aks etadi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, ayrim darslarda tarbiyalangan tafakkur faoliyatining mustaqilligi boshqa o'quv fanlarida ham namoyish etiladi. O'quv fani o'qituvchilari darsni tashkil etishda o'quvchi tafakkurini ijodiy ishlarga yo'naltiruvchi tamoyillarga amal qilsagina, mustaqil fikr yuzaga chiqadi.

O'quvchilarning mustaqil ishlari uy inshosi, bayon, referat va taqrizlar, adabiy qahramonlarga tavsifnoma va annotatsiyalar yozish, maktublar bitish, kundaliklar yuritish, ma'ruza matnini tayyorlash, tezislar tuzish, konspekt olish, uy vazifalarini bajarish, adabiy kechalar tashkil etish, ekskursiyalar uyushtirish, mustaqil va sinfdan tashqari o'qish, ayni zamonda ijodiy ishlar (badiiy asarlar yaratish) shaklida namoyon bo'ladi.

Masalan, mustaqil o'qish darslari uchun dasturda ma'lum soat ajratilgan bo'lib, bunda o'rganish uchun tavsiya etilgan asar bilan o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda tanishadilar. Undagi muhim va nomuhimni, ikkinchi, uchinchi darajali jihatlarini o'zlari

ajratadilar. Asarning muhokamasi esa o'qituvchi bilan birgalikda amalga oshiriladi. O'quvchilar mustaqil o'qish asnosida o'zlari kashf etgan haqiqatlarini o'qituvchilari balan hamkorlikda tahlilga tortadilar. Bunda o'qituvchining roli faqat tashkilotchilikdan iborat bo'ladi.

Erkin mavzularda insholar yozish, uy insholari ham o'qituvchining bevosita ishtirokisiz bajariladi. Bunda o'quvchilar qo'yilgan maqsad sari ongli, mustaqil ravishda harakat qiladilar, o'z kuchlari, aqliy imkoniyati va bilimini u yoki bu shaklda ifodalaydilar. Ishning mustaqil ravishda yozilishida o'quvchining faoliyatiga hech kim aralashmaydi, xatti-harakatlari yo'nalishi va imkoniyatlari darajasini uning o'zi aniqlaydi. Oldiga qo'yilgan masalani ham o'zi mustaqil hal qiladi. Bu jarayonda amalga oshgan faoliyatni vujudga keltiruvchi fikrlar mustaqil fikrlash sanaladi. Unga hech kim yo'l-yo'riq ham ko'rsatmaydi, yordam ham bermaydi.

Ta'lim mazmuni va metodlarining xilma-xilligi, boyligi tafakkurning chinakam mustaqilligini ta'minlaydi, rivojlantiradi. Erkin mavzulardagi mustaqil ishlar o'quvchilar tafakkurini o'stirishga xizmat qiladi. Ular bolada biror shaxslik sifatlarining shakllanishiga, albatta, ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning mustaqil ish turlari va ularning xususiyatlari borasida prof. S. Matjonovning alohida tadqiqoti mavjud[146].

Mustaqil ishlarni tashkil etishning eng sinalgan usullari evristik suhbat, seminar darslar, mantiqiy topshiriqlar, yangi mavzuni o'rganishda muammoli vaziyatlar va bilimlarni tekshirish sanaladi. Bundan adabiy ta'limdagi barcha tadbirlar faqat o'quvchining mustaqil fikrlashigagina qaratilishi kerak, degan biryoqlama xulosa chiqmasligi zarur. Ta'lim amaliyotida o'qitish borasidagi barcha muammolarni faqat bir o'zi hal qila oladigan metod yo'q. Bu mustaqil ishlarga ham bevosita daxldordir.

Darsning mazmuni, pedagogik topshiriqlar mustaqil ishlarning xarakteri va tarkibini belgilashi lozim. O'qituvchi o'quvchilar oldiga mantiqiy topshiriq qo'yar ekan, uning muvaffaqiyatli bajarilishi uchun zarur shart-sharoitni ham yaratishi kerak. Buning birinchi sharti dalillarning yetarliligi, vazifaning aniq ifodalanganligidir. O'qituvchi ishni bajarish yuzasidan dars so'ngida 3 – 7 daqiqali suhbat o'tkazishi lozim. O'quvchilar mustaqil ishlayotganda nimaning ustida, qanday ish yuritishni aniq bilishlari kerak. Bunday

[146] Matjonov S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – T.: «O'qituvchi», 1996. 208 b.

topshiriqlar darsning boshida ham, oxirida ham, dars jarayonida ham berilishi mumkin.

Insho va mustaqil ijodiy ishlar muhokamasidan keyin ularning yaxshi chiqmay qolgan o'rinlarini qayta ishlash, undan yangi ish yaratishga undash mumkin emas. Ma'lum ishni bajarishni uddalay olmagan bo'lsa-da, yo'l qo'ygan xatolari va uning sabablarini anglagan o'quvchi endilikda o'zini keyingi ishni nisbatan yuqori darajada bajara olishga qodir his qiladi. Biroq o'quvchiga muhokama qilib ko'rishga vaqt berish va shu jarayonda keyingi asar ustida ishlashga imkoniyat yaratish kerak bo'ladi. Agar o'quvchining o'zi talab qilsa, unga ishni qayta yozish imkoniyatini berish mumkin. Bunday ijodiy ishlarning, erkin mavzulardagi insholarning samaradorligi shundaki, o'quvchi badiiy asar bilan mustaqil ishlashga ko'nikib boradi. O'qituvchining aytganlari yoki kitobda bitilganlargagina bog'lanib qolmay, bilimining tabiiy va zaruriy chuqurlashuviga erishadi. O'quvchilarda tafakkur va faoliya mustaqilligi mustahkamlanadi.

Mustaqil yozma ishlarni tahlil qilish bilan asar tahlilini uyg'unlikda amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu jarayonda asardagi o'quvchining nazaridan chetda qolgan yoki u noto'g'ri talqin qilgan jihatlarga ham e'tibor qaratiladi. O'quvchilar tomonidan bajarilgan ish muhokamasi bilan badiiy asar tahlili uyg'unlashib ketgani ma'qul.

Ijodkorlik, ya'ni o'quvchilarni badiiy ijodga undash ham ularning mustaqil ishlarini tashkil etishda yetakchi ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun eng yoqimli narsa – kattalarning ular bilan o'ynashi. Odatda, bizning kattalar bolalar bilan o'ynamaydilar. Ularning «jiddiyroq» ishlari ko'p. Aslida, bolalarga o'rgatish, ularni o'qitish emas, aynan ular bilan birgalikda o'ynash, ularga o'xshab xayolparastlik qilish, ertaklar, she'rlar, topishmoqlar to'qish, har xil hodisalar o'ylab topish jarayonida ishtirok etish ularning ma'naviy shakllanishida ko'proq foyda keltiradi. Bolalarning aqliy rivojlanishini, yuksak orzular qilishga va ularni amalga oshirishga qodir bo'lishini istagan har qanday odam ularning ijodga oshno bo'lishini ta'minlashi kerak. Ijodkorlik mustaqil fikrlashga o'rgatish asosidir.

Bolalar ijodida mantiqning yetarli darajada emasligini tushunish mumkin. Chunki maqsad ular ijodida chuqur mantiq yoki

yuksak ma'no bo'lishiga erishish emas. Ular keyinroq, ta'lim-tarbiyaning yuqoriroq bosqichlarida paydo bo'ladi. Dastlabki paytlarda muhimi – ijod jarayoni. Maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar ijodiy ishlarni jon-dili bilan bajaradilar va bundan zavq oladilar. Shu zavqni qayta tuyish ehtiyoji uni rivojlanish sari yetaklaydi. Tarbiyaning mana shu xili bola tabiiy taraqqiyoti bilan hamohang kechadi. Bu haqda yuqorida batafsil fikr yuritigan. Bu jarayonda bolalar tasavvurini, xayolparastligini rag'batlantirish va ularning ijodiga imkoniyat yaratib berish kerak. Bola uchun qiziqarli bo'lgan har qanday faoliyat – foydali. Bola nimani xohlasa, nimaga qiziqsa, shuni qilib ko'rishi kerak. Odatda, yosh bolalar o'z imkoniyatlari doirasidan tashqaridagi ishlar bilan shug'ullanishni xush ko'radilar. Bu ular uchun o'sish, rivojlanishning yagona yo'lidir. Bolalar shuning uchun ham kattalarning ishlariga ko'p aralashadilar, qo'llaridan kelmaydigan narsalarni qilishga chiranadilar. Bu ularning tabiatidagi rivojlanish, o'sish sari tabiiy intilishidir.

Bu boradagi qarashlarni yakunlab aytish mumkinki, mustaqil ishlarning har qanday turi mustaqil tafakkur va mustaqil faoliyat mahsulidir. Ular shunisi bilan boshqa ish turlaridan a'loroqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Mustaqil ishlarning kundalik yuritish, maktublar bitish singari turlarining o'ziga xos jihatlarini internet yoki qo'shimcha adabiyotlardan toping. Topgan ma'lumotingizni kursdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.

2. Mustaqil ishlarning har biriga munosib ta'rif toping. Ta'rifning manbasini kshrsatishni unutmang.

3. Taniqli metodist S. Matjonovning mustaqil ishlarga bag'ishlangan qarashlarini alohida o'rganib chiqing. Tahlilga torting. Qarashlaringizni asoslang.

4. Mustaqil o'qish va sinfdan tashqari o'qish singari mustaqil ish turlarini farqlang. Xulosalaringizni asoslang.

5. O'zijodingiznamunalaribilan(ijodbilanshug'ullanadiganlar, albatta) o'rtoqlashing. Ijod namunalarini tahlilga torting.

6. «Derazamdagi manzara» mavzusida esse yozing. Har biringiz o'z ishingizni o'rtoqlaringiz muhokamasiga qo'ying.

ADABIYOT O'QITISHIDA INSHONING O'RNI VA UNI TASHKIL ETISH YO'LLARI

Reja:

1. Insho o'quvchilarda *yozma nutqini takomillashtirish omili.*
2. *Insho va uning turlari.*
3. *Inshoga tayyorgarlik jarayonini tashkil etish yo'llari.*
4. *Inshoni baholash me'yorlari va tahlil qilish.*

Ma'lumki, odam hamisha o'zining og'zaki va yozma nutqini takomillashtirish bilan qiziqib kelgan. Aynan nutqiy imkoniyatlari orqali inson o'z ichki olamini namoyon etadi. Adabiyot esa inson nutqining takomilini ta'minlaydi. Insonning nutqi uning fikrlash jarayoni va o'ziga xos jihatlari tizimini namoyish etadi.

O'qituvchi adabiyot darslarida o'quvchilarning ijodiy nutqiy faoliyatini tizimga solish uchun har xil metod va usullardan foydalanishi mumkin. Adabiyot darslarida nutq o'stirishning asosiy yo'nalishlaridan biri matnning o'quv tahlili bo'lib, u har xil nutqiy vaziyatlarni hosil qilish, dialogik muloqot uchun vaziyat yaratish, adabiy mavzularda monologik nutq turlaridan foydalanishga o'rgatish orqali amalga oshiriladi. O'quvchilar nutqining rivojlanganligini tekshirish mezonlari aktiv leksikaga, terminologiyaga, tasviriy ifodalarga egalik, nutqni mazmunli, ma'lumotlarga boy qilish, chiqishlarni mantiqiy aniqlik va xulosalarning mustaqilligi bilan boyitish va hk.lar bilan belgilanadi. O'quvchilarning yozma va og'zaki nutqi darajasi bugungi kunda nafaqat metodik, balki jamiyat miqyosidagi ijtimoiy muammolardan biri bo'lib turibdi.

Kommunikativ muloqot ishtirokchilarining ko'pchiligi o'z fikrini aniq va ravon ifodalashga, fikrlarini ma'lum bir tizimda bayon etish qobiliyatiga, ifoda izchilligiga ega emaslar. Buni nafaqat adabiyot darslarida, balki ta'lim tizimining barcha bosqichlarida, barcha o'quv fanlari tizimida kuzatish mumkin. Ta'lim amaliyotida, asosan adabiyot darslarida fikr ifodalashning nozik tomonlari, uning rang-barangligi va emotsionalligiga erishishga e'tibor qaratiladi. Nutq ifodalashda bunday ko'nikmalarni egallash va og'zaki nutqni takomillashtirish suhbat, muhokama, qayta hikoyalash, dialoglar, ma'ruzalar asnosida amalga oshiriladi.

O‘quvchilarning og‘zaki nutqi bilan bog‘liq holda ularning yozma nutqini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, yozma nutqning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. U kommunikativ jarayonda bevosita ishtirok etmaydi. Agar og‘zaki nutqda jumla yoki so‘zlarning to‘liq ifodalanmasligi, ayrim qo‘shimchalarning tushirib qoldirilishi, almashinishi singari holatlar yuz berishi mumkin bo‘lsa, yozma nutqda fikr ifodalashda mantiqiy izchillik, so‘z va iboralarning tizimliligi taqozo etiladi. O‘quvchi yozma nutqini takomillishtirishning keng tarqalgan usuli turfa janrlardagi va har xil adabiy mavzularda insho va esselar yozdirishga undashdir. O‘quvchilarning boshqa turdagi mustaqil ishlari, yozma bajariladigan uy vazifalari ham o‘quvchilar yozma nutqining rivojlanishiga ko‘maklashadi.

Milliy ta’lim tizimiga Botish (Evropa) usullari, rivojlangan mamlakatlar ta’limi yutuqlari kirib kelishining o‘ziga xos ijobiy tomonlari mavjuddir. Lekin ta’limni tashkil etishda bizning minglab yillik tarixga ega o‘zbeklar ekanligimiz hamisha ko‘zda tutilishi kerak. Chiqish (Sharq)da azal-azaldan ko‘ngil tarbiyasi ustuvorlik qilib kelgan. Ma’naviy yetuklik baland martabada bo‘lgan. Bilimlarni o‘zlashtirishga, fanda kashfiyotlar qilishga ruhiy bezovtalik, ma’naviy kamolotga intilish orqali chiqilgan. Shuning uchun ham maktablarda, avval badiiy adabiyotni o‘qitish, so‘zdan ta’sirlanishga o‘rgatish amalga oshirilgan. Ruhiyatni uyg‘otishga harakat qilingan. Bezovta qalbgina izlanishga qodir ekanini bobolar yaxshi tushunishgan.

Zamonaviy milliy ta’limda sog‘lom ma’naviyatni tarbiyalash bosh maqsad qilib belgilangani holda amalga oshirilayotgan ishlar hozircha yetarli bo‘lmayotir. Botish ta’lim tizimining xususiyatlarini ko‘r-ko‘rona ko‘chirish emas, ular erishgan yutuqlarning o‘quvchi milliy xususiyatlari, ruhiy o‘ziga xosligi, real jihatlariga mos keladigan tomonlarini o‘zlashtirishgina samara berishi mumkin. Aks holda, chet el tarbiyashunosligidagi tashqi jihatlargina o‘zlashtirilib, qilingan harakatlar samarasiz ketadi. O‘quvchining erkin va mustaqil mulohazasiga asoslanadigan mustaqil yozma ishlarni o‘quv yilining boshida, badiiy asar tahliliga bir oz o‘rganilgandan keyin, o‘quv yili o‘rtalarida va oxirida olish bolalarning mustaqil fikrlashini o‘stiradi. Shu bilan birga, ulardagi fikr mustaqiligining o‘sishini nazorat qilishga imkon beradi.

Sinfda asar mutolaasi davomida o'quvchilarga insho yozishda qo'l keladigan muhim so'z va iboralarni belgilab borishni o'rgatish ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu narsa o'quvchilarni asarni o'qish davomida insho yozishga ruhan tayyorlaydi. Asar matnidagi muhimni nomuhimdan farqlashga o'rgatadi. Masalan, «Qodiriyning ijodida men qadrlaydigan jihatlar» mavzusida insho yozdirish uchun, avvalo, Abdulla Qodiriyning asarini o'quvchi sevib qola oladigan darajada tahlil qilish kerak. Asardagi o'quvchi qalbini titratadigan o'rinlarni kashf qildirish kerak. Mana shu kashfiyot, o'quvchiga lazzat bag'ishlagan topildiqlargina adibni kitobxonga sevdiradi. U yozuvchini asarlarining go'zal uslubi, ko'ngilga borib o'rnashadigan tuyg'ular tasviri tufayli sevib qcladi. Bu sevgi o'quvchining inshosida o'z aksini topadi.

Bunday mavzularda ko'nglida o'yi, aytar gapi bor o'quvchilargina insho yozishlari mumkin. Bu insholar maktabda o'rganiladigan shoir yoki yozuvchi ijodiga o'quvchining chinakam muhabbatini ko'rsatadigan, muallifning aqliy va ruhiy holatini kashf etishga bag'ishlangan, chinakam mustaqil, o'zgalardan ko'chirilmagan ish bo'ladi. Bunday insho yozishda o'quvchiga berilgan erkinlik va imkoniyat uni mustaqil fikrlashga, kechinmalarini so'z bilan ifodalashga odatlantiradi. Bu xil yozma ishlarda kitobiy so'z va iboralarning bo'lishi ko'p kitob o'qigan o'quvchilar uchun tabiiy hol, albatta. Asosiy e'tiborni o'quvchining darslik muallifi yoki o'qituvchi aytganlarni takrorlamayotganiga qaratish lozim.

Shuni aytish mumkinki, bugun ham o'quvchilarning ko'pchiligi o'z fikrini aytishga tortinadi yoki buni istamaydi. Achinarlisi, ularning ko'pchiligida aytishga arzigulik fikrning o'zi yo'q. Agar maktab adabiy ta'limi yuqorida tavsiya etilgan yo'sinda tashkil etilsa, fikr kishilari ko'payishi muqarrar. Yuqorida aytilgan usullarda o'quvchilar an'anaviy yo'sindagidan ko'ra yaxshiroq yozishadi. Shu tarzda o'quvchilar matnni qayta hikoyalashdan qutula boradilar, insholarida o'z munosabati, tintilishlari, fikr, tuyg'u va istaklarini ifodalay borishadi. Bevosita o'quvchi shaxsiga qaratilgan insholar uni ijod qilishga, o'ylashga o'rgatadi.

O'qituvchining qarashlari, kitob va qo'llanmalardagi fikrlar o'quvchi ishida qo'llanilishi, tabiiy. Faqat ularning o'rinli bo'lishi,

bolaning qarashlarini asoslashga xizmat qilishi sezilib turishi zarur. O‘quvchiga bir emas bir nechta parchani taqdim etish kerak, toki unda o‘ziga yoqqanini, o‘zining darajasiga mos keladiganini tanlash imkoni bo‘lsin. Ana shunda har darsda chinakam ijod ruhi hukmron bo‘ladi.

Adabiyot darslarida o‘quvchini badiiy asarda nima aytilganiga emas, balki qanday aytilganiga ham diqqat qaratishga o‘rgatish lozim. U tabiat tasviri go‘zalligi, qahramonlar ichki kechinmalari ifodasi nozikligi, muallif tilining injaligini ham kuzatsin, sezsin. Adabiyot darslarida, asar tahlili mobaynida shunday narsalarga e’tiborli bo‘lgan o‘quvchi ijod jarayoni bo‘lmish insho bitishda ham o‘ylanadi, izlanadi, bilganlaridan foydalanadi. Bola shularni tuysa, ma’naviyati to‘kisroq shakllanadi. Zero, o‘quvchilarda dunyoqarash shakllanishi ayni shu yoshga to‘g‘ri keladi.

O‘quvchi yozgan ishlarning mazmunli bo‘lishida asarning qaysi o‘rinlari muvaffaqiyatli chiqqanini bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ularda bunday topqirlikni shakllantirish va rivojlantirish o‘qituvchining burchi hisoblanadi. Bunga «Asarni o‘qishdan tuyganlarim», «Asardagi menga eng yoqqan jihatlar» singari mavzularda insho yozdirishi bilan erishish mumkin. O‘quvchilar inshoda kitobdan, o‘qituvchi ma’ruzalaridan olgan bilimlarini mustaqil ravishda amaliyotda qo‘llashi ham mumkin. Bu bilimlar o‘quvchiga yo‘nalish berib, fikrlarini tizimga solishga ko‘maklashadi. Aks holda, bunday insho to‘la mustaqil fikrlash mahsuli bo‘la olmaydi. O‘zi kashf qilish boshqa, o‘zgalarning yo‘nalishi bilan fikr yuritish boshqa, albatta. Lekin o‘zgalar bergan yo‘nalish asosida bo‘lsa-da, fikrlay boshlagan o‘quvchi ma’lum vaqt o‘tgach, albatta, mustaqil fikrlashga o‘tadi. Mustaqil ish muallifi unda o‘z fikrini ifodalashi yoki o‘zgalarning aytganlariga qo‘shilish-qo‘shilmasligi sabablarini izohlashi kerak. Biror fikrni yoqlash yoki inkor etish ham mustaqil tafakkurni talab qiladi. O‘quvchi o‘z fikrlarini ifodalashni, ularga ishlov berishni bilishi, o‘qituvchi esa darslik yoki qo‘llanmalardan olingan qolipdagi ishni emas, aynan inshoni, ijod mahsulini tekshirishi kerak. Yomon baho bilan yoniq ruhlarni so‘ndirish emas, balki o‘quvchilarni ijodga undash yo‘llarini topish lozim. O‘quvchilarning inshoda bildirgan fikrlarini hurmat qilish, yozma ishlardagi biror tasvirni e’tiborsiz qoldirish mumkin emas.

Muvaffaqiyatli chiqqan fikr va xulosalarni ko‘rsatish, noto‘g‘ri ifodalar haqida jiddiy mulohazalar aytish, ularning o‘rinsizligiga o‘quvchilarni ishontirish zarur.

Asar ustida ishlayotgan o‘quvchilarga so‘zga ehtiyotkorlik bilan yondashishni o‘rgatish kerak. O‘smirlar yozuvchining badiiy so‘zi chin mo‘jiza ekanini tushunishi, his qilishi zarur. Muallif qo‘llagan so‘z tagida qanday fikr mavjudligiga e’tibor berishni o‘rgatish adabiyot o‘qituvchisining burchidir. Uni qiynayotgan narsalarni o‘zgalarni ham qiynaydigan tarzda ifodalashga, unda tug‘ilgan fikrni boshqa bir kishiga ta’sir qiladigan yo‘sinda bayon eta bilishga o‘quvchini undash lozim. Shunda o‘quvchilar etyud, kichikroq hikoya, she’r yoki insholarida o‘zini bezovta qilayotgan tuyg‘ularni o‘zgalarga ham yuqadigan tarzda ifodalashga harakat qilishadi. Shu tariqa so‘zning qudrati, ijodning mashaqqat va lazzatini his qiladilar. Adabiyot o‘quvchini odamlar dunyosiga olib kiradi, unda shu olamga mansublik jihatlarini kuchaytiradi. Bu, o‘z navbatida, unga o‘zligini anglatadi. O‘quvchi ijod jarayonida hayotda mavjud narsani o‘zi uchun o‘zi qayta kashf etishi va buning lazzatini tuyishi kerak. Yuksak tuyg‘ularni his qilish gashtini hech narsa bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Inson omadsizliklar, mag‘lubiyatlar, iztiroblar ketidan erishilgan kashfiyot, g‘alaba lazzatini tuyib ko‘rishi kerak. O‘quvchilarning uyg‘onishi, ruhiy muvozanatdan chiqishi, ixtiyoriy ravishda ham aqliy, ham ruhiy zo‘riqishi yaxshi darsning muhim belgisidir.

Adabiy-ijodiy mavzulardagi insholar bilan bir qatorda bevosita o‘quvchi shaxsiga qaratilgan erkin insholar ham yozdirilishi kerak. Bu insholar bolalarning yosh xususiyati va badiiy didiga mos kelsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Masalan, «O‘rtog‘imning tavsifi», «Men suygan suyukli» singari mavzulardagi ishlar sir saqlanishi kerak. O‘quvchining o‘qituvchiga ishonchi ham uning ijodidagi samimiylikka garovdir. Chinakam fikr mustaqilligi, tafakkur yetukligi, mulohazalarning samimiyligi hayot, badiiy so‘z hamda san’at hodisalarini chuqur tahlil qila bilishda ko‘rinadi. Tafakkur mustaqilligining bunday darajasiga o‘quvchilar oldiga murakkab masalalar qo‘yish bilan, asta-sekin erishiladi. Hech qanday fikrning yo‘qligidan, noto‘g‘ri bo‘lsa-da, fikrning bori ma’qul. Yo‘q narsani yaratishdan ko‘ra, borining yo‘nalishi yoki shaklini, mazmunini o‘zgartirish osonroq.

Savol va topshiriqlar:

1. Qo'shimcha adabiyotlardan insholarning turlari haqida ma'lumot to'plang. Topildiqlaringiz bilan bir-biringizning materialingizni to'ldiring.

2. Insho bilan ijod mahsuli (badiiy bitiklar) mustaqil ish sirasiga kiradi. Ularning bundan boshqa yana qanday o'xshash jihatlari bor, nazaringizda?

3. Har ikki mustaqil ish turining farqli jihatlari nimalardan iborat deb o'ylaysiz?

4. «*Masalan, «O'rtog'imning tavsifi», «Men suygan suyukli» singari mavzulardagi ishlar sir saqlanishi kerak. O'quvchining o'qituvchiga ishonchi ham uning ijodidagi samimiylikka garovdir*» degan fikrga qanday qaraysiz? Bunga qo'shilasizmi? Buni qanday amalga oshirish mumkin deb o'ylaysiz?

5. O'quvchilarning insholarini baholash mezonlarini internetdan toping. Ular haqida fikrlashing.

6. «Onamga badiha» mavzusida esse yozing. Yaratig'ingizni hamkurslaringiz bilan o'rtoqlashing.

O‘QISH TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI. O‘QISHNING ADABIY TA’LIMDAGI AHAMIYATI.

Reja:

1. Sinfda o‘qish va uning xususiyatlari.

2. O‘quvchilarning mustaqil o‘qishlari va buning o‘ziga xos jihatlari.

3. Sinfdan tashqari o‘qish va uni tashkil etish yo‘llari.

4. Sinfdan tashqari o‘qish nazorati.

5. To‘garak va uni yuritish talablari, zarur me’yoriy hujjatlar.

O‘qish – yozilgan matn bilan tanishish, uni tushunish va o‘zlashtirishga qaratilgan nutqiy faoliyatning bir turi bo‘lib, shaxslararo kommunikativ faoliyat sohasiga daxldor. O‘qish muloqot shakllaridan biridir. O‘qish til o‘rganish jarayonining asosi hisoblanib, matnda shakllar yordamida ifodalangan ma’lumotlarni o‘zlashtirish ko‘nikmasini shakllantiradi. Bu, o‘z navbatida, inson faoliyatining har qanday turida tildan erkin va samarali foydalanish imkoniyatini beradi[147].

Psixologik adabiyotlarda «o‘qish» tushunchasining zamirida mutolaa jarayonidagi «o‘qish texnikasi» va «o‘qish asnosida uqish» anglashiladi. O‘qish jarayonida o‘qilganlarni tushunish o‘qish texnikasi bilan bog‘liq holda maqsad va manbani anglatadi. O‘qish inson tafakkurining bir ko‘rinishi sifatida mutolaa jarayonida matn mazmuniga xos bo‘lgan elementlarni o‘zaro bir-biri bilan bog‘lagan holda mohiyatiga kirish, mazmunni anglash demakdir. Kitobxon nafaqat tayyor ma’lumotlarni o‘zlashtiradi, balki o‘qiganlarini o‘z tajribasi, bilimi va mavjud ma’lumotlari bilan taqqoslaydi. O‘qish asnosida uqishga ta’sir ko‘rsatuvchi quyidagi faktorlar belgilangan:

- ma’lum axborotga ega bo‘lish;
- matnning kompozitsion tuzulishini ilg‘ash;
- matnga xos til xususiyatlarini farqlash;
- mantiqiy va emotsional ifodalarni tushunish;

---

[147] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 347.

• matndagi ma'lumotlar, uning leksik va grammatik xususiyatlari, ifoda uslubining o'quvchi nutq uslubiga, leksik va grammatik darajasiga yaqinligi;

• matnni o'zlashtirish asnosida o'quvchi diqqatining uni anglashga yo'naltirilganligi;

• o'quvchining individual psixologik xususiyatlari.

O'qish quyidagi turlarga ajratiladi:

a) analitik va sintetik o'qish (psixologik xususiyatlarga tayanish);

b) tarjimali va tarjimasiz o'qish (o'qilayotgan matnni anglashda ona tilning ishtiroki darajasi);

v) lug'at bilan yoki lug'atsiz o'qish (o'quvchilarga yordami darajasi oldindan belgilab qo'yilgan);

g) individual, frontal, sinfda va uyda o'qish (o'quv ishlarini tashkil etish shakliga ko'ra);

d) ko'rish, kuzatish, izlanish, tanishuv (ko'zda tutilgan maqsadga muvofiqligi va jarayonning borishiga ko'ra).

O'qishning barcha turlari o'zaro aloqadorlikda bo'ladi va hamisha bir-birini to'ldirib boradi. Nutq faoliyatining bu turidan foydalanilganda o'quvchilarning o'qishdan maqsadini anglashi bu jarayonning muhim shartlaridan biri sanaladi.

O'qish ta'lim bilan bog'langanda topshiriqlar o'qishdan oldingi va o'qishdan keyingi ish turlariga ajratiladi. Ta'limda o'qish mutolaa texnikasini o'zlashtirish (harflar, so'z, so'z birikmalari, jumlalar va ularning tovush turlariga e'tibor nazarda tutiladi) va to'g'ri o'qish, ya'ni tajribali kitobxon tarbiyalashni nazarda tutadi. Tajribali kitobxon bilan tajribasiz kitobxon o'qish asnosida har xil jihatlari bilan ajralib turadi. Tajribasi kam kitobxon sekin va bir xil tezlikda o'qiydi. Bu hol o'qilgan materialning anglanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Sekin o'qish o'qilganlarni aytib berishga tenglashtiriladi. Ko'pincha diqqat matnning mohiyatiga emas, uning shakliga qaratiladi. Tajribali o'qirmanda maqsad o'qish tezligi va matn mazmuni hisoblanadi. O'qilgan narsaning mohiyatiga kirish va uni o'zlashtirish bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi. Tez o'qiganda ko'zlarning fiksatsiyasi uncha katta bo'lmaydi. Tez o'qilganda diqqat matnning mazmuniga qaratiladi.

Metodika ilmida o'qishning:

○ ***sinfda o'qish*** (o'quv ishlarini tashkil etish shaklining ma'lum joyga asoslangan turi. Biror matnni sinfda o'qish ishlari darsda

o‘qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Matn ustida ishlash, ya’ni uning tahlili o‘qituvchi va o‘quvchilarning hamkorligida amalga oshiriladi);

o ***analitik o‘qish*** (o‘qishning ta’limiy turlaridan biri hisoblanib matnning mazmuni va tuzilishini ochishga yo‘naltiriladi. Analitik o‘qishda o‘quvchining diqqati matnni til shakli, tuzilishi va nutq komponentlarini aniqlashga qaratilgan holda jo‘ngina qabul qilinishini nazarda tutadi. O‘qishning bu turi sintetik o‘qishga qarama-qarshi qo‘yiladi. Kommunikativ ta’limda o‘qishning har ikkala turi bir-birini to‘ldirib keladi);

o ***ovoz chiqarib o‘qish*** (o‘qilayotgan matnni baland ovozda talaffuz, ifoda qoidalariga rioya qilgan holda, til xususiyatlariga, o‘qish ritmi va bq.larga amal qilib o‘qish taqozo etiladi);

o ***jamoa bo‘lib o‘qish*** (o‘qishning bu turi asosan, boshlang‘ich sinflarining o‘qish darslarida matnlarni o‘qituvchi bilan birgalikda barcha o‘quvchilarning ovoz chiqarib mutolaa qilishlari nazarda tutiladi);

o ***individual o‘qish*** (har qanday matnning bir kishi tomonidan o‘qilishi);

o ***ifodali o‘qish*** (badiiy-obrazli matnning xususiyatlarini anglagan holda adabiy talaffuz qoidalariga rioya qilib o‘qish nazarda tutiladi);

o ***mustaqil o‘qish*** (o‘quvchining o‘z tashabbusi bilan amalga oshiriladigan o‘qish turi. O‘qishning bu turi o‘qish texnikasining avtomatlashganligi, leksik-grammatik ko‘nikmalarning yuqori darajada shakllanganligi bilan xarakterlanadi. Bu xususiyatlar mustaqil o‘qishda diqqatning shaklga emas mazmunga yo‘naltirilganligi bilan izohlanadi. Zamonaviy metodik adabiyotlarda ma’lumotni tanlab o‘qish, asl mazmunni tushunib o‘qish hamda matn mazmunini to‘liq anglagan holda o‘qish keng tarqalgan. Mustaqil o‘qishning sanalgan birinchi varianti zamirida izlanuvchi o‘qish, ikkinchisida tanishuv o‘qish va uchinchisida esa tadqiqiy-tahliliy o‘qish nazarda tutiladi. O‘qishning bu turlari o‘qish maqsadidan kelib chiqqan holda ta’limiy o‘qishlarning har xil variantlari sifatida xarakterlanadi);

o ***tanlab o‘qish*** (malum maqsad yo‘nalishiga qaratilgan o‘qish turidir. Bu o‘qishda nazarda tutilgan biror masala yuzasidan zarur

ma'lumotlarni aniqlash, bu borada umumiy tasavvur olish maqsadida o'qish tushuniladi. Olingan ma'lumotlarga tayangan holda o'qirman shu matn unga kerak-kerakmasligini aniqlaydi. Bunda o'qirman matnning sarlavhasiga, ichki sarlavhalarga, alohida xatboshilar yoki ayrim jumlalarni o'qish bilan kifoyalanadi. Tanishuv o'qishi, izla-nuvchi o'qish va tadqiqiy o'qishlar ham shu maqsad va faoliyatga asoslanadi);

o ***diskursiv o'qish*** (analitik o'qishga xos xususiyatlar diskursiv o'qishning mohiyatiga monand keladi);

o ***uyda o'qish*** (sinfdan tashqari o'qish shakllarining bir turi bo'lib, o'quvchilar tavsiya etilgan yoki o'zlari ixtiyor etgan matnlarni uyda o'qiydilar. Bunday o'qishning natijalari darsda yoki sinfdan tashqari vaqtlarda nazorat qilinadi. Uyda o'qish uchun xrestomatiyalar, sinfdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmalari tavsiya etiladi***);***

o ***tanqidiy o'qish*** (kommunikativ o'qishning bir turi bo'lib, matn mazmunidagi qarashlar bilan o'qirmanning shaxsiy qarashlari, bilimi va hayotiy tajribalariga tayangan holda baholashi nazarda tutiladi. O'qishning bunday turi matnni to'liq va aniq tushunilishi asnosida amalga oshiriladi.

O'qish malakasining yuqori darajada shakllanganligi, matn mazmunini, uslubi, til shakllarini tahlil qila bilish, o'qilganlarni tanqidiy nazar bilan tahlil qila olish ko'nikmalarining shakllanganligiga asoslanadi. Tanqidiy o'qish filolog talabalarning adabiyotshunoslik va matnshunoslik darslaridaga amaliy faoliyati hisoblanadi);

o ***lug'at bilan o'qish*** (begona tilda yaratilgan matnlarni lug'atlar yordamida o'qish);

o ***filologik o'qish*** (filologik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari talabalarining filologik yo'nalishdagi bilimlarni o'zlashtirish maqsadida amalga oshiriladigan o'qishlari);

o ***ekstensiv o'qish*** (ta'limiy o'qishning bir turi bo'lib (lotincha *extensivus* – kengaytirilgan, yoyilgan ma'nolarini anglatadi), ma'lum yo'nalishdagi hajman katta matnlarni umumiy mazmunini ilg'ab olish maqsadida amalga oshiriladi. O'qirmanning diqqati matnning shakliga emas, mazmuniga qaratiladi, ya'ni sintez analizdan ustuvorlik qiladi. Ekstensiv o'qishda mazmunning

mohiyatiga chuqur kirib uni o'zlashtirib olish emas, balki uni umumiy tarzda ilg'ab olish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'qish turi ham o'quvchilarning mustaqil o'qishlari va sinfda o'qituvchi bilan birgalikda muhokama qilish uchun tavsiya etiladi. Shu maqsad asosida o'qilgan asarning muhokamasi, u bilan bog'liq yozma ishlar uyushtiriladi va bir qator turlari mavjud[148].

Bundan tashqari, ta'lim amaliyotida, o'qitish tizimining qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar o'qish jarayoniga u yoki bu darajada daxldor bo'lgan darsdan tashqari ishlar ham mavjud:

– ayrim yozuvchi va shoirlar, olimlar bilan uchrashuvlarga bag'ishlangan adabiy kechalar, bayram tadbirlari va hk.lardir. Bunday tadbirlar: ommaviy tartibdagi ishlar: kitoblar ko'rgazmasi; san'at asarlari ko'rgazmasi, fotolavhalar, til bayramlari, til oyligi va h.k;

– ommaviy tanlovlar: ifodali o'qish, viktorinalar (topqirlar bahsi), chaynvord, boshqotirmalar ko'rgazmasi.

– ommaviy tadbirlar: karnaval, festival, forum, xalq sayillari, ommaviy sayohatlar, madaniy yurishlar, ziyoratlar, hasharlar, xalq o'yinlari.

– guruhiy tadbirlar: to'garaklar, klublar, folklorchilar jamiyati, jurnalistlar jamiyati, tarjimonlar to'garagi, o'lkashunoslar uyushmasi. Yakka tartibdagi tadbirlar: fan olimpiadalari, tanlovlar, musobaqalar, sust o'zlashtiradigan o'quvchilar bilan ishlash[149] va hk.

Bularga qo'shimcha ravishda devoriy gazetalar chop etish, ertaklar olamiga sayohat, badiiy asarlarni sahnalashtirish, og'zaki jurnal, intermediya, latifachilik, filmlar muhokamasi, «O'yla, izla, top» o'yinlari[150] ham o'quvchilarning kitob o'qishlariga ma'lum darajada turtki beradigan tadbirlardir.

O'quvchilarga darsdan tashqari o'qish uchun tavsiya etiladigan asarlarning hajmi haqida adabiyot o'qitish metodikasida turli-

[148] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 345 – 347.

[149] Muhammadjonova G. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda rusiyzabon o'quvchilarning o'zbekcha nutqini o'stirish metodikasi (5 – 9-sinflar misolida). Ped. fan.nom.diss. avtoref. – T.: 2003. 20 – 24-b.

[150] O'sha asar, 22-b.

cha fikrlar bor. L. A. Sheymanning tavsiyasiga ko'ra, II – IV sinflarda 5 – 20 bet (II sinfda 5 – 10, III sinfda 10 – 15, IV sinfda 15 – 20); V – VII sinflarda 20 – 70 bet (V sinfda 20 – 30, VI sinfda 30 – 45, VII sinfda 45 – 70); VIII – X sinflarda 70 – 150 (VIII sinfda 70 – 90, IX sinfda 90 – 120)[151]. Muallifning e'tirof etishicha, bular me'yoriy ko'rsatkichlar emas, balki chamalardir. Umuman, uyda kamida bir soat mobaynida biror kitobni o'qish inson ma'naviy kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi. Uzluksizlik har kuni o'qish orqali ta'minlanadi. Shuningdek, masalaning boshqa qirrasi ham bor: hajmi kattaroq parchalarning dastlabkisida so'z o'rganishga e'tibor ko'proq qaratilsa, keyingilarida takror ishlatilish xususiyatiga ko'ra avvalgi leksika jadal o'zlashadi, notanish so'zlar esa kamayib boradi. Natijada asta-sekin matnlar ham hajman kattalashadi. Albatta, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalari mutolaa qiladigan o'quv fanlari ko'p. Bizningcha, haftada 2 – 3 kun bir soatdan o'qish bilan shug'ullanilsa, shuning o'zi kifoya qiladi. Bunda dastlab asarni o'qib, lug'atdan foydalanib mazmunini tushunishga erishish bilan bog'liq ishlar bajariladi. So'ngra savol va topshiriqlar ustida ish olib boriladi. «*Siz darsliklardan hayot va uning qonuniyatlari haqidagi bilimlar bilan tanishasiz, ularni aql kuchi bilan qabul qilasiz, xotiringizda qayd etasiz. Ammo bu bilim va xulosalar hissiyotingizga zarracha ta'sir ko'rsatmaydi.*

Badiiy asarni o'qiganda sizdagi bu «loqaydlik» faol munosabatga almashinadi. Qalbingiz cheksiz shodliklarga chulg'anadi – ruhlanasiz, g'azablanasiz, iztirob chekasiz. Chunki u qalb dardi tufayli yaratgan, dard esa suhbatdoshni befarq qoldirmaydi.»[152]

«*Ilmiy asarlar g'aflat va jaholatdan qutqarsa, badiiy asarlar dag'alllik va razolatdan xolos etadi. Unisi ham, bunisi ham kishilarning ma'rifatli, baxt-saodatli bo'lishi uchun bab-baravar foydali va zarurdir*»[153].

«*Badiiy asarni o'qish o'zicha hali hech narsani anglatmaydi. Eng muhimi, nimani o'qish va o'qiganni qanday tushunishdir. De-*

---

[151] Шейман Л. А. Стимулированные самостоятельного чтения школьников. – Фрунзе: «Мектеп», 1987. С. 79

[152] Matjon Safo. Kitob o'qishni bilasizmi? – T.: O'qituvchi, 1993. 11-bet.

[153] Safo Matjon. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma). – T.: «O'qituvchi», 1996. 37-bet.

mak, kitobxonlik – o'qilgan kitoblar soni bilan belgilanmaydi, balki u tushunib o'qish, ya'ni maqsadli o'qishdir»[154], – deydi metodist S. Matjonov.

Insonning ma'naviy to'kislik sari intilishi – tabiiy jarayon. Shu tabiiy taraqqiyotga tayangan holda fuqarolari erkinligini ta'minlash, xalqining ham moddiy, ham ma'naviy to'kisligiga erishish har qanday mamlakatning kuchli bo'lishi garovidir. Shu ma'noda, mamlakat ta'lim-tarbiya tizimida ham pedagogik tafakkur sharoiti yangilandi, o'z qarashiga ega bo'lgan, e'tiqodi sog'lom fuqaroni shakllantirish yo'lida ish olib borilmoqda. Ya'ni inson ma'naviyatining sog'lomlashuviga, uning yaxshi sifatlar bilan to'yinishiga birlamchi yumush sifatida yondashish ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi.

O'quv-tarbiya amaliyotida ham, garchi juda sekin bo'lsa-da, o'zgarishlar sodir bo'layotir. Ta'lim kechimi insoniylashdi, mazmuni insonparvarlashdi. O'qitish jarayoni oliy maktabga kiruvchi abituriyent yoki bo'lajak mutaxassis tayyorlashdan barkamol shaxs shakllantirishdek, sog'lom ma'naviyatli odamni tarbiyalashday keng qamrovli maqsadga yo'naltirildi. Tarbiyalanuvchilar o'zgalar tomonidan o'qitilishi kerak bo'lgan ta'lim obyektidan o'qitish va tarbiyalash kechimida o'zi bevosita faol ishtirok etadigan subyekt darajasiga ko'tarilmoqda. Ya'ni tarbiyalanuvchi xuddi o'qituvchi singari dars jarayonining ijrochisiga aylanib bormoqda.

Ma'lumki, ma'naviy barkamollik insonda qaror topgan ijtimoiy tafakkurga tayanadi. Har bir insonning ijtimoiylashuvi, jamiyatga aralashuvi, birinchi navbatda, oila bag'rida, uyda yuz beradi. Bu jarayonning badiiy asarlar ko'magida olib borilishi juda ko'p va xo'p samara beradi. Chunki badiiy asar kishining tafakkuri bilan birga sezimlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Tafakkur yordamida bilib olingan tushuncha va haqiqatlar tuyg'ular yordamida shaxsning tabiatiga singdirilib, e'tiqodga evrilishi mumkin. Shuning uchun ham har bir shaxsning ijtimoiylashuvida badiiy adabiyot hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Xalqning fikrini uyg'otish, ko'zini ochish, atrof olam, jamiyat va o'zi to'g'risida o'ylab ko'rishdan tashqari, ommani faoliyatga undash, harakatga da'vat etish kabi ijtimoiy-siyosiy funksiyalarning barchasini adabiyot amalga oshirishi mumkin. Hamma zamonlarda

[154] Safo Matjon. Kitob o'qishni bilasizmi? – T.: O'qituvchi, 1993. 26-bet.

ham badiiy asarda ijtimoiy munosabatlar, turmush muammolari, ro'zg'oriy yumushlar ham aks ettiriladi. Negaki, odam ijtimoiy mohiyatga ega va ijtimoiylashgandagina o'zini namoyon eta oladigan yaratiq sifatida shunday munosabatlar qurshovida bo'lishga, binobarin, adabiyot ham insonni shunday muammo-munosabatlar og'ushida tasvirlashga mahkum. Har qanday katta-kichik hayotiy muammoga inson ko'ngil holatini anglatish, uning ruhiyati tovlanishlarini tasvirlash vositasi sifatida qaralsa, adabiyotning asl tabiatini anglash mumkin bo'ladi.

Keyingi paytlarda ziyolilar orasida «yoshlar kitob o'qimay qo'ydi» degan fikr hukumronlik qilib qoldi. Buning o'ziga yarasha asoslari ham bor, albatta. Ya'ni bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish asnosida nafaqat mamlakat siyosiy-ijtimoiy hayotida, balki fuqarolar ma'naviyatida ham keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mustaqil ong, yangicha tafakkur tizimi shakllanib ulgurmay jamiyat ahli ruhiyatida ma'lum bo'shliq yuzaga kelib qoldi. Qolaversa, mamlakatda imloning o'zgarishi ham bu jarayonga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Shu sabab millat ma'naviy taraqqiyotida kamida o'n yillarga kechikish sodir bo'ldi. Yana shuni ham tan olish kerakki, kechagi jamiyatda ham hamma kitob o'qiyvermagan. O'qiydigan oilalarda, garchi ular kam bo'lsada, hamisha o'qilgan, o'qilyapti, o'qiladi.

Bolalarni ko'rkam asar o'qishga qiziqtirish, badiiy so'zni tuyish, undan ta'sirlanish va zavq ola bilishga yo'naltirish ularning ko'ngillarini injalashtiradi, tabiatini tozalaydi. Ko'pchilik ota-onalar, ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, hatto millat ziyolilari yosh avlodda badiiy kitob o'qishga bo'lgan qiziqishni saqlab qolish va uni yana-da rivojlantirish yo'lida qayg'urmoqda.

Badiiy asar qog'oz-kitob ko'rinishida bo'ladimi, elektron shaklda o'qiladimi, bundan qat'i nazar uning beradigan ma'naviy ozuqasi o'zgarmaydi. Ayonki, kichik yoshdagi har qanday bolaning ruhiyatida ertak eshitishga moyillik bor. Sog'lom fikrli ota-onaning bolasi kelajagi uchun qayg'urib Eynshteynning: «Bolangiz yaxshi odam bo'lishini istasangiz kitob o'qib bering. Bolangiz yana-da yaxshiroq odam bo'lishini istasangiz, yana-da ko'proq kitob o'qib bering», – degan maslahatiga amal qilgan holda har kuni uxlashdan oldin unga ertak o'qib berishi bolada kitobga muhabbat hissini uyg'otishdagi dastlabki qadami bo'ladi.

Xullas, yosh avlod ma'naviy takomilini ta'minlashda kitobdan oqilona foydalanish, buni to'g'ri tashkil eta bilish esa oilada ota-onaning, ta'lim muassasalarida tarbiyachi va o'qituvchilarning burchidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Badiiy asar o'qishning inson kamolotidagi o'rni va ahamiyati haqida fikrlashing. Qarashlaringizni bir-biringiz bilan o'rtoqlashing.
2. Oxirgi o'qigan kitobingiz haqidagi fikr-mulohazalaringizni bo'lishing. Qarashlaringizni asardan misollar keltirib asoslang.
3. O'qish turlari haqida ma'lum tasavvurga ega bo'ldingiz. Bu bilimlar sizning hayotingizda qanchalik ahamiyatli ekani haqida o'ylab ko'ring.
4. Nima deb o'ylaysiz, darsdan tashqari ishlar o'quvchilarning bilim olishiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydimi? Fikringizni asoslang.
5. O'quvchilar uchun belgilangan mezonlarga e'tibor qarating. Ularni o'rinli deb o'ylaysizmi? Yoki takliflaringiz, mulohazalaringiz bormi? Bo'lsa, o'rtoqlashing.
6. Har biringiz oxirgi o'qigan kitobingiz haqida taqriz-insho yozing. Inshoyingizga o'rtoqlaringizning fikrini oling.

MUNDARIJA

Kirish 3
Adabiyot o'qitish metodikasining umumnazariy masalalari 7
Adabiyot o'qitish metodikasining tarixi va shakllanish taraqqiyoti 11
Adabiyot darslarida fanlararo integratsiyadan foydalanish 28
Bo'lajak o'qituvchilar kompetentliligini shakllantirishda adabiyot o'qitish metodikasi fanining o'rni va roli 33
Adabiyot o'qitish metodikasi kursining mazmuni va qurilishi 40
Adabiyot o'qitish metodikasining asosiy tamoyillari 56
Adabiy ta'limda mustaqil fikrlashning ahamiyati 67
Adabiy ta'lim metodlari, usullari, shakllari hamda ularning o'zaro aloqadorligi 87
O'quvchi ma'naviy kamolotini ta'minlashda muammoli ta'limning o'rni 115
Ta'lim texnologiyalari.Adabiy ta'limda hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanish 142
Pedagogik innovatsion texnologiyalar va adabiy ta'lim 165
Modulli ta'lim texnologiyasi xususiyatlari va adabiyot o'qitishda undan foydalanish 174
Didaktik o'yinlar texnologiyasi va uning adabiy ta'limdagi o'rni 184
Sinov darslari texnologiyasining adabiy ta'limdagi ahamiyati 194
Adabiy ta'limda erkin tarbiya texnologiyasining o'rni 202
Blum taksonomiyasi va adabiy ta'lim. Adabiyot o'qitish metodikasi fanida motivatsiya 211
Epik asarlar ustida ishlash 223
Lirik asarlarni o'rganish 233
Dramatik asarlar ustida ishlash yo'llari 245
Asarlar yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ustida ishlash 256

Adabiyot o‘quv fanidan beriladigan uy vazifalari 264
Yozuvchi tarjimai holining berilishiga xos xususiyatlar 292
Darsda o‘quvchilarni asar qahramonlarini baholashga o‘rgatish 306
Adabiyotdan dars shakllari..... 312
Adabiyot darslarini kuzatish va tahlil qilish 320
Adabiyot darslarida o‘quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish yo‘llari 329
Adabiyot o‘qitishda inshoning o‘rni va uni tashkil etish yo‘llari 333
O‘qish turlari va ularning xususiyatlari. O‘qishning adabiy ta’limdagi ahamiyati..... 339

QUNDUZXON HUSANBOYEVA,
ROZA NIYOZMETOVA

ADABIYOT O'QITISH METODIKASI

«Barkamol fayz media» nashriyoti

Muharrir: *A.Abdujalilov*
Texnik muharrir: *Y.O'rinov*
Musahhiha: *N.Muhamedova*
Sahifalovchi: *Y.O'rinov*

Nashriyot litsenziyasi: AI №284, 12.02.2016. Barkamolfayz@mail.ru
Bosishga ruxsat etildi 27.11.2018. «Uz-Times» garniturasi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84 $^{1}/_{16}$. Bosma tabog'i 21. Nashr hisob tabog'i 22. Adadi 300 nusxa. Buyurtma № 31

«AVTO-NASHR» XK bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.